

हिंदी अंदाज पत्रकें

भाग पहिला

सर्व सामान्य सिद्धांतांचा विचार

३-२५-११८८

राज

१५३

८७८९८

“पैशाशिवाय सर्व सोंगे न्यर्थ आहेत.”

नाना फडणीस

स्वातंत्र्य दिन

२६ जानेवारी १९४२.

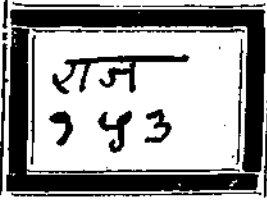
किं. रु. २॥.

न. वि. गाडगीळ.

हिंदी अंदाज पत्रकें

भाग पहिला

सर्व सामान्य सिद्धांतांचा विचार

“पैशाशिवाय सर्व सोंगें व्यर्थ आहेत.”

नाना फडणीस

SHRI. CHA. PRATAPSIKH
MAHARAJ (THORALE)
NAGAR WACHNALAYA, SATARA.

087818

ग्रंथ स्थानांक - राज १५३
दाखल नं. - १५७९१
पाने - २५५
किंमत - २५०
दिनांक -

स्वातंत्र्य दिन

२६ जानेवारी १९४२.

भगर बाबनालय सातारा.

संगणकीय न. वि. गाडगीळ.

किं. रु. २॥.

प्रकाशक—
नारायण वामन धारू
४१९ क्षनवार पेठ, पुणे २.

[प्रथमावृत्ति]

मुद्रक—
बांकर सखाराम दाते,
६६६ सदाशिव पेठ, पुणे २.
'कलाग्रह छापखाना.'

श्री. केशवराव जेठे यांस
अर्पण

अनुक्रमणिका

भाग १ ला.

१	विषयप्रवेश व कांहीं तात्त्विक विचार	१
२	सार्वजनिक उत्पन्नाच्या बाबी	१४
३	करपद्धति व कर	२१
४	योग्य करपद्धति	२६
५	कराचा बोजा	३४
६	कराचा बोजा (पुढे चालू)	४४
७	कराचा बोजा व त्याची न्याय्य विभागणी		५६
८	कराचे उत्पादनावर होणारे परिणाम	६७
९	कराचा संपत्तीचे वाटणीवर होणारा परिणाम		८७
१०	कराचे आणखी परिणाम	१०३
११	उत्पन्नाच्या आणखी बाबी	११८
१२	खर्चाच्या बाबी	१३५
१३	खर्चाच्या बाबींचे स्वरूप	१४३
१४	खर्चाचे परिणाम	१५०
१५	खर्चाचे परिणाम (पुढे चालू)	१७२
१६	सार्वजनिक कर्जे व त्यांचे सामान्य स्वरूप		१८५
१७	कर्जाचा बोजा	१९४
१८	कर्ज फेड	२११
१९	परकी सरकारचे कर्ज व त्याची फेड	२३५
२०	अंदाजपत्रकांची तोंडमिळवणी	२४४
२१	संयुक्त राज्यघ्यवर्षेतील फडणिशी	२५५
२२	अंदाजपत्रकाचा नमुना	२८६-८७
२३	प्रमुख साधनग्रंथ	२८८
२४	सूची	२८९

निवेदन

येथे आल्यानंतर अनेक राजबंदींच्या सूचनेला अनुसरून अंदाजपत्रका-संबंधी कांही न्याख्याने दिली. अंदाजपत्रकांची तयारी, मान्यता, अंमल-बजावणी व तपासणी (Preparation, Authorisation, Execution, Audit) या गोष्टी निरनिराळ्या देशांत कशा तऱ्हेने होतात, त्याचप्रमाणे फडणिशीसंबंधाची सर्वसामान्य तत्त्वे कोणची यांचा विचार या व्याख्यानांतून केला. कांही छेद्यांनी या विषयावर पुस्तक लिहावे असे सुचविले. 'ग्यानबाचे अर्थशास्त्र' पुरे झाल्यानंतर 'हिंदी अंदाजपत्रके' म्हणून ग्रंथ लिहावा असे ठरवून पहिल्या भागांत सर्वसामान्य एतद्विषयक सिद्धांतांचा विचार करावयाचा असे योजिले व त्याप्रमाणे पहिला भाग पुरा झाला असून तुरुंगांतील अधिकाऱ्यांनी परवानगी दिल्यामुळे हा प्रकाशनार्थ धाडीत आहे. प्रस्तुत लेखक या विषयांतील अधिकारी नाही पण एक अभ्यासु विद्यार्थी आहे. सहा वर्षेपर्यंत मध्यवर्ति कायदेमंडळांतील सभासद या नात्याने व स्थायी फडणिशी समिती (Standing Finance Committee) वरील सभासद या नात्याने जो अनुभव आला त्याचाही उपयोग प्रस्तुत लेखकाला झाला. 'ग्यानबाचे अर्थशास्त्र' हे पुस्तक अगदी सामान्य वाचकांसाठी आहे व त्याचप्रमाणे हेही पुस्तक त्याच दृष्टीने लिहिले आहे. अर्थ व कल्पना समजून देण्याचे दृष्टीने, पुस्तकाची मांडणी आहे. तज्ञ व विद्वानांना कदाचित् हे लिखाण पसंत पडणार नाही. तथापि, या लिखाणामुळे कोणी अधिकारी पुरुषांनी या विषयावर ग्रंथ लिहिल्यास लेखकाला अत्यंत आनंद होईल.

केसरी ग्रंथालय, भारतसेवक समाजांतील ग्रंथालय, त्याचप्रमाणे गोखले आर्थिक व राजकीय संस्थेचे ग्रंथालय, यांच्या चालकांनी मागितलेली पुस्तके येथे घाडून दिली त्याबद्दल त्यांचे आभार मानतो. त्याचप्रमाणे येथील अनेक सहबंदींनी चर्चा करून लेखकास उत्तेजन दिले याबद्दल त्यांचेही आभार मानतो. साधनग्रंथांची यादी शेवटी दिली आहे.

अंधेरी विभाग, येरवडा जेल. }
ता. ११/१०/४१ }

न. वि. गाडगीळ.

अधिक दोन शब्द

मुदत भरण्यापूर्वी सुटका झाल्यामुळे पुस्तकाचे प्रकाशन माझे देखरेखी-खाली होत आहे. या कामी मुद्रक श्री. शंकरराव दाते, मुद्रिते तपासणारे श्री. गानूशास्त्री व त्याचप्रमाणे वेळेवर कागद दिल्याबद्दल डेक्कन पेपर मिल मुंबवा, या कंपनीचे व्यवस्थापक या सर्वांचे आभार मानतो. सूचिपत्र आपुलिकीने प्रो. बी. आर. डेकणे (वाडिया कॉलेज) यांनी करून दिले त्याबद्दल त्यांचे आभार मानतो. शेवटी प्रकाशनाची सर्व यातायात पत्करून प्रकाशन केल्याबद्दल श्री. नारायण वामन धारू यांचे आभार मानणे अवश्य आहे, पण ते पुरेसे असे कधीच मानतां येणार नाहीत इतकी या कामांतील त्यांची मेहनत मोठी आहे.

स्वातंत्र्यदिन, पुणे.
ता. २६ जानेवारी १९४२ }

न. वि. गाडगीळ.

शुद्धिपत्र

पान	ओळ	चूक	दुरुस्त
२५	६	न ठेवणाऱ्यावर	ठेवणाऱ्यावर
२६	२	याभ्य	योग्य
३३	७	प्राप्तीवरील	प्राप्तीवरील वगैरे,
३३	१५	कराचा असतोच	कराचा द्यावयाचा असतो.
३४	१८	एकदम बोजा	एकंदर बोजा
३४	२०	केवढा बोजा	तेवढा बोजा
३४	२४	त्याला त्याग जास्त	त्याला कर तितकाच द्यावा लागल्यास त्याग जास्त
३६	११	उत्पादनार्थी	उत्पादनाधी
३६	१२	साखरेचे उत्पन्नावर	साखरेचे उत्पादनावर
३७	३	ज्या वारसाला	ज्याला वारसा मिळतो
३९	१४	पूर्वी रुपयांस	पूर्वी ८ रुपयांस
३९	२४	मागणी कमी त्या वस्तू	मागणी कमी लवचिकः त्या वस्तू
४९	२	वस्तूपेक्षां	रकमेपेक्षां
४९	१७	आयात किंमत कमी होणे	आयात कमी होणे
५०	१५	किंमत १०० रु.	किंमत २०० रु.
५०	१८	नगामार्गे	न वाढवितां
५०	२६	गव्हाचा बोजा	कराचा बोजा
५४	१०	टक्क्याला	रकमेला
५६	७	निराळा	मिळाला
५६	१९	असला तरी	असण्यापेक्षां
५७	५	बसवावयाचा;	बसवावयाचा की,
५७	१२	२५००	२५०० रुपयांत
५७	२२	मिळण्यात	मिळविण्यात
५७	२४	व्यापही	न्यायही

पान	ओळ	चूक	दुरुस्त
६१	१३	अंशतः	अक्षरशः
६२	८	; याप्रमाणें	याप्रमाणें.
६३	११	व्याजाचे	न्यायाचे
६३	१५	महती	मर्यादा
८४	६	घंघावर	घरांवर
११३	११	त्याचे दृष्टीने	त्याचे दृष्टीने !
१३२	२०	शिक्षक	शिक्षण
१६२	१७	वगैरे	वगैरे,
१६२	१७	प्रयोगशाळा वगैरे	प्रयोगशाळा वगैरे,
१८१	१२	व्यावहार चक्रे	व्यवहार चक्रे
२१२	९	नाहीं रे	नाहींरे
२१२	१०	आहे रे	आहेरे
२२०	२३	सरसावतात	सरावतात

हिंदी अंदाज पत्रक

विषयप्रवेश

व

कांहीं तात्त्विक विचार

सर्व देशांत आधुनिक मुख्य व मध्यवर्ती सरकारची अंदाजपत्रके ही एक महत्त्वाची बाब समजली जाते. ज्या देशाचा कारभार सर्वसाधारणपणे नियमबद्ध आहे त्या देशांत सालोसाल अंदाजपत्रके मांडली जातात व त्यांना त्या देशांतील शासनपद्धतीप्रमाणे मान्यता मिळून देशाच्या कारभारासाठी अवश्य असलेला पैसा कर, कर्ज वगैरे रूपांने जमा करण्यांत येऊन अंदाजपत्रकांत नमूद केल्याप्रमाणे तो खर्च केला जातो. साधारण व्यक्तीसुद्धा आपली मिळकत व करावा लागणारा खर्च यांचा कांहीं तरी विचार करतच; अगदी बिनिहिशेबी मनुष्य विरळा. मग जेथे कोट्यवधि नागरिकांच्या जीवनाचा व संरक्षणाचा प्रश्न निगडित आहे व कोट्यवधि रूपांचा खर्च होत आहे त्या ठिकाणी हिशेबी व नियमबद्ध वर्तन होत असलेच पाहिजे हें उघड आहे. व्यक्ति, स्वतःच्या गरजांपैकी, अगोदर कोणची व मागाहून कोणची भागवावयाची, याबद्दलचा क्रम ठरविते. त्याचप्रमाणे राष्ट्राच्या संसारांतही आहे. ही अंदाजपत्रके म्हणजे नुसते आंकडे नव्हेत. एका दृष्टीने ते राष्ट्राच्या जीवनाचे धागेदोरे एकत्र आणणारे एक संघटन आहे. विजेच्या अनेक दिव्यांची बटने एखाद्या फलकावर असावी पण कोणते दाबले म्हणजे कोणत्या दालनांत प्रकाश पडेल अगर कोणते बंद केले म्हणजे कोठे तो नाहीसा होईल हें माहित असल्याशिवाय जसे चालत नाही त्याचप्रमाणे राष्ट्रांतील संपत्ति, चालू उत्पन्न, लोकांची अपेक्षा, व्यापार वगैरे अनेक गोष्टींची माहिती असल्याशिवाय राष्ट्राचा हा मोठा संसार चालवितां येणार नाही; किंबहुना, हें एक शास्त्र

आहे व त्यास फडणिशी शास्त्र असे म्हणण्यांत येते. शासनसंस्थांसंबंधीचे शास्त्रांस आपण राजकारणशास्त्र म्हणतो. संपत्तीचे उत्पादनाचा व व्यापाराचा विचार करणाऱ्या शास्त्रास अर्थशास्त्र अशी संज्ञा आपण देतो. या दोन्ही शास्त्रांचा संबंध फडणिशी शास्त्राशी येतो. एका बाजूने राष्ट्रांतील सरकार हे राष्ट्रांतील संसाराचा विचार करित असल्यामुळे, त्या वेळेच्या विद्यमान सरकारच्या प्रकृतीची व प्रवृत्तीची पडछाया त्याच्या फडणिशीवर पडणार हे उघड आहे. सरकार समाजवादी कलाचे असेल तर कर एका विशिष्ट पद्धतीने बसवील. त्याचप्रमाणे दुसऱ्या बाजूने सरकार जमा करित असलेला पैसा व त्याचप्रमाणे खर्च करित असलेला पैसा या दोन्हींचा राष्ट्रांतील उत्पादनावर, लोकांच्या उत्पन्नावर, व्यापारावर किंवा सर्वा तऱ्हेच्या आर्थिक जीवनावर परिणाम होतो. या दोन्ही दृष्टींनी राजकारण व अर्थशास्त्र यांच्याशी फडणिशीचा निकट संबंध आहे हे स्पष्ट होते.

फडणिशी हे एक शास्त्र आहे, इतकें म्हटल्यानंतर त्याची मुख्य प्रमेये कोणती, ती कोणत्या स्थितींत कशी लागू होतात, ती किती निरपेक्ष, किती परिस्थितीवर अवलंबून आहेत याचा विचार उत्पन्न होतो. हिंदुस्थानांतील लोकसंख्या ४० कोटी व हिंदुस्थान सरकारचे अंदाजपत्रकांत १५० कोटीवर जमा, तेव्हां एवढ्या या प्रचंड देशाची अंदाजपत्रके कमी महत्त्वाची नव्हेत हे उघड आहे. यासाठी ती शास्त्रशुद्ध आहेत की नाहीत, इतर देशांतील तद्विषयक तुलनेने ती कशी ठरतात, त्यांच्यामध्ये सालोसाल झालेले बदल प्रगतिपर आहेत किंवा नाहीत, बसविलेल्या करांनी व केलेल्या खर्चांनी राष्ट्रांतील जीवनावर, उत्पादनावर, व्यापारावर व उद्योगधंद्यावर काय परिणाम झाले हे पाहणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. पण हे सर्व चांगले समजावे म्हणून फडणिशी शास्त्राचे सर्वसामान्य ज्ञान होणे जरूर आहे. या दृष्टीने प्रथम सर्वसामान्यतः या शास्त्राचे विवेचन. नंतर १८९९-१० पासून १९४०-४१ पर्यंतच्या अंदाजपत्रकांचे वर्णन व विवेचन व नंतर

फडणिशी खात्याची घटना व सर्वसामान्य विचार असा संकेत या लिखाणाचा आहे.

फडणिशी म्हणजे व्यक्तीचे जीवनाचा विचार नव्हे. व्यक्तीचा आदा व खर्च यांचा विचार फडणिशीशास्त्र करीत नाही. सार्वजनिक संस्था, मग ती एखादी खेडेगांवाची ग्रामपंचायत असो अगर देशांतील मध्यवर्ती सरकार असो, या सर्वांच्या एतद्विषयक व्यवहाराचा विचार फडणिशीशास्त्र करतें. ग्रामपंचायतीचें उत्पन्न शेंदोनशें असेल. तिचें कार्यक्षेत्र लहान असेल, तिची हुकमत दोनचारशें लोकांवरच असेल; पण त्यामुळे ऐनजिनशी विचारांत फरक होत नाही. ग्रामपंचायतीचीं कामें एकदोनच राहतील पण तीं सर्व सार्वजनिक स्वरूपाचीं असणार हें तितकेंच खरें आहे. मध्यवर्ती सरकार प्रचंड रस्ते बांधील, सैन्य लाखांनी ठेवील. ग्रामपंचायत एखाद्या जागेंत किंवा गांवांतील एखादाच रस्ता नीट ठेवील, पण या ठिकाणी कार्याचें स्वरूप, सोय आणि संरक्षण सार्वजनिकच आहे, एकच आहे. जें ब्रह्मांडांत आहे, तेंच पिंडांत आहे. त्याचप्रमाणें तालुका बोर्ड असो, जिल्हाबोर्ड असो, प्रांतिक सरकार असो अगर एखादें आंतरराष्ट्रीय सरकार असो, कार्याचें स्वरूप एक म्हणजे सार्वजनिक; व्यक्तीच्या हिताचें नव्हे. कार्याचें प्रमाण, व व्याप अर्थात् निरनिराळे असणार हें उघड आहे.

आधुनिक व्यवहारांत पैसा हें विनिमयाचें साधन आहे. वस्तुवस्तुमध्यें देवाणघेवाण कचितच होते. मनुष्याचें उत्पन्न आपण पैशांतच मोजतो. पगार पैशांत देतो. याच दृष्टीनें राष्ट्रांतील व्यवहाराचा, फडणिशी दृष्टीनें विचार करतांना जमा व खर्च हे पैशाच्या दृष्टीनेंच होतात. अमुक कोटी रुपये उत्पन्न व अमुक कोटी रुपये खर्च असेंच आपण बजेटांत—अंदाजपत्रकांत—पाहतो. लोक कर देतात ते पैशांत, त्या देशाचें चलन असेल त्यांतच देतात. प्राचीन काळीं षष्ठांशवृत्ति सरकार म्हणत म्हणजे उत्पन्नाचा सहावा हिस्सा सरकार घेत असे. तो कदाचित् वस्तूंत असेल पण आधुनिक काळांत पैशांतच कर वसूल केला जातो व सरकार आपला खर्च

पैशाच्याच सहाय्यानें करतें. तथापि कांहीं वेळां कांहीं लोक पैशाऐवजीं काम करून अगर वस्तूंत सरकारला कांहीं जमा देत असतात. स्थानिक संस्थांतून काम करणारे मेहेरबान, कोर्टीत काम करणारे विनपगारी मॅजिस्ट्रेट, खटल्यांत ज्युरीचे काम करणारे पंच हे एका दृष्टीनें सरकारचे काम कांहीं न घेतां करतात, अगर दुसऱ्या दृष्टीनें कांहीं तरी जमा देत असतात. त्याचप्रमाणें कांहीं देशांत लोकांना खेडेगांवांतील कामें विनावेतन कायद्यानें करणें भाग असतें. कांहीं राष्ट्रांतून, कांहीं दिवस सक्तीची लष्करी नोकरी नाममात्र वेतन घेऊन करावी लागते. वेठ व बिगार ही आपणांस अपरिचित नाहीं. तथापि असले अपवाद सोडले तर सरकारकडे येणारी जमा पैशांत असते. समाजाचे व्यवहार व विनिमय जसजसे पैशाचे सहाय्यानें होऊं लागले तसतसें सरकारचे देणेंघेणेंही पैशांत होऊं लागलें. आज आधुनिक जगांत सरकारचे कर, वस्तूंची भरपाई करून क्वचितच दिले जातात. कराची रक्कम सरकारी रोख्यांत कांहीं देशांत सरकार घेतें पण चालू भावांत. तथापि सर्वसामान्यतः पैशाचा व्यवहार सर्वत्र सर्व समाजांतून चालू असल्यामुळे, त्याचाच अवलंब प्रत्येक सरकार करीत असतें.

फडणिशी व्यवहार

येणारा पैसा म्हणजे जमा व जाणारा पैसा म्हणजे खर्च यांतच फडणिशी व्यवहार समाविष्ट झालेला असतो. जमा आणि खर्च या दोन्ही दृष्टींनी विचार करावयास पाहिजे. नुसती जमा विचारांत घेणें व खर्चाचा विचार न करणें बरोबर नाहीं. किंबहुना सरकार कसा खर्च करतें, कोणत्या गोष्टींवर खर्च करतें ही फार महत्वाची बाब आहे. जमेसंबंधी विचार करतांना उत्पन्नाप्रमाणें काढलेल्या कर्जाचा विचार जसा करावा लागेल त्याचप्रमाणें खर्चाचा विचार करतांना कर्जाची फेड, त्यावरील व्याज वगैरे गोष्टींचाही विचार करावा लागेल. व्यक्तीप्रमाणें सरकार जास्त उत्पन्न वाढवून शिल्लक टाकीत नसल्यामुळे, जमा व खर्च यांचा मेळ बसला पाहिजे; त्यांची तोंडमिळवणी झाली पाहिजे, या दृष्टीनें जमा आणि खर्च या दोन्ही बाजू महत्वाच्या आहेत.

शक्य तितकें लोकांकडून कमी ध्यावें व शक्य तितका खर्च कमी करावा ही एका काळीं बहुतेक राष्ट्रांत दृष्टि होती. आजही श्रीमंत लोकांना विचारलें तर हीच दृष्टि बरोबर आहे असें ते म्हणतील. कर कुणाला हवे आहेत ? कोणाला प्रत्येक सोय फुकट अगर कर्मांत कमी किंमतीस नको आहे ? कर म्हणजे एक आपत्ति हीच समजून अद्यापि आहे. बाणभट्टानें राजाचें वर्णन करतांना ' यस्मिन् राज्ये करग्रहणम् विवाहसमय एव ' म्हणजे ज्याच्या राज्यांत करग्रहण फक्त लग्नाचे वेळीं म्हणजे वर वधूचा कर म्हणजे हात घेतो त्याच वेळीं, अशी कोटी केली आहे. तात्पर्य कर देणें म्हणजे एक संकट ही फार जुनी समजूत आहे. समजा, दारूविक्रीवर खूप कर आहे, ती महाम विकू लागली, लोक त्यामुळें कमी घेऊं लागले तर हा कर वाईट कसा म्हणतां येईल ? त्याचे उलट सरकार जो खर्च करतें तो सर्व वाईट हेंही म्हणणें बरोबर नाहीं. अपंग लोकांना मदत करणें, बेकारांची सोय करणें, दुष्काळनिवारणार्थ कामें काढणें वगैरे गोष्टींवरील खर्च वाईट कसा म्हणतां येईल ? उलट बलेंच ओढवून आणलेल्या युद्धाकरितां होणारा खर्च कोण समजूस माणूस योग्य म्हणेल ? सर्वच कर अगर सर्वच खर्च वाईट म्हणणें योग्य नाहीं. सरकारकडे येणारा पैसा व सरकारकडून खर्च होणारा पैसा यांचे परिणाम सर्व दृष्टींनीं पडताळून पाहून मगच योग्यायोग्यतेचा निकाल करणें रास्त होईल.

सरकारतें कर बसविला कीं लागलीच लोक ' कराचा बोजा लादला ' म्हणून रागावतात. पण यापासून येणारें उत्पन्न सरकार कशासाठीं खर्च करणार आहे हें ते पहात नाहींत. खरी दृष्टि, सदरहू कर सरकार कशासाठीं खर्च करतें याकडे वळली पाहिजे. समाजाला सरकार अवश्य आहे. शासनसंस्थेशिवाय समाजाला संरक्षण नाहीं, सुरक्षितपणा नाहीं. सरकाराशिवाय समाजजीवनाला नियंत्रण नाहीं, सबब सरकार अगर शासन अवश्य आहे. मग असा प्रश्न उपस्थित होतो कीं सरकारनें काय गोष्टी कराव्यात ? सरकार जर नुसतें परचक्रांचें निवारण व अंतस्थ यादवीपासून संरक्षण

एवढेंच काम करणार असेल—म्हणजे सरकारचें स्वरूप निवळ रखवालदारी स्वरूपाचें असेल—तर सरकारला काम थोडेंच राहिल. व्यापारांत सरकारनें हस्तक्षेप करूं नये, मजुरांच्या वेतनांत हस्तक्षेप करूं नये, संपत्तीची विषम वांटणी होऊन समाजातील बहुसंख्यांक लोक बेकार झाले तरी चालेल पण सरकारनें त्यांत पडूं नये, कारण सरकार पडल्यास व्यक्तिस्वातंत्र्यावर गदा येते असें म्हणणारे लोक होते. या विचारसरणीप्रमाणें सरकारला काम थोडें व त्यामुळें सरकारला उत्पन्नाची जरूर पण थोडी. पण सरकारनें जर संरक्षण करावयाचें तर तें सर्व अर्थानीं केलें पाहिजे. नुसतीं माणसें जिवंत राहिलीं म्हणजे सरकारचें काम संपलें ही दृष्टि मागें पडली, सरकारचें कार्यक्षेत्र वाढलें. नागरिकांचें शिक्षण, देशाचें आरोग्य, देशाचा उद्योग व्यापार, या सर्वांची जबाबदारी, सर्वांचें जें सरकार त्यावर आहे. ही आधुनिक दृष्टि सर्वत्र प्रसृत झाली त्याबरोबरच अर्थात् सरकारचा खर्च वाढला. यासाठीं सरकारास उत्पन्न वाढवावें लागलें. तात्पर्य, आधुनिक सरकार लोकांकडून जास्त कर घेऊं लागलें. सरकारनें आपला खर्च वाढवूं नये, अगदीं किमान तेवढ्याच बाबींत पडवें असें म्हणणारे अद्यापसुद्धां आहेत. अंदाजपत्रक मांडतांना कोणत्या फडणिसानें काटकसर करणें जरूर आहे असें सांगितलें नाहीं असें क्वचितच. वास्तविक सरकार जर समाजाच्या कल्याणाकरितां आहे तर त्यांत काटकसरीला अवकाश नाहीं. खर्च जरूर असेल तो केलाच पाहिजे. नसेल तर काटकसरीचाही प्रश्न उपास्थित होत नाहीं. मुख्य प्रश्न होणाऱ्या खर्चापासून समाजाचा जास्तीत जास्त फायदा झाला पाहिजे. त्या खर्चापासून कमाल सामाजिक हित साधलें पाहिजे.

राष्ट्राचा संसार म्हणजे टोलीदमडीचा नव्हे. कोट्यवधि नागरिकांचा तो संसार आहे. त्याकरितां, सरकार कररूपानें अगर अन्य रीतीनें पैसा घेतें व खर्च करतें. फडणिशी व्यवहार म्हणजे लोकांकडून पैसा घेणें म्हणजे क्रयशक्ति, पदार्थ विकत घेण्याची ऐपत घेणें, व तो खर्च करणें म्हणजे ही क्रयशक्ति ही ऐपत लोकांना देणें. एक प्रकारें हा व्यवहार म्हणजे ऐपत

अथवा क्रयशक्ति—एकाकडून घेऊन दुसऱ्यास देणे. जनतेकडून कराने अगर कर्जरूपाने घेऊन, सरकार आपल्या नोकरांना पगाररूपाने ही ऐपत देते अगर निरनिराळ्या वस्तु सार्वजनिक सोईच्या तयार करण्यांत खर्च करतें, अगर अपंग अगर बेकारांना देऊन त्यांची सोय लावते. ही क्रयशक्ति घेण्यांत व ती वांटण्यांत समाजाचे जास्तीत जास्त हित झाले तर हा सर्व व्यवहार योग्य व राष्ट्राच्या दृष्टीने फायदेशीर झाला असे म्हटले पाहिजे. जर समाजाचा फायदा होत नसेल तर हा सर्व फडाणिशी व्यवहार सर्वोत्कृष्ट नाही हे उघड आहे.

कमाल सामाजिक हित, जनतेचा जास्तीत जास्त फायदा हे मुख्य तत्त्व ठरले तरी, त्याप्रमाणे घडते की नाही हे पाहण्याची कसोटी, अगर मापण निश्चित केले पाहिजे. समाज सुस्थितीत राहिला पाहिजे. राष्ट्राचे संरक्षण प्रचक्रापासून केले पाहिजे व हे संरक्षण योग्य प्रकारे करण्याची व्यवस्था करणे ही एक फडाणिशी व्यवहाराची कसोटी आहे. त्याचप्रमाणे देशांत शांतता व सुव्यवस्था नांदावी अशी तजवीज करणे हीही एक कसोटी आहे. अर्थात् या दोन्ही बाजू नुसत्या खर्चाचे दृष्टीने महत्त्वाच्या नाहीत हे उघड आहे. राष्ट्रांतील सरकारच्या राजकीय धोरणावर या गोष्टी अवलंबून आहेत. हे धोरण कसे असावे हा प्रश्न निराळा आहे. जनतेला नको असलेले विद्यमान सरकार जबरदस्तीने, दंडुकेशाहीने कायम ठेवावे कां दूरदर्शी मुत्सद्देगिरीने जनतेच्या पसंतीप्रमाणे त्याचे रूपांतर करावे हा राजकारणाचा भाग आहे. शांतता राखण्याकरितां अवश्य ती खर्चाची सोय करणे ही मात्र फडाणिशी व्यवहारांत पडणारी गोष्ट आहे. नुसत्या संरक्षणाची कसोटी, आधुनिक युगांत पुरेशी नाही. येवढ्याच गोष्टी करून कमाल सामाजिक हित साधत नाही. जनतेची सांपत्तिक स्थिति, जनतेच्या सुखसोयी वाढल्या किंवा त्यांचा पुरवठा योग्य आहे किंवा नाही, याही दृष्टीने विचार करणे आवश्यक आहे. एकंदर राष्ट्रांतील संपत्तीचे उत्पादन वाढले कां कमी झाले, त्याचप्रमाणे राष्ट्रांत उत्पन्न झालेले उत्पादन, सर्व प्रकारची संपत्ति जास्त न्याय्य रीतीने वांटली की

नाहीं, हाही विचार महत्त्वाचा आहे. माणशी काय उत्पादन पडतें हें पाहिलें पाहिजे. उत्पादनाची साधनसामुग्री योग्य प्रकारें उपयोगांत आणली जाते कीं वाया जाते, समाजांतलें उत्पादनपद्धतीनें व व्यवहारामुळें लोकांची स्थिति सुधारते आहे, कां कांहीं लोकच गबर होत आहेत व बाकीचे गरिबीत जास्त जास्त जात आहेत याही गोष्टींची दखल घेतली पाहिजे. संपत्तीची विषम वांटणी, कमी विषम झाली पाहिजे. लोक बेकार राहतां कामा नयेत. त्याचप्रमाणें, प्रत्येकाला उन्नतीची आशा प्रयत्न केल्यास आहे असें वाटलें पाहिजे; व अशी परिस्थिति निर्माण करणें अवश्य मानलें पाहिजे व अशा गोष्टींचा विचार करूनच सामाजिक हित, जनतेचें कल्याण साधलें कीं नाहीं, हें ठरविलें पाहिजे. ज्या फडणिशी व्यवहारापासून जनतेची स्थिति सुधारून तिचें पाऊल पुढें पडेल तो व्यवहार योग्य. नुसत्या चालू घडीचा विचार करणें यांत दूरदृष्टि नाहीं. राष्ट्राचा भावी काळ ज्यायोगें जास्त उन्नतिप्रद होईल अशी दृष्टि व अशी योजना फडणिशी व्यवहारांत पाहिजे. कमाल सामाजिक हित म्हणजे क्षणाचें नव्हे तर युगाचें साधलें पाहिजे, व त्या दृष्टीनें जो आंखणी करील तोच खरा मुत्सद्दी.

ही आंखणी कशी असावी, जास्तीत जास्त जनतेचें हित कशा प्रकारें साधलें जाईल हें विस्तारानें पुढें पहावयाचें आहेच. सामान्यतः एखादें राष्ट्र जास्तीत जास्त सार्वजनिक गोष्टीवर किती खर्च करील हें निश्चित सांगणें अगर त्याचा नक्की अंदाज करणें काठिण असतें. राष्ट्रांत कर अगर अन्य मार्गानें किती उत्पन्न सरकारला वाढवतां येईल यावर सरकारचा खर्च अवलंबून राहिल हें उघड आहे. लोकांची सरकारला कर देण्याची शक्ति अमर्याद नाहीं. तथापि निरनिराळ्या तऱ्हेच्या कर योजनेनें ती कमी जास्त होत असते. जरी जनता कामधेनु नसली, कधींही न आटणारी कपिला नसली तरी गोंजारून पुष्कळ कर देण्याची शक्ति तीत आहे. कराचा विनियोग जनतेच्या सोयीसाठीं ठळक रीतीनें होत असला तरी त्याचा परिणाम, जास्त कर मिळण्याकडेही होतो. सरकारनें घेतलेले कर

राष्ट्राच्या संपत्तीत भर घालणाऱ्या गोष्टींकडे होऊं लागले म्हणजे, त्याचा परिणाम ही शक्ति, ही ताकद वाढविण्याकडे झाल्याशिवाय राहत नाही. जनतेकडे शक्य तितका पैसा ठेवावा व शक्य तितका थोडा सरकारनें कर-रूपानें घ्यावा, या विचारसरणीप्रमाणें, जनतेनें जवळ राहिलेला पैसा उत्पादक गोष्टींकडे खर्च करावयास पाहिजे; पण आधुनिक राष्ट्रांचा अनुभव असा आहे कीं, खाजगी व्यक्तीपेक्षां सरकारने खर्च सार्वजनिक कामांवर व सुखसोईच्या उत्पादनावर केल्यास, राष्ट्राच्या दृष्टीनें जास्त फायदेशीर होतें. राष्ट्रांतील लोक कमी कर घेतला म्हणून, उरलेली शिल्लक चांगल्या व संपत्तीत भर पडणाऱ्या गोष्टींकडेच खर्च करतात असें नाही. शर्यतीचीं मैदानें, जुगारांचे अड्डे, दारूचीं दुकानें, या ठिकाणीं लक्षावधि रुपयांचा नाश होतो हें नाकबूल करणें अशक्य आहे. या कामीं सर्वसामान्य जनता, गरीब व मध्यमवर्गीय जनताच, जास्त नुकसानीत येते. या कामीं खर्च होणारा पैसा, कररूपानें सरकारनें घेऊन सार्वजनिक, गरीब जनतेच्या सोयीसाठीं खर्च केला तर तें वावगें होणार नाही. याचा अर्थ असा नव्हे कीं, सरकार जो जो खर्च करतें तो सर्व चांगला व त्यापासून सार्वजनिक हितच साधतें. पुष्कळ वेळां सरकारनें केलेल्या योजनांपासून, जनतेचें नुकसानही झालेलें आहे; व त्या कामावर खर्च केलेला पैसा व्यर्थ गेलेला आहे. खाजगी व्यक्तीप्रमाणें प्रसंगविशेषी सरकारसुद्धां मूर्खपणें बिनहिशोबी पद्धतीनें खर्च करूं शकतें. जनतेची कर देण्याची शक्ति योग्य रीतीनें उपयोगांत आणली पाहिजे. जनतेकडून कर घेतला म्हणजे जनतेचें उत्पन्न कमी झालें एवढाच परिणाम होऊन थांबत नाही. करांचे परिणाम दूरवर होतात. ही शक्ति सर्वांगीण समाजजीवनावर परिणाम करीत असते. सरकारला खर्च करणें भाग आहे म्हणून सरकारनें कर घेतला येवढ्यानें हा व्यवहार पुरा होत नाही. त्याचे सांपात्तिक व आर्थिक परिणाम दिसून येतात, म्हणून कर घेतांना हे परिणाम सामाजिक दृष्ट्या ज्या रीतीनें जास्तीत जास्त चांगले होतील अशाच रीतीनें सरकारनें आपली कर-योजना ठरविली पाहिजे.

खाजगी व्यक्तीचा व्यवहार व सरकारचा व्यवहार एका दृष्टीनें सारखा व एका दृष्टीनें निराळा आहे. खाजगी व्यक्तीसुद्धां आपल्या येणाऱ्या उत्पन्नाचे व होणाऱ्या खर्चाचे परिणाम लक्षांत घेते. खाजगी व्यक्ति आपलें उत्पन्न असेल त्या मानानें खर्च करते. तिचा खर्च उत्पन्नावर अवलंबून असतो. उलट सरकारच्या व्यवहारांत जितका खर्च करावयाचा असेल त्या मानानें उत्पन्नाची सोय करावी लागते. व्यक्ति-जितकें आपलें उत्पन्न असेल त्याच्याशीं आपला खर्च जुळवून घेते. याच्या उलट सरकारला खर्चाशीं आपलें उत्पन्न जुळवून आणावें लागतें, हा सामान्य अनुभव आहे. समजा, व्यक्तीच्या गरजा वाढल्या, त्याचा संसार वाढला, व खर्च वाढला, तर त्याची तोंडमिळवणी करण्याकरितां तो जास्त मेहनत करतो, तो जास्त रोजगार करतो; व उत्पन्न वाढविण्याचा प्रयत्न करतो व नाइलाज झाला तर कर्ज काढून वाढलेला खर्च भागवितो. त्याचप्रमाणें मुलें मोठीं झालीं, मिळवतीं झालीं, खर्च कमी झाला, तर कमी दगदग करतो. अशा स्थितींत त्याचें उत्पन्न कमी झालें तरी चालतें. सरकारही प्रसंगविशेषीं उत्पन्नच तुटलें तर काटकसर करून खर्च कमी करतें व उत्पन्नाशीं खर्च जुळवून घेतें; असें जुळलें नाहीं तर सरकारही कर्ज काढतें. व्यक्ति उत्पन्न उरलें तर शिल्लक टाकते. सरकार उत्पन्न उरलें तर त्यांतून कर्ज फेडतें, शिल्लक टाकतें, गंगाजळी निर्माण करतें. सरकारला देशी व परदेशी कर्ज काढतां येतें; व्यक्तीला स्वतःचेंच स्वतःला कर्ज घेतां येत नाहीं, त्याला दुसऱ्याकडेच जावें लागतें.

व्यक्ति, खर्च करतांना आपल्या गरजा काय आहेत, कोणत्या आधीं भागविल्या पाहिजेत, कोणत्या नंतर, कोणत्या प्रमाणांत, व त्या ताबडतोब भागविल्या पाहिजेत वगैरे गोष्टींचा विचार करून, आपल्या खर्चाचा मेळ अशा रीतीनें बसविते की, त्या केलेल्या खर्चापासून त्याला जास्तीत जास्त फायदा व्हावा, त्यापासून जास्तीत जास्त उपयोग व्हावा. अर्थात् ह्या गोष्टी समाजांतील प्रत्येक व्यक्ति करते असें नाहीं, पण सर्व व्यवहार पैशानें होत

असल्यामुळे, कोणत्या गोष्टीवर किती खर्च करावा ही गोष्ट सामान्यतः व्यक्तीच्या मनांत येते व मग माणूस त्याप्रमाणे करीत असतो; व याच न्यायाने आपल्याला हव्या असणाऱ्या वस्तु किती व्यावयाच्या, त्यांचे प्रमाण ठरवितो व तो मेळ त्याचे दृष्टीने जास्तीत जास्त उपयुक्त असतो. तसें नसतें तर त्यानें जसें पाहिजे तसें करून घेतलें असतें म्हणून तो शेवटीं जो खर्चाचा मेळ बसवितो तो जास्तीत जास्त उपयुक्त म्हणूनच बसवितो. राष्ट्रांतलें सरकारसुद्धां आपला खर्च अशा तऱ्हेनें आंखतें कीं त्यापासून समाजाला, राष्ट्राला जास्तीत जास्त उपयोग व्हावा. अर्थात् येथें व्यक्तीच्या दृष्टीनें उपयुक्तता मोजावयाची नसून, सर्व समाजाच्या; सर्व राष्ट्राच्या दृष्टीनें मोजावयाची असते. सरकारचा खर्च निरनिराळ्या गोष्टीं-वर अशा रीतीनें विभागावयाचा कीं त्यापासून देशाचें, राष्ट्राचें जास्तीत जास्त हित होईल, जास्तीत जास्त उपयोग राष्ट्राला त्यापासून होईल, आणि हें घडवून आणण्यांतच खरा फडणिशी मुत्सद्दीपणा आहे. समाजाला जास्तीत जास्त काय उपयोगी होईल हें अर्थात् विद्यमान सरकार ज्या मताचें असेल, ज्या वर्गाचे हातांत असेल, त्यांच्या घोरणावर अवलंबून राहिल. तथापि खर्चाचा मेळ बसवितांना जें तत्त्व फडणिस आपल्या डोळ्यांपुढें ठेवील तें अर्थात् वर लिहिल्याप्रमाणें, जास्तीत जास्त सामाजिक उपयुक्ततेचें. जास्त खर्च केला तर जो फायदा होईल त्यापेक्षां जास्त खर्चास लागणारें उत्पन्न जास्त कर वाढवून घेण्यानें होणारें नुकसान समाजाच्या दृष्टीने जास्त होत असेल तर तो जास्त खर्च करणें फडणिशीला-सरकारला-परवडणार नाही. म्हणून सरकारनें करावयाच्या खर्चाला वरील गोष्टीची मर्यादा बसते. उत्पन्न व खर्च यांचा असा मेळ बसवावयाचा कीं, त्यांपासून वर लिहिल्याप्रमाणें कमाल सामाजिक हित साधलें पाहिजे.

असा मेळ राखून, कमाल सामाजिक हित साधणें ही साधी व सोपी गोष्ट नाही. साधारण खाजगी व्यक्तीलासुद्धां आपल्याला काय पाहिजे काय नको याचा विचार करून अगदीं नमुनेदार असा खर्चाचा मेळ बसविणें

अवघड असतें. राष्ट्राच्या अंदाजपत्रकांतून ही गोष्ट घडवून आणणें तर अतिशय अवघड आहे. व्यक्ति स्वतःची निवड करीत असते तर सरकारच्या व्यवहारांत अनेक खाती ओढाताण करीत असतात. संरक्षक खातें, हें तर कायम 'आ' वासूनच बसलेलें असतें. लोकोपयोगी गोष्टींसाठीं निरनिराळीं खाती आपआपल्या योजना पुढें ढकलीत असतात; कोणी दवाखाने वाढवा म्हणतो, कोणी शालागृहें वाढवा म्हणतात, कोणी रस्ते बांधा म्हणतो. तात्पर्य निवड व निर्णय करणें एका हातीं नसतें. शिवाय राष्ट्रांतील लोकमत लक्षांत घ्यावें लागतें. श्रीमंत वर्ग, उद्योगसूत्रधार, आपापलीं घोडीं दामटीत असतात. या सर्व गोष्टींचा विचार होऊन, अनेक खटपटी व छटपटी होऊन अखेर खर्चाची आंखणी तयार होत असते. शिवाय आंखणीप्रमाणें योजनेवरहुकूम खर्च होतोच असें नाहीं. 'गंभीर परिस्थिति' " अकल्पित परिस्थिति " नेहमी तोंड दाखवीत असते. तात्पर्य नमुनेदार मेळ बसविणें ही अवघड गोष्ट आहे.

जास्तीत जास्त सामाजिक हित होईल असा मेळ बसविणें जरी सरकारी फडणिशीत अवघड असले तरी उत्पन्न व खर्च यांत व्यक्तीपेक्षां मोठ्या प्रमाणावर सरकारला बदल करणें सोपें जातें. व्यक्तीला, त्याचें उत्पन्न मात्र खर्चासाठीं मिळूं शकतें, याच्या उलट सरकारला राष्ट्रांतील सर्व संपत्तीवर कर बसवून उत्पन्न काढतां येतें, देशीं परदेशीं कर्ज काढतां येतें. व्यक्ति काम किती करील याला मर्यादा असते. मजूर असल्यास आठ-वड्याचे कमाल तास कायद्यानें ठरलेले असतात. मध्यम वर्गांत व्यक्तीचें उत्पन्न सुद्धां प्रतिष्ठित धंद्यांतील, वाटेल तितकें वाढवितां येत नाहीं. दिवसभर कोर्टांत बसले तरी, अशील मिळतीलच असें नाहीं; अगर दवाखाना रात्रंदिवस उघडा ठेविला तरी रोगी गर्दी करतील असेंही नाहीं. व्यक्ति काम करण्यास तयार असून उत्पन्न वाढवूं शकत नाहीं; कारण तिला समाजव्यवस्थेवर अवलंबून रहावें लागतें. लोक भांडले तर कडजे, लोक आजारी पडले तर रोगी, गिरणींत काम वाढलें तर जादा मजुरी; तात्पर्य

व्यक्तींना समाजांतली व्यवहारावर व व्यवस्थेवर उत्पन्नासाठी अवलंबून राहवें लागतें. याच्या उलट सरकारची स्थिति आहे. कोण काय करतो याची चौकशी करण्याचें कारण सरकारला पडत नाही. काय खर्च करावयाचा हें सरकार स्वतंत्रपणें ठरवूं शकतें. दारूगोळा व संरक्षण साधनें यावर किती खर्च करावा लागेल एवढेंच परराष्ट्रांच्या धोरणावर व आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीवर अवलंबून असतें. सरकार काय खर्च करावा, कसा करावा याबद्दल स्वतंत्र असतें हें खरें; पण त्यामुळें त्यावरची जबाबदारीही वाढते, व ही जबाबदारी, नुसत्या समाजाच्या चालू घडीच्या हिताचीच नव्हे तर भावी काळाचें हितही पाहणें ही जबाबदारी त्यांत अंतर्भूत असते. व्यक्ति जन्मतात, अगतात, मरतात; पण समाज नित्य आहे, चिरंजीव आहे, समाजाचा जीवनप्रवाह अखंड आहे. व्यक्तीसुद्धां खर्चाचा विचार करतांना भावी काळाची म्हणजे म्हातारपणाची व त्याचबरोबर निदान एखाद्या पिढीची म्हणजे मुलाबाळांची आठवण ठेवीत असते; मग-राष्ट्रांतली सरकार हें एक भावी पिढीच्या कल्याणाचें विश्वस्त मानल्यावर त्याची जबाबदारी अनेक पटींनी वाढते हें उघड आहे. खोटीच काटकसर करून राष्ट्रेच नष्ट झाल्याची उदाहरणे इतिहासांत आहेत. मागील पिढ्यांचें ऋण, भावी पिढ्यांचें कल्याण होईल असें वागण्यांतच खरें फिटलें जातें. राष्ट्राचा जीवनप्रवाह अखंड चालला पाहिजे ही दृष्टि व ही जाणीव ठेवूनच राष्ट्रांतली फडणिसानें वागणें अवश्य आहे.

सार्वजनिक उत्पन्नाच्या बाबी

फडणिशी व्यवहार म्हणजे जमा व खर्च यांचा व्यवहार तेव्हां प्रथम जमेच्या संबधानें विचार करणें योग्य होईल. सरकारची जमा यांत सर्व गोष्टींचा म्हणजे ज्यापासून कांहीं ना कांहीं उत्पन्न अगर जमा येते अशा सर्वांचा समावेश करणें ठीक आहे. येणारी जमा कर अगर कर्ज असो अगर खंडणी असो तिचे स्वरूप अगर मूळ कांहीं कां असे ना हिशोबांत ती जमेच्या बाजूला पडत असेल तर ती जमेत धरली पाहिजे. कर्ज काढलें म्हणजे तें जमेकडेच दाखविलें पाहिजे हें उघड आहे; तें फेडलें म्हणजे तेवढी रक्कम खर्चाकडे टाकली पाहिजे हें उघड आहे. फरकच दाखवावयाचा तर सरकारी जमा व सरकारी उत्पन्न असा दाखवितां येईल. काढलेलें कर्ज हें सरकारी उत्पन्न नव्हे पण सरकारी जमा म्हणतां येईल; कारण तेवढा पैसा सरकारच्या फडणिशी व्यवहारांत जमेकडेच येत असतो. त्याचप्रमाणें सरकारनें नवीन नोटा काढल्या तर त्यांना सरकारी उत्पन्न म्हणतां येणार नाही. सरकारनें रद्दी माल विकला अगर कांहीं मिळकत विकली तर तिची येणारी विक्री सरकारी उत्पन्न नाही पण हिशोबांत ती सरकारी जमा म्हणूनच येणार हें उघड आहे. उत्पन्न यांत सामान्यतः त्या त्या गोष्टींपासून अनेकवार प्राप्ति आहे असा अर्थ निघतो. जमिनीपासून उत्पन्न म्हणजे तें सालोसाल येत असतें. जमीनविक्रीपासून येणारी किंमत पुन्हा पुन्हा येत नाही, कारण मालक ती एकदांच विकू शकतो. तथापि उत्पन्न व जमा यांत फरक जरी दाखवितां येत असला तरी प्रत्यक्ष व्यवहाराच्या दृष्टीनें त्यांत फारसें महत्त्व नाही. तथापि जेथें सर्व तऱ्हेच्या बाबींचा समावेश करावयाचा असेल तेथें सरकारी जमा व कमी व्यापक अर्थानें म्हणजे फक्त उत्पन्नाचा समावेश करावयाचा असेल

तेव्हां ' सरकारी उत्पन्न ' असे म्हटले म्हणजे विषय समजण्यास अडचण पडणार नाही.

उत्पन्नाच्या बाबी म्हटल्याबरोबर डोळ्यांपुढे अनेक कर उभे राहतात. सरकारी उत्पन्नाची मोठी बाब म्हणजे करांपासूनचें उत्पन्न; इतर अन्य गोष्टींपासूनही सरकारला उत्पन्न मिळते. तथापि मुख्य उत्पन्न कोणत्याही सरकारला करांपासूनच मिळत असते. कर म्हणजे सार्वजनिक शासनसंस्थेनें सक्तीनें बसविलेला बोजा; मग ती शासनसंस्था ग्रामपंचायत असो अगर मध्यवर्ति मुख्य सरकार असो. सरकार व अन्य शासनसंस्था या अनेक बोजे नागरिकांवर बसवीत असतात. म्युनिसिपालिटी नळपट्टी घेते, पण हा कर नव्हे; कारण कमिटी पाण्याची किंमत घेते. लोकलबोर्ड टोलनाकीं बसवून टोल घेते हाही कर नव्हे; कारण रस्ता वापरण्याचें तें भाडें घेते. कर म्हणजे जो बोजा शासनसंस्था बसविते व त्याचे मोबदला अमुकच गोष्ट करते अगर देते असें म्हणतां येणार नाही तो बोजा होय. स्टेशनवर तिकिट काढले, हें गाडींत बसण्याचें भाडें दिलें. कोर्टांत दावा मांडला त्या कामीं फिर्यादीचा स्टॅप भरला हाही कर नव्हे; कारण मांडण सरकारमार्फत तोडण्याकरितां किंमत दिली. दिलेला पैसा व मिळालेली सोय यांत सरळ संबंध जेथें दिसतो त्या ठिकाणीं तो बोजा कर नाही. कराचे धाबतींत सरकारनें अमुक एक निश्चित केले असें म्हणतां येत नाही, किंबहुना असें ज्या बोजाबाबत म्हणतां येणार नाही तो बोजा कर स्वरूपाचा अशी व्याख्या आहे. कराचा बोजा सक्तीचा तो द्यावा लागतोच. कोर्टांत गेलेंच पाहिजे, नळाचें पाणी घेतलेंच पाहिजे, अगर गाडींतून प्रवास केलाच पाहिजे अशी सक्ती नसते. कर म्हणजे सक्तीचा बोजा व मोबदल्यांत मात्र मोघमपणा. सरकारी सोय जो घेईल त्याला किंमत द्यावी लागते. जो पत्र पोस्टांत टाकील त्याला तिकिट लावावें लागेल. कांहीं सोयी सरकार विकत असते. कारण त्या विभागतां येतात. कमी जास्त देतां येतात. व्यक्ति व्यक्तीना विकतां येतात. पण कांहीं सोयी तशा स्वरूपाच्या नसतात. देशाचें संरक्षण, अंतर्गत व्यवस्था

या सोयी कांहीं बांटून देतां येत नाहीत, अगर कांहींना देणें अगर न देणें हेंही शक्य नाही. म्हणून ज्या सोयीबद्दल सरकार जें घेतें ती त्याची किंमत, त्याचा मेहनताना. सोय घेतली तरच किंमत द्यावी लागते. उलट कर द्यावेच लागतात व ते अमुक सोयीसाठीं हेंही निश्चित सांगतां येत नाही.

उत्पन्नाची मुख्य बाब म्हणजे कर हें तर उघड आहे. पण दुसऱ्या-ही अनेक बाबी असतात. सरकारला खंडणी कांहीं ठिकाणी मिळत असते. कांहीं ठिकाणी सरकार जबरदस्तीनें कर्ज म्हणून लोकांकडून वसूल करते, पण कधी परत करीत नाही. हे प्रकार सुधारलेल्या राष्ट्रांत नाहीत; पण हिंदी संस्थानांतून होत नसतीलच असें सांगतां येणार नाही. गुन्हेगारांना न्यायाधीश दंड करतात त्यापासूनही सालोसाल उत्पन्न होतें. त्याचप्रमाणें सरकारी मालकी जमिनीचें भाडें, कांहीं उद्योगधंदे, कांहीं सोयीचें उत्पादन सरकार करते व दुसऱ्या कोणाला करूं देत नाही. त्याचेपासून होणारें उत्पन्न, दस्तऐवज, नोंदणीची फी, त्याचप्रमाणें अनेक परवाने, त्यांपासून होणारें फीचें उत्पन्न, कांहीं खास करापासून होणारें उत्पन्न, कोणी सरकारला देणग्या दिल्या तर त्याचें उत्पन्न वगैरे. तथापि या अनेक बाबींचें वर्गीकरण संपूर्णपणें करणें कठीण आहे. या सर्वांना कर म्हणतां येणार नाही, अगर सोयीबद्दल मिळालेली किंमत असेंही म्हणतां येणार नाही. उदाहरणार्थ नवीन नगररचनेमुळे कांहीं जमिनीची किंमत वाढली. या वाढीला मालकानें कांहींही मदत केली नाही. अशा वेळीं वाढलेल्या किंमतीतील कांहीं भागावर निदान सरकारचा हक्क कोणीही नाकबूल करणार नाही. तेव्हां सरकारनें जर खास धारा बसवून कांहीं वसूल केला तर एका अर्थानें तो कर आहे. कारण सरकारनें सक्तीनें तो वसूल केला, पण त्याबरोबर जमीनमालकाची जमिनीची किंमत वाढली या दृष्टीनें झालेल्या फायद्याचीच किंमत त्यानें दिली. शिवाजी नगरांत बिगर शेतकिसारा वाढला याचें कारण जमिनीच्या किंमती वाढल्या. हा वाढलेला सारा निव्वळ कर म्हणतां येणार नाही. कारण वाढलेल्या किंमतीचा फायदा मालकांना मिळाला आहे. त्याचप्रमाणें रेल्वेची वाहतूक ही

सरकारची मक्तेबाजी आहे. एका दृष्टीने सोयीबद्दल सरकार मोबदला घेतें. पण जर लागणाऱ्या खर्चापेक्षा सरकार जास्त घेत असेल तर, जेवढें जास्त घेत असेल तेवढा एका अर्थाने करच घेतला असें होतें. रेल्वे सर्व सरकारी तेंचें स्पर्धा अंगर चुरस नाही; तेव्हां जें भाडें मागेल तें घावें लागतें. याचा अर्थ एक प्रकारें सक्तीचा बोजा लादला जातो. सोयीची किंमत स्पर्धा असती, तर जितकी झाली असती तितकीच जर ती सोय सरकार एकटेंच मक्तेबाजीनें पुरवीत असेल तर ठेविली पाहिजे. स्पर्धेच्या वातावरणांत शेवटीं किंमत उत्पादन खर्चाचे बरोबर येते. आज हिंदुस्थानांत रेल्वे ही बाब सरकारची मक्तेबाजीची आहे व त्यावर होणाऱ्या खर्चापेक्षा कित्येक कोटी रुपये जास्त उत्पन्न सरकारला मिळतें. हा ऐन नफा एका प्रकारें वाहतुकीवरील कर आहे असेंच म्हटलें पाहिजे. तीच गोष्ट तार व टपाल संबंधीं. प्रत्यक्ष येणाऱ्या खर्चापेक्षा सरकार जर जास्त वसूल करीत असेल तर ही जास्त रकम करस्वरूपाची म्हंटली पाहिजे. कारण याही बाबतीत सरकार मक्तेदार आहे. दुसरी स्पर्धा करणारी संस्था नाही, किंबहुना काढणें हा गुन्हा आहे. तात्पर्य कांहीं बाबी करांतही पडतात व सोयीबद्दल दिलेल्या किंमतीचे सदरांतही त्यांचा समावेश होऊं शकतो.

प्रत्येक उत्पन्नाचे बाबीतील फरक दाखविणें कठीण आहे. कांहीं वर सांगितल्याप्रमाणें बहुस्वरूपी असतात. नळपट्टी पाण्याचे प्रमाणावर असली म्हणजे इतके गॅलन पाण्यास इतके रुपये तर तो कर होत नाही; कारण ती पाण्याची किंमत ठराविक भावानें होते. समजा जेथें पाणी न मोजतां वाटेल तितकें वापरोत तरी सर्वांना सारखीच पट्टी असें असेल तेथें ती करस्वरूपाची होईल, कारण प्रत्येकाला ती घावी लागेल. मग त्यानें नळ अहोरात्र वापरावा अगर वापरूंही नये. उपयोगाचें व किंमतीचें येथें प्रमाण नाही म्हणून ही पट्टी करस्वरूपाची होईल. गुन्हेगारांचा दंड ही कांहीं सोयीची किंमत नव्हे, तो करही नव्हे. कराचे उत्पन्नाची बाब म्हणजे त्यापासून उत्पन्न याचें हा उद्देश असतो. अपराधाकरितां दंड ठेविला,

याचा उद्देश तसे कृत्य कोणी करू नये. येथे उत्पन्नाचा उद्देश ठेवणे म्हणजे गुन्हा करण्यास उत्तेजन देणे असा अर्थ होतो ! देशातील आयात मालावरील जकात हीही एक सरकारी उत्पन्नाची बाब आहे. मर्यादेपर्यंत ही बसविली तर उत्पन्न वाढते. म्हणून जास्त दर वाढविले की, उत्पन्नही कमी होते असाही अनुभव आहे. कारण जकात बसलेली वस्तु देशांत महाग होते व तिचा खप कमी होतो व त्यामुळे ती कमी प्रमाणांत देशांत येते. मग ही आयात जकात कर आहे का नाही ? जोपर्यंत त्यापासून उत्पन्न वाढत आहे तोपर्यंत कर आहे. व एकदा मर्यादा संपून उत्पन्न कमी होऊ लागले की हीच जकात एकप्रकारे त्या मालावर दंडच होतो, तो देशी आणणे म्हणजे दंड देणे असाच अर्थ होतो. कारण मालाला खप येत नाही किंबहुना तो परदेशी माल देशी येऊ नये या दृष्टीनेच हा दंड अगर इतकी जबर आयात जकात बसविली जाते. पुष्कळ वेळां एखाद्या वस्तूचे उत्पादन कमी व्हावे अगर ती लोकांनी कमी वापरावी अगर पूर्ण बंदी व्हावी म्हणून त्या वस्तूवर कर बसविला जातो. हा कर बसविण्याचा उद्देश उत्पन्नाची वाढ हा नसून त्या वस्तूचे उपभोगावर परिणाम व्हावा हा असतो. दारूवरील कर यापासून उत्पन्न तर येतेच पण जस्त जास्त कर वाढविला की, त्याला दंडाचे स्वरूप येऊन उत्पन्न कमी होते. एका मर्यादेपर्यंत उत्पन्न येते म्हणून तो कर, त्यापुढे त्याला दंडाचे स्वरूप प्राप्त होते. कारण सरकारची इच्छा त्यायोगाने वस्तूचा उपभोग व उत्पादन बंद करणे हाच होय. दारूचे उत्पन्न झाले म्हणून ते सरकार टाकीत नाही अगर गुन्हेगारांचा दंड अपवित्र पैसा मानीत नाही. हिंदुस्थानांत तर दारूच्या उत्पन्नावर शिक्षणाची वाढ कित्येक वर्षे अवलंबून होती !! कांहीं कर वाढवून त्यांचे स्वरूप दंडाप्रमाणे जसे होते तसे कांहीं कर माणसामाणसांत फरक करून सरकार लादते. कांहीं वस्तुवस्तूचे प्रमाणावर फरक करून लादते. प्राप्तीचा कर उत्पन्नाप्रमाणे कांहीं देशांत वाढत जातो, पण त्यामुळे त्याला दंडाचे स्वरूप येत नाही. १० हजारांवर होणाऱ्या प्राप्तीवर शेंकडा १०

टके कर बसतो म्हणून कोणी जास्त प्राप्ती करून घेण्याचें थांबत नाही अग्नर सोडून देत नाही. कांहीं देशांत एक मोटार ठेविली तर जितका कर त्यापेक्षां दोन ठेविल्यास दुपटीपेक्षां जास्त असतो. कांहीं देशांत कुटुंब-वत्सल माणसाचे उत्पन्नावर कमी दरानें कर आकारला जातो, तर ब्रह्म-चारी अगर विधुर यांचे प्राप्तीवर जास्त कर; श्रमानें मिळविलेल्या मिळ-कतीवर कोठें कमी कर; तर बिन श्रमानें मिळालेल्या व्याजावर, भागाचे नफ्यावर जास्त दर. तात्पर्य प्रत्येक कराचा उद्देश उत्पन्न वाढविणे हा असतो; पण त्याबरोबर त्यापासून इतर अनेक परिणाम घडून येत असतात. कांहीं ते घडावेत म्हणून सरकार कर योजीत असतें; कांहीं समाजरचनेनें घडून येतात.

कांहीं सोयीचें अगर वस्तूचें उत्पादन सरकारच करतें. त्या बाबतीत स्पर्धा नसते यामुळे सरकार जी किंमत आकारील ती जनतेला द्यावी लागते. मार्ग रेल्वे व पोस्ट यांची उदाहरणे घेतली आहेत. या मक्तेबाजीपासून सरकारला उत्पन्न येतें; ही वस्तुस्थिति बहुतेक राष्ट्रांत आहे. हें उत्पन्न निव्वळ सोयीचे अगर वस्तूचे उत्पादनाचे खर्चाइतकेंच असेल तर तें कर-स्वरूपाचें नाही. तें जास्त असेल तर करस्वरूपाचें आहे. नेहमी प्रश्न उत्पन्न होतो तो हा की खर्चात काय बाबी धरण्यात ? व्याज, देखरेख, मोडतोड, ह्यांचा कोणता दर ध्यावयाचा ? हें सांगणें कठीण आहे. तार आणि टपाल या खात्याचा व्यापारी पद्धतीनें हिशेब ठेवून उत्पादनखर्च काढणें सोपें नाही. एका आप्यांत एक पत्र पुण्याहून नगरासही जातें व काश्मिरांतील श्रीनगरासही जातें. पत्रागणिक वाहतुकीचा खर्च कसा काढणार ? अंतरावर प्रमाण ठेवले तर कोट्यवधि पत्रांचा लक्षावधि खेडेगांवांत जाणारा प्रवाह कसा अजमावयाचा ? तथापि अनुभवानें कांहीं सिद्धांत याही बाबतीत बसले आहेत. जी सोय म्हणून सरकारनें काढली व जी सरळ विकून सरकार वापरणाराकडून किंमत घेतें त्या कामीं सरकारनें नफा काढूं नये. घातलेल्या भांडवलावर योग्य व्याज ध्यावें, देखरेख खर्च ध्यावा. थोडक्यांत योग्य प्रमाणांत

उत्पादन खर्च आकारून त्याच वेतांत किंमत ठेवावी. हें बहुतेक राष्ट्रांतून होत नाही. सरकार मत्केदाराप्रमाणें वागते, व शक्य तेवढें उत्पन्न असल्या बाबींपासून काढतें हा सार्वत्रिक अनुभव आहे. म्हणून असल्या उत्पन्नाचें स्वरूप करांचें आहे हें उघड आहे.

करपद्धति व कर

येथपर्यंत सामान्य उत्पन्नाच्या बाबी व त्यांच्या स्वरूपाबद्दल स्थूलमानानें विवेचन झालें. सर्व बाबींचें अगदीं ठळकपणें वर्गीकरण करणें शक्य नाही. कांहीं अनेक स्वरूपी असतात हेंही पाहिलें. कर म्हणजे शासनसंस्थेनें—सरकारनें—जनतेवर दंड म्हणून नव्हे तर उत्पन्नाकरितां बसविलेला बोजा व त्याच्या मोबदल्यांत अमुक गोष्ट सरकार कर देणाऱ्यांकरितां करते अमुक प्रमाणांत ती करते, असें निश्चित सांगतां येत नाही हेंही पाहिलें. सरकारचा संसार चालावयाचा तर उत्पन्न पाहिजे व त्याकरितां कर अवश्य आहेत. त्यांचें काय प्रमाण असावें? ते केव्हां बसवावे? इतर उत्पन्नाच्या बाबी संपल्यावर बसवावे कीं काय असे अनेक प्रश्न उत्पन्न होतात. इतर उत्पन्नाच्या बाबी पुरतें असतील तर बसवूं नये असें कोणीही म्हणेल. एखाद्या शहरांतील सर्व जमीन सरकारी मालकीची, किंवा स्थानिक संस्थेचे मालकीची असली तर केवळ भुईभाड्यावरसुद्धां त्या स्थानिक संस्थेचा कारभार चालणें शक्य आहे. समजा शिवाजीनगरांतील जमीन पुणें म्युनिसिपालिटीचे मालकीची असती तर तिच्या भुईभाड्यापासून १० लाखांवर उत्पन्न तिला आलें असतें. व मग घरपट्टी वगैरे कर बसवावे लागले नसते. पण अशी स्थिति क्वचितच असते. मुख्य सरकारला अशा बाबींपासून उत्पन्न एकंदर उत्पन्नाचे मानानें फारच थोडें मिळत असतें. समजा राष्ट्रांतील सर्व जमीन सरकारचे मालकीची समजली तरीसुद्धां तिच्या भाड्यापासून अगर खंडापासून कोणत्याही आधुनिक सरकारचा खर्च भागणें शक्य नाही. आणि कुठल्याही राष्ट्रांचें

अंदाजपत्रक तपासले तर मुख्य उत्पन्नाची बाब म्हणजे कर व जसजसा राष्ट्राचा सार्वजनिक खर्च वाढतो तसतसे नवीन कर अगर जुन्या करांत वाढ हेही ठरलेले दृश्य आहे. कांहीं करांना प्रत्यक्ष कर म्हणण्यांत येतें तर कांहींना अप्रत्यक्ष कर म्हणतात. साधारणपणें ज्यावर कर बसतो त्यावरच त्याचा बोजा पडून त्याला द्यावा लागत असेल तर त्या कराला प्रत्यक्ष कर समजतात. उलट जेथें कर एखाद्यावर बसला तरी व्यवहाराच्या घटनेमुळे तो बोजा दुसऱ्या व्यक्तीवर लादला जातो, तेथें तो कर अप्रत्यक्ष समजला जातो. कर कोणी दिला हें महत्वाचें नसून त्याचा वस्तुतः बोजा कोणावर बसला हें महत्वाचें आहे. पुष्कळ ठिकाणी स्थानिकसंस्था आपले कर घरांत जे भाडेकरी राहातात त्यांचेकडून वसूल करतात. पण भाडेकऱ्यांना तेवढी रक्कम आपल्या भाड्यांतून उणें करण्याचा हक्क घरमालकाविरुद्ध असतो. कर भाडेकऱ्याने दिला पण तो वस्तुतः मालकावर बसला. येथें मालकावर प्रत्यक्ष कर होतो त्याला तो भाडेकऱ्यावर लादतां येत नाही. प्राप्तीवरील कर हा प्रत्यक्ष कर समजला जातो. व्यक्तीची प्राप्ती कर देण्याचे मर्यादित आली की, त्यावर कर बसतो व तो त्याला त्याचे प्राप्तीतून द्यावा लागतो, दुसऱ्यावर तो टाकू शकत नाही. त्याचप्रमाणें वारसा कर हाही प्रत्यक्ष कर आहे. ज्याला वारसा मिळतो त्याला तो द्यावा लागतो. त्याचा बोजा त्याचेवर बसतो. त्याचप्रमाणें जमिनीवरील कर अगर अन्य मिळकतीवरील कर. हाही त्या मिळकतीचे मालकावर बसतो. हे सर्व प्रत्यक्ष कर समजले पाहिजेत. उलट वस्तूंवरील कर अगर खरेदीविक्री वगैरे व्यवहारांवरील कर हे अप्रत्यक्ष कर होत. समजा सरकारने साखरेवर कर बसविला. सरकार तो गिरणीतून साखरेची पोती बाहेर पडण्यापूर्वी मालकाकडून वसूल करते; पण मालक ह्या कराचा बोजा साखरेच्या किंमतीची वाढ करून गिऱ्हाइकावर लादतो. त्याचप्रमाणें खरेदीखतावरील अगर अन्य व्यवहारांवरील कर एकजण देत असतो पण बोजा दुसऱ्यावर बसतो. प्रत्यक्ष कर बसविताना ज्यावर त्याचा बोजा पडावा त्या-

वरच तो पडेल अशी अटकळ करूनच तो बसविला जातो. तथापि प्रत्यक्ष व्यवहारांत पुष्कळच निराळें घडून येतें. फडणिसाचे मनानें एक चिंतिळें असलें तरी व्यवहाराची घडण पुष्कळ वेळां दुसरेंच घडून आणते; व जे निराधार व बिनबोलके त्यांवरच बोजा वाढतो व पुंड व मुखंड हे वस्तुतः सुटून जातात. प्रत्यक्ष कर हे विशेषतः प्राप्ती, मिळकत, वारसा वगैरेवर असल्यामुळें सामान्यपणें जे सधन वर्ग आहेत त्यांचेवर बसले जातात तर अप्रत्यक्ष कर म्हणजे वस्तूंवरील—आगपेट्या, साखर वगैरेवरील कर हे जरी सर्व वर्गांवर असले तरी त्याचा खरा बोजा व जास्त बोजा गरीब व मध्यम वर्गांवर पडतो. कारण नित्य उपयोगी वस्तूंवर व अवश्य वस्तूंवर हे कर असल्यामुळें त्यांना ते द्यावेच लागतात.

कांहींच्या मते या दोन्ही प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष करांत समतोलपणा व मेळ ठेवणें हें योग्य आहे. तथापि हा मेळ ठेवावयाचा म्हणजे कोणत्या प्रमाणांत ? व हें ठरवावयाचें म्हणजे एकंदर करांचा परिणाम जनतेवरील निरनिराळ्या वर्गांवर, त्यांचे उत्पन्नावर, राहाणीवर कसा होतो हें पाहूनच ठरविलें पाहिजे. श्रीमंत वर्गांपासून येणारें करांचें उत्पन्न हें प्रत्यक्ष करांपासूनच असतें. हें मोठ्या प्रमाणांत बहुतेक राष्ट्रांतून वसूल केलें जातें; पण त्याबरोबर गरीब वर्गांकडून अवश्य व नित्य उपयोगी वस्तूंवरही कर बसवून अप्रत्यक्षपणें फार मोठी रक्कमही वसूल केली जाते. समाजाचे दोन भाग पाडून अगर वर्ग कल्पून सारखी सारखी अगर ठराविक प्रमाणांत रक्कम प्रत्यक्ष अगर अप्रत्यक्ष करांनी वसूल करावयाची या योजनेत व्यक्तींना न्याय मिळत नाही, व एखाद्या वर्गाला मिळत असल्यास तो दुसऱ्या वर्गातील व्यक्तींच्या प्रत्यक्ष गरजेकडे दुर्लक्ष करूनच ! तात्पर्य करांचा बोजा न्यायानें व यथाशक्ति सर्वांवर पडेल या रीतीनें या दोन्ही तऱ्हांच्या करांत मेळ बसविणें, यांतच फडणिशी चातुर्थ आहे. नुसत्या अंकगणिती प्रमाणबद्धतेत नाही.

करांचें स्वरूप निरनिराळ्या तऱ्हांनीं अजप्रावतां येतें. कांहीं कर उत्पन्ना-

वर बसविले जातात तर कांहींचा बोजा ऐन मांडवलावर पडतो. समजा एखाद्या घराचे दरसाल भाड्याचे उत्पन्न रु. १०० आहे व त्यावर १० रु. कर बसविला तर तो उत्पन्नावर कर झाला. येथे उत्पन्नाचे $\frac{१}{१०}$ कर बसविला. समजा सदरहू घराची किंमत रु. २० हजार आहे व सरकारने मांडवलावर म्हणजे घराचे किंमतीवर शेकडा $\frac{१}{२}$ टक्के कर बसविला तरी सुद्धा मालकाला दरसाल रु. १० कर द्यावा लागेल. या ठिकाणी उत्पन्नावर अगर मांडवलावर जरी कर बसविला तरी फरक पडत नाही. ज्या ज्या मिळकतीचे उत्पन्न व किंमत या मेळांत असेल तेथे कसाही कर बसविला तरी फरक पडणार नाही. पण समजा घराची किंमत ३० हजार आहे मग उत्पन्नावर कर असेल तर रु. १० च कर राहिल, मांडवलावर असेल तर रु. १५ होईल. कित्येक म्युनिसिपालिट्यांत रिकाम्या जागेचे भाडे येत नाही अगर खुल्या जागेचे भाडे येत नाही, म्हणजे उत्पन्न येत नाही, म्हणून त्यावर कर नाही. त्या त्या मिळकतीचे किंमतीवर कर असता तर प्रत्येक घरावर मग ते पडके असो, रिकामे असो, अगर मोकळी जागा असो त्यावर कांहीं ना कांहीं किंमतीचे मानाने कर द्यावा लागलाच असता. शहरांत पडकी घरे अगर रिकाम्या जागा सुधारल्या जाव्यात असे हवे असेल तर मिळकतीचे किंमतीवर म्हणजे मांडवलावर कर बसविणे जरूर आहे. खुली जागा टाकून कर भरण्यापेक्षा ती उपयोगांत आणणे मालकाला भाग पडेल. उत्पन्नावरील कर आणि मांडवलावरील कर याचा अर्थ तो बसवितांना कोणती दृष्टि कोणता पाया विचारार्थ घ्यावयाचा हा आहे. मांडवलावरील कर म्हणजे मांडवलांतून दिला पाहिजे अगर मांडवलांतून दिला म्हणजेच तो मांडवलावरील कर असा अर्थ नव्हे. वारसा कर द्यावयाचा तो वारसा मिळणाऱ्याने स्वतःचे उत्पन्नांतून दिला तरी चालतो. वारसा मिळकत विकली पाहिजे असे नाही. वारसा कर म्हणजे ऐन मांडवलावरीलच कर आहे, म्हणजे जेव्हां वारसा येतो त्या वेळेसच तो द्यावा लागतो. एकदां वारसा कर देऊन त्या मिळकतीच्या येणारे उत्पन्नावर पुढे कर द्यावा लागल्यास तो वारसा कर नाही.

मांडवलावरही कर नाहीं हें उघड आहे. कर उत्पन्नावर बसवावा मांडवला-
वर बसवूं नये. कारण त्यानें समाजांत मांडवल कमी होईल, लोक कमी पैसा
सांचवितील, असाही कांहीं आक्षेप घेतात. पण याचा विचार करांचे परि-
णाम समाजाचे जीवनावर व उत्पन्नावर काय होतात त्याच्या विवेचनाचे
वेळीं करणें ठीक पडेल.

मिळकतीवरील कर व वस्तुवरील कर असा भेद करण्यापेक्षां ज्यावर
एकदांच कर द्यावा लागतो व ज्यावर अनेक वेळां कर द्यावा लागतो
असा भेद केला तर साखरेवर, काड्यांच्या पेट्टीवर एकदांच कर बस-
णार. उलट घरे, जमीन यांवर सालोसाल कर बसणार. वस्तूंचा उपयोग
एकदांच. साखर खाल्ही कीं संपली; काड्या पेटवून संपल्या कीं अंधारच !
उलट जमीन, घरे, यंत्रें, मोटार वगैरे फार काळ टिकणाऱ्या गोष्टी व त्यांचा
उपयोग वारंवार होत असतो. म्हणून मोटारीवर दरसाल कर; घर, जमिनी
यांवरही त्याप्रमाणेंच. जर घर बांधलें त्याबरोबर एकदांच कर घेऊन टाक-
ण्याची पद्धत असेल तर गोष्ट निराळी; पण असें कोठेंच नाहीं. वस्तुवरील
कर दोन स्वरूपांत असतो. एक वस्तुगत, अगर तिचे किंमतीगत. चहाचे
दर पौंडास १ आणा कर अगर कापडाचे ताग्यास दोन आणे कर, कोळ-
शाचे मणास ३ आणे कर हीं सर्व वस्तुगत करांची उदाहरणें आहेत. येथें
कराचा वस्तूच्या किंमतीशीं संबंध नाहीं. आयात मोटारीवर किंमतीचे शेंकडा
१० टक्के कर अगर फोनोचे किंमतीवर ५ टक्के कर असें असेल तेव्हां तो
कर वस्तूचे किंमतीवर बसविला जातो.

कांहीं वेळां कर तात्पुरते बसविले जातात. उदाहरणार्थ, जादा
नफ्यावरील कर हा हिंदुस्थानांत युद्धकालापुरताच आहे. पुष्कळ कर
तात्पुरते म्हणून सरकार बसवितें. पण जगभर अनुभव असा आहे कीं,
तात्पुरता कर कायम तात्पुरता ठरतो. सालोसाल तो चालूच असतो. एकदां
कर बसला म्हणजे तो कायमच बसला असें समजणेंच श्रेयस्कर; तो कमी
होईल या आशेनें वागणारे क्वचित्च शहाणे ठरले आहेत.

कांहीं कर माणसांवर व कांहीं वस्तूंवर असाही फरक करण्यांत येतो. पण त्यांत कांहीं अर्थ नाही. वस्तु माणसेंच घेतात. शेवटीं सर्व कर माणसांनाच द्यावे लागतात. मग तो कर उत्पन्नावर असो, मिळणाऱ्या वारशावर असो अगर वापरावयाच्या वस्तूवर असो. केवळ मनुष्य म्हणून डोईकरासारखा जिझिया करासारखा कर ठरणारा हल्लीं कोठेही नाही. अगर स्वच्छतेसाठीं दाढी व ठेवणाऱ्यावर कर ठेवणारा कोणी बादशाहा आतां निघणार नाही. माणसेंच कर देतात. पण वस्तूबद्दल, उत्पन्नाबद्दल, व्यापाराबद्दल; वस्तु कधीं कर भरीत नाहीत. तेव्हां माणसांवर कर व वस्तूंवर कर यांत कांहीं अर्थ नाही.

कर वसूल करण्याच्या पद्धतीमुळे पुष्कळ वेळां कराकरांत फरक करण्यांत येतो. स्टॅंप कागद खरेदी विक्री वगैरे व्यवहाराकरितां द्यावे लागतात. मिळकतीचे किंमतीप्रमाणें ते द्यावे लागतात, वास्तविक हा कर आहे. तो रोख पैशानेही वसूल करतां आला असता; पण सोयीसाठीं स्टॅंपाचे रूपानें वसूल करण्यांत येतो इतकाच त्याचा अर्थ आहे. कराचें स्वरूप बदललेलें नाही, तो गोळा करण्याची-वसूल करण्याची-पद्धत निराळी स्विकारली. त्याचप्रमाणें निरनिराळ्या व्यवहारांबाबत परवानगी फी द्यावी लागते. वास्तविक तो कर असतो पण तो पैशांत न देतां तेवढ्या किंमतीचा सरकारी स्टॅंप लावावा लागतो. कोर्टांत मृत्युपत्रान्वये अधिकारपत्र, प्रोबेट देतात, तें स्टॅंपावर असतें व तो मिळकतीचे किंमतीचे मानानें असतो. वास्तविक हा कर आहे. तसेंच विक्रीवर अगर उचापत कर (Turnover) वास्तविक हे सर्व वस्तूवरील कर आहेत; वसूल करण्याच्या पद्धतीमुळे ते निराळे वाटतात एवढेंच.

नगर बांधनालय सातारा

संगणक विभाग

योग्य करपद्धति

कर बसविणें अवश्य असलें तरी ते योग्यरीतीने बसविले पाहिजेत, योग्य प्रमाणांत बसविले पाहिजेत. कोणती करपद्धति चांगली, कोणती वाईट हें त्या राष्ट्रांतील एखाददुसरा कर पाहून त्यावरून ठरविणें बरोबर नाही. राष्ट्रांतील फडणिशी व्यवहार चांगला कां वाईट हें ठरवितांना त्यांत अनुसरलेली करपद्धति, तसेंच खर्चाच्या योजना, त्यांचे समाज-जीवनावर, व्यापार व उदीम यांवर होणारे परिणाम पाहूनच ठरविलें पाहिजे. चित्र चांगलें कां वाईट हें ठरवितांना अनेक गोष्टी लक्षांत घ्याव्या लागतात. त्याची पार्श्वभूमि प्रमाणपद्धति, त्या चित्रामागें असेल ती भावना, तें चित्र कशाचें द्योतक आहे, त्याचे भाव वगैरे अनेक दृष्टीनी पाहून ठरवावें लागतें. संपूर्ण दृष्टीने परीक्षण करावें लागतें; त्याचप्रमाणें करपद्धति संपूर्ण पाहूनच ती चांगली की वाईट हें ठरविलें पाहिजे. समजा सरकारला उत्पन्न किती पाहिजे हें ठरलें, निश्चित झालें. निरनिराळ्या करपद्धतींचा स्वीकार करून हें उत्पन्न उभें करतां येईल. पण कोणत्या पद्धतीपासून समाजावर सर्व दृष्टीनी काय परिणाम होतात हें विचारांत घेतलें पाहिजे.

हल्लीं सर्व राष्ट्रांतून अनेक कर बसविले जातात. प्राप्तीवरील, वारशावरील, विक्रीवरील, वस्तूवरील वगैरे अनेक करांपेक्षां एकच कर बसवून जरूर असलेला पैसा उत्पन्न केला तर काय हरकत आहे ? असा प्रश्न उपस्थित होतो. माणसांना अनेक वेळां अनेक व्यवहारांत त्रास देण्यापेक्षां एक सरळ ठोकळ कर घेतला म्हणजे सुलभ कां हौऊं नये ? जमीन हीच खरी जगाची अन्नदाती, जगाला जीवंत ठेवणारी आहे. तिच्याशिवाय जगाचें चालणार नाही. अन्न, वस्त्र व निवास ह्या तिन्ही अवश्य गरजा जमिनीवरच आधारलेल्या आहेत, मग जमिनीवरच कर ठेवला म्हणजे सोपें जाईल असे म्हणणारेही आहेत. हल्लींसुद्धां कर शेवटीं मनुष्यावर

पडतो. मनुष्य वरील तीन गोष्टींवर अवलंबून व त्यांतील जमिनीवर अव-
लंबून. मग जमीन जर सर्व जगाची धरित्री, (धारण करणारी) तर
तिनेच कर धारण करावा असाही युक्तिवाद करण्यांत येतो. समजा जमि-
नीवर कर बसविला तरी आजकाल ज्या स्वरूपाचा व ज्या प्रमाणांत
सरकार खर्च करते तितका खर्च जमिनीच्या करापासून निघणार नाही.
हिंदुस्थानांतील प्रांतिक व मध्यवर्ति सरकारचा एकंदर खर्च सुमारे रु. २१२
कोटी इतका आहे. व हिंदुस्थानांतील जमीनमहसूल रु. ३९.८७ कोटी
आहे. आतां हा खर्च जमीनमहसूलांतून वसूल करावयाचा तर केवढा
जबर कर जमिनीवर बसेल ! हल्लीं जमीनधारा असलेला परवडत नाही.
मग एवढा वाढल्यावर कसा परवडणार ? तसेंच जमीन अमर्याद नाही,
जे कसतील त्यांचेवरच हा सर्व बोजा पडेल, पण जे व्यापारापासून लाखों
रुपये मिळवितात, नोकरीवर हजारों मिळवतात त्यांना करच द्यावा लग-
णार नाही. श्रीमंतांनीं हॉटेलांत राहावे, चैन करावी, कर नाही. उलट
एखाद्या गरीबानें काटकसर करून एखादे लहान घर बांधलें की त्यावर
कर आला. कारण तें जमिनीवर. तात्पर्य या करामुळे, व्यक्तिव्यक्तीत
न्याय राहाणार नाही व कराचें मुख्य तत्त्व म्हणजे कर भरणाऱ्या व्यक्तीचे
ऐपतीर्शी, त्याचें योग्य प्रमाण असलें पाहिजे हें तर इथें अजिबातच
नाहीसें होतें !

समजा एकच कर बसवावयाचा व तो माणसाचेच प्राप्तीवर व
उत्पन्नावर; कारण शेवटीं माणसेंच कर देत असतात व आपल्या प्राप्तीतून देत
असतात. मग अनेक कर घेण्यापेक्षा, प्राप्तीचे प्रमाणांत अगर जास्त प्राप्तीवर
जास्त दरानें; कमी प्राप्तीवर अजिबात न घेतां न्याय दृष्टीनें तो वसूल केला
तर कां भागणार नाही ? तथापि एकच कर ठेविला व तो प्राप्तीवर ठेविला तर
कांहीं अडचणी उत्पन्न होतात. अगदीं मोलमजुरी मिळवणाऱ्या व्यक्तींना
सोडलें तरी त्यापेक्षां थोडी जास्त प्राप्ती मिळवणारे लोक मोठ्या प्रमाणांत
असतात, त्यांचेकडून हा कर वसूल करणें कठीण जातें. दुसरे प्राप्तीवर कर

झाला म्हणजे ज्यांना वारशानें संपत्ति येते ते अजिबात सुटतात. तिजपासून उत्पन्न येऊं लागेल त्यावेळेस कर मिळेल. पण जी संपत्ति एकदम मिळाली तिजवर कर बसला जाणार नाही. अर्थात् या दोन्ही अडचणी दूर करतां येण्यासारख्या आहेत. जास्त दक्षता घेतली म्हणजे पहिली अडचण दूर होईल व वारसा संपत्तीला कायद्यानें उत्पन्न म्हटलें म्हणजे झालें. वस्तुतः त्या वेळेला ती संपत्ति मिळतेच कीं नाही. प्राप्तीवरच कर ठेविला तर लोक पैसा सांचविणार नाहीत व त्यामुळें राष्ट्राला भांडवल कमी पडेल असाही मुद्दा उपास्थित होतो. पण जो पैसा सांचविला जाईल त्यावर कर माफी ठेवली तर ही अडचण दूर होईल. मनुष्याचें उत्पन्न त्याला मिळालें, त्याची प्राप्ती झाली त्याच वेळेस हा कर न ठेवतां प्राप्ती जेव्हां तो खर्च करील त्या खर्चावर ठेविला म्हणजे, त्याच्या शिल्लकेवर कर बसणार नाही असें होईल. पण मनुष्य अनेक तऱ्हेनें खर्च करतो, कांहीं अवश्य कांहीं चैनीच्या वस्तूंवर. यामुळें पुन्हा हा कर गरीबांवरच जास्त बसेल. तात्पर्य, नुसत्या प्राप्तीवरच कर बसविला तर त्यापासून उत्पन्न पुरेल इतकें येणें शक्य असलें तरी त्या बाबींतील अडचणीही अगदी सहज दूर होणाऱ्या नाहीत. वर उल्लेखिलेल्या सर्व अडचणी दूर करून तो बसवावयाचा म्हणजे हल्लींचे व्यवहारांत आमूलाग्र बदल करावा लागेल हें उघड आहे. आणि याचमुळें तसें होत नाही.

उत्पन्नाऐवजी मिळकतीचे किंमतीवरच तेवढा कर बसविला तर काय होईल हेंही पाहिलें पाहिजे. मिळकतीचे किंमतीवर कर म्हणजे माणसांचे प्राप्तीवर नाही हें उघड आहे. मग जेवढी स्थावर अगर अन्य मिळकत असेल त्यावर कर; यामुळें सरकारचे उत्पन्नाला पुरेल तेवढें हें क्षेत्र नाही; शिवाय मिळकतीचें उत्पन्न प्रत्यक्ष मोजतां येतें. घराचें भाडें रु. १० अगर १७, अगर जें काय होईल तें निश्चित. पण घराची किंमत ठरवावयाची म्हणजे तज्ज्ञाचें इंजीनियरचें मत. भागाची किंमत बदलत असते, सरकारी रोख्यांची बदलत असते. करापासून जास्त उत्पन्न यावें याकरितां ऐन

मिळकतीचे किंमतीपेक्षां, तिचे उत्पन्नावर बसविणें जास्त श्रेयस्कर असा सर्वत्र अनुभव आहे. अमेरिकेंत सर्वसामान्य मिळकतीवरील कर तिचे किंमतीवर बसवितात. इंग्लंडमध्ये तिचे उत्पन्नावर, हिंदुस्थानांतही उत्पन्नावर बसवितात. उत्पन्नाचे बाबतीत फार लबाडी होऊं शकत नाही. मिळकतीचे किंमतीचे बाबतीत लबाडीप्रमाणें अनिश्चितपणाही जास्त राहातो. या दृष्टीनें एकच कर बसविणें व तो मिळकतीचे किंमतीवर बसविणें हें फायदेशीर आहे असें नाही.

एकच कर बसवावा व तो जमिनीवर अगर प्राप्तीवर अगर मिळकतीचे किंमतविर बसविला तर त्यांतील अडचणी व त्यावर येणारे आक्षेप येथपर्यंत पाहिले. उलट एकापेक्षां अधिक कर बसविले तर त्यापासून उत्पन्न जास्त व व्यक्तिव्यक्तीमध्ये न्याय जास्त होतो असेंही म्हणतां येईल. साधारण उत्पन्नावर अगर कमी प्राप्तीवर कर ठेवला नाही, त्यांना माफी दिली तर पुष्कळ लोकांना मदत होईल. पण या वर्गानें सुद्धा सरकारला कांहीं तरी कर दिला पाहिजे असें असले तर साधारणपणें अगदीं अवश्य नाहीत पण चैनीच्याही नाहीत अशा वस्तूंवर कर बसविला म्हणजे साधारण न्याय्य विभागणी होईल. या वस्तूंचे विक्रीपासून उत्पन्न सरकारला येईलच. तसेंच प्राप्तीवर कर असला तरी पुष्कळ वेळां पूर्णपणें तो वसूल करता येत नाही. लोक आपलें उत्पन्न संपूर्ण दाखवत नाहीत, पण त्याच बरोबर वारसा कर बसविला म्हणजे माणसानें हयातींत जें सांचविलें असेल व जें त्यानें सरकारपासून लपवून ठेविलें असेल तें सर्व मृत्युनंतर वारसा मिळकतींत येतें. त्या सर्वांवर कर बसल्यामुळें अखेरीस सामाजिक दृष्ट्या न्याय मिळतो. जो कर हयातींत त्यानें चुकविला अगर कमी दिला, जें सरकारचें देणें जिंकतपणीं त्यानें दिलें नाही तेंच सर्व एकरकमेनें त्यानें सरकारला दिलें, हाच अर्थ होतो. फक्त स्वतः त्यानें न देतां वारसांच्या हस्ते दिलें एवढेंच समाधान कदाचित् त्याच्या आत्म्याला मिळत असेल !

एकच कर बसवून आपला खर्च भागविणारें राष्ट्र आज विद्यमान नाही.

सर्व राष्ट्रांतून अनेक कर आहेत. एकच कर बसवावा, तो प्राप्तीवर असावा व त्या करांत न्याय्य रचना असावी हे मत जरी सर्वांत कमी आक्षेपाई असले तरी त्याचा अवलंब अद्याप कोणी केला नाही. अगर दृष्टिपथांत येईल तेवढ्या भविष्यकाळांत कोणी करील असे वाटत नाही. एक तर मुख्य सरकारचा प्रपंच मोठा अवाढव्य. व्यवस्था पाहण्याचे क्षेत्र मोठे. यामुळे असला उपक्रम सुरू करणे धोक्याचे वाटते. शिवाय एक कर म्हटला म्हणजे तो प्राप्तीवर बसविला म्हणजे फडणिशी व्यवहाराचे सर्व संकेत बदलावे लागतील. यामार्गे राजकीय तत्त्वज्ञान साम्यवादी विचारांचे आहे व ते अर्थात् बहुतेक राष्ट्रांना अमान्य. तथापि एक कर बसवून उत्पन्न उभे करावे ही योजना स्थानिक संस्थांकरितां योग्य आहे. त्यांचा व्याप लहान. व्यवस्था करण्यास क्षेत्रही सुटसुटीत, कार्यविस्तारही फार नाही; या दृष्टीने हद्दीत असलेल्या मिळकतीवर न्याय्य रीतीने कर बसविला म्हणजे अनेक कर बसविणे जरूर पडणार नाही. तो बसविताना मिळकतीचे उत्पन्न व किंमत या दोहोंचा विचार करून बसविल्यास जास्त चांगले. स्थानिक संस्था हल्ली जे कर बसवितात, ते सर्वस्वी करस्वरूपाचे नसतात. नागरिकांकरितां केलेल्या सोयींचे मोबदल्यांत येणारी रक्कम तिचे किंमतीचे स्वरूपाची असते. पाण्याबद्दल नळपट्टी, रस्ता वापरण्याबद्दल जकातपट्टी. सफाईबद्दल भंगीपट्टी वगैरे ज्या सोयी स्थानिकसंस्था करीत असेल अगर जें उत्पादन उदा० वीज वगैरे त्याबद्दल योग्य किंमत योग्य दराने घ्यावी. पण याव्यतिरिक्त अनेक कर न ठेवतां एकच ठेवावा हे जास्त चांगले व सोयीचेही असते.

एक कर ठेवण्यापासून ज्या अडचणी असतात त्याच करांची संख्या वाढत गेली, ते जास्त जास्त झाले की वाढत जातात. लोकमत प्रक्षुब्ध होते, वसुलांत अडचणी येतात, तेव्हा उत्पन्न होते, एखाद्या सावजाला चडूबाजूनी घेरावे तशी नागरिकांचे मनाची स्थिति होते. तेव्हा या बाबतीत मध्यम धोरण ठेवणे इष्ट. अगदी एकच कर नाही व सतावून सोडतील इतके बहुविध नानातऱ्हेचे कर नाहीत अशी योजना असावी.

ज्या करांचा बोजा बहुसंख्याकांना थोडा वाटेल व असह्य कोणालाच वाटणार नाही, अशीच करयोजना श्रेष्ठ. अवश्य असलेल्या उत्पन्नापैकी बहुतेक उत्पन्न थोड्या निवडक करांपासून उभे करण्याकडे दृष्टि ठेवणे यांतच हित आहे. श्रीमंत वर्गावर कर बसवावयाचा तर प्राप्ति व वारसा कर ही दोन उत्तम साधने आहेत. गरीब वर्गावर कर बसविणे जरूरच झाले तर ज्या वस्तु जीविताला अवश्य आहेत त्यांवर कर नसावा. ज्या वस्तु अवश्य नाहीत पण लोक मोठ्या प्रमाणावर घेतात, व करामुळे थोडी किंमत वाढल्यास खप कमी होणार नाही अशा वस्तूंवर बसविणे योग्य. कांहीं वस्तु अशा असतात की, मनुष्याची प्राप्ती वाढली की त्या घेण्यांत येतात. त्यांवरही कर बसविणे अयोग्य नाही. ज्या चैनीच्या वस्तु आहेत त्यांवर कर बसविणे तर सर्वस्वी योग्य आहे. या करांशिवाय कांहीं वेळां विशेष करही बसविणे जरूर होते पण त्यांची संख्या मर्यादित असावी.

मानवी समाज अगर राष्ट्र हे एकदम जन्मत नाही. राष्ट्र म्हणजे विकास पावलेली एक घटना; त्यामुळे प्रत्येक राष्ट्रांतील व्यवहार, समाज-रचना, संस्कृति या सर्वांवर त्या त्या राष्ट्राच्या इतिहासाची, भूतकाळाच्या घटनांची छाया पडलेली असते. त्याच दृष्टीने राष्ट्रांच्या राजकीय कारभारांत, फडणिशी व्यवहारांतसुद्धा, कांहीं गोष्टींना ऐतिहासिक परंपरा असते. कांहीं कर फडणिशी अंदाजपत्रकांत ठाण मांडून सालोसाल असतात. उलट कांहीं कर शास्त्रीयदृष्ट्या सोयीचे व न्यायाचे असले तरी पूर्वग्रहांमुळे, परंपरेच्या विरोधामुळे, ते स्वीकारले जात नाहीत. त्याचप्रमाणे बसविलेले कर वसूल करण्याच्या बाबतींत, सवलतीच्या बाबतींतसुद्धा पूर्वापार कांहीं परंपरा आहे. हिंदुस्थानांत प्राप्तीवरील कर रु. २००० हजारपेक्षां कमी प्राप्तीवर घेत नाहीत. कांहींतरी किमान प्रमाणापर्यंत प्राप्ति या करापासून मुक्त असते. इंग्लंडमध्ये फार पूर्वीपासून प्रथम प्राप्तीवर कर आकारावयाचा व नंतर बायका, मुले यांचे खर्चाबद्दल योग्य रक्कम उणी करून त्यामानाने तो कायम करीत असत. हिंदुस्थानांत हिंदुमध्ये एकत्र कुटुंबपद्धति असल्यामुळे

कुटुंबाचे प्राप्तीवर कर बसवितात. ही सवलत पूर्वापार चालत आलेल्यांना देण्यांत येते. पूर्वपरंपरा, प्रचलित भावना, राष्ट्राचे भावी संकल्प या सर्वांना शक्य तितके संभाळून करण्यांना आंखणे श्रेयस्कर असते. कर म्हटला म्हणजे कोणी हंसतमुखानें देत नाही. कर हवा म्हणणारा व वस्तु स्वस्त नको म्हणणारा प्राणी विरळा. तथापि ज्या करापासून माणसाली ओझे वाटणार नाही व एकंदरीने शक्य तितकी गैरसोय कमी होईल या दृष्टीने त्याची योजना असावी. खूप कर बसविला म्हणजे मनुष्य राजकीयदृष्ट्या जागृत होतो व राजकारणांत लक्ष घालूं लागतो असें एक मत आहे, कारण त्याला पदरचे चांगलेच द्यावे लागते, म्हणून तो जास्त विकित्सक होतो. नागरिक या नात्याने जबाबदारी ओळखतो; पण असा प्रत्यक्ष अनुभव नाही. जास्त कर जास्त प्रमाणांत द्यावे लागले तर लोक मितव्ययी होतील, त्यांचा नैतिक दर्जा सुधारेल याही म्हणण्यांत अर्थ नाही. लोकांनी राजकीय जबाबदारी ओळखावी, नागरिक दक्ष व्हावे यासाठी सर्वांवर कर बसविणे इष्ट आहे असें वाटत नाही. कर सर्वांवर बसविण्यापेक्षा सर्वांना शिक्षण देणे व प्रत्यक्ष राजकारणांत प्रत्येकाला स्थान राहिल अशी राजकीय परिस्थिति व घटना अस्तित्वांत आणणे जास्त परिणामकारक आहे. कर व जबाबदारी यांचा संबंध तितका निकट नाही. स्थानिक संस्थांत योग्य कामासाठी करावाटीची गोष्ट निघाल्याबरोबर लोक काटकसरीच्या भाषा बोलतात असा अनुभव आहे. जबाबदारीची जाणीव असल्याचा हा पुरावा नाही. तात्पर्य कर बसवितांना वरील प्रकारच्या गोष्टी विचारांत घेण्याचे कारण नाही. करापासून उत्पन्न उभे करावयाचे असते, म्हणून शक्य तितके गोंजारून घेऊन बेताबातानें ओझे वाटणार नाही याच दृष्टीने फडणिसानें आपलें पाऊल टाकलें पाहिजे.

कराचे ओझे वाढू नये म्हणून तो वसूल करतांना थोडी दक्षता घेतली पाहिजे. समजा एखाद्या इसमाला पगार मिळाला व नंतर चार दिवसांनी त्याला शें. ५ कर आहे, तो दे; असें सांगितलें तर हातांत आलेला

पैसा परत देतांना मनाला जास्त वाईट वाटते, आणि तेढ उत्पन्न होते. या-
 ऐवजी पगार हातीं देण्यापूर्वीच कराची रकम कापून घेऊन मग पगार दिला
 तर तितकी अढी त्याचे मनांत राहाणार नाही. या दृष्टीने प्राप्तीवरील कर
 शक्य तितक्या प्रमाणांत मुळांतच व्यक्तीस मिळण्यापूर्वी वसूल करणे योग्य
 ठरते. सरकारी रोख्यावरील व्याज देतांनाच कर कापून घेतात. कंपन्यांचे
 नफे भागीदारांना वाटण्यापूर्वी कर खर्ची घालून टाकतात. प्रत्यक्ष कर प्राप्ती-
 वरील ^{कराचा} अप्रत्यक्ष करापेक्षां कांहींच्या मते जास्त जाणवतात; कारण मनुष्य
 श्रम करतो अगर अन्य तऱ्हेने मिळालेली प्राप्ति असली तरी हातानें उचलून
 त्याला कराची रकम द्यावी लागते व तें जड जातें. पण वस्तुवर कर बसविला
 व ती घेण्याकरितां जास्त किंमत द्यावी लागली म्हणजे कांहींच वाटत नाही
 असें नाही. फक्त तो कर किंमतीत झांकला गेलेला असतो. कोयनेलची
 गोळी साखरेंत घोळली तरी तिचा कडूपणा जात नाही. फक्त वरील साखर
 तेवढी गोड लागते; तसेंच वारसा कर हा प्रत्यक्ष कर आहे, तो देतांना वाईट
 वाटण्याचें कारण नाही. कारण नवीनच संपत्ति मिळविल्यावर त्यांतून थोडा
 भाग कराचा ^{दराब्याचा} असतो व वारसा मिळतांना कर वसूल केला म्हणजे तेढ उत्पन्न
 होत नाही व त्यांत अवघड वाटण्याचेंही कारण नाही.

कराचा बोजा शक्य तितका कमी वाटावा, मनाला जड वाटूं नये अशी
 योजना असावी हें वर सांगितलें. सर्वसामान्य माणसांच्या दृष्टीने ती वरील-
 प्रमाणें असावी. कांहीं माणसांना कांहीं जरी कर द्यावा लागला तरी जडच
 वाटेल तर काहींना जास्त दिला तरी विशेष वाटणार नाही. दोन माणसांचें
 उत्पन्न सारखें असून त्यांना कर जरी सारखा भरावा लागला तरी दोघांचे
 मनावर त्याचा सारखाच परिणाम होईल असें नाही. प्रत्येक व्यक्तीच्या
 मनावर ठेविलें तर फडणिसाला कराऐवजी वाटाण्याच्या अक्षताच मिळत्या.
 व्यक्तींना जड वाटतें कीं हलकें वाटतें हें त्यांचे मनाचे दृष्टीने न ठरवितां कर
 ठरविणें त्यांचे एकंदर उत्पन्नावर, उत्पादनशक्तीवर व सामुग्रीवर अवलंबून
 असतें. थोडक्यांत म्हणजे आर्थिक परिस्थितीवर काय परिणाम होईल या

दृष्टीनेच ठरविलें पाहिजे. कांहीं व्यक्तींना नेहमीच आपल्यावर जास्त कर बसला असें वाटतें. पण त्यांची आर्थिक परिस्थिति तशी असते. उलट कांहींना जितकें वाटतें त्यापेक्षा जास्त बोजा त्यांचेवर वरील दृष्टीनेच बसलेला असतो. पण त्याची जाणीवही त्यांना नसते. तथापि लोकांच्या वाटण्यापेक्षां फडणिसाची जबाबदारी ही जास्त महत्वाची आहे व त्या दृष्टीने आर्थिक परिणाम हे महत्वाचे आहेत असें त्यानें मानलें पाहिजे. व त्याला अनुसरून केलेली करण्यायोजना योग्य ठरते.

कराचा बोजा

कर बसला म्हणजे सरकारला अगर शासनसंस्थेस नुसतें उत्पन्न येतें. एवढाच कराचा परिणाम होत नाही. मागे म्हटल्याप्रमाणें व्यक्तीच्या व समाजाच्या आर्थिक जीवनावर त्याचा परिणाम होतो. करांचे आर्थिक परिणाम काय होतात हें पाहिल्याशिवाय किंवा योग्य विचार केल्याशिवाय कर बसविणें म्हणजे एक प्रकारें जुलूमच होय. करांचे आर्थिक परिणाम काय होतात हें पाहावयाचें म्हणजे तो कर पैशाचे दृष्टीने कोणास द्यावा लागतो, त्याचा बोजा कोणावर बसतो हें पाहाणें जरूर आहे. कारण हा बोजा आर्थिक घटनेमुळें निरनिराळ्या व्यक्तींवर, निरनिराळ्या परिस्थितीत विभागला जातो. सरकारनें कर बसविला म्हणजे त्या करापासून येणारें उत्पन्न हें सर्व एकंदर राष्ट्राच्या दृष्टीनें जनतेवर बसलेला एकंदर बोजा असतो. हा जनतेतील कांहींजणांवर तरी पडणार हें निश्चित आहे. कराचा १ रुपया म्हणजे फेवडा बोजा व्यक्तींवर बसला ? जादुगाराचे पोतडीप्रमाणें आपोआप कांहीं करांची रकम सरकारी खजिन्यांत येत नाही. कर देणें म्हणजे तेवढी रकम प्राप्तीतून कमी करणें. ज्या गरीबाचें उत्पन्न महिना ३० रु. आहे, त्याला द्यावा लागणारा १ रु. कर हा, ज्याचें उत्पन्न ३०० रु. आहे त्याला त्याग जास्त करावा लागतो. हें ओझे त्याचे उत्पन्नाचे

मानानें लक्षांत घेतलें पाहिजे. समजा साखरेवर कर बसला व ती महाग झाली तर गरीब कुटुंबाला ती कमी खर्च करावी लागेल. हाही एक प्रकारें त्यागच आहे. तथापि साखरेवरील कर प्रत्यक्ष गिऱ्हाइकावर बसला नाही. तो कर प्रथम गिरणी मालकांकडून सरकारनें वसूल केला. साखरेचे गिरणी-मालकानें त्याची किंमत वाढवून पडलेला कर त्यानें गिऱ्हाइकावर विभागला. साखरेच्या उत्पादकानें किंमत वाढवून कराचा बोजा विभागला तो कसा व कोणत्या परिस्थितींत विभागला जातो हें पाहणें महत्वाचें आहे. जर साखरेची किंमत कर बसविण्यापूर्वी जेवढी होती त्यापेक्षां कराएवढ्या रकमेनें वाढली तर या कराचा बोजा साखर घेणारे गिऱ्हाइकावर पडला. प्रथम कराची रकम गिरणीमालकानें दिली तरी कराचा बोजा त्याचेवर पडला नाही हें स्पष्ट आहे. समजा, पूर्वी साखर १० रु. मण अशी होती तिचे-वर मणी २ रु. कर बसला व साखरेची किंमत उत्पादकानें मणास रु. १२ केली तर कराचा बोजा गिऱ्हाइकावर बसला. उलट कर बसल्यानंतर ही किंमत पूर्वीइतकीच राहिली तर मात्र कराचा बोजा उत्पादकावर बसेल, गिऱ्हाइकावर नाही. समजा पूर्वी मणास १० रु. भाव होता. त्याला दर मणी २ रु. कर बसला, नंतर कांहीं कारणानें साखरेची किंमत मणास १० रु. च राहिली तर त्या कराचा बोजा साखरेचे उत्पादकावर बसेल, साखरेची किंमत तीच राहिल्यानें गिऱ्हाइकावर बसणार नाही. जर मणास २ रु. कर बसवून भाव मणास ११ रु. झाला तर या कराचा बोजा उत्पादक व गिऱ्हाइक या दोघांवर बसेल. गिऱ्हाइकास १ रु. जास्त द्यावा लागेल व उत्पादकास कर वजा जातां (११-२) रु. ९ मणी मिळाले. म्हणजे १ रु. कराचा बोजा सहन करावा लागेल.

वरील उदाहरणांत प्रत्यक्ष कराची रकम प्रथम गिरणीमालकानें दिली. तथापि तेवढ्यानें तो प्रत्यक्ष कर होत नाही. जर सर्व कराचा बोजा त्यालाच द्यावा लागेल तर एका अर्थानें वस्तूवर कर बसवूनसुद्धां त्याचे परिणाम प्रत्यक्ष करासारखे झाले. कारण हा कर दुसऱ्यावर लादतां आला नाही.

ज्या वस्तूंचे उत्पादनांत मक्तेबाजी असते तेथें निराळी परिस्थिति उत्पन्न होते. वरील उदाहरणांत बाजारांत स्पर्धा आहे. त्यामुळें गिरणीमालक करा-इतकी किंमत वाढवूं शकत नाही. समजा राष्ट्रांतील साखर तयार करण्याचा मक्ता एकाच उत्पादकाला आहे. मग त्याच्याशी कोणी स्पर्धा करूं शकणार नाही. साखरेवर कर बसविला तर काय परिणाम होईल तें पाहिलें पाहिजे. जर प्रत्येक मणामागें रु. २ कर बसविला तर हा मक्तेदार सरळ ही कराची रक्कम पूर्वांच्या किंमतींत मिळवून किंमत वाढवून साखर विकील. गिऱ्हाइकाला मणास १२ रु. या भावानें ती घ्यावी लागेल. कराचा बोजा मक्तेदारानें गिऱ्हाइकावर लादला. प्रथम जरी कराची रक्कम तो सरकारला देत असला तरी ती सर्व त्यानें गिऱ्हाइकावर लादली. येथें कराचें प्रमाण उत्पादनाचे आहे. म्हणजे दर मणास रु. २ याप्रमाणें होतें. समजा सरकारनें साखरेचे उत्पादन कर न ठेवतां एक ठराविक रक्कम दरसाल करांत ठरविली. अर्थात् ती त्यालाच प्रथम घ्यावी लागेल. मक्तेदार हा जास्ती नफा मिळावा या धोरणानें वागणारा असतो. म्हणून हा बोजा त्याला गिऱ्हाइकावर किंमत वाढवून लादतां येणार नाही. कारण हा कर उत्पादनावर नाही. म्हणून जितकें उत्पादन वाढवितां येईल तितका कराचा बोजा त्याचेवर कमी बसेल, आणि त्यामुळें नफा वाढेल, व हें वाढतें उत्पादन विकावयाचें म्हणजे किंमत वाढवितां येत नाही. कारण किंमत वाढलीं तर कदाचित् पूर्वापेक्षां खप कमी होईल. म्हणून पूर्वाची किंमत ठेवून अगर थोडी कमी करून जास्तीत जास्त खप वाढविणें त्याला शक्य होतें. जास्त खप वाढल्यानें त्याला जास्त फायदा होतो. किंमत पूर्वाइतकी राहिली अगर कमी झाली म्हणजे कराचा बोजा मक्तेदार व उत्पादक यांवर बसला. पहिल्या कराचे पद्धतींत कर अप्रत्यक्ष स्वरूपाचा आहे, कारण तो गिऱ्हाइकावर लादतां आला, दुसऱ्यांत मक्तेदार व उत्पादक यांच्यावर बसला म्हणून एकार्थी तो प्रत्यक्ष स्वरूपाचा झाला.

वारसा कराचा बोजा वारसासंपत्ति ज्याला मिळते त्याच्यावर बसतो.

मार्गे म्हटल्याप्रमाणे मनुष्य हयातीत जे मिळवितो त्या सर्वांवर कांहीं एक रकमेने तो वारसा कर देत असतो. मात्र तो मृत असल्यामुळे प्रत्यक्ष बोजा ज्या वारसाक मिळतो त्याचेवर पडतो. कष्टार्जित प्राप्तीवर पडणारा बोजा आणि या श्रमाविना आलेल्या वारसा संपत्तीबद्दल पडणारा कराचा बोजा यांत फरक आहे. तथापि या फरकाबद्दल पुढे विवेचन होईल. आज बोजा कोणावर पडतो या दृष्टीने विचार करतां तो वारसावर पडतो. म्हणून तो कराचा बोजा प्रत्यक्ष स्वरूपाचा आहे हेही उघड आहे. प्राप्तीवरील कराचा बोजा हा प्रत्यक्ष कर आहे. प्राप्ति मिळाली म्हणजे तो द्यावा लागतो. हा कर दुसऱ्यावर क्वचितच लादतां येतो. व्यापाऱ्याने वस्तूवर लादलेला कर किंमत वाढवून गिऱ्हाइकावर लादला. पण त्याच्या व्यवहाराचा सर्व जमा-खर्च होऊन जो निव्वळ नफा अगर प्राप्ति त्याला होते त्या प्राप्तीवर कर बसविला जातो म्हणून या अवस्थेत तो दुसऱ्यावर लादू शकत नाही. त्याचा बोजा त्याचेवर पडतो. व्यवहारांत नोकरांत अगर अन्य तऱ्हेने सर्व जमा-खर्च होऊन जी निव्वळ प्राप्ति राहाते, त्यावरच कर बसत असल्यामुळे त्याचा बोजा कर बसलेल्या व्यक्तीला दुसऱ्यावर लादतां येत नाही.

वस्तूवर अगर सोयीवर जेव्हां कर बसतो तेव्हां त्याचा बोजा कसा विभागला जातो याचे स्थूल स्वरूप वर येऊन गेले आहे. साखरेच्या उदाहरणांत लोक कर बसल्यानंतर साखर कमी, जास्त किंवा तितकीच घेतील याचा निर्देश केला नाही. कर बसल्यानंतर किंमत वाढली तर साखर कमी घेणेही शक्य आहे. अगदीच गरीब असतील ते घेणार नाहीत. कांहीं श्रीमान् व मध्यम कुटुंबे पूर्वीइतकीच घेतील. तथापि मागणी कमी झाली तर त्याचा अर्थ लोक तिला आवश्यक मानित नाहीत. बाजारभावाप्रमाणे ती वस्तु कमीजास्त घेणे ते जुळवीत असतात. अशा स्थितीत उत्पादकाने किंमत वाढविली तर खप कमी होऊन त्याचा नफा कमी होणे अपरिहार्य होते. त्यापेक्षा उत्पादक बेताने किंमत वाढविले अगर कायम ठेविले. तसें झाले म्हणजे कराचा बोजा दोघांत विभागला जाईल. ज्या मानाने मागणी कमी-

जास्त होणारी असेल त्या मानावर कराचा बोजा अवलंबून राहिल. जितकी मागणी जास्त, तितका कराचा बोजा उत्पादकावर जास्त बसतो. साखरेच्या उत्पादकाला साखर कमी तयार करणे सोपे जात असेल तर तो त्याप्रमाणे करील. व त्यामुळे मागणी जरी कमी झाली तरी पुरवठा कमी झाल्याने पुन्हा किंमत वाढवून कराचा बोजा उत्पादकाला गिऱ्हाइकावर बसविणे शक्य होते. वर म्हटल्याप्रमाणे कांही कुंटुंबे किंमत वाढली तरी पूर्वीइतकी साखर घेणारच. अशा स्थितीत मागणी जेवढी राहिल तेवढेच साखरेचे उत्पादन केले व किंमत वाढवून कराचा बोजा गिऱ्हाइकावर लादला म्हणजे झाले. पण त्यांत उत्पादकास साखरेचा पुरवठा कमीजास्त ठेवून नुकसान होऊं न देणे शक्य आहे असे गृहीत धरले आहे. म्हणून जर कर बसलेल्या वस्तूचा पुरवठा कमीजास्त करणे शक्य असेल तर त्यामानाने कराचा बोजा पुन्हा गिऱ्हाइकावर उत्पादक लादू शकतो. गिऱ्हाइक मागणी कमी करून, कराचा बोजा उत्पादकावर टाकू पाहातात तर उत्पादक पुरवठा कमी करून गिऱ्हाइकावर लादू पाहातात. या झुंजीत जो सरस ठरेल तो ठरेल.

सरकार प्रथम कर कोणाकडून वसूल करते हा महत्त्वाचा मुद्दा नाही. वस्तुतः त्याचा बोजा कोणावर पडतो हा मुख्य मुद्दा आहे, व तो अत्यंत महत्त्वाचा आहे. आकाशातून पाऊस पडतो. जेथे तो पडतो तेथील जमीन भिजते, हें खरें; तथापि पाणी शेवटीं कसे व कोठे वाहात जाते त्यावरच पीक किती कोठे येईल हें निश्चित होते. डोंगरावर पाऊस पडला पण नदी-मार्गे देशभर पाणी झाले. पीक डोंगरावर नाही. नदीच्या प्रदेशांत होते. त्याचप्रमाणे कर प्रथम ज्यावर बसला, तेथेच त्याचा परिणाम सर्वस्वी स्थिर राहात नाही. अर्थात् पाण्याइतके त्याचे परिणाम प्रवाही व गतिमान नसतात. साखरेचा कर थोड्या वेळांत तो गिऱ्हाइकावर जातो. जंगम वस्तूवरील कराबाबत हें बोजाचे पसरणे अथवा विभागणी लवकर होते. समजा जमिनीचा धारा सरकारने वाढविला अगर न्यु. कमिटीने घरपट्टी वाढविली

तर अस्तित्वांत असलेले कुळांचे व माडेकऱ्यांचे करार पुरे होईपर्यंत मालकांना खंड अगर भाडे वाढवून कराचा बोजा ताबडतोब त्यांचेवर लादता येणार नाही, पण कांहीं काळाने ते त्याप्रमाणे अवश्य करतील.

कराचा बोजा कोणावर पडेल व कसा विभागला जाईल हें कर बसलेल्या वस्तूचे मागणीवर अवलंबून राहिल हें मागेंच आलें आहे, मागणी जशी कमीजास्त लवचिक असेल त्याप्रमाणें कराचा बोजा उत्पादकावर बसेल. अजिबात न बदलणारी मागणी कुठल्याही वस्तूचे बाबतीत प्रत्यक्ष व्यवहारांत आढळून येत नाही; अन्न, वस्त्र व अवश्य वस्तु यांचें प्रमाणसुद्धां प्रसंगविशेषी मनुष्य कमी करूं शकतो. कांहीं वस्तूची मागणी अजिबात तो बंद करूं शकेल, कांहींचें घेण्याचें प्रमाण तो नाइलाजानें कमी करील, पण त्याचे प्रवृत्तीचा परिणाम करण्याजनेवर व वस्तूचे किंमतीवर कसा होतो हें पाहिलें पोहिजे. सरकारनें गव्हावर कर बसविला व बाजाचे पेटीवरही बसविला तर बाजाची पेटी पूर्वी ८० रु. स मिळत होती अशी कल्पना केली व त्यावर १० रु. कर बसविला, गहूं पूर्वी ८ रुपयास १ मण मिळत होते आतां मणामागे १ रु. कर बसला असें समजूं. दोन्ही गोष्टींवर सारखा कर बसला, पण गव्हाचा मालक व पेटीचा मालक सारख्या प्रमाणांत किंमत वाढविणार नाहीत. पेटीची किंमत ९० रु. केली तर जितकें गिऱ्हाईक येईल त्यापेक्षां ८९ रु. अगर त्याहून कमी केल्यास जास्त येईल. कारण पेटी ही चैनीची वस्तु आहे, कर वाढल्यामुळे कांहीं ती अजिबात घेणार नाहीत. कांहीं थोडीशी किंमत वाढली तरी घेतील. म्हणून पेटीचा उत्पादक होतां होईल तितकी किंमत कमी वाढवील. उलट गहूं, अन्न हे आवश्यक पदार्थ अजिबात न घेणें गिऱ्हाईकाला शक्य नाही. थोडे कमी प्रमाणांत घेईल. हें जाणून गव्हाचा उत्पादक शक्य तितकी कराची रक्कम किंमतीत मिळवून ती वाढवील. ज्यांची मागणी कमी ^(उभयचीक) त्या वस्तूवरिल कर उत्पादक किंमत वाढवून जास्त प्रमाणांत गिऱ्हाईकावर लादूं शकतो. तसेंच नाशिवंत व लवकर संपणाऱ्या वस्तूची मागणी जास्त टिक-

णाच्या वस्तूपेक्षां कमी लवचिक असते व याही गोष्टीचा परिणाम किंमतीवर व करविभागणीवर होत असतो.

ज्याप्रमाणे कोणत्याही वस्तूची मागणी अजीबात कमीजास्त होत नाही असे क्वचित् होते त्याचप्रमाणे ज्या वस्तूचा पुरवठा अजीबात कमीजास्त करतां येत नाही अशा वस्तूही क्वचित्च असतात. विवक्षित ठिकाणी जमिनीचा पुरवठा करतां येणार नाही या दृष्टीने तिचा पुरवठा कमीजास्त होत नाही. समजा लक्ष्मीरोडवरील सोन्यामारुती चौकांत किती जरी मागणी वाढली. अगर कमी झाली तरी तेथे असलेली जमीन कमीजास्त करतां येत नाही, तिचे क्षेत्रफळ कायम. या परिस्थितीत जमिनीवर कर बसविल्यास—इमारत बांधलेल्या जमिनीवर त्यावरील इमारतीवर नव्हे—जमिनीचे किंमतीत वाढ होणार नाही आणि त्या कराचा बोजा मालकावर बसेल. पुरवठा कमी करून कराचा बोजा किंमतीत मिळवून ती वाढवून सदरहू बोजा गिऱ्हाइकावर लादतां येत नाही; कारण पुरवठा त्या परिस्थितीत कायम अचल आहे. उलटपक्षी ज्या ठिकाणी वर म्हटल्याप्रमाणे पुरवठा कमीजास्त करतां येतो तेथे उत्पादक कराचा बोजा गिऱ्हाइकावर लादू शकतो. अर्थात् करामुळे बदललेल्या मागणीशी पुरवठा जुळवून घेण्यास थोडा कालावधि लागतो. पण एकदां पुरवठा कमी होऊन मागणीशी जुळला कीं कराचा बोजा गिऱ्हाइकावर पडतो. कारण मागणीइतकेंच उत्पादन होत असल्यामुळे करासहित जी किंमत उत्पादक ठेवील ती गिऱ्हाइकास द्यावी लागते; पण सर्वच वस्तूंच्या बाबतीत पुरवठा ताबडतोब अगर मोठ्या प्रमाणांत कमी करणे सोपें नसतें. मोठ्या प्रमाणांत यंत्राचे साहाय्याने उत्पादन होत असतें. मोठमोठाले उत्पादन संच असतात. त्यांची उत्पादनशक्ति मोठी असते. ती कमी करून अवश्य तेवढ्या उत्पादनाएवढी ती जुळवून आणणे सोपें नसतें. यामुळे पुष्कळ वेळां पुरवठा अगर उत्पादन फारसें कमी करतां न आल्यामुळे कराचा बोजा त्या मानाने उत्पादकाला गिऱ्हाइकावर लादतां येत नाही.

वर विवेचन करतांना गिन्हाईक मागणी कमी करून उत्पादकावर कराचा बोजा लादू पाहतो व उत्पादक पुरवठा कमी करून तो बोजा गिन्हाइकावर लादू पाहतो, अशी झुंज चालते असे सांगितले. आतांपर्यंतच्या एकंदर विवेचनावरून या झुंजीचे निकालाबद्दल असे म्हणता येईल की, वस्तूवरील कराचा बोजा गिन्हाईक व उत्पादक यांच्यामध्ये ज्या प्रमाणांत वस्तूच्या पुरवठ्याचा लवचिकपणा मागणीच्या लवचिकपणाशी असेल, त्या प्रमाणांत वांटला जाईल. उत्पादक ज्या प्रमाणांत पुरवठा कमी करू शकला तितक्या प्रमाणांत कराचा बोजा गिन्हाइकावर बसला. गिन्हाईक जितक्या प्रमाणांत मागणी कमी करू शकेल त्या प्रमाणांत कराचा बोजा उत्पादकावर पडेल. ज्या ठिकाणी पुरवठा व मागणी सारख्या प्रमाणांत कमी झाली तेथे कराचा बोजा दोघांवर सारखा बसेल. हे सर्व घडावयाचे म्हणजे इतर सर्व वस्तूंच्या मागणीपुरवठ्यांत कांहीं फरक झाला नसेल तरच होणार. पण पुष्कळ वेळां असे घडत नसते, सर्वसामान्यपणे घडते असे घडून चालण्यास हरकत नाही. तथापि कांहीं वेळां जरी गिन्हाइकावर अगर उत्पादकावर कर बसला असला तरी त्याचा बोजा कर बसलेल्या वस्तूंच्या उत्पादन सामुग्री करणारावरही बसतो व त्यामुळे वरील सिद्धांतावर त्याचा परिणाम होतो. साखरेवर कर बसला आणि साखरेच्या गिरणीवाल्याने त्याचा थोडासा बोजा ऊंस विकणाऱ्या शेतकऱ्यावर पूर्वीपेक्षां उसाला किंमत कमी देऊन लादला तर—असे संयुक्तप्रांत व बिहारमध्ये झाले—वरील सिद्धांतावर त्याचा परिणाम होईल.

आतांपर्यंत कराचा बोजा कोणावर पडतो, कसा पडतो याचा विचार करतांना फक्त देशांतल अंतर्गत व्यापार डोळ्यांपुढे ठेवून तो केला. पण देशांत येणाऱ्या व देशाबाहेर जाणाऱ्या वस्तूंवर आयात व निर्यात कर बसविले जातात, त्यांचाही विचार केला पाहिजे. देशांतले देशांत गिन्हाईक व उत्पादक, यांच्या मागणी व पुरवठ्यांच्या लवचिकपणाचे प्रमाणावर बोजा कसा विभागला जातो हे अवलंबून आहे. आंतरराष्ट्रीय व्यापारांतही

हाच नियम लागू पडतो. हिंदुस्थानांतील कापूस अगर कच्चा माल इंग्लंड-मध्ये जातो व त्याचे मोबदल्यांत यंत्रें वगैरे पक्का माल येतो असें असले म्हणजे हिंदुस्थानची पक्क्या मालाची जी मागणी तिचे कमीजास्त होणें अगर लवचिकपणा म्हणजे हिंदुस्थानांतील कच्च्या मालाचा इंग्लंडमधील पुरवठ्याचा लवचिकपणा अगर कमीजास्त होणें होय. एकाच्या मागणीवर दुसऱ्याचा पुरवठा अगर एकाच्या पुरवठ्यावर दुसऱ्याची मागणी अवलंबून असणार. जर पैशाच्या मार्फत हा आंतरराष्ट्रीय व्यापार होत नसता तर प्रत्यक्ष वस्तु-वस्तूंत अदलाबदल झाली असती व हल्ली तसे होऊंही लागले आहे !! पण व्यवहार पैशामार्फत होत असल्यामुळे विनिमयाचें साधन पैसा असल्यामुळे, आयात-निर्यात करांचा बोजा ज्यांची मागणी कमी लवचिक अगर कमीजास्त होणारी त्यावर जास्त बसतो. निराळ्या शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे ज्याची मागणी निकडीची व ज्या प्रमाणांत निकडीची त्या प्रमाणांत कराचा बोजा त्यावर त्या राष्ट्रावर बसतो. समजा--हिंदुस्थानांतील पक्क्या मालाची अत्यंत जरूरी आहे ती मागणी कमी होणें नाहीं; या स्थितीत पक्क्या मालावरील आयात, करांचा बोजा हिंदुस्थानावर बसेल अगर कच्च्या मालावरील निर्यात कराचा बोजा त्याच कारणासाठी हिंदुस्थानावर बसेल. पक्का माल जरूरी आहे व त्याबद्दल मोबदला म्हणून कच्चा माल धाडणें प्राप्त आहे व म्हणून त्यावरील निर्यात कराचा बोजाही हिंदुस्थानावर बसेल. उलट जर इंग्लंडला हिंदुस्थानांतील कच्च्या मालाची अत्यंत जरूरी आहे, ती मागणी कमी होणें नाहीं. त्या स्थितीत कराचा बोजा इंग्लंडवर बसेल. इंग्लंडमध्ये येणाऱ्या कच्च्या मालावरील आयात कराचा बोजा इंग्लंडवर बसेल व त्याच कारणाकरितां इंग्लंडमधून हिंदुस्थानांत जाणाऱ्या मालावर निर्यातकर बसल्यास त्याचाही बोजा इंग्लंडवर बसेल. कांहीं लोक असें समजतात की, कुठल्याही परिस्थितीत परदेशी मालावर आयात कर अगर परदेशांत जाणाऱ्या मालावर निर्यात कर बसविला म्हणजे त्याचा बोजा माल धाडणाऱ्या परदेशी उत्पादकावर अगर माल घेणाऱ्या परदेशी व्यापाऱ्यां-

वर बसतो. कारण त्याला आपला माल खपवावयाचा असतो म्हणून तो किंमत न वाढवितां कराचा बोजा स्वतःवर घेईल. त्याचप्रमाणें त्याला माल पाहिजे आहे म्हणून वाढलेली किंमत देऊन नेईल परंतु वर केलेल्या विवेचनावरून आयात-निर्यात कराचा बोजा नेहमीच अगर कुठल्याही परिस्थितीत परदेशी व्यापाऱ्यावर बसेल असें दिसत नाही. जर एखाद्या देशांत एखादी वस्तु अशी तयार होते कीं, ती दुसऱ्या कोणत्याही देशांत होत नाही अगर ती इतक्या मोठ्या प्रमाणांत तयार होते कीं, जगांतील त्या वस्तूचें उत्पादन लक्षांत घेतां जवळ जवळ त्या देशाला त्या वस्तूचा मक्ताच मिळाल्यासारखें होतें; तर या स्थितीत या वस्तूवर त्या देशानें निर्यात कर बसविला तर त्याचा बोजा ती वस्तु घेणाऱ्या देशावर मोठ्या प्रमाणांत पडेल हें उघड आहे. कारण त्यांना सदरहू वस्तूची निकड आहे म्हणून वाढलेली किंमत म्हणजे करासहित किंमत देऊन ती घेतील. त्याच कारणाकरितां सदरहू वस्तूच्या मोबदला ज्या वस्तु देतील त्यांवरील आयात करही त्यांचेवरच पडेल. घेतलेल्या वस्तूची किंमत पटविणें आहे म्हणून कर स्वीकारून ती पुरी करतील. हिंदुस्थानांत तागाची पैदास जगांतील त्याचे उत्पादनाचे मानानें मोठ्या प्रमाणांत आहे म्हणून तागावर बसविलेला निर्यात कर अगर जकात ताग घेणाऱ्या देशाला द्यावी लागते, त्याचा बोजा मोठ्या प्रमाणांत परदेशी गिऱ्हाइकावर पडतो; उलट जर परदेशी व्यापाऱ्यांना अवश्य असणारी कोणतीही वस्तु देशांत होत नसेल अगर जगांतील त्या वस्तूचे उत्पादनाचे मानानें थोड्या प्रमाणांत होत असेल, तर जकातीचा बोजा, आयात-निर्यात करांचा बोजा, तो देश परदेशी गिऱ्हाइकांवर म्हणण्यासारखा लादूं शकणार नाही. पण परदेशी वस्तु जर त्या देशाला अवश्य असतील, घेणें टळत नसेल, तर जकातीचा बोजा आयात कर व निर्यात कर यांचा बोजा मोठ्या प्रमाणांत त्याला सहन करावा लागेल. तात्पर्य जरूर व पुरवठ्यांतील हुकमीपणा यामुळे जसे देशांतील वस्तूचे, कराचे बोजाबाबत परिणाम होतात, तोच न्याय आंतरराष्ट्रीय व्यापारांत जकातीचे बोजाबाबत लागू पडतो.

जगांतील विद्यमान राष्ट्रांकडे पाहिलें तर कच्चा माल व धान्यें, खाण्याचे अन्य पदार्थ यांवर जेथें आयात कर बसविला जातो तो त्या देशांतील लोकांवरच बहुधा बसतो. कारण हे देश त्या मालाचे किंमतीबद्दल पक्का माल, तयार माल घाडीत असतात व त्याची मागणी इतकी निकडीची नसल्यामुळें, आणलेला कच्चा माल धान्य वगैरेवर कर द्यावा लागून जगातीचा बोजा, त्यांचेवरच बसतो. चालू जग अंतरानें अफाट असलें, त्यांतील राष्ट्रें एकमेकांपासून दूर असलीं, तरी वाहतुकीची सुधारलेली साधनें, तारारयंत्रें, विनतारी संदेश वगैरेमुळें हें अंतर, हा अफाटपणा अर्थशून्य झाला आहे. त्यांचें महत्त्व कमी झालें आहे. कुठल्याही महत्त्वाच्या वस्तूंचे भाव आज जगांतील त्या वस्तूंचे भावांवर अवलंबून आहेत. राष्ट्रांचे बाजार पेठे-प्रमाणें जगाची अशी एक बाजार पेठ निर्माण झाली आहे. त्याचा परिणाम कुठल्याही महत्त्वाच्या वस्तूबाबत म्हणजे जिची किंमत जगांतील भावावर अवलंबून आहे, अशा वस्तूबाबत एखाद्याच राष्ट्रानें जर अशा वस्तूवर आयात कर बसविला तर त्या वस्तूची किंमत त्या देशांतील कराचे रकमे-इतकी साधारणतः वाढवून आयात कराचा बोजा त्या देशावर पडतो. सदरहू वस्तूला जगभर गिऱ्हाईक असल्यामुळें तिच्या जगांतील किंमतीवर कांहीं परिणाम होत नाहीं, व त्यामुळें कर बसविलेल्या राष्ट्रालाच तिची जरूर असल्यामुळें कराचा बोजा स्वीकारावा लागतो. शिवाय या एकट्या देशाची त्या वस्तूबाबतची मागणी जगांतील त्या वस्तूचे मागणीचे मानानें अल्प असते, व म्हणून परिणामकारकही नसते.

कराचा बोजा (पुढे चालू)

मागील भागांत कराचा बोजा कोणावर कसा पडतो याचें बहुतेक विवेचन झालें. सर्वसामान्य सिद्धांत या बाबतींत कोणत्या स्वरूपाचे आहेत याचें दिग्दर्शन झालें. कांहीं थोडेंबहुत राहिल्लें विवेचन या भागांत करावयाचें आहे. जमिनीचा पुरवठा कसा अचल असतो व त्यामुळें जमिनीवर, त्यावरील इमारतीवर नव्हे, कर बसल्यास तो कर जमीनमालकावर बसतो असें म्हटलें. असा कराचा बोजा जेव्हां मालकावर बसतो त्या वेळेस सदरहू जमिनीपासून त्याला जास्त उत्पन्न-भुईभाडें-येणें शक्य नाहीं हें गृहीत धरलें आहे. जर तेथें त्यापेक्षां जास्त भुईभाडें येणें शक्य असेल तर मालक तें वाढवून बसलेल्या कराचा बोजा त्या प्रमाणांत भाडेकऱ्यावर लादील. समजा-लक्ष्मीरोड वरील प्लॉट, मालकानें भाड्यानें दिला. त्यावर भाडेकऱ्यानें इमारत बांधली. ज्यावेळीं भाड्यानें दिला त्यावेळेपेक्षां कांहीं दिवसांनीं भुईभाडें वाढलें तर मालक पुन्हा भाडेपट्टा करतांना त्यावर बसलेला कर भरीस घालून जास्त भाडें वाढवून सदरहू प्लॉट भाड्यानें देईल. तात्पर्य जर भुईभाडें मालकाला कमाल मिळत नसेल, त्यांत कांहीं वाढविण्यासारखी माया असेल तर जमिनीवर बसलेला कराचा बोजा भाडें वाढवून कांहींतरी प्रमाणांत मालक भाडेकऱ्यावर टाकील. भाडें वाढविणें शक्य नसेल तर मात्र सदरहू कराचा बोजा मालकावर बसेल. म्हणून फडणिसाचा हेतु जमीनमालकावर कराचा बोजा बसावा असा असेल तर जमिनीवर सुल्लभ कर बसविण्यापेक्षां चांगला जबर कर बसविला म्हणजे तो मालकावर पडेल. कारण भाडें वाढविण्याची मर्यादा फारशी नसते. अर्थात् हे प्रश्न मोठ-मोठ्या शहरांत जेथें इमारतीकडे जमिनीचा उपयोग होत आहे त्या ठिकाणीच उत्पन्न होतात. पण त्याबरोबर जमिनीची व त्यावर बांधलेल्या इमारतीची किंमत पृथक्पणें करणें सोपेंही नसतें. निवळ इमारतीवर झालेला खर्च त्यावरील व्याज चालू दरानें जें होईल तें भाड्याच्या निवळ उत्पन्नां-

तून म्हणजे दुरुस्ती, स्थानिक कर, व्यवस्थाखर्च वगैरे वजा जातां जें राहिल त्यांतून उणें करून जी रक्कम राहिल तें निवळ जमिनीचें उत्पन्न व या रकमेला चालू व्याजाचे दरानें भागून आलेल्या भागाकाराला शंभरांनी गुणून जी रक्कम येईल ती जमिनीची किंमत असें मानण्याची एक पद्धत आहे. इमारतीला रु. १० हजार खर्च झाला, त्यावर ५ टक्के दरानें व्याज ५०० रु. झालें. इमारतीपासून सालाला निवळ उत्पन्न ६०० रु. झालें असें मानूं. त्यांतून ५०० रु. वजा जातां १०० रु. हें उत्पन्न दरसाल जमिनीचें झालें. वरील नियमाप्रमाणें $\frac{१००}{५} \times १००$ बरोबर २००० रु. जमिनीची किंमत झाली. अर्थात् जमीन मालकाला १०० रु. भुईभाडें मिळेल असें नाहीं. कांहीं ठिकाणी जें भुईभाडें येतें, त्या रकमेला चालू व्याजाचे दरानें भागून शंभरांनी गुणावयाचें. म्हणजे जी रक्कम येईल ती जमिनीची किंमत. समजा:—जमीनमालकाला भाडें ९० रु. येतें. तर $\frac{१००}{५} \times १००$ (भाडें व चालू दर) बरोबर १८०० रु. किंमत झाली. आसपासच्या जमिनीच्या खरेदीविक्रीचे व्यवहारापासूनही किंमत काढतां येते. अशा अनेक पद्धति आहेत. जमिनीवर कर बसवितांना तिची किंमत अगर नक्की उत्पन्न समजणें जरूर आहे. त्याचप्रमाणें किंमत अगर उत्पन्न काढतांना जमीन सुधारण्यासाठीं केलेला खर्च व त्याची किंमत अलग केली पाहिजे. व नंतरच किंमत अगर उत्पन्न नक्की निघणें शक्य आहे. जेथें जमिनीचे किंमतीवर कर बसविला जातो तेथें या विषयाचें महत्त्व फार आहे.

जमिनीप्रमाणें घरांवरही कर बसवितात. बहुतेक स्थानिक संस्थांतून घरावर कर आहे. इतकेंच नव्हे तर घराचें जें निवळ उत्पन्न येतें, त्यावरही प्राप्तीवरील कर, जेथें शक्य असेल तेथें बसतो. कारण हें उत्पन्न मालकाचे प्राप्तीचा एक भाग आहे. घरावर कर बसतो तेव्हां त्याचा बोजा कोणावर बसतो हें पाहिलें पाहिजे. स्थानिक संस्थेनें—कमिटीनें—कर बसविला अगर वाढविला की, मालक सदरहू कराचा बोजा भाडेकऱ्यावर भाडें वाढवून बऱ्याच प्रमाणांत लादतात. घरपट्टी वाढली की, मालक भाडेचिड्डीतील

मुदत संपतांच भाडें वाढवितात. राहण्यास जागा, ही मागणी फारशी कमी-जास्त होणारी नाही, त्यामुळे कराचा बोजा भाडेकऱ्यावर अंशतः तरी बसतोच. कायद्यानें भाड्याचें नियंत्रण असतें, तरी कर वाढल्याबरोबर मालकास थोडी सवलत मिळतेच. समजाः—इमारतीत राहतीं बिऱ्हाडें नाहींत. व्यापारी दुकानें आहेत. दुकानाचें भाडें वाढलें तर दुकानदारही आपल्या मालाची किंमत थोडीशी वाढवून अंशतः त्याचेवर लादलेला कराचा बोजा गिऱ्हाइकावर लादील. समजाः—इमारतीत किरकोळ दुकानदार नसून यंत्रें वगैरे करणारा कारखाना आहे. मग यंत्रांची किंमत कारखानदार वाढवील व आपल्यावरील बोजा यंत्रें घेणारावर लादील. यंत्रें घेणारे यंत्रापासून होणारे उत्पादनाची म्हणजे मालाची किंमत वाढवून सदरहू बोजा आपणखी त्या मालाचे गिऱ्हाइकावर लादील. तात्पर्य या रीतीनें आरंभी जड व जाड वाटणारा बोजा विभागणीमुळे, प्रसरणामुळे हलका व पातळ होत जातो.

स्थानिकसंस्थांचे कराचा बोजा घरमालक भाडें वाढवून भाडेकऱ्यावर वर लिहिल्याप्रमाणें लादत असतात. घरांची निवासाची गरज ही ताबडतोब व मोठ्या प्रमाणांत कमीजास्त होणारी नसते. शिवाय स्थानिकसंस्थांचे कर कांहीं शहरांतील विवक्षित भागावर बसत नाहींत. सर्व शहरभर बसतात. त्यामुळे भाडीं सर्वत्र कमीजास्त प्रमाणांत वाढतात. एखाद्या वस्तीत राहण्यांत प्रतिष्ठा असते, तर एखाद्या वस्तीत दुकान असल्यास गिऱ्हाइकी व लौकिक जास्त असतो. हें सर्व सोडून मनुष्य जागा सोडणें कठीण असतें. त्यामुळे जास्त भाडें देऊन तो राहातो. घरांचा पुरवठा ही कांहीं तडकाफडकी होणारी गोष्ट नाहीं. यामुळे कराचा बोजा घरमालकांनें लादलेला कांहीं अंशानें तरी भाडेकऱ्यावर बसतो. दुकानदार आपल्या गिऱ्हाइकावर बसवितात. जें गिऱ्हाइक आळी सोडून दुसरीकडे वस्तु विकत घेत नाहीं अगर उधारीनें वस्तु घेतें अशा गरीब गिऱ्हाइकावर हा बोजा जास्त प्रमाणांत बसतो. श्रीमंत गिऱ्हाइक मध्यवर्ति व मुख्य पेटेंत जाऊन रोखीनें घेतें.

नगर बाडनालय सातारा

संगणकीकृत

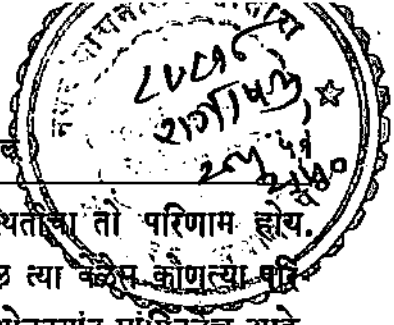
त्यामुळे त्यांच्यावर बोजा कमी होतो. ज्या मानानें किंमत वाढलेल्या वस्तूची मागणी निकडीची व कमीजास्त न होणारी त्या मानानें हा बोजा दुकानदार जास्त प्रमाणावर गिऱ्हाइकावर लादूं शकतात. तथापि घरमालक व भाडेकरी या दोघांपुरताच विचार केला तर स्थानिक कराचा बोजा, मालक बऱ्याच प्रमाणांत, भाडेकऱ्यावर यशस्वी रीतीनें लादतात. मालकाला घरापासून जें निवळ उत्पन्न, म्हणजे दुरुस्ती, व्यवस्था, स्थानिक कर वगैरेंचा खर्च वजा जातां जें शिल्लक राहातें तें, त्याच्या एकंदर प्राप्तीचा भाग होतो. समजा ज्याला नोकरीचा पगार मिळतो तो व या घरभाड्यापासूनचे निवळ उत्पन्नाची बेरीज जर कायद्याप्रमाणें प्राप्तीचे कराला पात्र असली म्हणजे किमान मर्यादेपेक्षां जास्त असली तर या सर्व प्राप्तीवर त्याला तो प्राप्तीकर द्यावा लागेल. या दृष्टीनें घराचे उत्पन्नावरही प्राप्तीकर बसला, पण त्याचा बोजा तो भाडेकऱ्यावर लादूं शकत नाही. कारण मार्गे सांगितल्याप्रमाणें सर्व खर्च जाऊन जें राहातें तें उत्पन्न. प्राप्तीवरील कर हा शेवटीं ठरला जातो. प्राप्तीवरील कर हा खर्चाचा भाग होऊं शकत नाही. प्राप्ती राहिली, नफा झाला तरच कर. एका अर्थानें यश मिळालें तर त्यावरच हा कर बसतो !! अपयश येऊन नुकसान झालें तर नाही. म्हणून प्राप्तीकर हा प्रत्यक्ष कर असल्यामुळे त्याचा बोजा दुसऱ्यावर लादतां येत नाही.

वस्तूंवर कर बसविले म्हणजे त्या बोजाची विभागणी कशी होते हें मागील भागांत थोडेसें सांगितलें आहे. उत्पादकाकडून तो कर सरकार एकरकमी वसूल करते, तेथें उत्पादकाला त्या रकमेवरील व्याजाचाही हिशेब करून वस्तूची किंमत वाढवून कराचा बोजा गिऱ्हाइकावर लादण्याचा पराक्रम करावा लागतो. मागणीची निकड व पुरवठ्याचा हुकमीपणा यांवर कराचा बोजा कसा वांटला जाईल हें अवलंबून राहिल. जर मागणी जास्त निकडीची व कायम असली, अचल असली तर वस्तूची किंमत कराच्या रकमेपेक्षांही जास्त वाढेल, त्याचप्रमाणें कांहीं वस्तूंचें उत्पादन अशा स्वरूपाचें असतें कीं, तें जसजसें वाढवावें तसतसें नगामार्गे अगर प्रमाणामार्गे

उत्पादनखर्च कमी येत जातो. अशा वस्तुवर कर बसला म्हणजे त्याची किंमत कराच्या वस्तूपेक्षाही जास्त वाढते. कारण त्या वस्तूची किंमत वाढली की, नुसती मागणीच कमी होईल. एवढेच नव्हे, तर पुरवठा, मागणीशी जुळवून घेतांना कमी करावयाचा, म्हणजे उत्पादनखर्च नगामार्गे अगर प्रमाणामार्गे वाढतो; म्हणून हा वाढता खर्च लक्षांत घेऊन उत्पादकाला किंमत वाढवावी लागते व त्यामुळे करापेक्षाही जास्त रकमेने ती वाढण्याचा संभव असतो. त्याचप्रमाणे नवीन कर बसला अगर जुन्यांत वाढ झाली तर पुष्कळ वेळां व्यापारी अगर उत्पादक संघटित होऊन कराच्या रकमेपेक्षाही जास्त किंमत वाढवितात. व गिऱ्हाइकांत असतोष उत्पन्न झाला तर त्याचा फायदा घेऊन कर रद्द करण्याचीही खटपट करतात. वस्तूचे भावावर नियंत्रण बसले अगर त्यावर कर बसला म्हणजे व्यापाऱ्यांचे संघटन लवकर होते. जनक्षोभ होतो. नियंत्रण गेले, कर कमी झाला, तर व्यापाऱ्यांचाच फायदा होतो. हें राहिले तर जनतेची गैरसोय होईल. असाच परिणाम त्यांच्या संघटनेचा होतो. जनतेचे पाठाड कराचे बोजापासून मुक्त होत नाही.

कांहीं राष्ट्रांत आयात मालावर जकात अगर आयात कर बसवितात, पण येणाऱ्या सोन्यावर तो बसवीत नाहीत. त्यामुळे सोन्याची आयात वाढून अन्य मालाची आयात किंमत कमी होणे शक्य आहे. देशांत जास्त सोने झाल्यास त्याचा देशांतील चलनावर परिणाम होतो, त्यामुळे परदेशांतून आलेल्या वस्तूच्या किंमती त्या देशांत आयात कर रकमेपेक्षाही जास्त वाढतात. कारण व्यवहारांत पैसा जास्त झाल्यामुळे सर्वच वस्तूंच्या किंमती वाढल्या जातात. याच्या उलट बाहेर जाणाऱ्या वस्तूवर निर्यात कर आहे, फक्त सोन्यावर नाही. अशी परिस्थिति असली म्हणजे परदेशी सोने जास्त जाईल, देशांत वस्तूचे भाव कमी होतील. येणाऱ्या सोन्यावर आयात जकात बसविली तर देशांतील भाव कमी होणे संभवनीय आहे. परंतु वरील गोष्टी, सर्वत्र सोन्याची ये जा बिनशर्त चालू आहे, सोन्याच्या आयातनिर्यातीवर कोठेही निर्बंध नाही, अशी परिस्थिति असेल तेव्हांच

घडून येतील. पण आजच्या जगांत माणसाचें व राष्ट्राचें स्वातंत्र्य नष्ट होण्यापूर्वी सोन्याचें स्वातंत्र्य संपूर्णतया नष्ट झालें आहे. सोन्याबाबत सर्व राष्ट्रांनीं जणूं पडदापद्धतच स्वीकारली आहे !! करामुळें वस्तूंच्या किंमती नुसत्या कराच्या रकमेइतक्या न वाढतां जास्त वाढल्यावर तो एक, कर वाढल्यापासून होणारा परिणाम समजला पाहिजे. कराचा बोजा हा कराच्या रकमेपेक्षां जास्त असणार नाही, पण विशिष्ट परिस्थितींत वस्तूंच्या किंमती वर लिहिल्याप्रमाणें कराच्या रकमेपेक्षांही जास्त वाढतात. याचा अर्थ कराचा बोजा जेथें बसेल तेथें तो बसतोच, पण आणखी त्याचे परिणाम समाजाचे आर्थिक व्यवहारावर होतात. प्रत्यक्ष कराच्या रकमेपेक्षांही अधिक बोजा गिऱ्हाइकावर पडतो. कर जर किंमतीगत असेल म्हणजे वस्तूंच्या किंमतीवर त्याची आकारणी होत असेल, उदा. रेडियोसेटवर किंमतीचे शें. ५ कर, तर कराचे रकमेपेक्षांही जास्त घेतली जाणारी किंमत थोडीशी करस्वरूपाची व थोडासा अन्य गोष्टींचा परिणाम; जर प्रमाणामागें असेल म्हणजे एक मण गव्हावर रु. २; तर करापेक्षां वाढलेली किंमतही अन्य गोष्टींचाच परिणाम असतो. समजा, रेडियोसेटची किंमत २०० रु. आहे. त्याजवर किंमतीचे शें. ५ दरानें कर बसला व कांहीं कारणामुळें, लढाईमुळें म्हणा, रेडियोसेटला असलेली मागणी निकडीची असेल तर रेडियोसेटचा व्यापारी नुसती किंमत रु. १० नेच ^{नगामागें} जास्त वाढवील. समजा, २२० रु. किंमत त्यानें नगामागें घेतली तेव्हां करापेक्षां १० रु. जास्त घेतले. पण कर किंमतीवर असल्यामुळें त्याला आतां शें. ५ हा कर २२० रु. वर द्यावा लागेल. म्हणजे जास्त घेतलेले १० रु. यांत कराचाही आणखी थोडा अंश येतो, व बाकी वाढ, मागणीचे परिस्थितीमुळें त्या व्यापाऱ्याला करतां आली. उलट गव्हावरील कर प्रमाणावर आहे, किंमतीवर नाही. गव्हाचा भाव कांहीं जरी झाला तरी कर मणामागें रु. २ च राहणार. तेव्हां जर गव्हाची किंमत कराचे रकमेपेक्षां जास्त वाढली तर त्याचें कारण ^{कराचा} मन्हाचा बोजा नाही तर गव्हाची मागणी निकडीची झाली,

लढाईमुळे तिला तेजी आली वगैरे अन्य परिस्थितीचा तो परिणाम होय. ज्या वस्तूचे उत्पादन मक्तेबाजी स्वरूपाचे असेल त्या वस्तू कोणत्या परिस्थितीत कराचा बोजा कसा विभागला जातो हे थोडक्यांत सांगितलेच आहे. निरभेळ मक्तेबाजी क्वचित् आढळते. त्याचप्रमाणे अगदीं विनिहिशेबी स्पर्धा प्रत्यक्ष व्यवहारांतसुद्धां क्वचित्च. प्रत्यक्ष व्यवहारांत संघटना करून किंमत कायम करण्याकडे प्रयत्न चाललेला असतो, त्याचप्रमाणे प्रमाणाबाहेर नफा घेतल्यास, मक्तेदारालासुद्धां, नवीन घंटेवाला त्या घंटांत निर्माण होईल याची भीति असतेच. जेव्हां एखादी वस्तु एकटा एकच उत्पादक निर्माण करतो अगर एवढ्या प्रमाणावर ती उत्पादन करतो कीं, बाजारभावावर त्याची हुकमत राहिली अगर अनेक उत्पादक संघटन करून एखाद्या वस्तूच्या विक्रीचे नियंत्रण करतात, त्यावेळीं वास्तविक मक्तेबाजीचे स्वरूप तेथें प्राप्त होतें. परंतु प्रत्यक्ष प्राप्त झालेल्या मक्तेबाजीचा संपूर्ण उपयोग करून भरमसाट किंमत वाढविणें घडून येत नाही. एक तर सरकारला मध्यस्थी करावी लागते. पुन्हां जास्त नफा होत आहे असें दिसून आलें कीं, नवीन भांडवलवाले त्या घंटांत प्रवेश करतात. संघटन म्हणजे असलेली स्पर्धा संपविली पण नवीन निर्मितीवर त्या संघटनेचा उपयोग होत नाही. तथापि ज्याप्रमाणें जमिनीवर कर बसला म्हणजे जमीनमालक खंड वाढवून भाडेकऱ्यावर लादूं पाहतो त्याचप्रमाणें मक्तेदारही प्रयत्न करित असतो, व गिऱ्हाइकावर कराचा बोजा जेथें जितका लादतां येणें शक्य असेल तितका लादीत असतो.

आतांपर्यंत वस्तूवर कर बसला म्हणजे त्याचा बोजा कोणावर व कसा विभागला जातो हे पाहिलें. वस्तूवर कर बसविला म्हणजे त्याचा बोजा सर्वस्वी संपूर्णपणें गिऱ्हाइकावरच बसतो असें कांहीं लोक प्रतिपादतात. त्यांचा युक्तिवाद असा; कर बसला म्हणजे त्या वस्तूचे उत्पादनांतील नफ्यावर त्याचा परिणाम होतो. नफा कमी होतो. इतर घंटांत म्हणजे जेथें कर नाही त्या वस्तु तयार करणाऱ्या घंटांत नफ्याचे प्रमाण असतें त्यापेक्षां या कर बसलेल्या घंटांत तें प्रमाण कमी होतें. याचा परिणाम उत्पादक उत्पा-

दन कमी करतो व त्यामुळे पुरवठा कमी झाला की, किंमत वाढते व पुन्हा उत्पादकाला पूर्वाइतकें नफ्याचें प्रमाण पडूं लागतें. ही स्थिति आली याचच अर्थ वाढलेल्या किंमतीमुळे कराचा सर्व बोजा गिऱ्हाइकावर बसला. या युक्तिवादांत पहिली गोष्ट सर्व घंघांत, नफ्याचें प्रमाण सामान्य असतें असें गृहीत धरलें आहे. सर्व घंघांत सारखा नफा होत नाही. भांडवल व मजूर हे दोन उत्पादक घटक जेथे जास्त प्राप्ति होईल तेथे जाण्याचे प्रवृत्तीचे असतात. ही गोष्ट खरी आहे. तथापि एका घंघांतील भांडवल काढून दुसरीकडे नफा जास्त मिळेल म्हणून तिकडे नेणें तितकेसें सोपें नसतें. आधुनिक उत्पादकतंत्र इतकें भानगडीचें, उत्पादन संच एवढ्या मोठ्या प्रमाणावर असतात की, ते विकून टाकून गुंतलेलें भांडवल मोकळें करणें सोपें नाही. त्यामुळे जेवढी स्पर्धा वाढते तेवढी भांडवलाचे बाबतीत अनुमवास येत नाही. व त्यामुळे सर्व घंघांत नफ्याचें असें ठरलेलें सारखें प्रमाण नसतें. पुन्हा या युक्तिवादांत निरनिराळ्या वस्तूंच्या मागणीचें स्वरूप निरनिराळें असतें, हें लक्षांत घेतलेलें नाही. समजा, गहूं व साखर या दोन्हीवर मणामागें रु. २ कर बसविला. करामुळे साखरेची किंमत वाढली की, कांहीं कुटुंबे साखर घेणार नाहीत, कांहीं कमी घेतील. साखरेची मागणी कमीजास्त होणारी आहे. उलट गहूं घेणें अवश्य आहे. त्याची मागणीही निकडीची; फारशी कमीजास्त न होणारी; यामुळे परिणाम असा होईल की, साखरेची किंमत कमी वाढेल, गव्हाची जास्त वाढेल, वाढलेली किंमत देऊन गहूं घेणारे पूर्वी-इतकेच. त्यामुळे गव्हाचे व्यापाऱ्याला किंमत जास्त वाढविणें शक्य झालें. जास्त किंमत वाढविली तर गिऱ्हाईक आणखी कमी होईल म्हणून साखरेचा व्यापारी थोडी वाढवील. त्यामुळे गव्हाचे गिऱ्हाइकावर कराचा बोजा जास्त, साखरेच्या गिऱ्हाइकावर कमी. कराचा संपूर्ण बोजा गिऱ्हाइकावर बसवावयाचा म्हणजे मागणी बिलकूल सक्त, अगदी कमीजास्त न होणारी अगर वस्तूचा पुरवठा वाटेल तितका कमीजास्त करतां घेण्यासारखा असेल तर; पण इतकें अतिरेकी स्वरूप मागणी अगर पुरवठ्याचें क्वचितच असतें. तसेंच

दोन वस्तूवर सारखा कर बसविला, पण एका वस्तूचा पुरवठा दुसऱ्या वस्तूपेक्षां जमून कमीजास्त करतां येण्यासारखा असेल तर पहिल्या वस्तूची किंमत, दुसऱ्या वस्तूचे किंमतीपेक्षां जास्त वाढेल. कारण पहिलीचा पुरवठा मोठ्या प्रमाणांत कमी करतां येत असल्यामुळे पुरवठा कमी करून किंमत वाढविणें शक्य होतें. दुसऱ्या वस्तूचा पुरवठा इतक्या प्रमाणांत कमी करतां येत नाही. त्यामुळे पुरवठा कमी होऊन तितकी किंमत वाढत नाही. तात्पर्य वस्तूवरील कराचा बोजा सर्वस्वी सर्व परिस्थितींत गिऱ्हाइकावर बसतो हें खरें नाही.

कराच्या बोजासंबंधी विचार करतांना विशेषतः नवीन कर अगर वाढविलेला जुना कर हेच डोळ्यापुढें असतात. कर फारा दिवसांपासून चालत आला असला तरी तो करच, हें विसरतां कामा नये. कांहीं वेळां त्याचा बोजा, ही एक सरावाची, नित्याची बाब झाल्यामुळे त्याचें नावीन्य व दुःखही हळुहळू कमी होत जातें. हिंदुस्थानांत मिठावर कर फारा दिवसांपासून आहे. एखादे वेळेस तो वाढला म्हणजे जनता कुरकुरते. नाहीतर त्याचेबद्दल कांहीं वाटेनासें होतें. तथापि कोणास कांहीं वाटलें नाही तरी कराचा बोजा नाहीसा होत नाही जुना कर परिचयाचा झाल्यामुळे त्याबद्दल अवज्ञा व अनुल्लेख जरी होत असला तरी सरकारला उत्पन्न मिळवून देण्याची चाकरी तो करीत असतो. जुन्या कराचा बोजा नाही म्हणणें अशास्त्रीय आहे. समजा, उद्यां मिठावरील कर रद्द झाला तर ताबडतोब मीठ स्वस्त होईल, त्याचाच अर्थ आज जी किंमत द्यावी लागत आहे, त्यांत जुन्या कराचाही अंशतः बोजा गिऱ्हाइकावर आहे हें उघड आहे. जुना कर म्हणून बोजा नाहीसा होतो अगर नवीन कर बसला म्हणजे तो सर्वस्वी सर्व परिस्थितींत गिऱ्हाइकावर बसतो हे दोन्ही समज चुकीचे आहेत.

त्याचप्रमाणें टिकाऊ गोष्टी उदा. घर, सरकारी रोखे वगैरे यांवर जेव्हां प्रथम कर बसतो तेव्हां या वस्तूंच्या किंमती कमी होतात व त्यामुळे नवीन विकत घेणारावर त्याचा बोजा बसत नाही, असा एक समज आहे,

पण तोही चुकीचा आहे. समजा:—एका मिळकतीची किंमत रु. १० हजार आहे. व मिळकतीवर किंमतीचे शेंकडा १ टक्का, मिळकत कर, सरकारने बसविला. कर बसविण्यापूर्वी मिळकत विकली असती तर रु. १० हजार आले असते. आतां तितके घेणार नाहीत कारण जो विकत घेईल त्याची दृष्टि अशी असणार की, पूर्वी त्या मिळकतीपासून जेवढे उत्पन्न येत असेल त्यापेक्षां आतां कमी येईल. कारण उत्पन्नापासून हा नवीन कर कमी केला पाहिजे. उरलेल्या निवळ उत्पन्नाला चालू व्याजाचे दराने भागून आलेल्या भागाकाराला, शंभरांनी गुणून जी रक्कम येईल तितकी किंमत तो घेण्यास तयार होईल. अथवा १ टक्का कर आहे म्हणजे दरसाल रु. १०० घावे लागतील, तेव्हां या ^{३००} टक्क्यांमधून चालू व्याजाचे दराने भागून शंभरांनी भागाकाराला गुणून जी रक्कम येईल तेवढी १० हजारांत कमी करून राहिलेल्या रकमेस तो घेण्यास तयार होईल $\frac{१००}{१००} \times १००$ (कराची रक्कम व चालू दर) बरोबर २००० रु. म्हणजे १० हजार वजा २ हजार रु. बरोबर ८ हजार रुपयांस सदरहू मिळकत घेईल. करामुळे मालाला किंमत कमी आली व विकत घेणारास कमी घावी लागली यास्तव विकत घेणारावर कराचा बोजा पडणार नाही. कारण त्यानें आधीच किंमत कमी दिली असें म्हणणें वरवर सयुक्तिक दिसतें. पण विकत घेणारानें ही जी किंमत कमी दिली तो कर घावा लागेल त्याचकरितां किंमत कमी दिली म्हणून कर अगर त्याचा बोजा चुकला नाही, तो मिळकतीचा जो मालक असेल त्यावरच बसेल. समजा:—कर बसल्यानंतर वर्ष दोन वर्षांनी तो कर रद्द झाला तर ताबडतोब मिळकतीची किंमत वाढेल. ऐन उत्पन्नपण वाढेल. कारण आतां कर नाही आणि त्याचा फायदा चालू मालकालाच मिळणार. कर रद्द होऊन ज्याला वस्तु स्वस्त मिळू लागेल अगर ज्याचें उत्पन्न वाढेल त्याच्यावरच तो कराचा बोजा त्याप्रमाणांत असतो हें उघड आहे. किंमत वाढली, उत्पन्न वाढलें त्याबरोबर कराचा बोजा तथेच झाला हें सिद्ध झालें. तो नसता तर कर दूर होण्यानें, रद्द होण्यानें, किंमत अगर

उत्पन्न वाढण्याचें कारण नव्हतें व वाढलेंही नसतें. कराचा बोजा कसा व कोणत्या स्थितीत कोणाकोणांत विभागला जातो, हें आतांपर्यंत पाहिलें. तो किती व कसा जरी विभागला गेला तरी एकंदर बोजा नाहीसा होत नाही किंवा तो कमी होत नाही. कराच्या रकमेचें उत्पन्न सरकारला मिळत असतें. त्याची विभागणी कोणावर कशी होईल हें महत्त्वाचें असतें. कांहीं अतिरेकी मतेही या बाबतीत असतात, कांहीं चुकीची असतात, त्यांचेंहि थोडेंसं दिग्दर्शन केलें. कराचा बोजा कितीही विभागला गेला तरी तो कोणावर पडतो व त्याचे परिणाम काय होतात हें शास्त्रीय दृष्टीनें विचार करतां सांगतां येतें म्हणूनच त्याचें महत्त्व आहे. कराची सर्व रक्कम जनतेकडून येते सबब सर्वांवर तिचा बोजा आहे. सरकार हें सार्वजनिक म्हणून त्याचा खर्चही सर्वांच्या हितासाठी; ही भोंगळ व भोंदूपणाची विचारसरणी आहे. कर बसवितांना त्याचा बोजा कुणावर पडेल, त्याचे परिणाम काय होतील याचें चित्र, याचा नकाशा, शक्य तितका पूर्णपणें फडणीसाचे डोळ्यांपुढें असला पाहिजे. निरनिराळ्या वेळचे वस्तूचे भाव पाहून, लोकांचा जीवनप्रवाह लक्षांत घेऊन, लोकव्यवहार कसा बदलतो हें अवलोकून वागणें श्रेयस्कर. उत्तम करयोजना हवी असेल तर देशातील प्रत्येक गोष्टीची माहिती, आंकडे, त्यांचें संकलन, त्याची प्रसिद्धी योग्य रीतीनें झाली पाहिजे. जांकड्यांनी वाटेल तें शाबीत करतां येतें. हें खोटें आहे. अडाणी अज्ञानी, भाबडे यांचे पुढें जाऊन स्वार्थी वृत्ति या मार्गाचा अवलंब करित असते. शास्त्रीय दृष्टि आंकडे, माहिती घेऊन अनुमानें बांधून पुन्हा ती पडताळून सिद्धांत कायम करित असते, व अशीच शास्त्रीय दृष्टि फडणीसाची असणें अवश्य आहे, नव्हे हितावह आहे.

कराचा बोजा व त्याची न्याय्य विभागणी

मागील दोन प्रकरणांत कराचा बोजा कोणावर कसा पडतो, कसा विभागला जातो हे पाहिले. आतां विचार करावयाचा आहे तो ही विभागणी न्याय्य केव्हां होते. नुसती बोजाची विभागणी झाली तेवढ्याने या एकंदर प्रश्नाचे महत्त्व संपत नाही. हत्तीला १ शेर ओझे व मुंगीलाही तितकेच ओझे, अशी ही विभागणी केली तरी वजन विभागले पण त्याचा परिणाम अन्यायांत झाला. कदाचित् मुंगीच्या मरणांतही झाला असेल. म्हणून विभागणीपेक्षा त्यांत न्याय, व्यक्तिव्यक्तीत ^{मिळणे} निसळा, कां नाही हे जास्त महत्त्वाचे. व्यक्तीचे उत्पन्न, त्यांना लागणारा खर्च, त्यांचा जीवनक्रम इत्यादीबाबत संपूर्ण माहिती मिळणे कठीण नाही. सदरहू माहिती व तत्संबंधांचे आंकडे-मिळाले तर कोणावर कराचा बोजा पैशाचे दृष्टीने किती बसेल हे काढता येईल. कोणत्या वर्गावर, वर्ग दृष्टीने विचार करता, किती प्रमाणांत त्यांच्या संपत्तीवर अगर उत्पन्नावर बोजा बसेल हेहि काढता येईल; त्याचप्रमाणे एकंदर करापासून येणारी रक्कम कुणाकुणावर कशी लादतां येईल हेही सामान्यपणे ठरवितां येईल. अर्थात् येथे बोजाचा विचार करतांना त्याचे मोजमाप पैशांतच केले पाहिजे.

कराची एकंदर रक्कम म्हणजे जनतेवरिल बोजा तोच जितका प्रयत्नःच कमीत कमी करतां येईल तितका चांगला असे कोणीही म्हणे. कारण एकंदर बोजा जास्त असला व कशीहि वांटणी केली तरी एकंदर बोजा कमी असला तरी ती जड वाटणारच. पण कराच्यावर बोजा सालो-साल प्रत्येक राष्ट्रांत वाढतच आहे. युद्धोत्तर आणखी जास्त होईल. शक्य तितका एकंदर कराचा बोजा कमी ठेवणे व ज्याचे उत्पन्न एका ठराविक मर्यादेपेक्षा जास्त आहे, ते सर्व कर म्हणून दाखवावयाचे व त्या मर्यादेपेक्षा ज्याचे उत्पन्न कमी असेल त्यांना करापासून माफी द्यावयाची व या योजनेने जरूर असलेली रक्कम उभी करावयाची; अशी एक विचारसरणी

मांडण्यांत येते. यांत ठराविक मर्यादेपलीकडे उत्पन्न वाढत गेल्यास त्यापासून मालक्रांस होणारी उपयुक्तता कमी होत जाते असा अभिप्राय गृहीत धरला आहे. समजा:—कराची मर्यादा रु. ३ हजार ठेविली, तीन हजारांखाली ज्यांचें वार्षिक उत्पन्न त्यांचेवर कर नाही व ३ हजारांवर ज्यांचें उत्पन्न असेल त्यांवर इतका कर बसवावयाचा ^{ही} त्या सर्वांचें उत्पन्न ३ हजार वार्षिक होईल, ३ हजार ही रक्कम अशी धरली आहे की उत्पन्न त्या मर्यादेला येईपर्यंत जरूर वाढत असते. त्याची उपयुक्तता फार असते. २५०० रु. झाले तरी एकंदरीने माणसाच्या राहणीचा मेळ जुळत नाही. २८०० रु. झाले तरी थोडे जास्त मिळाले तर हवे आहेत. उपयुक्ततेच्या दृष्टीने रु. ३ हजार झाले तेव्हां सदरहू रकमेपासून जास्तीत जास्त उपयुक्तता सदरहू माणसास मिळेल. रु. ३५ शें झाले. या वाढलेल्या पांचशें-पासून मिळणारी उपयुक्तता पूर्वी २५०० ^{उपायांत} रु. ९०० शेंची मर पडली त्यावेळेस जी उपयुक्तता जी निकड होती त्यापेक्षा कमी. समजा:—रु. ४ हजार उत्पन्न झाले आणखी वाढले रु. ९ शें याची जरूरी, निकड, उपयुक्तता आणखी कमी यांप्रमाणें उत्पन्न वाढत गेलें तर त्यापासून सदरहू इसमास उपयुक्तता कमी कमी होत जाते. तेव्हां हें सर्व मर्यादेपलीकडील वाढतें उत्पन्न कर म्हणून घेण्यांत हरकत नाही; ही विचारसरणी वरील योजनेमागे आहे. दहालाख रुपये असणारास आणखी दहा हजार मिळाले तर त्यांची किंमत त्याला नसते हें खरें. उलट रु. १०० असणाऱ्या माणसास रु. २ मिळाले तरी त्याचें महत्त्व त्याला असतें हेंही खरें. तथापि ह्या योजनेपासून पहिला परिणाम असा होईल की, कराच्या मर्यादेपेक्षा जास्त मिळण्यांत अर्थ नाही. कारण सरकार ती रक्कम घेणार यामुळे सर्व व्यवहारावर परिणाम होऊन एक प्रकारें सर्व उलटापालट होईल. त्याच-बरोबर अगदी न्यायाचे दृष्टीने पाहिलें तर त्यांत ^{अर्थ} ~~अर्थ~~ही नाही. २९९९ रु. उत्पन्न असले की, कर नाही व ३ हजार असले की कर व जेवढे, वर मिळालेले ते सर्व घेतले जाणार यांत बोजाची वांटणी रास्तपणाची नाही,

न्यायाची नाही असें कोणीही म्हणेल. अत्यंत अवश्य व सर्वसामान्यपणें योग्य जीवन राहणीला लागणारें उत्पन्न यावर कर नसावा या दृष्टीनें ठराविक मर्यादेखालीं करमाफी केली तर तें न्याय्य किंबहुना जरूर आहे. पण त्याबरोबर सदरहू मर्यादेपेक्षां मिळणारें सर्व उत्पन्न कर म्हणून घेणें हें न्याय्य ठरत नाही. एकंदर कराचेवर उत्पन्न अगर बोजा शक्य तितका कमी ठेविला आहे हें म्हणण्यानेंही त्यांतील अन्याय दूर होत नाही. क्रराच्या बोजाची वांटणी न्याय्य झाली पाहिजे असें जेव्हां म्हणतो तेव्हां कोणता न्याय कोणता अन्याय याची कल्पना असणें अगर त्याबद्दल कांहीं माप असणें, कांहीं प्रमाण असणें, जरूर आहे. पुष्कळ लोकांच्या कल्पना याबाबत निरनिराळ्या असतात. सारख्या उत्पन्नाचे माणसावर सारखा कराचा बोजा बसावा हें ठीक; पण निरनिराळे उत्पन्नाचे माणसावर न्याय्य प्रमाणांत बोजा बसावा म्हणजे कसा हें स्पष्ट होणें जरूर आहे. तसेंच सारखें उत्पन्न म्हणजे फक्त उत्पन्नच लक्षांत घ्यावयाचें कां त्याचें एकंदर जीवन ! फर्टिंग ब्रह्मचारी दरसाल ३ हजार रु. मिळवितो. दुसरा गृहस्थाश्रमी मुलेंबाळें पत्नी असलेला तितकेच मिळवितो. दोघांवर सारखाच कर बसविला तर उघड अन्याय होतो. कराचे भीतीनें कोणी ब्रह्मचारी राहात नसले तरी प्रजोत्पत्ति ही सामाजिक व राष्ट्रीय कर्तव्य व कामगिरी आहे, व त्याची जाणीव कराचे वेळीं ठेवण्यांत निदान न्याय्य तरी खास आहे. कर न्याय्य आहे, त्याचा बोजा न्याय्य रीतीनें वांटला जातो हें पाहातांना देशांतील एकच कर घेऊन त्याचाच फक्त विचार करणें बरोबर होणार नाही. एकंदर राष्ट्रांतील करयोजना लक्षांत घेतली पाहिजे. वस्तूवर कर वाढला त्यामुळे कांहीं वर्गांवर बोजा जास्त बसला; जर प्राप्तीवरील कराचें प्रमाण वाढलें तर दुसऱ्या वर्गावर व व्यक्तींवर बोजा जास्त बसला, या रीतीनें सर्वत्रच बोजा वाढला म्हणजे परस्परांत तरी निदान अन्याय झाला नाही असें होतें. कांहीं करांबाबत असें म्हणतां येईल कीं, ते निरपेक्ष रीतीनें न्याय्य आहेत. सर्वसामान्य करयोजनेशीं त्यांचा संबंध न आणतां त्यांचे

न्यायीपणाबद्दल विधान करता येते. समजा एखादा मनुष्य मेला व त्याची संपत्ति, वारसा म्हणून दुसऱ्याला आली व त्याच वेळीं मोठ्या प्रमाणांत कर बसविला तरी तो न्याय्यच होईल. जेथे बिनश्रमाने व थोड्याशा अकल्पित रीतीने संपत्ति मिळते, त्यावर कर बसवावयाचे वेळीं ज्याला ती मिळते त्याचे स्थितीची चौकशी करण्याचे कारण नाही. निदान तसें करणे खास अप्रस्तुत आहे. प्राप्तीवरील कर बसवितांना माणसाला कांहीं गरजा असतात, कांहीं खर्च असतो काय याचा विचार करणे जरूर आहे. वस्तूवर कर बसवितांना ती महाग होईल, गिऱ्हाइकाला तो बोजा सहन होईल का असण्य होईल; त्यावर इतर कर कोणते वगैरे गोष्टी विचारांत घ्याव्या लागतात. वारसाकर बसवितांना, जे मिळावयाचे ते फुकट बिनश्रमाने कल्पना नसतांना, म्हणून त्यावर कर बसवितांना वरील गोष्टींचा विचार करणे जरूर नाही. त्यावर कर बसविला व त्याचा बोजा जास्त असला तरी-सुद्धा तो निरपेक्षपणे न्याय्य आहे. तसेंच मालकाने कांहीं श्रम अगर खर्च न करतां जमिनीच्या किंमती वाढतात. त्यावरही कर बसवितांना तो अन्याय वाटण्याचे कारण नाही. तात्पर्ये संपत्ति अगर उत्पन्न बिनश्रमाने अकल्पित रीतीने मिळत असेल तर त्यावर कर बसविणे हे सर्वस्वी न्याय्य आहे व ही गोष्ट देशांतील अन्य करांवर अवलंबून नाही. मात्र याच रीतीने येणाऱ्या सर्व संपत्तीवर व उत्पन्नावर कर बसविला पाहिजे. कांहीं-वर बसविणे व कांहीं सोडणे हे केव्हांही न्याय्य होणार नाही.

कराचा बोजा न्याय्य रीतीने विभागला जावा व तो तसा जातो की नाही हे संपूर्ण करण्याजना लक्षांत घेऊन ठरविले पाहिजे. विभागणी न्याय्य आहे की नाही हे अनेक दृष्टींनी पाहातां येईल. ज्या गोष्टीबद्दल सरकार कर घेत आहे त्याबद्दल सरकारला खर्च काय पडला असेल या दृष्टीने पोस्ट, तारा-यंत्रे सरकार अगर अन्य शासनसंस्थेतर्फे, स्थानिक संस्थेतर्फे विजेचा अगर अन्य सोयींचा पुरवठा वगैरे बाबतीत सरकार अगर अन्य शासनसंस्था मोबदला घेत असते, पण या मोबदल्याला कर म्हणतां येणार नाही. कारण

कर म्हणजे अमुक एका सोयीसाठी सरकारने सक्तीने रकम वसूल केली असे म्हणतां येणार नाही. कराचा कोणत्याही विशिष्ट सोयीशी संबंध नसतो. अगर कराचे प्रमाणही सोयीचे प्रमाणावर अवलंबून नसतें. सैन्य, पोलीस, सरकारी अधिकाऱ्यांची अन्य कामें, सार्वजनिक रस्ते, पदार्थसंग्रहालयें वगैरे. यांपासून कोणास किती उपयोग झाला हें सांगतां येणार नाही. निरनिराळ्या शास्त्रीय आरोग्यविषयक शोधांसाठी सरकारी खर्च झाला, सबब त्याला अमुक कर असे म्हणतां येणार नाही अगर अशा रीतीनें करही बसवितां येणार नाही. अमुक व्यक्तीचे संरक्षणार्थ अमुक खर्च झाला असेही सांगतां येणार नाही. म्हणून करापासून सर्वसामान्य सोयी, संरक्षण वगैरे जनतेला ज्या मिळतात व त्यांचा लोकांना जो उपयोग होतो व ज्याबद्दल सर्वसामान्यपणें त्यांना कर द्यावा लागतो, त्याचा न्याय्यपणा केवळ खर्चाचे दृष्टीनें ठरवितां येणार नाही. मिळणारे उपयोगाचे प्रमाण व त्याला लागणारा खर्च इतक्या बेतानें कर असावा हें म्हणणें योग्य आहे. पण मिळणाऱ्या सोयीचे स्वरूप असें असतें कीं, व्यक्तीला जो तिचा उपयोग होतो त्याचा खर्च काढणें अशक्य आहे. तेव्हां कराचा न्याय्यपणा ठरवितांना खर्चाचे माप फारसें उपयोगी नाही.

ज्याप्रमाणें ज्या कारणाकरितां खर्चाचे दृष्टीनें न्याय्यपणा ठरविणें कठीण त्याच कारणाकरितां व्यक्तीला जो सोयीचा उपयोग होत असेल त्याप्रमाणें कर बसवावा हें म्हणणें टिकणार नाही. वर सांगितल्याप्रमाणें कुणा व्यक्तीला सैन्यापासून, शोधापासून, पदार्थसंग्रहालयापासून किती उपयोग झाला हें ठरविणें कठीण. सार्वजनिक सोयी, मग ती रस्ता असो, ज्ञानार्थी साधनें असोत, परचक्रापासून संरक्षण असो अगर देशांतील दंग्याधोप्यापासून मुक्तता असो, या सर्व देशांतील यच्चयावत् व्यक्तीकरितां सरकार अगर शासनसंस्था करित असते व लोक आपापल्या ऐपतीप्रमाणें त्यांचा उपयोग घेत असतात असें म्हटलें तरीसुद्धां तें बरोबर नाही. जास्त ऐपतवाला जास्त वेळां रस्त्यावर चालतो असें नाही अगर त्यांच्या-

करितां जास्त शिपाई ठेविले जातात असेही नाही. ऐपतीप्रमाणें उपयोग म्हणून ऐपतीप्रमाणें कर हें दिसण्यांत ठीक. पण प्रत्यक्ष उपयोग व्यक्ति किती घेते हेंच मुळांत निश्चित करणें कठीण. म्हणून केवळ व्यक्तीचे उपयोगाचे प्रमाणावर कराच्या बोजाची विभागणी न्याय्य अगर अन्याय्य आहे हें ठरविणें चुकीचें होईल.

कराचा बोजा व्यक्तीच्या ऐपतीप्रमाणें विभागावा, अधिकाराप्रमाणें उपदेश करावा व जसें ओझे सोसेल तसें द्यावे या म्हणण्यांत थोडें सार आहे. ऐपतीप्रमाणें बोजा बसवावयाचा तर ऐपत मोजतां आली पाहिजे. कर द्यावयाचा म्हणजे आपल्या उत्पन्नांतून हातानें उचलून सरकारचे पदरांत कांहीं भाग टाकावयाचा. हें करावयाचें म्हणजे त्यागच करावयाचा, मग प्रत्येकानें सारखा कां नको ? प्रत्येकालाच सरकारपासून सार्वजनिक सोयी-पासून फायदा मिळतोच कीं नाही ? सारखा याचा अर्थ प्रमाणानें सारखा कां असावे ? सारखा ? हत्तीवर अंबारी व मुंगीवर अंबारी असला सारखेपणा कां हत्तीवर अंबारी व मुंगीवर अल्पसा कण असला सारखेपणा ? ऐपती-प्रमाणें त्याग करावयाचा शक्य तितका कमी कां सर्वांनीच वाढत्या प्रमाणांत ? पुन्हा करापूर्वी व्यक्तिव्यक्तीच्या ऐपतीतील फरक, करानंतर शिल्लक उरणाऱ्या ऐपतीत त्याच प्रमाणांत राहावयाचा कां बदलावयाचा ? वगैरे प्रश्न ऐपतीप्रमाणें कर बसवावयाचे म्हटल्याबरोबर उत्पन्न होतात. ऐपतीप्रमाणें कर बसवितांना वर लिहिलेले जे प्रश्न विचार करणें प्राप्त होतें त्यांचा विचार करावयाचा म्हणजे कांहीं गोष्टी मान्य केल्या पाहिजेत, गृहीत धरल्या पाहिजेत. कर पैशांत वसूल करण्यांत येतो व पैशाचा त्याग म्हणजे कांहीं तरी सुखसोयीचा, कदाचित् अवश्य वस्तूंचाही त्याग हें मानलेंच पाहिजे.

त्याचप्रमाणें माणसाचें उत्पन्न पैशांत मोजलें म्हणजे त्याचा संबंध त्याच्या सर्व आर्थिक जीवनाशीं असतो, हेंही तितकेंच खरें. कारण फुकट न मिळणारी मोष्ट त्याला पैसा देऊन विकत घ्यावी लागते. पैसा व माणसाचें

वरेंवाईट, त्याची सर्वसाधारण सांपत्तिक स्थिति यांतील नातीही लक्षांत घेतली पाहिजेत. जास्त कराचा बोजा बसला म्हणजे तेवढा पैसा उत्पन्नांतून कमी झाला; त्यामानानें त्याचे सांपत्तिक स्थितीवर परिणाम होणार हें विसरून चालणार नाही. हा परिणाम कराचे दृष्टीने प्रमाणांत होईल अगर वाढत्या प्रमाणांत होईल अगर ऐपतीचे व्यस्त प्रमाणांत होईल. ऐपतीवर प्रमाणांत कर बसला याचा अर्थ जसे उत्पन्न वाढेल त्या प्रमाणांत कर वाढत जाईल. उदा. १ हजारवर २० कर तर २ हजारांवर ४० रु., ४ हजारांवर ८० रु., ८ हजार उत्पन्नावर रु. १६० याप्रमाणें वाढत्या प्रमाणांत कर बसला म्हणजे जसजसे उत्पन्न वाढत जातें तसतसें कराचें प्रमाण वाढत जातें. उदा. १०००वर रु. २० कर, दोन हजारांवर रु. ५०, पहिल्या प्रमाणपद्धतीनें रु. ४० येतो पण या पद्धतीनें जास्त; कारण एक हजार उत्पन्न जास्त वाढलें तर कराचें प्रमाण हजारी २० न राहातां रु. २५ झालें म्हणून रु. ५० कर बसला. ४ हजार उत्पन्न झालें तर हजारी रु. ३०; मग कर १२० रु. होईल; याप्रमाणें जशी उत्पन्नांत वाढ होत जाईल त्या प्रमाणांत कराचे प्रमाणाचीपण वाढ होत जाईल. या पद्धतीला वाढत्या प्रमाणाची करपद्धत म्हणतात. ऐपतीचे व्यस्त प्रमाणांत कर बसला याचा अर्थ जास्त ऐपत असून त्यावर बसणाऱ्या कराचें प्रमाण कमी म्हणजे ऐपत असून त्यावर बसणाऱ्या कराच्या प्रमाणापेक्षां कमी. उदा. ४ हजार उत्पन्न. त्यावर कर रु. ८०; दोन हजार उत्पन्न त्यावर प्रमाणानें रु. ४० कर येतो पण जर रु. ५० बसविळा तर ऐपत कमी असून कर जास्त बसला. तसेंच उत्पन्न १ हजार त्यावर रु. २० पहिल्या प्रमाणानें अगर रु. २५ दुसऱ्या प्रमाणानें. पण जर रु. ३० बसला तर ऐपत कमी असून कराचें प्रमाण जास्त; असें ज्या करपद्धतींत होतें त्याला ऐपतीचे व्यस्तप्रमाणाची करपद्धत असें म्हणणें योग्य होईल. एखाद्या कराचा अगर एकंदर करयोजनेचा या तीन पद्धतींच्या दृष्टीने विचार करतां येतो. एकंदर करयोजनेत एखादा कर प्रमाणपद्धतीचा असेल, एखादा वाढत्या प्रमाणपद्धतीचा असेल, कांहीं तिसऱ्या पद्धतीचे असतील.

एखादा कर कांहीं मर्यादेपर्यंत प्रमाणपद्धतीचा व नंतरच्या उत्पन्नावर वाढत्या प्रमाणपद्धतीचाही असू शकेल.

मनुष्याला प्रत्येक वाढत्या उत्पन्नाचे प्रमाणाबरोबर त्या उत्पन्नाची किंमत कमी होत जाते. अर्थात् तुलनेने सापेक्षतेने १ लाख उत्पन्न असणाऱ्या लक्षाधीशाचे प्राप्तीत रु. १० हजारांची भर पडली व १ हजार उत्पन्न असणाऱ्या माणसाच्या उत्पन्नांत रु. १०० ची भर पडली तर पहिल्याला वाढीचे जितके महत्त्व वाटेले त्यापेक्षा दुसऱ्याला जास्त वाटेले. वास्तविक दोघांचीही प्राप्ति १० टक्के वाढली. तसेच रु. १०० उत्पन्न असणाराच्या उत्पन्नांत रु. १० ने वाढ झाली तर त्याचे महत्त्व वरील दोघांना वाटणाऱ्या महत्त्वापेक्षा जास्त आहे. जर वरील तिघांचे बाबतीत त्यांनी ^{ज्याच्या} व्यक्तीचे दृष्टीने सारखा त्याग करावा, असे ठरले तर वाढत्या प्रमाणपद्धतीने कर बसविला पाहिजे, जर ऐपतीचे मानाने त्याग करावा असे ठरले तर जास्तच वाढत्या प्रमाणपद्धतीने कर बसविला पाहिजे. त्याच प्रमाणाने एकंदरीने त्याग कमी करावयाचा म्हणजे कर बसणाऱ्या उत्पन्नाची ^{महत्त्वा} जास्त ठेवून त्यावरील येणारे सर्व उत्पन्न कर म्हणून द्यावयाचे म्हणजे मलत्याच प्रमाणाने वाढत्या प्रमाणपद्धतीने कर बसवावा लागेल. पण यांत मागे सांगितल्याप्रमाणे थोडे सांपडतील व बहुतेक निसटतील. सारख्या त्यागांच्या अगर ऐपतीच्या प्रमाणांत त्यागाची कसोटी लाविली तर त्यांना कांहीं ना कांहीं तरी द्यावे लागेल. त्याचबरोबर ज्या प्रमाणांत वाढते उत्पन्न महत्त्वाचे वाटेनासे होते असे समजले जाईल त्या प्रमाणांत कराचा बोजा वाढत्या प्रमाणपद्धतीने वाढत जाईल. जरी उत्पन्न वाढत गेले तरी वाढणाऱ्या उत्पन्नाचे महत्त्व, माणसाला बिलकूल कमी वाटत नाही असे मानले तर प्रमाणपद्धतीने कर बसविणे योग्य ठरते. कारण उत्पन्न वाढले तरी ते सर्व अवश्य आहे. तेव्हां प्रमाणाने कर द्यावयाचा म्हणून एक लाखाचे दोन लाख उत्पन्न झाले, व १ हजाराचे दोन हजार झाले म्हणून दोघांनाही पूर्वीपेक्षा दुप्पट कर बसविणे प्राप्त होते. दुस-

न्याला रु. २० चे ऐवजी रु. ४० द्यावे लागतील तर पहिल्याला दोन हजारां-
 ऐवजी ४ हजार रुपये द्यावे लागतील. यांतील अन्याय उघड आहे, पण
 तो नाहीसा करावयाचा म्हणजे वाढत्या उत्पन्नाचे महत्त्व तुलनेने कमी होत
 जाते, हे मानले पाहिजे. तसेच ज्या प्रमाणांत उत्पन्न वाढते त्या मानाने
 त्याचे महत्त्व माणसाला फार थोड्या प्रमाणांत कमी होते असे मानले
 व सर्वांकडून सारखा त्याग घ्यावयाचा असेल तर पुन्हां प्रमाणपद्धतीने कर
 बसविला पाहिजे. पण यांतही न्याय न्हावा असे असेल तर उत्पन्नाच्या वाढत्या
 प्रमाणाशी महत्त्व कमी होणाऱ्या प्रमाणाचा योग्य मेळ असला पाहिजे.
 उत्पन्न वाढत आहे पण त्याचे महत्त्व वाढणाऱ्या प्रमाणाने कमी होत नाही.
 अगदीच कमी होत नाही असे नाही पण तितकेसे कमी होत नाही असे
 मानले तरच सर्वांना सारखा त्याग या दृष्टीने प्रमाणपद्धतीने कर बसविणे योग्य
 ठरेल. पण वस्तुस्थिति अशी असते की, असजसे उत्पन्न जास्त वाढत जाते
 त्या प्रमाणाने त्याचे महत्त्व, उपयुक्तता, किंमत जास्त जास्त कमी होत जाते.
 लाख उत्पन्नवाल्याला १ लाख अधिक मिळाले, दहा लाखवाल्याला आणखी
 दहा लाख मिळाले तर दोघांना वाढते उत्पन्न सारखेच महत्त्वाचे वाटणार
 नाही; इतकेच नव्हे तर पहिल्याला त्याचे महत्त्व जसे कमी वाटेल त्यापेक्षां
 दुसऱ्याला जास्त कमी वाटेल; त्याचप्रमाणे पहिल्याला अगर दुसऱ्याला
 आणखी १ लाख मिळाले तर नवीन लाखाचे महत्त्व आणखी कमी व त्याचे
 वाढण्याचे प्रमाणही कमी. याप्रमाणे महत्त्व मोठ्या प्रमाणाने कमी होत गेले
 तर सारख्या त्यागाचे दृष्टीने प्रमाणपद्धतीने कर बसविणे न्याय्य ठरणार
 नाही. वाढत्या उत्पन्नाचे महत्त्व म्हणण्यासारखे कमी होत नाही असेच
 मानले तर प्रमाणपद्धतीने कर बसविणे योग्य ठरेल.

ऐपतीच्या व्यस्त प्रमाणांत कर बसवितांना सर्वांना सारखा त्याग ही
 दृष्टि ठेवावयाची म्हणजे उत्पन्न वाढले तरी त्याचे महत्त्व कमी होत नाही
 अगर महत्त्व कमी होण्याची गति अगदी नाममात्र असे गृहीत धरले तरच
 शक्य आहे. त्याचप्रमाणे ऐपतीचे प्रमाणांत प्रत्येकाने त्याग केला पाहिजे.

ही दृष्टि वरील करपद्धतीत ठेवावयाची तर वाढते उत्पन्नाबरोबर त्याचें महत्त्व, उपयुक्तता कमी न होतां वाढतेंच असें गृहीत धरावें लागेल. कारण उत्पन्न वाढलें कीं, या पद्धतीप्रमाणें कराचें प्रमाण आणखी कमी आणि तें नुसतें प्रमाणानें कमी न होतां जास्त प्रमाणांत कमी झालें पाहिजे. तसें न होणें म्हणजे वाढलेलें उत्पन्न प्रत्यक्ष असण्यापेक्षां जास्त महत्त्वाचें मानलें तरच शक्य आहे. समजा, १ हजारार २० कर आहे, दोन हजारार तो रु. ४० पेक्षां कमी झाला पाहिजे. समजूं तो रु. ३० झाला. ऐपत वाढली गेली पण कर कमी होत गेला. येथें ऐपत दुप्पट झाली पण कर दीडपट वाढला. जर प्राप्तीचे प्रमाणांत त्याग केला आहे असें म्हणावयाचें असेल तर हजाराला रु. २० तर दोन हजाराला रु. ४० त्याग करावा लागला असता पण प्रत्यक्ष तो होत नाही. म्हणून वाढलेलें दुसऱ्या हजारानें उत्पन्न त्या हजारापेक्षां जास्त महत्त्वाचें आहे असेंच मानलें तर प्रमाणांत त्याग झाला असें म्हणतां येईल व हें मानणें उघड उघड वेडेपणाचें आहे आणि शक्य तितका कमी त्याग ही दृष्टि ठेवली तर या पद्धतीत जास्त उत्पन्नवाले अजीबात करांतून सुटतील व मर्यादेचे खालील उत्पन्नवाल्यांचें सर्व उत्पन्न कर म्हणून घेतलें जाईल ! कारण जर वाढते उत्पन्नाबरोबर त्याचें महत्त्व वाढत गेलें तर त्या मानानें कर कमी कमी होत गेला पाहिजे. व उत्पन्न कमी होत गेलें तर कराचें प्रमाण वाढत गेलें पाहिजे. याचा सरळ अर्थ वर सांगितल्याप्रमाणें विचित्र तऱ्हेनें होईल. सारखा त्याग, ऐपतीचे प्रमाणांत त्याग, शक्य तितका कमी त्याग, कुठल्याही भूमिकेवरून ऐपतीचा अर्थ ठरविला तरी कर बसवितांना थोडासा तरी वाढत्या प्रमाणपद्धतीचा अवलंब केला जातो, असें होतें. तसेंच करानंतर व्यक्तिव्यक्तींचे ऐपतीत फरक होतां कामा नये असें जरी मान्य केलें तरी प्रत्यक्ष अनुभवांत प्रमाणपद्धतीनें जरी कर बसविला तरी परिणामी तो वाढत्या पद्धतीचा होत जातो असें दिसून येतें. ऐपतीप्रमाणें कर बसवावयाचा म्हणजे ज्याला जितकें कराचें ओझे सहन करतां येण्यासारखें आहे त्यावर तितकें लादावयाचें. वकूब पाहून

वजन टाकावयाचें. जसा खांदा तसें ओझे. थोडक्यांत जास्त उत्पन्नावर जास्त वाढता कर. आणि हा सिद्धांत आतां सर्वमान्य झाला आहे. श्रीमंत व संपत्तिमान वर्गावर कर जास्त. कराचें प्रमाण जास्त व त्या मानानें गरीबावर, गरीब वर्गावर कर कमी व त्याचें प्रमाणही कमी, ही विचारसरणी आतां जगमान्य झाली आहे. ऐपतीप्रमाणें कर हें तत्त्व मान्य केल्यानंतर हेंच शास्त्रीयदृष्ट्या व न्यायाच्या दृष्टीनें होणें अपरिहार्य आहे. वाढत्या प्रमाणपद्धतीनें कर बसविणें हें न्याय्य आहे. इतकेंच नव्हे तर शास्त्रीयदृष्ट्या त्याचेविरुद्ध आक्षेप घेतां येत नाही. केवळ राष्ट्रांतील प्रत्येक व्यक्तीला सरकारचा उपयोग होतो. सरकारच्या सोयी मिळतात म्हणून प्रत्येकानें आपल्या प्राप्तीचे प्रमाणांत सरकारला कर दिले पाहिजेत. ही विचारसरणी आतां मार्गें पडली आहे. वाढत्या उत्पन्नावरोबर त्या वाढत्या उत्पन्नाचें महत्त्व कमी होत जातें, त्याची उपयुक्तता माणसास कमी कमी होत जाते हें तत्त्व आतां सर्वमान्य झाल्यामुळे वाढत्याप्रमाणानें कर बसविला पाहिजे म्हणजे न्याय्य विभागणी होते ह्या सिद्धांतही आतां सर्वमान्य झाला आहे. न्यायाबद्दल अनेकांच्या अनेक कल्पना असतात, तथापि मुख्य मुख्य कल्पनांचा विचार करूनच वरील सिद्धांत आतां सर्वमान्य झाला आहे. मनुष्याला न्याय्य काय हें सांगणें कठीण जातें. अन्याय्य कोणतें हें लवकर सांगतां येतें. अवश्य वस्तूवर कर बसविला कीं, तो अन्याय्य आहे म्हणून सर्व म्हणतात. उलट प्राप्तीवरील कराचा बोजा किती वाढविला तर न्याय होईल असें विचारलें तर सांगणें कठीण जातें. म्हणून वाढत्या प्रमाणपद्धतीनें कर बसवितांना न्याय्ययोजना करणें साहजिकच अवघड असतें. तथापि यामुळे मूळ सिद्धांताला कांहीं कमीपणा येऊं शकत नाही. करयोजनेमुळे व्यक्तींच्या सर्व जीवनावर परिणाम होत असतो. समाजांतील व्यवहार, त्यांना नियमन करणारे कायदे, सर्वसामान्य व्यवहारांतलil अपेक्षा या सर्वांवर राष्ट्रांतील करपद्धतीचा परिणाम होत असतो. त्याचबरोबर राष्ट्रांतील लोकांच्या आर्थिक जीवनावर, आर्थिक परिस्थितीवर करयोजना आधारलेली असते. व ही जितकी चांगली

त्या मानानें करांचा जो मुख्य उद्देश जनतेचें जास्तीत जास्त सामाजिक हित साधायार्चें तें सफल होणें शक्य असतें. म्हणून कराच्या विभागणी-कडे न्यायीपणाचे दृष्टीबरोबर याही दृष्टीनें पाहणें तितकेंच महत्त्वाचें आहे.

कराचे उत्पादनावर होणारे परिणाम

मागील प्रकरणांत करांचा बोजा व त्यांची विभागणी ही न्यायाचे दृष्टीनें कशी व्हावी यासंबंधी विवेचन केलें. कराचा परिणाम राष्ट्रांतील उत्पादनावर, आर्थिक व्यवस्थेवर सर्व बाजूंनी होत असल्यामुळें त्यासंबंधी विचार करणें अवश्य आहे. ज्या करयोजनेमुळें या दृष्टीनें चांगले परिणाम होतील ती योजना चांगली. निदान ज्यापासून वाईट परिणाम शक्य तितका कमी होईल तीही एक प्रकारें बरी असें समजण्यास हरकत नाही. उत्पादनावर करांचा काय परिणाम होतो हें अनेक दृष्टींनीं पाहवें लागेल. माणसें हीं उत्पादनक्रियेंतील एक मुख्य घटक आहेत. सर्व उत्पादनसामुग्री एके ठिकाणीं आणून तिजवर परिश्रम करून तिच्या साहाय्यानें उत्पादन होत असतें. या सर्व क्रियेंत माणसें हीच चालकशक्ति असते. भांडवल घालणारे, व्यवस्था पाहणारे, योजक, श्रम करणारे मजूर या सर्वांवर कराचा काय परिणाम होतो हें पाहिलें पाहिजे. कर बसला कीं, माणसाचें उत्पन्न कमी होतें. या गोष्टीचा त्याचेवर काय परिणाम होतो, त्याचे राहाणीवर व त्या-मुळें त्याचे कार्यक्षमतेवर काय परिणाम होतो हें पाहिलें पाहिजे. करामुळें तो कांहीं शिल्लक टाकीत असेल त्यावर काय परिणाम होतो हेंही पाहिलें पाहिजे. काम करून प्राप्ति झाली अगर शिल्लक टाकली तर त्यावर कर द्यावा लागतो याचा-त्याचे मनावर काय परिणाम होतो हेंही पाहिलें पाहिजे. करामुळें तो जास्त काम करून उत्पन्न वाढवील का त्रागा करील ? उत्पन्न, शिल्लक पूर्वासारखे टाकील का सर्वच उधळून टाकील ? तात्पर्य त्याचे मनावर काय परिणाम होतील व त्याचे वर्तनांत काय फरक होतील हेंही पाहिलें पाहिजे.

त्याचप्रमाणे कर बसल्यामुळे प्रत्यक्ष उद्योगधंद्यावर काय परिणाम होतील हेंही पाहिलें पाहिजे. कांहीं मालावर कांहीं उत्पादनसामुग्रीवर कर बसला तर त्यामुळे काय परिणाम होतील. त्याचप्रमाणे समजा, एखाद्या ठिकाणीच कर बसला तर लोक अगर व्यापारही तेथून जाईल का राहिल हेंही पाहिलें पाहिजे.

व्यक्तीचे दृष्टीने विचार करतां कर बसला म्हणजे त्याचे उत्पन्न कमी होतें हें अगदी स्पष्ट आहे. व उत्पन्न कमी झालें कीं, त्याची काम करण्याची ताकद कार्यक्षमता त्यामानानें कमी होणार हेंहि उघड आहे. घनाढ्य, श्रीमान् लोकांना कर द्यावा लागला व तितका त्यांचे उत्पन्नांतून तो कमी झाला म्हणजे त्यांची ताकद कमी होते अगर कार्यक्षमता कमी होते. इतका व्यापक अर्थ वरील विधानांत नाही. ज्या उत्पन्नांतून कर उणा केला असतां त्याचा परिणाम त्या व्यक्तीचे कार्यक्षमतेवर होईल, असें उत्पन्न करापासून माफ असलें पाहिजे. ही उत्पन्नाची मर्यादा ही प्राप्तीची किमान मर्यादा काय असावी हें त्या राष्ट्रांतिल सामाजिक जीवनावर, राहणीवर अवलंबून राहिल. ही मर्यादा म्हणजे नुसत्या जगण्याला अवश्य तेवढ्या उत्पन्नाबरोबर नसावी, त्यापेक्षां पुष्कळ जास्त उत्पन्नावर ही कर माफीची मर्यादा असावी. आजकाल प्रत्येक धंद्याबाबत परिमाण वेतन (Standard wages) ठरवितात. त्याचप्रमाणे निरनिराळ्या समाजांतिल वर्गीच्या राहाणीच्या मानानें कर माफीच्या निरनिराळ्या किमान मर्यादा असणें जास्त सयुक्तिक होईल. सर्वसाधारण किमान मर्यादा वर सांगितल्याप्रमाणें अगदीच जीवनवेतनाबरोबर नसावी, त्यापेक्षां जास्त असावी, ही विचारसरणी आतां सर्वमान्य झालेली आहे. ज्यांना कसेबसे पोटाला मिळतें त्यांवर कर बसविला तर ते कमी कार्यक्षम होतील, कमी उत्पन्न झाल्यामुळे त्यांना पुष्कळ वस्तु अवश्य असून घेतां येणार नाहीत अगर अपुऱ्या प्रमाणांत घ्याव्या लागतील. त्याचा परिणाम त्यांचे शरीरस्वाध्यावर व प्रकृतीवर होऊन ते निःसत्त्व बनतील. त्याचप्रमाणे त्यांच्या मुलाबाळांची आबाळ होऊन त्यांचे मविष्यपण दुःख-

दायक होईल. त्यांच्या शरीरांची पुरी वाढही होणार नाही. म्हणून लहान उत्पन्नावर बिलकूल कर घेऊं नये, इतकेंच नव्हे तर ज्या वस्तु जीवनाला अवश्य आहेत अशा वस्तूंवर करही बसवूं नये. त्याचप्रमाणें कांहीं वस्तु अगदीं अवश्य नसल्या तरी त्यांचा उपयोग केल्यानें माणसाची कार्यक्षमता वाढते अशाही वस्तूंवर कर बसतां कामा नये. समजा—धान्यावर भाजीपाल्यावर कर नाही. पण फळफळावळीवर आहे. फळांचा उपयोग केल्यानें माणसें ताकदवान होतात. त्यांची कार्यक्षमता वाढते तर त्यांवरसुद्धां कर बसतां कामा नये. कांहीं वस्तु लौकिकाचे दृष्टीनें समाजांतील प्रतिष्ठेचे दृष्टीनें माणसें, किती जरी उत्पन्न कमी असलें तरी, घेत अंततात; त्यांवर कर बसविला तर त्याचा परिणाम त्या वस्तु वाढलेली किंमत देऊन माणसें घेतात व दुसऱ्या अवश्य वस्तूत काटकसर करतात व त्याचा परिणाम त्यांचे कार्यक्षमतेवर व स्वास्थ्यावर होतो. एका दृष्टीनें त्याचे दृष्टीनें या वस्तु आवश्यक असतात व त्यांची रास्त मागणी कमी करतां येणारी नसते. विशिष्ट दागिने अगर विशिष्ट कपडे हे माणसांचे प्रतिष्ठेचे दृष्टीनें त्याला अवश्य वाटत असतात. तात्पर्य कराचे माफीसाठीं किमान मर्यादा ठरवितांना या सर्व गोष्टींचा विचार करून ती ठरविली पाहिजे हें उघड आहे.

व्यक्तीला रोज व्यवहाराला लागतें त्यापेक्षां जास्त उत्पन्न असेल तरच शिल्लक टाकतां येईल, येणारें उत्पन्न व होणारा खर्च यांची तोंडमिळवणी जेथें होते तेथें पैसा सांचविणें, शिल्लक टाकणें हा प्रश्नच उत्पन्न होत नाही व असल्या गरीब लोकांवर कर बसला तरी ते कधीच शिल्लक टाकीत नसल्यामुळे किंवा त्यांना पैसा सांचविणें, वांचविणें अशक्य असल्यामुळे, या कराचा परिणाम शिल्लक टाकण्याच्या प्रवृत्तीवर कांहीं होणार नाही. त्या दृष्टीनें या कराचा परिणाम शून्य, पण जे शिल्लक टाकतात ज्यांचें उत्पन्न त्यांना लागणाऱ्या आवश्यक खर्चापेक्षां जास्त आहे असे श्रीमान् लोक त्यांचेवर साधारण कर बसला तर ते पूर्वीपेक्षां कमी शिल्लक टाकतीलच असें नाही. मात्र जबर कर बसला तर उत्पन्न मोठ्या प्रमाणांत कमी

होईल व त्याचा परिणाम खर्च वजा जातां पूर्वीइतका पैसा त्यांचेजवळ राहाणार नाही, व त्यामुळे त्यांच्या शिल्लक टाकण्याचे प्रवृत्तीवर व्यवहारावर परिणाम होईल हें उघड आहे.

कर वाढला अगर प्रथम बसला कीं, चालू उत्पन्न कमी होतें व त्याचा परिणाम व्यक्तीचे राहाणीवर सर्वसामान्यपणें होतो. व विशेषतः उत्पन्न कमी असणाऱ्या व्यक्तींच्या स्वास्थ्यावर व कार्यक्षमतेवरही त्याचा परिणाम होतो. पण हा परिणाम येथेंच थांबतो असें नाही. कर बसला अगर वाढला कीं, तो कांहीं तात्पुरता नसतो, एकदां कर बसला कीं अमर होतो हा अनुभव असल्यामुळे त्याचा परिणाम व्यक्तींच्या एकंदर भविष्याकडे पाहणाऱ्या दृष्टिकोणावरही होतो. सुद्धचमान काळांतील कर अगर जे कर प्रामाणिकपणें तात्पुरतें असतात त्यांचा विचार करण्याचें कारण नाही. कारण त्याच कारणासाठीं व्यक्तीचे मनावर त्यांचे दूरवर परिणाम फारसे होत नाहीत. परंतु जे कर नित्य झाले आहेत, मिरासदार झाले आहेत, अगर ताकापुरते येऊन म्हशीचाच ताबा घेणाऱ्या सावकाराप्रमाणें परिणामकारी होतात त्यांचा परिणाम व्यक्तीचे मनावर होणें अपरिहार्य आहे. हा परिणाम ज्यांना जास्त प्राप्तीची आवश्यकता उत्पन्न होते म्हणून जास्त काम करण्यास प्रवृत्त करील, का व्यक्तीनें श्रम करावे, धन मिळवावें व सरकारची भर करावी, त्यापेक्षां नच मिळविलें अगर कमी मिळविलें तर काय बिघडलें अशी त्राभ्याची वृत्ति त्यांच्यांत उत्पन्न करील हें त्या कराचे एकंदर स्वरूपावर व हरएक व्यक्तीच्या स्वभावावर अवलंबून राहिल.

मनुष्याचें उत्पन्न कर दिल्यावर कमी होतें. पण तें मिळविण्याकरितां त्याला पूर्वीइतकेच श्रम, खटपट, करावी लागते हें उघड आहे. म्हणजे पूर्वीच्या प्रयत्नापासून जितकें उत्पन्न त्याला येई तें आतां कमी झालें. प्रयत्नाचें प्रमाण कायम, हातीं पडणारें उत्पन्न मात्र कमी. या स्थितींत जर त्याला उत्पन्नाची जास्त जरूर आहे म्हणजे त्याला जास्त उत्पन्न अवश्य आहे असें वाटलें तर तो जास्त श्रम करील, जास्त प्रयत्न करील; उलट

त्याला उत्पन्न कमी झाल्यामुळे तें वाढवावें अशी जरूर वाटत नसेल तर तो जास्त श्रम घेणार नाही, जास्त प्रयत्न करणार नाही. कोणत्या स्थितीत व्यक्तीला कसे वाटेल हें सांगणें कठीण आहे. निव्वळ अवश्य वस्तूंसाठीच उत्पन्न वाढविण्याचा लोक प्रयत्न करतात असें नाही. शोभेसाठी, प्रतिष्ठेसाठी, लौकिकासाठी, केवळ मिरवण्यासाठी लोकांना उत्पन्न, पैसा हवा असतो व त्याकरितां कांहीं लोक जीव जाईपर्यंतही काम करतात. वृद्धपणी सुखांत राहतां यावें याकरितां तरुणपणी जास्त श्रम करून पुढील व्यवस्था करणारेही लोक असतात. त्यांचे प्रयत्न कर वाढला तर जास्त होतील, कारण एका विशिष्ट राहाणीची कल्पना त्यांनी वृद्धपणासाठी मनापुढें ठेवलेली असते व तिच्याकरितां पुरेसे धन त्यांना सांचवावयाचें असतें. तें पुरें करण्याकरितां साहजिकच ते जास्त श्रम करतात व चालू उत्पन्न वाढवतील. ज्यांना करामुळे सर्वसाधारण राहाणी कमी प्रतीची करण्याचा प्रसंग येतो ते अवश्य म्हणून जास्त प्रयत्न करून जास्त उत्पन्न वाढविण्याचा प्रयत्न करतात. कर हा या रीतीनें प्रयत्नांना प्रेरणा देणारा होतो. आवश्यक गोष्टींसाठीच माणसें प्रयत्न करतात, उत्पन्न वाढवितात यांत कांहीं नवल नाही. केवळ लौकिकासाठीं लक्षांत इतका खर्च करावयाचा की त्याकरितां झालेलें कर्ज मृत्यूपर्यंत फेडावयाचें व त्याकरितां सारखे श्रम करावयाचे व मृत्यूनंतर नारसानें एवढें मांडजेवण घालावयाचें की त्यासाठीं झालेलें कर्ज त्याला ह्यातीपर्यंत पुरेल, हा अनुभव या देशांत सर्वत्र आहे. समाजानें आपल्याकडे सतत पहात राहावें म्हणून संपत्ति जास्त जास्त मिळवावयाची व त्यासाठीं श्रम करावयाचे. संपत्तीचें प्रदर्शन करावयाचें यांतच सुख मानणारे लक्ष्मीपुत्रही सर्वत्र आहेत. त्यांच्या संपत्ति मिळविण्याच्या प्रवृत्तीवर अगर ती शिल्लक टाकण्याच्या प्रवृत्तीवर करामुळे प्रेरक असाच परिणाम होतो. कांहीं माणसांना पैसा सांचविण्याचें वेडच असतें, त्यांना कर बसला अगर अधिक झाला तर उलट तो सांचविण्याची जास्त हिरीरी उत्पन्न होते; विद्यमान समाजरचनेंत संपत्ति म्हणजे सत्ता व ती हवी असेल तर संपत्ति वाढविली पाहिजे म्हणून

करालाही न जुमानतां ती वाढविण्यासाठी जिवाचें रान करणारेही असतात. संपत्ति म्हणजे सन्मानसृष्टीत जाण्याकरितां मिळणारी प्रवेशपत्रिका व ज्या-प्रमाणें नाटकगृहाच्या तिकिट ऑफिसजवळ प्रवेशूंची झुंड असते, त्याचप्रमाणें संपत्तीसाठी धक्काबुक्की, झुम्मड, स्पर्धा हीं सर्व व्यवहारांत दिसत असतात. मदिरा जशी जास्त घेतली म्हणजे आणखी जास्त ध्यावीशी वाटते, त्याचप्रमाणें संपत्तीचे बाबतीत आहे. मनुष्याचे या प्रवृत्तीमुळे तो कराचे बोजासारख्या अडचणींस जुमानित नाही. त्याचा या प्रवृत्तीवर कांहीं परिणाम होत नाही; चालता काळ असला म्हणजे कोणी धनवान मग तो व्यापारी असो, उद्योग-सूत्रधार असो अगर अन्य व्यवसायाचा असो कराबद्दल तक्रार करीत नाही. पडता काळ आला म्हणजे करांच्या बोजाची जाणीव सर्वांना होते. करांचा बोजा बसला म्हणून संपत्ति मिळविण्याचे प्रयत्न कमी होतात; प्रवृत्ति कमी होते व त्यामुळे एकंदर राष्ट्रांतील उत्पादनावर वाईट परिणाम होतो हें खरें नाही.

जे लोक मिळालेलें उत्पन्न खर्च करतात अगर शिल्लक टाकतात त्यांच्या-वर करांचा परिणाम काय होईल हें थोडक्यांत वर पाहिजे. आधुनिक जगांत व्यक्तीप्रमाणें मोठमोठ्या संस्था, कंपन्या वगैरे व्यापार उद्योग करीत असतात. किंबहुना राष्ट्रांतील महत्त्वाचें उत्पादन व्यक्तिगत थोडें व संस्थागत जास्त सर्वत्र होत आहे. मर्यादित जबाबदारीचे तत्त्वावर निघालेल्या कंपन्या संस्था सर्वत्र सर्व धंद्यांत आहेत. व्यक्तीच्या मनांत ज्या प्रवृत्ति व जे विचार उत्पन्न होतात व जे त्यांना प्रयत्नाला प्रेरणा करतात ते सर्व संस्थांच्या बाबतीत दिसून येणार नाहीत. व्यक्ति लौकिकासाठी, प्रतिष्ठेसाठी, खर्च करील. उलट संस्थांतून झालेल्या नफ्यांतून व्यापार वाढविण्यासाठी शक्य तितका भाग लावावा अशीच प्रवृत्ति दिसून येते. भांडवल वाढविण्याकडे, कायम-निधि वाढविण्याकडे, शिल्लकनिधि वाढविण्याकडे नफ्याचा बराच भाग उपयोगांत आणतात व ही शिल्लक टाकण्याची प्रवृत्ति कर वाढला तर कमी होईल असें नाही; उलट ती जास्तच होणेंही शक्य आहे. विमाकंपन्या यांना तर जितकी शिल्लक वाढवितां येईल तेवढें चांगलेंच. व्यक्तींची प्रवृत्ति

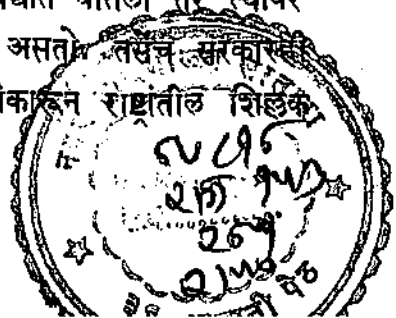
खर्चाकडे जास्त, शिल्लक टाकण्याकडे कमी. संस्थेची सापेक्षतेने खर्च करण्याकडे कमी व सांचविण्याकडे जास्त. संस्थेने पैसा सांचविला म्हणजे त्याचा उपयोग तो धंदा वाढविण्याकडे होतो. भांडवल वाढून धंद्याचा व्याप वाढतो. व्यवहार अधिक गतिमान होतो. यामुळे देशांतर्गत उत्पादनावर या गोष्टीचा चांगला परिणाम होतो. कराच्या बोजामुळे व्यक्ति कमी पैसा शिल्लक टाकू लागल्या. त्याचप्रमाणे संस्था, कंपनी याही कमी शिल्लक टाकू लागल्या तर साहजिकच देशांतर्गत उद्योगधंद्याला लागणारे भांडवल कमी होईल हे उघड आहे. पण करामुळे पैसा शिल्लक टाकण्याची अगर प्रयत्न कमी करण्याची प्रवृत्ति वाढते हे खरे नाही. उलट कांही वेळां करामुळे अधिक प्रयत्न करण्याचे प्रवृत्तीला चालना मिळते, उत्तेजन मिळते व पैसा सांचविण्याचे प्रवृत्तीसही उत्तेजन मिळते.

करांचा वरीलप्रमाणे व्यक्तींच्या प्रवृत्तीवर होणारा परिणाम हा सर्वसामान्य रीतीने पाहिला. निरनिराळ्या करांचे होणारे निरनिराळे परिणाम कोणत्या स्वरूपाचे असतात हेही पाहिले पाहिजे. कांही करांचा संपत्ति शिल्लक टाकण्याचे अगर जास्त प्रयत्न करण्याचे प्रवृत्तीशी कांही संबंध नसतो. वारसासंपत्ति अकल्पित मिळाली त्यावर कर बसला अगर एखादी सोडत मिळाली त्यावर कर बसला, कोणी एखादी देणगी दिली त्यावर कर बसला त्याचा परिणाम वरील दृष्टीने ही संपत्ति मिळणाऱ्या व्यक्तीवर होत नाही. कर देऊन संपत्ति आली व त्याचे उत्पन्नावर कर बसेल तर तो प्राप्तीवरील कर होईल. त्याचा परिणाम कांही तरी सदर प्रवृत्तीवर होईल. पण वारसाकर. सोडत कर, अगर देणगी कर यांचा होणार नाही. ही सर्व घबाडे अकल्पित मिळतात व मिळतांना कर उणे होऊन मिळतात. कराचा प्रवृत्तीवर परिणाम व्हावयाचा म्हणजे तो कर चालू असून पुढे कायम राहाणारा असतो म्हणूनच होतो. आपत्ती विवंचना डोळ्यांपुढे असली म्हणजे मनावर ती उमटते. वारसाकराप्रमाणे युद्धकाळांत पुष्कळ उद्योगधंद्यांत भयंकर नफा मिळतो व असल्या जादा नफ्यावर विशेष कर बसविला जातो. मिळालेला नफा जितका

अकल्पित घनाड स्वरूपाचा त्या मानानें त्याचा परिणाम मनुष्याचे वरील प्रवृत्तीवर कमी होईल. पण जर वरील प्रमाणांत नफा सारखा होत गेला, त्यांतील अकल्पितपणा नाहीसा झाला म्हणजे त्यावरील विशेष कर ही अपरिहार्य आपत्ति त्याला वाटते व त्याचा परिणाम होणेंही अपरिहार्य आहे. विशेष कराचें नैमित्तिक स्वरूप जाऊन त्याला हळुहळू नित्याचें स्वरूप येतें. त्याच-प्रमाणें नवीन शहरें वसूं लागलीं, जुनीं विस्तार पावूं लागलीं तर पुष्कळ वेळां अशा ठिकाणीं जमिनीच्या किंमती अकल्पितपणें वाढूं लागतात. वाढलेल्या किंमतीवर कर बसला म्हणजे जितक्या प्रमाणांत वाढलेली किंमत अकल्पित-पणें वाढलेली असेल त्या मानानें त्याचा परिणाम वरील प्रवृत्तीवरकमी. पण याही बाबतींत ह्या कराचें स्वरूप बदलत जातें व तो परिणाम करण्यास चुकत नाही. तात्पर्य, अकल्पितपणें झालेल्या उत्पन्नावर अगर मिळालेल्या संपत्तीवर कर बसला असतां ह्या कराचा परिणाम मनुष्याच्या वर लिहिलेल्या प्रवृत्तीवर होत नाही. होणाऱ्या या प्राप्तीचा, मिळणाऱ्या घनाडाचा, प्रयत्नाशी संबंधच नसतो, मनापुढें त्याचें चित्र नसतें, तेव्हां विवंचनेचा प्रश्नच उपस्थित होत नाही. मक्तेदारी उत्पादन असलें म्हणजे कर बसल्यामुळें जर मक्तेदार उत्पादनही वाढवीत नाही व किंमतही वाढवीत नाही अशी स्थिति जेथें असेल तेथें कराचा परिणाम वरील दृष्टीनें मक्तेदारावर कांहीं होत नाही. उलट ज्या ठिकाणीं उत्पादन वाढवून किंमत कमी करून जास्त नफा मिळण्याचा संभव असतो, त्या ठिकाणीं कर बसला तर मक्तेदारावर त्याचा परिणाम होतो व तो जास्त प्रयत्न करण्यास प्रवृत्त होतो; कारण जास्त नफा उत्पादनापासून मिळणें शक्य होतें. मनुष्य किती प्रयत्न करील हें त्याला उत्पन्नाची जरूर किती आहे यावर अवलंबून राहिल. उत्पन्न कमी झालें तरी चालेल, खर्चच कमी करूं अशा प्रवृत्तीचे लोक जास्त प्रयत्न करणार नाहीत. त्यांना बसणारा कर जादा प्रयत्न करण्यास प्रवृत्त करणार नाही.

कांहीं विशिष्ट वस्तूंवर कर बसविला तर पूर्वीपेक्षां त्या वस्तूंच्या किंमती वाढतील व मग पूर्वी करीत असलेले श्रम व त्यांपासून मिळणारा पैसा अगर

उत्पन्न यांतून मनुष्य पूर्वीइतक्या वस्तु विकत घेऊं शकणार नाही; कारण किंमती वाढल्या. तथापि वस्तुवरील कर मनुष्य वस्तु विकत घेईल त्यावेळीं बसेल म्हणजे हा कर उत्पन्नावर नाही, खर्चावर आहे. पैसा खिशांत येतांना करामुळे कमी होत नाही; जातांना खर्च होतांना करामुळे खर्च जास्त होतो. म्हणून वस्तुवर कर बसला तर प्रयत्न करण्याचे अगर शिल्लक टाकण्याचे प्रवृत्तीवर फारच थोडा परिणाम होतो. उलट जर कर उत्पन्नावर बसला, म्हणजे खिशांत पैसा पडण्यापूर्वी बसला तर तो तांबडतोब जाणवतो. व त्यामुळे वरील प्रवृत्तीवर त्याचा परिणाम तुलनेने जास्त होईल हें उघड आहे. उत्पन्न वाढविलें अगर पैसा शिल्लक टाकला तर सरकार कर घेणार ! तेवढा तरी कां ? शिल्लक तरी कां टाका ? असा विचार मनांत येणें साहजिकच आहे. लोक जर मिळत असलेला पैसा सर्व खर्च करूं लागले तर उत्पादनाला भांडवल कमी पडेल म्हणून शिल्लकेवर कर नसावा अगर कमी असावा असे प्रतिपादलें जातें व हें साध्य होण्याकरितां प्राप्तिवरील कराऐवजीं कांहीं वस्तूवर कर बसवून सरकारनें अवश्य असलेली रकम उभी करावी असाही उपाय सुचविला जातो. पण याप्रमाणें वस्तुविक्रीवर कर बसविला म्हणजे त्यांत सामाजिक अन्याय होतो. जैनीचे वस्तूवर बसविला तर त्या घेणारे थोडे म्हणून त्यापासून पुरेसें उत्पन्न येत नाही. पुरेसें उत्पन्न येण्यासाठीं जास्तीत जास्त लोकांना उपयोगी पडणाऱ्या वस्तूवर कर बसविला म्हणजे तो बहुसंख्यांक गरीबांवर बसतो. गरीबांना त्या वस्तु ध्याऱ्या लागतात. श्रीमंत त्या कांहीं कर बसला म्हणून जास्त घेत नाहीत, यामुळे या कराचा बोजा गरीबांवर व्यक्तिशः व वर्गशः बसतो. वस्तुवर कर न बसवितां कांहीं प्रमाणांत शिल्लकेवर, सांचविलेल्या पैशावर करमाफी बहुतेक राष्ट्रांत देण्यांत येते. सरकारी रोख्यांवरील व्याजाला बरेच ठिकाणीं कर माफी आहे. पुष्कळ ठिकाणीं कंपन्यांनीं नफा न वांटतां, तो पुन्हां धंद्यांत घातला तर त्यावर कर नाही. विम्याचे हप्त्यावर प्राप्तिकर माफ असतो. तसेच सरकाफी कांहीं सार्वजनिक खर्चाबाबत व्यापक धोरण स्वीकारून राष्ट्रांतिल शिल्लक टाकण्याचे प्रवृत्तीस उत्तेजन देत असतें.

कांहीं ठिकाणीं प्राप्तिवरील कर बसवितांना कष्टार्जित प्राप्ति व बिन कष्टार्जित प्राप्ति असा फरक करून पहिल्यावर कर कमी व दुसऱ्यावर जास्त बसविण्यांत येतो. मिळणारा पगार अगर वेतन, धंद्यांतील नफा यासाठीं माणसाला श्रम करावे लागतात म्हणून त्यावर कर कमी. उलट खंड, भाडे, व्याज, भागांवरील नफा (Dividend) हीं दुसऱ्या तऱ्हेचीं प्राप्ति यावर कर जास्त यामुळे प्राप्तिवर कर बसला म्हणून पहिल्या वर्गाचे लोक प्रयत्न कमी करतील असें नाहीं. त्यांचेवर त्या दृष्टीनें परिणाम कमी होईल. दुसऱ्या वर्गावर मात्र कराचा परिणाम तुलनेनें जास्त होईल; त्यांची, पैसा शिल्लक टाकण्याची प्रवृत्ति मोठ्या प्रमाणांत कमी होईल असें नव्हे, कांहींच्या बाबतींत पैसा सांचविणें हें वेढच असतें. पहिल्या वर्गातील लोकही पुढील काळाच्या दृष्टीनें कर बसला तरी जास्त शिल्लक टाकणार नाहींत असें नाहीं. मर्यादित प्राप्तिप्राप्ति वरीलप्रमाणें भेद करून कमीजास्त कर बसविला तर त्यापासून मनुष्यांच्या प्रयत्न करण्याच्या व पैसा सांचविण्याच्या प्रवृत्तीवर अनिष्ट परिणाम न होतां त्यांना उत्तेजन मिळणें शक्य आहे. मात्र जर प्राप्ति अगर उत्पन्न जसजसें जास्त तसतसें त्यावरील कराचें प्रमाण जास्त असें होत गेलें तर ज्यांना वाढलेल्या उत्पन्नाचे मानानें भलताच कर द्यावा लागेल, त्यांचेवर त्या कराचा परिणाम विशेष होईल. उदाहरणार्थ— रु. ९०० उत्पन्न अधिक झालें व या वाढत्या उत्पन्नावर जर ३०० रु. कर बसला तर साहजिकच त्याचा परिणाम त्या व्यक्तीवर होईल. उत्पन्न ज्या मानानें वाढलें त्याच्यापेक्षां कराचें मान जास्त झपाट्यानें वाढलें म्हणजे त्याचा परिणाम झाल्यावांचून राहणार नाहीं. पूर्वी हिंदुस्थानांत रु. २ हजार पासून ९ हजारांपर्यंत रुपयामागें ६ पै, दर होता. पुढें रु. ५०० नी उत्पन्न अधिक वाढलें तर एकंदर कर रुपयामागें ९ पै प्रमाणें रु. २५७ इतका द्यावा लागत होता. म्हणजे उत्पन्न रु. ९०० नी वाढलें, पण कर तेवढ्यामुळे १०१ रु. रकमेनें वाढला. १९३९ सालीं जी (Slab) पद्धत स्वीकारली आहे, तिनेंही ज्या मानानें उत्पन्न वाढलें त्यापेक्षां कर जास्त

प्रमाणांत वाढतो. उदा. १० हजार उत्पन्न असेल तर कराची रक्कम रु. ९९९ व जर रु. ११ हजार उत्पन्न झाले, तर कर ६८० वसतो. उत्पन्नांत ज्या मानाने वाढ झाली त्यापेक्षा जास्त प्रमाणांत करांत वाढ झाली. अशा परिस्थितीत वाढता कर जाणवतो. त्याचा परिणाम त्या व्यक्तीच्या वरील प्रवृत्तीवर होणे साहजिक आहे.

वारसाकराचा परिणाम ज्याला वारसासंपत्ति मिळते त्याचेवरील प्रवृत्तीवर होत नाही हे मागे पाहिले. पण ज्या व्यक्तीला संपत्तीवर वारसाकर बसणार आहे ही जाणीव असेल त्या व्यक्तीचे मनावर, प्रवृत्तीवर त्याचा परिणाम काय होईल ? कर बसेल म्हणून संपत्ति सांठविण्याची प्रवृत्ति कमी होईल का कायम राहील ? ह्या कराचे भीतीने हयातीतच सर्व खर्च करण्याकडे प्रवृत्ति बळावेल का तसा कांही परिणाम होणार नाही ? वारसासंपत्तीवर कर बसतो म्हणजे सांचविलेल्या मांडवलावरच कर बसतो. मग त्याचा परिणाम उत्पादनावर काय होईल ? वगैरे प्रश्न उपस्थित होतात. आपल्या पश्चात् भविष्यकाळी वारसा मिळणाराला वारसाकर द्यावा लागेल, या विचाराने मनुष्य कमी शिल्लक टाकील, संपत्ति कमी सांठवील असे होत नाही. प्राप्तीवरील कर हयातीत दरसाल द्यावा लागत असल्यामुळे त्याचा परिणाम शिल्लक टाकण्याचे प्रवृत्तीवर होणे साहजिकच आहे. हा कर वाचोबासारखा डोक्यापुढे असतो. वारसाकराची स्थिति तशी नाही. या दृष्टीने वारसाकर हा प्राप्तीचे करापेक्षा सरस आहे; वारसा मिळणार आहे, संपत्ति अनायासाने मिळणार आहे असे वाटत असले म्हणजे मनुष्य काम कमी करील. संपत्ति मिळण्याचे आधीच कर्ज करून ठेवील. पण जर वारसाकर बसला असेल आणि तोही वाढत्या प्रमाणाने बसला असेल, तर अर्थात् अपेक्षित संपत्ति हातांत कमी येईल, तेव्हां आळसास आळा घालण्याकरिता, प्रयत्नांना उत्तेजन देण्याकरिताही वारसाकराचा उपयोग होणे शक्य आहे. ज्या मानाने वारसाकर जास्त त्या मानाने श्रीमंत आईबापांचीं मुले कमी खुशालचेंडू होतील. आपल्या पांयावर उभे राहण्याकडे

त्यांची प्रवृत्ति जास्त वाढेल. असें झालें तर तें सामाजिकदृष्ट्या न्याय्य व इष्टही आहे. वारसाकर हा सांचविलेले संपत्तीवर असल्यामुळें, तो भांडवल-वर आहे असें मानलें तरी, तो भांडवलांतून दिला पाहिजे असें नाही. चालू उत्पन्नांतून दिला तरी चालेल. या स्थितीत त्याचा उत्पादनावर परिणाम होणार नाही. जेथें हा कर जबर प्रमाणांत असेल त्या ठिकाणी तो ऐन संपत्तीतूनच, साठ्यांतूनच द्यावा लागेल, व त्याचा परिणाम कांहीं प्रमाणांत उत्पादनावर होईल.

येथपर्यंत विचार करतांना व्यक्तीच्या काम करण्याच्या व पैसा साठ-विण्याच्या प्रवृत्तीवर करांचा काय परिणाम होतो यावर भर होतो. ज्या मानानें या प्रवृत्तीवर परिणाम होईल त्या मानानें राष्ट्रांतील उत्पादनावरही परिणाम होईल. तथापि करांचा प्रत्यक्ष निरनिराळ्या धंद्यांतील विभागणीवर काय परिणाम होतो हेंही पाहिलें पाहिजे. कराचा परिणाम म्हणून जर एका धंद्यांतील भांडवल अगर अन्य उत्पादक घटक दुसऱ्या धंद्यांत जाऊ लागले अगर धंदेवाल्यांनी आपल्या धंद्यांचें स्थलांतर केलें अगर त्यांनी उत्पादन संचाचें रूपांतर केलें तर एकंदर उत्पादनावर परिणाम होईल, हें उघड आहे. झालेल्या बदलामुळें एकंदर राष्ट्रांतील उत्पादन घटेलच असें नाही. राष्ट्रां-तील सर्व धंदे अगदी योग्य रीतीनें चाललेले असतात असें नाही. कित्येक संरक्षणामुळें जिवंत असतात. ज्या ठिकाणी सर्व दृष्टींनी विचार करतां वस्तूचें उत्पादन कमी खर्चात व जास्त सोयीनें होतें, तेथेंच तें केलें जावें हा सिद्धांत योग्य आहे. परंतु या नियमाप्रमाणेंच राष्ट्रांतील सर्व धंदे चालतात असें नाही. तथापि करण्याजनेनें उत्पादनसामुग्रीचें, उत्पादनघटकांचें शक्य तितकें स्थलांतर अगर रूपांतर कमी होईल ही दृष्टि ठेवणें योग्य आहे. उत्पादनाच्या चालत्या गाड्याला खीळ घातली जाणार नाही, एवढें तरी जरूर पाहिलें पाहिजे. वरील दृष्टीनें पाहतां, अकल्पितपणें मिळालेल्या संपत्तीवर, घबाडा-वर, बिनश्रमानें वाढलेल्या जमिनीच्या किंमतीवर, त्याचप्रमाणें विशिष्ट स्थितीत मत्केदारी उत्पादनावर कर बसला तर त्याचा परिणाम राष्ट्रांतील

उत्पादनावर अनिष्ट होणार नाही. सर्व प्रकारे साधनसामुग्रीवर कर बसला तरीही राष्ट्रांतील उत्पादनावर त्याचा अनिष्ट परिणाम होणार नाही. लोक, कर बसला म्हणजे कसे वागतात हे पाहिले म्हणजे वरील विधान जास्त स्पष्ट होईल. समजा, एखाद्या धंद्यांतील उत्पादनावर कर बसला, त्याचा बोजा उत्पादकावर बसला म्हणजे साहजिकच त्याचा नफा कमी होणार. जर दुसऱ्या धंद्यांतील उत्पादनावर कर नसेल अगर कमी असेल तर करग्रस्त धंद्यांतील योजक, आपले भांडवल, आपली साधनसामुग्री दुसऱ्या धंद्याकडे वळवून कराचे जाचांतून सुटण्याचा प्रयत्न करील. जर नवीन धंद्यांतील होणारा ऐन नफा म्हणजे खर्च, असल्यास कर तोही वजा जातां पूर्वीच्या धंद्यांतील वाढलेला कर अगर बसलेला कर वजा जातां शिल्लक राहिलेल्या ऐन नफ्यापेसां जास्त असेल तरच हे धोरण, तो योजक अगर उत्पादक पतकरील. पण आधुनिक उत्पादकतंत्र व पद्धति इतकी भानगडीची आहे, इतकी विधियुक्त आहे की, रूपांतरे अगर स्थलांतरे करणे योजकांना सोपे नसते. मजूर काय, भांडवल काय, अगर अन्य साधनसामुग्री, उत्पादनसंच म्हणजे कांहीं सुताराची पोतडी नव्हे की, ज्यांत सर्व हत्यारे मावतात; अशा स्वरूपाची ही साधने नाहीत. श्रमविभागणीमुळे धंद्यागत, धंद्यांतील अनेक क्रियेगत मजूर तज्ज्ञ झालेले असतात. ते एकदम दुसरा व्यवसाय करू शकत नाहीत, त्याचप्रमाणे अवाढव्य खर्च करून विशिष्ट उत्पन्नाकरिता उभारलेला उत्पादनसंच, यंत्रे वगैरे एकदम विकली जात नाहीत; तेव्हां घातलेले भांडवल काढून घेतां येत नाही. किंबहुना कराचा परिणाम म्हणून विद्यमान उत्पादनसामुग्रीवर, बदल करण्याचा प्रसंग फारच क्वचित् येतो. प्रत्यक्ष अनुभव असा येतो की, कर बसला म्हणजे त्याचा परिणाम नवीन साधनसामुग्रीच्या उपयोगावर होतो. पूर्वीच्याप्रमाणे तिची विभागणी होत नाही. कर बसलेल्या धंद्यांत ती कमी उपयोगांत आणली जाते. करग्रस्त धंद्याकडे नवीन भांडवल जाणार नाही. बिगर शेतीसारा वाढला नव्हता त्यावेळीं शिवाजीनगरांत इमारती बांधण्याचे प्रमाण जास्त होते. आतां मलताच सारा वाढला, त्याचा परिणाम

नवीन इमारती कमी होण्यांत झाला. साखरेवर संरक्षक जकात बसविली त्याबरोबर हिंदुस्थानांत साखरेचे कारखाने सारखे निघूं लागले. पण येथे पैदा झालेल्या साखरेवर अंतर्गत जकात बसू लागली, त्याबरोबर नवीन कारखाने निघणें जवळजवळ बंद झालें. नवीन भांडवल, नवीन साधनसामुग्री यांवर कराचा परिणाम होऊं लागला. नवीन भांडवल अन्य उत्पादकसाधनें, दुसरीकडे गुंतवण्यांत येऊं लागलीं. करग्रस्त धंद्यांतील विद्यमान साधनसामुग्रीवर, उत्पादनावर काय परिणाम होईल हें त्या धंद्यांतील उत्पादनाला मागणी नशी असेल त्यावर अवलंबून राहिल.

फुकटांत मिळालेल्या, अकल्पितपणें मिळालेल्या, घबाडावर कर बसला तर त्याचा परिणाम वरील दृष्टीनें कांहींच होण्याचें कारण नाही. उत्पादनसामुग्री अगर उत्पादनाशी त्याचा संबंधच येत नाही. तेव्हां त्यांच्यांत बदल होण्याचा प्रश्नच उपस्थित होत नाही. तसेंच जमिनीच्या वाढलेल्या किंमतीवर कर बसला तरी तो मालकावर बसतो, त्याचा परिणाम कांहीं जमिनीचा उपयोग कोणत्या कामाकरितां व्हावा यावर होत नाही. शिवाय जमिनीचा पुरवठा अचल. विशिष्ट ठिकाणाची जमीन कांहीं वाढवितां येत नाही. हा कर बसला म्हणून दुकाने होती तेथे शाळागृह येणार नाही अगर बिऱ्हाडे होती तेथे दुकाने येणार नाहीत. ह्या कराचा बोजा मालकावर असल्यामुळे भाडेकऱ्यांनीं करावयाचे उपयोगावर त्यांचा परिणाम होत नाही. पण जे कर भाडेकऱ्यावर बसतात त्यामुळे जांगेच्या उपयोगाचें स्वरूप बदलणें शक्य असतें. दुकानदाराला जागा परवडली नाही तर बिऱ्हाडाला ती परवडेल, परंतु वाढलेल्या किंमतीवरील करानें हें होण्याचें कारण नाही. मक्तेदारी उत्पादनावर कर बसला म्हणजे ज्या परिस्थितींत किंमत न वाढवितां व त्याचप्रमाणें उत्पादन न वाढवितां नफ्याच्या दृष्टीनें ठीक पडतें. त्या परिस्थितींत मक्तेदार तो धंदा तें उत्पादन सोडून दुसरीकडे जाणार नाही. जरी या स्थितींत नफा कमी झाला तरी अन्य धंद्यांत स्पर्धेमुळे नफा याहीपेक्षां कमी मिळण्याचा संभव असतो. म्हणून मक्तेदार आपली

बैठक सोडीत नाही. दुसरे धंदेवाले या धंद्यांत मक्तेदारीच झाल्यामुळे येत नाहीत; शिवाय तशी कांहीं मीति उत्पन्न झाली की, मक्तेदार उत्पादन कर्मा करून, संघ करून नवीन प्रवेशकांना आंत येणे अशक्य करतात, हा अनुभव सर्वत्र आहे. तात्पर्य विशिष्ट परिस्थितीत मक्तेदारी उत्पादनावर कर बसला तरी साधनसामुग्री, भांडवल, अन्य उत्पादक घटक त्या धंद्यांतून दुसरीकडे जात नाहीत.

उत्पादनाला अवश्य असणाऱ्या साधनसामुग्रीवर मग त्यांचा उपयोग कोठे व कसाही होवो, कर बसला तर त्याचा परिणाम या धंद्यांतून त्या धंद्यांत साधनसामुग्री जाणार नाही; कारण कोठेही तिचा उपयोग झाला तरी कर बसणारच. करामुळे उत्पादक घटकांचे रूपांतर अगर स्थलांतर होणार नाही. सर्वसाधारण कर बसला म्हणजे परिणामी तो सारखाच बसतो असे नाही. तर कांहीं वेळां त्याला तफावती (Differential) स्वरूप प्राप्त होतें, असे कांहींचें म्हणणें आहे. प्राप्तीवर कर बसला म्हणजे चालू उत्पन्नावर तर बसतोच पण पूर्वी जें शिल्लक टाकलें असेल व ज्यावर पूर्वी उत्पन्न म्हणून कर दिला असेल त्यावरील उत्पन्नावरही बसतो. सालमजकुरी दहा हजारांवर कर दिला. ५ हजार शिल्लक टाकले. पुढील वर्षी दहा हजारांवर तर कर बसणारच पण ५ हजारांचें जें व्यय येईल त्यावरही प्राप्तिकर बसणार म्हणजे शिल्लकेवर कर बसतो. यामुळे शिल्लक टाकण्यापेक्षा पैसा खर्चून टाकणें बरें असे वाटण्याचा संभव आहे. या करांतील हा दुजाभाव नको असेल तर प्राप्तीवरील कर आफारतांना सांठवलेल्या प्राप्तीचे उत्पन्नाला माफी दिली पाहिजे. प्राप्तीवरील सर्वसाधारण कराचा परिणाम काय होईल ? माणसें त्यामुळे शिल्लक टाकतील का चालू उत्पन्न सर्व खर्च करून टाकतील हें त्या त्या व्यक्तीचे परिस्थितीवर अवलंबून राहिल. चालू गरजांची निकड जास्त, त्यांत कमीजास्त होणें फारसें शक्य नसेल तर चालू गरजांकरितां खर्च करण्याकडे त्याची प्रवृत्ति होईल. उलट पुढील काळची तजवीज करणें त्याला जास्त जरूरीचें किंवाहुना निकडीचें वाटत असेल तर तो खर्च कमी

करून जास्त सांचवर्ज, पैसा शिल्लक टाकील. चालू क्षण व मविष्य या दोन्ही बाबतींत सारखीच निकड असेल तर तो कांहीं फरक करणार नाही. त्याचप्रमाणें प्राप्तीवर कर न बसवतां खर्चावर बसविला म्हणजे वस्तुविक्री-वर बसविला तरी वरीलप्रमाणेंच घडून येईल. जशी व्यक्तिगत परिस्थिति असेल त्याप्रमाणें मनुष्य खर्च व शिल्लक यांमध्ये विभागणी करील. या दृष्टीने विचार केला तर अगदी काटेकोर रीतीने कोणताच कर भेद न करणारा बिन तफावती असणार नाही. परंतु जेव्हां खर्च करणें अगर, पैसा शिल्लक टाकणें या दोन्ही गोष्टी केल्या काय किंवा न केल्या काय इतक्याच महत्त्वाच्या असतात, त्यावेळीं कर बसला तर त्यानें कांहीं म्हणण्यासारखा भेदभाव उत्पन्न होणार नाही, व त्यामुळे उत्पादनांतही सामुग्रीचे विभाग-णीचे दृष्टीने फारसा बदल होणार नाही. मात्र ज्या वेळेस विशिष्ट सामुग्री-वर, साधनावरच, कर बसला तर मात्र, त्याचा परिणाम वरील दृष्टीने जास्त होईल.

सर्वसाधारण कर, साधनसामुग्रीवर संपत्तीवर बसिला व त्याचें स्वरूप बिन तफावती असलें तर त्यामुळे विद्यमान साधनसामुग्रीचे विभागणीत कांहीं बदल होणार नाही हें उघड आहे. पण कर बसतांना सारखा दिसला तरी परिणामी तो कसा तफावती होऊं शकतो, याचें थोडेसें दिग्दर्शन वर आलें. व्यक्तीच्या दृष्टीने विचार करतां हा परिणाम कोणत्या परिस्थितीत कसा घडतो हेंही वर पाहिलें. वस्तूच्या मागणी व पुरवठ्याचें स्वरूप निकडीच्या दृष्टीने जसें असेल त्यावर कराचा परिणाम तफावती स्वरूपाचा होईल की काय, हेंही पाहिलें पाहिजे. समजा, अगदी काटेकोरपणें साधनसामुग्रीचे सर्व प्रकारचे उपयोगावर कर बसविला तरी परिणामी तो तफावती होईल. कारण तो कर ज्या वस्तूंवर बसला त्यांची मागणी व पुरवठा यांची निकड, त्यांची कमजास्त होण्याची पात्रता ही सर्वांची सारखी नसल्यामुळे, तफावती स्वरूप त्याला प्राप्त होईल. त्याचेवर सारखा परिणाम होणार नाही. मोठा रूळ मैदानावर फिरविला त्याचें वजन सर्वत्र सारखें असतें, पण सर्वत्र जमीन

एकाच वेळी सारखी दावली जात नाही. कारण सर्वत्र जमिनीचे स्वरूप वास्तविक सारखे नसतें. कांहीं जास्त खचते कांहीं कमी. जर सर्वत्र जमीन सारखी दबली पाहिजे असें इष्ट असेल तर कांहीं ठिकाणी खूळ अधिक वेळां फिरवावा लागतो. त्याचप्रमाणें कर सारखा असला, तरी त्याचा परिणाम सोरखा न होतां तफावती होती; व जर तो परिणाम सारखा व्हावा असे करण असेल तर कर सारखा, एका प्रमाणांत न बसवितां कांहीं ठिकाणी, हा कराचा खूळ अधिक वेळां फिरविला पाहिजे हेंही उघड आहे. परिणामी कर सारखा व्हावा याकरितां त्याच्या योजनेत विविधता असणें, असमानता असणें जरूर होतें. तथापि शक्य तितक्या रीतीनें कुठें किती कर वरील दृष्टीनें असावा, हें तत्त्व योग्य मानलें तरी प्रत्यक्ष व्यवहारांत याप्रमाणें घडणें अतिशय अवघड होतें व अवघडही वाटतें.

व्यवहारांत कर बसवितांना अनेक अडचणी येत असतात हें मान्य केलें तरी, ज्या करयोजनेमुळें साधनसामुग्रीचे विभागणीत भलतेच बदल होऊन त्याचा उत्पादनावर परिणाम होईल अशी करयोजना नसावी, इतकें म्हणणें अगदीं सयुक्तिक आहे. करयोजनेमुळें बदल होऊन उत्पादन इष्ट दिशेनें वाढत असेल तर ती योजना केव्हांही चांगली. दारूवर कर बसला, त्यामुळें ती महाग झाली, लोक कमी घेऊं लागले. त्यांचा पैसा वाढेल, त्यांचें आरोग्य वाढेल, त्यांची कार्यक्षमता वाढेल, व या सर्वांचा राष्ट्रांतील उत्पादनावर परिणाम होईल, व तो इष्ट असाच होईल. संपूर्ण दारूबंदी म्हणजे त्यावरील सर्व उत्पन्न सरकारनें सोडलें. हा नुकसानीचा बोजा—एका अर्थानें कराचा बोजा—सरकारनें म्हणजे जनतेनें स्वीकारला. त्याचा परिणाम लोकांचें आरोग्य, सांपत्तिक स्थिति, कार्यक्षमता ही सुधारण्यांत होणारच, व जी सामुग्री दारूपायी खर्च झाली असती, तिचा ओष दुसरीकडे जास्त चांगल्या कार्याकडे जाणार. हा बदल राष्ट्रांतील उत्पादनाचे दृष्टीनें इष्टच आहे. त्याचप्रमाणें जमिनीचे विशिष्ट उपयोगावर कर बसविला तर जमिनीचा त्या कामाकडे उपयोग होणार नाही. जास्त चांगल्या

कामाकडे होणे शक्य आहे. अफूचे लागवडीवर कर बसविला म्हणून तिची लागवड कमी होऊन त्या जमिनीत गहू, कापूस यांची लागवड होऊं लागली. समजा, मध्यवस्तीत नवीन घरे बांधणे यावर खूप कर बसविला, मोकळ्या जागेवर अगदी नाममात्र, तर नवीन घरे कमी होतील. मोकळ्या जागा जास्त वाढतील, सार्वजनिक आरोग्याचे दृष्टीने हा बदल स्वागतार्ह आहे. उलट सर्वत्र ^{घरांवर} ~~वस्तीवर~~ जास्त प्रमाणांत कर बसविला तर या स्थावर मिळकतीत लोक भांडवल गुंतवीनासे होतील. घाणेरड्या वस्त्या, कायम राहतील, शहरसुधारणा होणार नाही ! उपनगरे वाढवून तेथील घरांना सवलती देणे म्हणजे मुख्य शहरांतील दाट वस्ती कमी करणे हे सुधारण्याला मदत करणे होते. जर उपनगरांत होणाऱ्या घरांवर कर बसविला तर वरील दृष्टीने अनिष्ट परिणाम होतील. नवीन घरे होणे कमी होईल. घर बांधणीचे धंद्यांतील साधनसामुग्री दुसरीकडे जाईल. हा परिणाम इष्ट होणार नाही. त्याचप्रमाणे वस्तूवर कर बसवावयाचा, तो जर अनिष्ट बदल घडवून आणणारा असेल, तर तो योग्य होणार नाही. समाजाला काय वस्तु लागतील, केव्हा लागतील, कोठे कोणी कशा उत्पादन कराय्यात याला योजना नाही. भांडवलशाही राष्ट्रांत वरील गोष्टी उरविण्याचे कार्य बाजारभाव करीत असतो. किंमती वाढल्या तर पुरवठा वाढतो, कमी झाल्या तर तो कमी होतो. हे भावयंत्र व्यवहारनियमन करीत असते, उत्पादन नफ्याचे होईल का नाही ? कोठे बदल करावा हे सर्व योजकवर्ग या यंत्राचे हालचालीकडे पाहून करतात. जेथे योजनापूर्ण उत्पादन आहे, जेथे किती गरज आहे हे अंदाजून, नव्हे नक्की करून मग ती भागविणारे उत्पादन योजले जाते, तेथे करांचा परिणाम साधनसामुग्रीवर काय होईल हे पाहाण्याचे कारणच नाही. कोणती साधनसामुग्री कोठे, केव्हा, कशी विभागावयाची याची योजना आखलेलीच असते. पण जेथे हे नाही, भांडवलशाही उत्पादन आहे, तेथे करामुळे भलतेच बदल होऊन एकंदर उत्पादनांत गोंधळ न होईल ही काळजी घेणे जरूर पडते.

कराचा बोजा लादून जाणूनबुजून हा बदल घडवून आणतात त्यांचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे संरक्षकजकात हें होय. राष्ट्रांत ज्याप्रमाणें सोयीचे व कमी खर्चाचे दृष्टीनें योजकवर्ग कारखाने, उद्योगधंदे स्थापीत असतात, त्याचप्रमाणें कांहीं कांहीं राष्ट्रे कांहीं वस्तूंचें उत्पादन कमी खर्चानें व जास्त सोयीनें करूं शकतात. निसर्गाच्या देणग्या, मुबलक कच्चा माल, कारागिरीची परंपरा वगैरे सोयीमुळे त्यांना एखादें उत्पादन अन्य राष्ट्रांपेक्षां स्वस्त पडतें, पण या संरक्षक जकातीनें सरकार, कमी सोयीचें व जास्त खर्चाचें असलें तरी, त्या वस्तूंचें उत्पादन करण्याला या राष्ट्रांतील योजकांना संधि देतें, उत्तेजन देतें. संरक्षक जकातीमुळे, त्या वस्तूंच्या देशांतील किंमती वाढतात. त्याचा परिणाम ती वस्तु तयार करणारा धंदा तेथें वाढतो. त्या धंद्यांत भांडवल व अन्य सामुग्री येऊं लागते. त्याचें उत्पादन करणें संरक्षणामुळे फायदेशीर होतें. त्या धंदेवाल्याचें फावतें. राष्ट्राला आपण त्या उत्पादनाबाबत स्वावलंबी झालों म्हणून अभिमान वाटतो. जनतेला संरक्षणामुळे जास्त किंमत द्यावी लागते, त्यामुळे त्याग करावा लागतो. जनतेचा त्याग मात्र राष्ट्रीय अभिमानाच्या देवतेसाठी, फायदा थोड्या भांडवलवाल्यांचा, हा अनुभव सर्वत्र आहे. कोणत्या स्थितीत राष्ट्रांनें संरक्षक जकातीचा उपयोग करावा, व तें योग्य होईल, हें येथें सांगणें शक्य नाहीं. विद्यमान जगांतील सर्व राष्ट्रांनीं संरक्षक जकातीची अहोरात्र उपासनाच चालविली आहे. याचा परिणाम आंतरराष्ट्रीय व्यापाराची बैठकच बदलत चालली असून, प्रत्येक राष्ट्र आर्थिक बाबतीत स्वयंपूर्ण होण्याचें ध्येय ठेवून वागत आहे. उत्पादनाचा खर्च व सोय, याचें महत्त्व कमी होऊन, राष्ट्र स्वावलंबी झालें पाहिजे, याचें महत्त्व मर्यादेपलीकडे वाढत आहे; व यामागें असलेल्या भावनांचा उपयोग करून मूठभर भांडलवाले व उत्पादक सर्वत्र आपापल्या सरकारला जास्त जास्त संरक्षक जकाती वाढविण्याकडे उत्तेजित करीत आहेत. याचा परिणाम संरक्षित धंद्यांकडे भांडवल व साधनसामुग्रीचा ओघ वळण्यांत होणार हें उघड आहे; व त्याचबरोबर जनतेला जास्त

किंमत घावी लागून त्याग करावा लागेल हेही उघड आहे. हे जाणूनबुजून होतें, थोड्या व्यक्तींचे फायद्याकरितां होतें. यांतील अन्याय ठळक असून-सुद्धां त्याकडे दुर्लक्ष केले जातें.

करामुळे साधनसामुग्री, भांडवल वगैरे या घंघांतून त्या घंघाकडे प्रसंगी जातें; तसेंच विशिष्ट वस्तूंचे उत्पादनावर कर बसला तर योजक-वर्ग त्याच उत्पादनसंचांत कमीजास्त करून निराळें उत्पादन करतात व कराचा नफ्याचे दृष्टीनें होणारा परिणाम टाळतात. त्याचप्रमाणें कांहीं करांमुळे एखादा घंघा एके ठिकाणाहून दुसरीकडे जातो. देशी संस्थानांत कांहीं बाबतींत सवलती जास्त व कर कमी म्हणून कांहीं उद्योगधंदे तिकडे निघूं लागले. जुने कारखाने तिकडे गेले नाहींत, तरी नवीन निघण्याचें मान तिकडे जास्त होत जातें हें उघड आहे. स्थानिक करामुळे व्यापाराचा ओघ बदलतो; स्थानिक जकातीमुळे, पुणें ही जी आसपासच्या अनेक लहानमोठ्या गांवांना कापडाची पेट होती ती कमी होत चालली आहे. देशांतच कराचा परिणाम होतो असें नाहीं. देशांतील घंघांत करांमुळे व्हावी तितकी प्राप्ति, भांडवलवाल्यांना होईनाशी झाली, म्हणजे निदान नवीन भांडवल देशांत गुंतविण्याऐवजीं परदेशांत फायदेशीर असेल तर गुंतविण्याकडे प्रवृत्ति वाढेल. त्याचप्रमाणें परदेशी भांडवल, पूर्वीइतकी प्राप्ति नाहीं म्हणून कमी येऊं लागेल. नागरिकांनै देशांत अगर परदेशांत कोठेही प्राप्ति मिळविली तरी ती देशांतील प्राप्तिकराला पात्र आहे हें तत्त्व आतां सर्वमान्य असल्यामुळे परदेशी भांडवल गेल्यानें, कराचे दृष्टीनें फारसा फरक नसला, तरी उत्पादनाचे दृष्टीनें, भांडवल परदेशीं जाणें हें उपेक्षणीय नाहीं. भांडवलाबरोबर, भांडवलवालाही देश सोडून गेला, तर अर्थात् दुहेरी नुकसान आहे. पण असें क्वचितच घडून येतें.

मोठ्या प्रमाणांत कर बसला म्हणजे त्याचा परिणाम कांहींतरी उत्पादनावर होणार हें अनिवार्य आहे. त्याची तीव्रता त्या विशिष्ट कराचें स्वरूप व कर देणाऱ्या व्यक्तीची परिस्थिति; या दोन्हीवर अवलंबून राहिल. आतां-

पर्यंतच्या विवेचनावरून तीन तऱ्हांनीं परिणाम घडून येतो असे पाहिले. एक, व्यक्तीच्या काम करण्याच्या व पैसा सांठविण्याच्या शक्तीवर, दुसरे व्यक्तीच्या या गोष्टीचे प्रवृत्तीवर व तिसरे, उत्पादनघटक, साधनसामुग्री यांच्यावर, त्यांच्या विभागणीचे दृष्टीने व्यक्तीच्या काम करण्याच्या शक्तीवर जर परिणाम होत असेल तर तो उत्पादनाचे दृष्टीने अत्यंत अनिष्ट कारण त्याची कार्यक्षमता कमी होते. तो कांहीं सांठवूं तर शकत नाहीच, पण चालू गरजा भागविणेही त्याला दुरापास्त होते. करामुळे व्यक्तीचे काम करण्याचे अगर पैसा सांठविण्याचे प्रवृत्तीवर परिणाम ज्या मानाने होईल त्या मानाने उत्पादनावर परिणाम होईल. प्रसंगी अधिक काम करावे, अधिक मिळवावे, व सांठवावे, असाहि परिणाम करामुळे होईल. साधनसामुग्रीचे विभागणीचे दृष्टीने योग्य काळजी घेऊन करण्याजना केल्यास, उत्पादन कमी होईल अशी भीति बाळगण्याचे कारण नाही. ते चांगल्या दिशेने वाढविणेही शक्य आहे. करामुळे उत्पादनावर परिणाम होतो; पण त्याचबरोबर कराचे उत्पन्न चांगल्या रीतीने खर्चल्यास राष्ट्रांतलें उत्पादन वाढते, हेहि लक्षांत ठेवले पाहिजे. पण त्याचा विचार पुढे होईल.

कराचा संपत्तीचे वांटणीवर होणारा परिणाम

कर बसविताना त्याचा परिणाम उत्पादनावर काय होतो हे पाहून राष्ट्राच्या दृष्टीने कोणता कर श्रेयस्कर हे ठरवावयाचे असते. ज्याच्या योगाने आवश्यक व योग्य उत्पादन कमी होणार नाही, अशाच करांचा अवलंब करण्यांत राष्ट्राचे हित असते. करामुळे जसा उत्पन्नावर परिणाम होतो व त्याचा विचार करूनच कर बसवावा लागतो, त्याप्रमाणे करांचा परिणाम व्यक्तिव्यक्तिमधील सांपत्तिक परिस्थितीवर होतो ह्याहि गोष्टीचा विचार होणे अवश्य आहे. किंबहुना ज्या कराच्या योगाने सांपत्तिक विषमता, विद्यमान फरक कमी होतील असेच कर बसविणे विचारांती श्रेयस्कर

असतें. कर बसण्यापूर्वी व्यक्तिव्यक्तीमधील जें सांपत्तिक अंतर होतें तेंच त्यानंतर कायम राहिलें तर, कर ही केवळ राष्ट्रांतील सरकारची उत्पन्नाचीच बाब आहे येवढाच संकुचित अर्थ होतो. पण राष्ट्रांतील व्यक्तिव्यक्तीमधील विषमता निदान कमी करणें हें एक शासनसंस्थेचें ध्येय मानलें, तर करयोजनेचा या दृष्टीनें एक उत्कृष्ट साधन म्हणून उपयोग करून घेणें न्याय्य आहे. संरक्षक जकातीचा अवलंब सरकारला करावयास लावून कांही वर्ग अगर व्यक्ति स्वतःचा स्वार्थ साधतात, किंवा निराळ्या शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे, या करयोजनेच्या मार्फत समाजांतील सांपत्तिक विषमता वाढवितात, समाजांतील संपत्तीच्या विभागणीवर, वांटणीवर जाणून-बुजून परिणाम घडवून आणतात. संपत्तीच्या वांटणीवर, विभागणीवर, करयोजनेचा परिणाम होतो व घडवून आणतां येतो, असें मानल्यानंतर जास्तीत जास्त सामाजिक हिताच्या दृष्टीनें तो व्हावा हें कोणीहि मान्य करील. जास्तीत जास्त, उत्पादनाच्या दृष्टीनें सुद्धां, जितकी संपत्तीची वांटणी कमी विषम, तितकें चांगलें. सर्वांना अगदी काटेकोरपणें सारखी वांटणी आली नाही तरी प्रत्येकाला त्याचे गरजेप्रमाणें मिळालें पाहिजे, हें ध्येय असावें. व सर्वांना गरजेप्रमाणें मिळालें म्हणजे त्या संपत्तीचा जास्तीत जास्त चांगला उपयोग होईल, व त्यामुळें समाजांतील वट उत्पादन जास्तीत जास्त होईल. विषम वांटणीमुळें, संपत्तीचा दुरुपयोग, व निरुपयोग, एका टोंकाला व ती नसल्यामुळें अगर कमी असल्यामुळे कार्यक्षमतेचा अभाव, अवश्य वस्तूंची कमतरता, दारिद्र्य व दुःख दुसऱ्या टोंकाला हें द्वंद्व समाजांत दिसतें. करयोजना आंखतांना त्यायोगें संपत्तीचे वांटणीवर होणारा परिणाम अवश्य लक्षांत घेतला पाहिजे व विषमता कमी करण्याकडे तिचें धोरण असावें हें आतां सर्वमान्य झालें आहे.

संपत्ति मोजावयाची, विषमता मोजावयाची हें काम अगदी सोपें नाही. त्याचप्रमाणें कराचे परिणाम संपत्तीचे वांटणीवर कसे होतात हें अगदी निश्चितपणें सांगणेंही अवघड आहे. उत्पादनाचे बाबतीतही या अडचणी

असून कांहीं सिद्धांत आतां मान्य झाल्यामुळे, त्याप्रमाणें करण्याकरीता केली जाते, हेंही मागील प्रकरणांत पाहिलें. त्याचप्रमाणें विभागणीवर, वाटणीवर होणारे निरनिराळ्या करांचे परिणाम, सामान्यतः पाहून कांहीं ठोकळ सिद्धांत मान्य करण्यास अडचण पडणार नाही. प्रमाणपद्धतीचा कर, वाढत्या प्रमाणपद्धतीचा कर, व व्यस्त प्रमाणपद्धतीचा कर, असें त्रिविध स्वरूप करांचें असतें हें मागे येऊन गेलें आहे. व्यस्त प्रमाणपद्धतीनें कर बसला कीं, त्याचा परिणाम विषमता वाढण्याकडे होतो. त्याचप्रमाणें प्रमाणपद्धतीनें अगर अल्प प्रमाणांतिल वाढत्या प्रमाणपद्धतीनें कर बसविला, तरीहि विषमता वाढण्याकडे त्याचा परिणाम होतो. जर मोठ्या प्रमाणांत व मोठ्या टप्प्यानें, वाढत्या प्रमाणपद्धतीनें कर बसविला तर मात्र सांपत्तिक विषमता कमी करण्यांत त्याचा परिणाम दिसून येतो. ठराविक मर्यादेपर्यंत उत्पन्नावर कर नाही, व त्यापेक्षां जेवढें जास्त असेल तेवढें कर म्हणून न्यावयाचें, असें झालें म्हणजे विषमता जास्तीत जास्त कमी झाली; कारण मर्यादेपेक्षां रु. १० वाढले तरी ते करांत गेले. १०० रु. वाढले तरी ते करांत गेले, १ हजार वाढले तरी ते गेले. म्हणजे जेवढें उत्पन्न जास्त वाढत गेलें त्याबरोबर कर इतका वाढत्या प्रमाणपद्धतीनें वाढत गेला कीं, तो दिल्यानंतर राहिलेले उत्पन्न त्या ठरलेल्या मर्यादेपर्यंत आलें. उत्पन्नांत असलेली ही विषमता, कराच्या या पद्धतीनें पार नाहीशी केली. त्याचबरोबर ज्यांच्याजवळ देण्याची ताकद होती त्यांचेपासूनच कर घेतला. मर्यादेखालील उत्पन्नावर कर नाही, कारण त्यांना देण्याची ताकद नाही. या योजनेंत वाटणीची विषमता कमाल प्रमाणांत कमी करण्याचे दृष्टीनें, इष्ट असें साधलें जातें. ज्यांच्याजवळ देण्याची ऐपत आहे, त्यांचेचपासून घेतलें जातें, हेंहि साधलें. पण उत्पादनाचे दृष्टीनें ही योजना सर्वस्वी चांगली ठरणार नाही. कारण कोणीहि जास्त मिळविण्याचा प्रयत्न करणार नाही. कार्यक्षमता वाढविण्यास शिल्लक टाकण्यास मनुष्य प्रवृत्त होणार नाही, याचा परिणाम उत्पादनावर होईल. शिवाय ही योजना सर्वस्वी

न्याय्य आहे असेहि म्हणतां येणार नाही. तथापि इतक्या चढत्या प्रमाणांत वाढत्या प्रमाणपद्धतीनें कर बसविणें जरी योग्य नसलें तरी वाढत्या प्रमाणपद्धतीनें कर बसविले पाहिजेत, हें तत्त्व आतां अगदीं बेफाम भांडवलशाही राष्ट्रांतहि मान्य झालें आहे. कोठें व कोणत्या प्रमाणांत हें तत्त्व लागू करावें एवढाच विचार आतां होतो. करण्याजनेमुळें उत्पादनावर अनिष्ट परिणाम होऊं नये, व भांडवल देशाबाहेर जाऊं नये, याची खबरदारी घेण्यांत येते.

सर्वांत सहज व सोपा वाटणारा कर म्हणजे डोईपट्टी. सरकारला किती रक्कम पाहिजे, तें ठरलें म्हणजे राष्ट्रांतील लोकसंख्येनें तिला भागून माणशीं येणारी रक्कम डोईपट्टी म्हणून बसवावयाची. पण, विभागणीचे दृष्टीनें ही डोईपट्टी सारखा परिणाम करीत नाही. प्रत्येक माणसाचें उत्पन्न सारखें नाही, त्यामुळें माणसागणिक हा कर कमीजास्त जाणवणार. ज्याचें उत्पन्न जास्त, त्याचेवर बोजा कमी, व ज्याचें उत्पन्न कमी, त्याचेवर जास्त. ज्याला उत्पन्न नाही त्याचेवरही त्याचा बोजा बसतो. लाख प्राप्तीवाल्याला रु. १० व रु. १०० प्राप्तीवाल्यालाही रूपये १०, याचा अर्थ ज्याची प्राप्ति कमी त्याचेवर कर जास्त बसतो; तो प्राप्तीचे व्यस्त प्रमाणांत बसतो. हल्लींचा समाज पूर्वासारखा राहिलेला नाही व हल्लीं धर्मवेडे व चक्रम राज्यकर्तेही होणें शक्य नाही. संपत्ति विविध मार्गांनी उत्पन्न होत आहे, व व्यक्तिव्यक्तीमधील सांपत्तिक विषमता एवढी आहे की, अशी डोईपट्टी हल्लींच्या युगाला निरूपयोगी आहे. वस्तूंवरील करांचा विभागणीचे दृष्टीनें विचार केला तर निरनिराळे अनुभव येतात. ज्या वस्तूंचा खप जास्त त्यांवर कर बसविला, तर ज्याचें उत्पन्न कमी त्यांचेवर तो जास्त प्रमाणांत म्हणजे व्यस्त प्रमाणपद्धतीनें बसतो. मनुष्याचें उत्पन्न वाढत गेलें तरी, कांहीं वस्तु तो जास्त घेत नाही, व अशा वस्तूंवर कर बसला म्हणजे त्याच्या वाढत्या उत्पन्नाचे मानानें तो कमी होत जातो. उलट हीं कर बसलेली वस्तु, नित्योपयोगी असल्यामुळें तीं न घेऊन भागत नाही. उत्पन्न कमी झालें अगर तिची किंमत वाढली

तरी ती ध्यावी लागते. अशा वस्तूधरील कर गरिबांना जाणवतो व ज्या मानाने त्यांचे उत्पन्न कमी त्या मानाने तो जास्त जाणवतो, कारण बोजाचे प्रमाण प्राप्तीचे मानाने जास्त जास्त होत जाते. खाण्याच्या धान्यादिक वस्तू-वरील करांचा परिणाम या दृष्टीने विषमता वाढविणारा होतो, कराचे स्वरूप व्यस्त प्रमाणपद्धतीचे होते. ज्या वस्तु, सर्व समाजांतील माणसांना अवश्य नसल्या, तरी ज्या मोठ्या प्रमाणांत समाजांतील बहुसंख्य गरीब घेतात, त्यां-वर कर बसविला तरी असाच परिणाम घडून येतो. मात्र वस्तूवरील कर, वस्तुगत न बसवितां किंमतीगत बसविला, म्हणजे हे परिणाम थोड्या कमी प्रमाणावर होतात. कारण जशी वस्तूची किंमत वाढेल त्या मानाने कर वाढ-णार, म्हणजेच जे जास्त पैसे देऊन चांगल्या प्रतीच्या वस्तु घेणारे असतील, त्यांचेवर थोडा बोजा जास्त बसेल; पण मूळ स्वरूप जे कराचे व्यस्त प्रमाण-पद्धतीचे असते, ते बदलत नाही; व त्यामुळे विभागणीत जास्त विषमता होण्याकडेच परिणाम होतो. व्यक्तीचे उत्पन्न वाढू लागले म्हणजे त्या प्रमा-णांत त्याचा एकंदर खर्च वाढत नाही व अवश्य वस्तूंचा तर फारच थोड्या प्रमाणांत वाढतो. यामुळे उत्पन्नावर कर न बसवितां, खर्चावर म्हणजे व्यक्ति जेव्हां आपले उत्पन्न वस्तु अगर सोयी घेण्यांत खर्च करील तेव्हां त्या वस्तु अगर सोयीवर कर बसविला, तर सर्वसामान्यपणे या कराचा परिणाम कमी प्राप्तीवाल्यावर, जास्त प्रमाणांत बोजा, या स्वरूपाचा होतो. म्हणजेच असला कर व्यस्त प्रमाणपद्धतीचा होतो. ज्या वस्तु चैनीच्या आहेत, त्यांचेवर किंमती-गत कर बसविल्यास त्याचा परिणाम कांहींसा विभागणीतील विषमता कमी करण्याकडे होतो. उदा० २ हजार रु. किंमतीचे मोटारीवर विक्रीकर रु. २००; रु. ४ हजारांचे किंमतीवर रु. ४०० अगर जास्त. रु. ६ हजारांचे किंमतीवर ६०० शें. अगर जास्त, याप्रमाणे कर बसला तर जे जास्त उत्पन्नवाले असतील व जे जास्त किंमतीच्या गाड्या घेतील, त्यांचेवर या कराचा परिणाम, वाढत्या प्रमाणपद्धतीने होईल. वाढत्या उत्पन्नावर, वाढत्या प्रमाणांत कर बसेल. बहुसंख्याक लोक गाड्या न घेणारे कांहीं ऐपतीप्रमाणे

साधारण किंमतीच्या घेतील. फार थोडे धनवान, मोठ्या किंमतीच्या घेणारे निघतील. मोठ्या किंमतीची, जास्त कर देऊन घेतलेली गाडी कराचे दृष्टीने, विभागणीवर वरीलप्रमाणे परिणाम करते. स्थानिक संस्थांनी घरपट्टी वाढविली की, तिचा बोजा मालक भाडेकऱ्यावर लादतात; व भाडे वाढले, याचा अर्थ भाडेकऱ्याचे उत्पन्न वाढले असा नाही. त्याचे उत्पन्न कायमच असते व मालकाने वाढविलेले भाडे अगदी प्रमाणाने वाढविले, तरी त्याचा बोजा कमी प्राप्तीवाल्यावर जास्त प्रमाणांत बसण्यांत होतो. सोयीवर बसलेला हा कर, व्यस्त प्रमाणपद्धतीने बसतो. १०० रु. उत्पन्नवाल्यास १० रु. भाडे होते, ते आतां घरपट्टी वाढली म्हणून मालकाने रु. १५ केले, १० रु. उत्पन्नवाल्याला पूर्वी ६ रु. भाडे होते, ते मालकाने ९ रु. केले. मालकाने दोघांसही दीडपटीने वाढविले. पण वाढलेले भाडे दिल्यानंतर त्यांच्या ऐपतीत पूर्वी जें प्रमाण होतें, तें राहिले नाही. ऐपतीचे मानाने दुसऱ्यावर जास्त परिणाम झाला. दुसऱ्यापेक्षां पहिल्याजवळ तुलनेने जास्त उत्पन्न, कर अगर भाडे देऊन राहिले. याप्रमाणे कराचा परिणाम विभागणीतील विषमता वाढविण्याकडे झाला. आवश्यक वस्तु, अन्न, वस्त्र, निवास यांवर होणारे खर्चाचे प्रमाण जितके उत्पन्न कमी, त्या मानाने जास्त असते. लक्षाधीश झाला म्हणजे बकासुरासारखे तो जास्त खात नाही, अगर हजारों कपडे अंगावर घालीत नाही. या गोष्टींवरील खर्चाची मर्यादा उत्पन्न वाढेल तेवढे वाढले तरी, त्या प्रमाणांत वाढत नाही. उलट उत्पन्न कमी झाले तरी या खर्चात काटकसर करण्याला थोडाच वाव असतो; म्हणून कमी उत्पन्न म्हणजे या खर्चाचे प्रमाण, त्या मानाने जास्त. या स्थितीत अवश्य अगर मोठ्या प्रमाणांत घेतल्या जाणाऱ्या वस्तूंवर अगर सोयीवर कर बसला म्हणजे त्याचा परिणाम व्यस्त प्रमाणपद्धतीने होऊन गरीब व श्रीमंत यांतील अंतर वाढते, विभागणीचे दृष्टीने विषमता वाढते.

चैनीचे वस्तूंवर कर बसला तर त्याचा परिणाम कांहीसा विभागणीतील विषमता कमी करण्याकडे होतो, हें वर आलेच आहे. त्याचप्रमाणे

वारसाकर, प्राप्तीवरील कर, सर्वसामान्य मिळकतीवरील कर यांनाही वाढत्या प्रमाणपद्धतीचे तत्त्व लागू करून समाजातील सांपत्तिक विषमता कमी करतां येईल. प्राप्तीवरील कर बसवितांना जास्त प्राप्तीवर जास्त दराने कर बसविला म्हणजे झालें. उत्पन्न वाढत गेलें कीं कराचा दर वाढत जावयाचा व तो कमी झालें कीं, तो कमी व्हावयाचा याप्रमाणें घडून येतें. असला कर वसूल करण्याचे मार्गांत अडचणी असतात, पण अनुभवानें त्या दूर करतां येतात. कांहीं ठिकाणी, व्यक्ति आपलें उत्पन्न किती आहे, हें सरकारी अधिकाऱ्यापुढें कायद्याप्रमाणें प्रतिलेखर जाहीर करते, व सरकार त्या उत्पन्नावर योग्य ते दर लावून कराची आकारणी करते. कांहीं ठिकाणी सरकार उत्पन्न व्यक्तीचे हातीं येण्यापूर्वी त्यांतून ठराविक दरानें कर कापून घेतें, व पुढें त्या व्यक्तीचें उत्पन्न, करास अगर विवक्षित दरास पात्र नाहीं, असें ठरलें, तर हिशोबी रकम परत करते; कांहीं ठिकाणी, सर्वसामान्य दरानें आकारणी करून विवक्षित मर्यादपेक्षां जास्त उत्पन्न असेल तर, त्यावर आणखी वाढत्या प्रमाणांत कर बसवितें अगर वाढत्या उत्पन्नावरच फक्त सरसकट दरानें जादा कर बसवितें. त्याचप्रमाणें कमी उत्पन्नावर कांहीं बाबतींत माफी देऊन, सवलती देऊन कमी प्राप्तीवाल्यांचा बोजा हलका करण्यांत येतो. याप्रमाणें निरनिराळ्या प्राप्ति असणाऱ्या वर्गांमध्ये फरक करून वस्तूंवर अगर सोयींवर, कर बसल्यामुळें होणारा अन्याय अगर विषम वांटणी या रीतीनें कमी करण्याचा प्रयत्न केला जातो. मार्गे सांगितल्याप्रमाणें राष्ट्रांतील करयोजना चांगली कीं वाईट, हें एखाददुसरा कर पाहून ठरविणें बरोबर नाहीं; करयोजना सर्वांगीण रीतीनें पाहूनच मग कर बसविले पाहिजेत. पुष्कळ राष्ट्रांतून वर लिहिल्याप्रमाणें कांहीं करांच्या अन्यायाचें परिमार्जन करण्यांत येतें. वर लिहिल्याप्रमाणें व्यक्तीचे प्राप्तीला निरनिराळे दर लावून वाढत्या प्रमाणपद्धतीचें स्वरूप देण्यांत येतें. त्याचप्रमाणें कांहीं उत्पन्नांना कमी दर व कांहींना जास्त याप्रमाणें फरक करून थोड्या प्रमाणांत तीच गोष्ट साध्य होते. कष्टानें मिळविलेली प्राप्ति, उदा० पगार, मजुरी

वगैरे यांजवर कराचा दर कमी, व्याज, खंड, भाडें, मागावरील नफा यांजवर जास्त. त्याचप्रमाणें कांहीं मर्यादेपर्यंत कष्टार्जित प्राप्तीवर पूर्ण माफी, याप्रमाणें केलें जातें व त्याचा परिणामही वरीलप्रमाणें होतो. कष्टार्जित प्राप्तीवर कमी दरानें कर बसविणें अगर कांहीं मर्यादेपर्यंत त्यावर माफी असणें, हें अगदीं न्याय्य आहे. मिळकत, मग ती स्थावर अगर जंगम असो, त्यापासूनचें उत्पन्न व कष्टानें मिळविलेले उत्पन्न यांत फरक आहे. मिळकतीचे उत्पन्नांत झीज कमी, जास्त फायदेशीर व सतत येणारें. उलट मनुष्य कष्ट करतो व त्याचे परिणाम त्याचे मनावर व शरिरावर होतात. शरीर चालू आहे, कार्यक्षम आहे, तोंवर प्राप्ति. तसेंच पुढील काळाची वार्धक्याची काळजी व त्यासाठीं तरतूद करणें जरूर असतें. या दृष्टीनें मिळकतीवर प्राप्तीपेक्षां श्रमाचे प्राप्तीवर, कर कमी दरानें बसविणें अगर कांहीं मर्यादेपर्यंत त्यास माफी देणें, हें योग्य ठरतें. त्याचप्रमाणें व्यक्तिगत परिस्थिति पाहून कांहीं सवलती देणें हेंही तत्त्व सर्वमान्य झालें आहे. अज्ञान मुलें असतील, त्यांच्या संख्येचे मानानें प्राप्तीतून कांहीं हिस्सा करापासून माफ करण्यांत येतो. कांहीं ठिकाणीं लग्न झालें असेल, तर प्राप्तीच्या कांहीं भागावर कर माफ असतो. अर्थात् प्राप्तीदार, ब्रह्मचारी असेल, तर ही सवलत त्याला मिळणार नाही हें उघड आहे. हिंदुस्थानांत या सवलतीऐवजीं कराची किमान मर्यादा रु. २ हजार ठेविली आहे; रु. २ हजाराखालीं उत्पन्न असल्यास त्यावर प्राप्तिकर नाही.

प्राप्तीवरील कर बसवितांना व्यक्तीची परिस्थिति लक्षांत घेतली जाते, तशीं गोष्ट, वस्तुविक्रीवर कर बसविला तर घडून येत नाही. ज्याचें उत्पन्न कमी, त्यावर तो व्यस्त प्रमाणपद्धतीनें तर बसतोच. पण दोन इसम कीं, ज्याचें उत्पन्न सारखें आहे, पण एकाचें कुटुंब आटोपशीर व दुसऱ्याचें मोठें असेल तर दुसऱ्यावर या विक्रीकराचा बोजा जास्त पडतो. दुकानदार साखरेची वाढलेली किंमत घेतांना गिऱ्हाइकाचीं मुलेंबाळें किती आहेत हें विचारीत नाही; व त्या कारणाकरितां किंमत कमी घेत नाही. वस्तुविक्रीकर, या दृष्टीनें

कमी उत्पन्नवाल्यांना जाणवतो. पैनीचे वस्तूवर कर बसवून, जरी त्याचे स्वरूप थोडेसे वाढत्या प्रमाणपद्धतीचे होते, तरी सर्वसामान्यतः तो विभागणीतील विषमता वाढवणारा, व व्यस्त प्रमाणपद्धतीचे स्वरूपाचा परिणामी होतो, हा अनुभव सर्वत्र आहे.

वारसाकर, निरनिराळे दर लावून बसविला म्हणजे त्याला वाढत्या प्रमाणपद्धतीचे स्वरूप येते. मयताचे अनेक वारस असतात, कायद्याप्रमाणे मिळणारे हिस्से कर्माजास्त असले. व त्यांवर, जास्त रकमेवर जास्त दराने कर बसविला, म्हणजे वांटणीतील विषमता कमी होण्यांत त्याचा परिणाम होतो. कायद्याने जास्त हिस्सा एखाद्या वारसाला मिळाला, तरी त्यामुळे कराचा दर जास्त बसतो, व दुसऱ्या वारसांना मिळणारे हिस्से व त्याला मिळणारा हिस्सा यांतील अंतर, या पद्धतीचे कराने कमी होते. अर्थात् वारसाकर बसवितांना ज्यांना वारसा मिळणार आहे, त्यांची विद्यमानसंपत्ति लक्षांत घेतली जात नाही, त्यामुळे श्रीमंत वारस व गरीब वारस यांना जर सारखी वारसासंपत्ति मिळणार असेल तर सारखाच कर द्यावा लागेल. पण वारसासंपत्तीवर कर बसवितांना ज्याला वारसा मिळणार आहे, त्याची सांपत्तिक स्थिति लक्षांत घेतली व त्या दृष्टीने श्रीमंत वारसांवर जास्त कर बसविला तर अन्याय खास होणार नाही. मागील युद्धानंतर जर्मनी व इटलीत असा प्रयत्न झाला. पण विद्यमानसंपत्ति मोजणे यांत अडचणी येऊं लागल्या, लबाड्या होऊं लागल्या, कर वसूल करण्यास त्रास होऊं लागला, त्यामुळे सदरहू प्रयत्न सोडून देण्यांत आला. या तत्त्वाचा अवलंब केल्यास संपत्तीतील वांटणीची विषमता आणखी कमी होईल. कांहीं ठिकाणी वारसांना मिळणाऱ्या हिश्यावर कर न घेतां एकंदर वारसासंपत्ति जी असेल त्यावरच वाढत्या प्रमाणांत कर घेऊन मग जी उरेल, ती कायद्याप्रमाणे जे वारस असतील त्यांच्यांत वांटली जाते. हिंदुस्थानांत मृत्युपत्राचे प्रोबेट अगर अधिकारपत्र देतांना, त्याचप्रमाणे वारसाचे सर्टिफिकेट देतांना, इस्टेटीची किंमत करण्यांत येऊन वाढत्या प्रमाणांत कर घेण्यांत येतो. १ हजा-

रांतील मिळकत असल्यास माफी, पुढे २ हजारांपर्यंत एक दर, दोन ते ५ हजारांपर्यंत त्यापेक्षा शेंकडा आणखी जास्त, याप्रमाणे तो कर वाढत जातो. इंग्लंडमध्ये मयताने मरतेवेळी जी मिळकत ठेवली असेल तिचे किंमतीवर वाढत्या प्रमाणांत इस्टेटकर घेतला जातो; व वारसाकर वारस ज्या मानाने मयताचा जवळचा अगर लांबचा असेल त्या मानाने घेतला जातो. जवळचे नातेवाईकांस कमी दराने कर; दूरचे नातेवाईकांस जास्त दराने कर. याप्रमाणे कर बसला, म्हणजे जर मयताने दूरचे नातेवाईकांस मृत्युपत्राने थोडे दिले असेल, अगर कायद्याने दूरचा म्हणून कमी मिळणार असेल, तर थोडे मिळून जास्त प्रमाणाने कर बसतो व जास्त मिळून कमी प्रमाणाने बसतो. जर वारसाकराला वाढत्या प्रमाणपद्धतीचे परिणामकारक स्वरूप द्यावयाचे असेल, तर प्रत्येक वारसाला जो हिस्सा मिळेल, त्यावर वाढत्या प्रमाणपद्धतीने कर बसविला पाहिजे, व तो बसवितांना त्याचेजवळ असलेली विद्यमानसंपत्ति लक्षांत घेऊन त्याप्रमाणे दर वाढविला तर अधिक चांगले. यामुळे संपत्तीच्या विभागणीतील वारसा-वारसांतील विषमता कांहीं तरी अंशाने कमी होते. कांहीं देशांत वारसाकर जबर असल्यामुळे पुष्कळ लोक ज्यांना मृत्यूनंतर वारसा मिळणार त्यांना ह्यातीतच देणगी म्हणून संपत्ति देतात व अशा रीतीने वारसाकर चुकविण्याचा प्रयत्न करण्यांत येतो. या गोष्टीला आळा घालावयाचा म्हणजे देणग्यांवर त्याच प्रमाणांत कर बसविला म्हणजे झाले. स्यावर मिळकतीचे देणग्यांवरील कर बसविणे व वसूल करणे सोपे आहे. पण जंगम मिळकतीची देणगी कळणे कठीण, शाबित करणे कठीण, व यांत लबाडीला वाव फार. बैकांतील रकमा मरणापूर्वी मयताने स्वतःच्या व वारसाचे नांवाने ठेवल्या म्हणजे झाले. नियमांप्रमाणे कोणालाही ती काढतां येते. जो राहिल त्याला ती काढतां येते. प्रोबेट नको, वारसासर्टिफिकेट नको, देणगीकर द्यावयास नको व वारसाकरही द्यावयास नको !! वर लिहिलेल्या अडचणी दूर करतां न येणाऱ्या आहेत असे नाही. पण देशांतील सरकार श्रीमंतांचे पाठीराखे असेल तेथे त्या अडचणी राहाणारच !!

कांहीं मर्यादेपर्यंत माफी, कांहीं सवलती देऊन मिळकतीवरील सर्व-साधारण कर वाढत्या प्रमाणपद्धतीचे स्वरूपाचा करतां येतो. मिळकतीवर कर दोन रीतीनीं बसवितां येतो. एक तिचे वार्षिक उत्पन्नावर व दुसरें तिचे किंमतीवर. मिळकतीच्या किंमती स्थिर नसतात. त्या मोजणें कसें अवघड असतें, हें पूर्वी पाहिलें आहे. कांहीं प्रसंगीं राष्ट्रें मिळकतीचे किंमतीवर वाढत्या प्रमाणपद्धतीनें कर बसवून अवश्य असलेला पैसा उभा करतात. विशेषतः युद्ध-कर्जे फेडावयाचीं व शक्य तितक्या लवकर फेडावयाचीं झाल्यास मिळकतीवर दरसाल कर न घेतां एकदम ऐन किंमतीवर वाढत्या प्रमाणपद्धतीनें घेतल्यास मोठी रक्कम एकदम मिळते. राष्ट्रावरील कर्जाचा बोजा हलका होतो. विभागणीचे दृष्टीनें जास्त किंमतीच्या मिळकतीवर, जास्त प्रमाणांत कर बसल्यामुळे एक प्रकारें न्याय होतो. झालेले युद्ध राष्ट्रांचें होतें. संपत्ति, मिळकती वांचल्या, संरक्षण झालें तें सर्वांचें झालें. तथापि किंमतवान् मिळकती व हलक्या मिळकती यांवर सारख्या दरानें कर बसविणें रास्त होणार नाहीं. म्हणून ज्याचें ज्या प्रमाणांत वांचलें त्यावर त्या मानानें कर बसणें अगदीं योग्य आहे. प्राप्तीवरील कर व मिळकतीवरील कर या दोहोंत वाढत्या प्रमाणपद्धतीनें कर बसवावयाचा झाल्यास मिळकतीवर तो बसविणें अधिक न्याय्य आहे. मिळकत म्हणजे सांठलेली संपत्ति, सांचवलेलें उत्पन्न. उलट प्राप्तीवरील कर म्हणजे मोठ्या प्रमाणांत कष्टार्जित उत्पन्नावर कर. प्राप्तीवरील कर वाढत्या प्रमाणपद्धतीनें बसविणें कसें न्यायाचें आहे, हें पूर्वीच पाहिलें आहे. दोन्ही करांस, मिळकतकर आणि प्राप्तिकर, यांस सारखें वाढतें प्रमाण लावले तर प्राप्तिकरांत त्याचा परिणाम तरुण व मध्यमवयाचे प्राप्तीदारावर कमी. कारण प्राप्ति सामान्यतः वाढत्या वयाबरोबर मर्यादेपर्यंत वाढत असते. उलट मिळकतकराचे बाबतींत वयपरखें मनुष्याची शिल्लक सामान्यतः वाढत असते. म्हणून त्यांतील परिणाम वृद्ध मिळकतदारावर जास्त होतो हेंही लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. विभागणीचे दृष्टीनें हा परिणाम महत्त्वाचा आहे.

मिळकतकर दरसाल किंमतीवर बसवावयाचा म्हणजे दरसाल मिळ-

कतीची स्थावर जंगम किंमत करावयास पाहिजे. समजा एखाद्याची मिळकत स्थावर स्वरूपाची असेल, तर फार तफावत सालोसाल दिसणार नाही, पण जर त्याची मिळकत, सरकारी रोखे, कंपन्यांचे भाग, धंद्यांतील लौकिक, अशा स्वरूपाची असेल तर त्यांच्या किंमती सालोसाल काय, आठवड्या आठवड्यालासुद्धा बदलतात, व त्यामुळे पुष्कळ वेळां विचित्र परिस्थिति होण्याचा संभव आहे. किंमती वाढल्या तर वाढत्या किंमतीबरोबर कराचा दर वाढत जाणार आणि किंमती एकदम उतरल्या तर ते नुकसान समजून दुसऱ्या उत्पन्नांतून ते कमी करून राहिलेल्या उत्पन्नावर कर बसविला पाहिजे. आणि जर मिळकतीचे किंमतीत घटलेली रक्कम इतर उत्पन्नांपेक्षा जास्त असेल तर त्या व्यक्तीवर उत्पन्न मिळूनसुद्धा त्याला कांहीच कर द्यावा लागणार नाही; आणि अशा गोष्टी अमेरिकेत घडल्या आहेत. भागांची किंमत वाढली की, वाढलेली किंमत घेऊन कराचे दर वाढत्याप्रमाणाने ठरविण्यांत येतात व मिळकतकर आकारला जातो. समजा दुसरे वर्षी भागाची किंमत एकदम घटली की, ते सर्व नुकसान घेऊन त्या व्यक्तीचे जे इतर उत्पन्न असेल, त्यांतून उणे करावयाचे व मग राहिलेल्या रकमेवर कर आकारावयाचा. पण ही नुकसानीची रक्कम जास्त झाली म्हणजे उत्पन्न घेऊनसुद्धा करमाफी होते. यापेक्षा मिळकतीचा कर तिचे वार्षिक उत्पन्नावरच बसविणे जास्त श्रेयस्कर. जेथे मिळकतकर एकदांच बसवावयाचा असेल तेथे तो किंमतीवर बसविणे योग्य होईल.

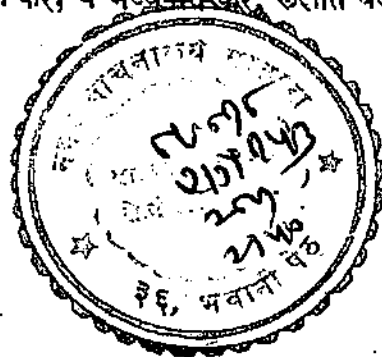
आस्ट्रेलियाचे मध्यवर्ती सरकारने जमिनीचे किंमतीवर कर बसविला आहे व तो वाढत्या प्रमाणपद्धतीने जास्त किंमतीच्या जमिनी ज्याचेजवळ आहेत, त्यांना जास्त प्रमाणाने कर द्यावा लागतो. समजा, एका जमीनदाराजवळ १०० एकर जमीन आहे व त्याला वरील पद्धतीने १ हजार रु. कर द्यावा लागतो. जर त्याने आपली ५० एकर जमीन विकली तर राहिलेल्या ५० एकरांवर त्याला रु. ५०० शें पेक्षा कमी कर द्यावा लागेल. कारण ५० एकर जमिनीची जी किंमत, त्यावरील कराचा दर, शंभर

एकर जमिनीच्या किंमतीवरील कराचे दरापेक्षां कमी असणार. हा कर वाढत्या प्रमाणपद्धतीचा असल्यामुळे त्याचा परिणाम जमिनीची वांटणी, जास्त जास्त सारखी करण्याकडे होतो. कमी जमीन असली की, त्या मानाने कर कमी. त्याचप्रमाणे जर कांहीं मर्यादेपर्यंत करमाफी असेल तर वांटणीतील विषमता आणखी कमी होईल. कारण त्या मर्यादेच्या जवळपास बहुतेक खातेदार शेवटी येतील व त्यामुळे त्यांचे आपसांतील जमिनीचे प्रमाण जास्तीत जास्त सारखे होईल. हिंदुस्थानांतील जमीनमहसूल जमिनीच्या वार्षिक उत्पन्नावर लांब मुदतीने ठरविला जातो. व्यक्तीजवळ लाखों एकर जमीन झाली तरी या महसूलाचे दरांत फरक पडत नाही. किंवा ४१० गुंठे जमीन झाली तरी तिला माफी नाही व यामुळे या महसूलपद्धतीचा जमिनीचे विभागणीवर कांहीं परिणाम होत नाही.

विभागणीच्या दृष्टीने संरक्षक जकातीचा परिणाम काय होतो हे पाहिले पाहिजे. संरक्षक जकात बसली म्हणजे त्या वस्तूचे उत्पादन देशांत करणे परवडते. किंमत वाढलेली असल्यामुळे योजकांना ते परवडते. याचा परिणाम या उत्पादनांत भांडवल व मजूर जास्त येऊ लागतात. अर्थात् ते यावयाचे म्हणजे जेथे ते होते तेथील प्राप्तीपेक्षां जास्त प्राप्ति मिळेल तरच यावयाचे. या दृष्टीने पूर्वीपेक्षां उत्पन्नांतील विषमता कमी झाली तथापि या रीतीने होणारा विभागणीवरील परिणाम म्हणण्यासारखा नसतो. उलट जेथे संरक्षक जकात कांहीं थोड्या भांडवलवाल्यांच्या हितासाठीच बसविली जाते, तेथे थोड्या व्यक्तींचा फायदा होऊन पुष्कळांना जास्त किंमत द्यावी लागते; व त्याचा परिणाम विषमता वाढविण्याकडे होतो. प्राप्तिकर, वारसाकर, मिळकतकर, हे वाढत्या प्रमाणपद्धतीने बसविले म्हणजे विभागणीचे दृष्टीने जास्त परिणामकारक असतात; म्हणून बहुतेक राष्ट्रांतील करयोजनेत विशेषतः वरील तीन करांत, वाढत्या प्रमाणपद्धतीचा अवलंब करण्यांत येतो.

हिंदुस्थानांतील करपद्धतीचे जास्त विवेचन पुढे येणार आहे परंतु वाढत्या प्रमाणपद्धतीचा अवलंब प्राप्तिकराचे योजनेत करण्यांत आला आहे व तो

१९३८चे कायद्यानंतर ठळक प्रमाणांत करण्यांत आला आहे. मार्गाल महा-युद्धापूर्वी प्रासिकराचें उत्पन्न दरसाल सुमारे ३ कोटी रु. होतें. युद्धानंतर या करापासून वार्षिक उत्पन्न १५ कोटी रुपयांवर गेलें; व त्याचें मुख्य कारण करयोजनेंत वाढत्या प्रमाणपद्धतीचा अवलंब मोठ्या प्रमाणांत करण्यांत आला. १९३७-३८च्या अंदाजपत्रकांत १४ ते ३० कोटी रुपये उत्पन्न या करापासून दाखविलें असून १९३९-४० म्हणजे युद्धापूर्वीचे वर्षांत १२ कोटी ८८ लक्ष इतकें दाखविलें आहे. १९१६ सालापासून सामान्य उत्पन्नावर वाढत्या प्रमाणपद्धतीने आकारणी होऊं लागली. त्यापूर्वी ती फक्त कंपन्यांचे, संस्थांचे उत्पन्नावर हीत असे. १९१७ साली सामान्य उत्पन्नावर वाढत्या पद्धतीने जादा कर बसविण्यांत आला. १९२१ साली पुन्हां हें वाढतें प्रमाण जास्त वाढविण्यांत येऊन, त्याचा परिणाम दोन्ही तऱ्हांच्या उत्पन्नावर झाला. १९३६ साली किमान उत्पन्नाची मर्यादा रु. २ हजारांची आली व १९३८ चे कायद्यानें तर लबाडी करण्याचे अनेक मार्ग बंद झाले. पायरीपद्धतीऐवजी स्लॅब (Slab) पद्धत स्वीकारली गेली व या सर्वांचा परिणाम म्हणजे प्रासिकराचें उत्पन्न वाढलें. वाढत्या प्रमाणपद्धतीचा अवलंब केला म्हणून उत्पन्न वाढलें व त्याचबरोबर जास्त प्राप्तीवाल्यांवर त्यांचे ऐपतीचे मानानें कर बसला. यामुळें विभागणीच्या दृष्टीनें कांहीं न्याय झाला हें खरें, तथापि अद्यापि तेथें सुधारणा होण्याला जागा आहे. समाजांत श्रीमान् व गरीब अशा दोन वर्गांवर एकंदर कराचा बोजा कसा विभागला जातो, हें पहाणें महत्त्वाचें आहे. प्रो. शहा यांनी १९२३-२४ सालचे स्थानिक कर, प्रांतिक कर, व मध्यवर्ति कर लक्षांत घेऊन खालील-प्रमाणें वर्गीकरण केलें आहे.

रुपयांचे आंकडे कोटीत आहेत.

उत्पन्नाची बाब	श्रीमंत वर्गावर बसणारा हिस्सा.	गरीब वर्गावर बसणारा हिस्सा.
१ जकात	२०	२१
२ जमीनमहसूल व पाणीपट्टी	२० $\frac{३}{४}$	२१ $\frac{३}{४}$
३ प्राप्तिकर	२०	०
४ अंतर्गत जकात	०	२०
५ मिठावरील कर	१ $\frac{३}{४}$	७ $\frac{३}{४}$
६ जंगल व नोंदणी	२	५
७ स्टॅम्प कागद	६ $\frac{३}{४}$	६ $\frac{३}{४}$
८ रेल्वे	३३	६०
९ पोस्ट ऑफिस	५	५ $\frac{३}{४}$
१० म्युनिसिपल कर	३	१०
११ जिल्हा लोकल बोर्डाचे कर	०	१०
एकूण	१११ $\frac{३}{४}$	१६७

वरील आंकड्यांवरून सिद्ध होत असलेली वांटणी न्याय्य आहे, असे कोणीही म्हणणार नाही. पण आणखीही एका दृष्टीने या गोष्टीचा विचार करता येण्यासारखा आहे. राष्ट्रांतील सरकारी कर्जे घेणारे श्रीमान् वर्गातीलच असतात व प्राप्तीवरील कर देणारेही श्रीमान्—अर्थात् सापेक्षतेने—असतात. सन १९२२-२३ सालापासून १९३९-४० सालापर्यंत, प्राप्तीवरील कराचे उत्पन्न व सरकारने कर्जावर दिलेले व्याज, यांचे आंकडे जर पाहिले तर ते बोधप्रद आहेत. दरसाल प्राप्तिकरापासून घेणारे उत्पन्न १२ ते १५ कोटी रुपयांपर्यंतचे असून कर्जावर घावे लागणारे व्याज १२ ते १६ कोटीपर्यंत आहे. १९२१-२२ साली, प्राप्तिकराचे उत्पन्न १८ कोटी ७४ लक्ष रुपये तर व्याजापायी रु. १६ कोटी खर्च पडलेले आहेत. अगदी अलीकडील आंकडे म्हणजे प्राप्तीवरील कर—अर्थात् कारपोरेशन कर वगळून—

सन १९३७--३८ सालीं रु. १२ कोटी ६९ लक्ष, सन १९३८--३९ सालीं रु. १२ कोटी ६७ लक्ष व १९३९--४० सालीं रु. १२ कोटी ८८ लक्ष (अंदाजे) वसूल करण्यांत आला. त्याच्या उलट कर्जावरील व्याज म्हणून सन १९३७--३८ सालीं रु. १४ कोटी ९९ लक्ष, सन १९३८--३९ सालीं रु. १४ कोटी ३८ लक्ष, व सन १९३९--४० सालीं रु. १२ कोटी ६९ लक्ष (अंदाजे) सरकारने खर्ची टाकलेले आहेत. यावरून श्रीमान लोक एका बाजूने सरकारला कर देतात पण त्या मानाने मोठ्या प्रमाणांत दिलेल्या कर्जाचे व्याज म्हणून त्यांना तो बहुतेक परत मिळत असतो. अर्थात् प्रत्येक व्यक्तीचे बाबतीत हें खरें आहे असें नाही; तर वर्गदृष्टीने विचार करतां याप्रमाणें घडून येतें. सरकारला एकंदर राज्यकाराभाराकरितां लागणारा पैसा वरील दृष्टीने विचार करतां श्रीमंतांपेक्षां गरिबांकडून ऐपतीचे मानानें जास्त मिळतो, हें उघड दिसतें. यांतील अन्याय व विषमता दूर करावयाची म्हणजे सरकारने खर्च करण्याबाबत असें धोरण स्वीकारलें पाहिजे की, त्यापासून गरीब वर्गाचे सुखसोयीत जास्त भर पडली पाहिजे. ज्या सोयी थोड्या लोकांसाठीं, श्रीमंतांसाठीं त्यांवर कमी खर्च व ज्या सोयीचा फायदा सर्वसामान्य जनतेला, गरीब वर्गाला त्यावर वाढत्या प्रमाणांत खर्च करण्यानें, कांहीं तरी न्याय साधणें शक्य आहे. करयोजनेचा विभागणीवर होणारा परिणाम लक्षांत घेतांना सरकारी खर्चाचे धोरणही लक्षांत घेतलें पाहिजे.

कराचे आणखी परिणाम

आतांपर्यंत करांचा बोजा व त्याचा उत्पादनावर होणारा परिणाम, या संबंधी विवेचन झाले. प्रत्यक्ष करवसुली करण्यांत होणाऱ्या खर्चाचा विचारही केला पाहिजे. नाहीतर कराच्या उत्पन्नापेक्षां तो वसूल करण्याचा खर्चच जर जास्त असेल, अगर उत्पन्नाचे मानानें तो मोठ्या प्रमाणांत असेल तर त्याचा परिमाणही आर्थिक दृष्टीने कांहींतरी होणारच. कराच्या उत्पन्नाचे मानानें जितका वसुलीचा खर्च कमी तितका तो कर अनेक दृष्टींनी चांगला. वस्तुवर कर बसविला म्हणजे कराचा दर कांहीं असला, तरी वस्तूचे प्रमाणामागें अगर नगामागें तो कमीजास्त होत नाही. समजा साखरेवर मणामागें रु. २ कर बसला तरी तो वसूल करण्याकरितां जो खर्च येईल तितकाच तो कर मणी रु. १ झाला अगर रु. ३ झाले तरी येईल. त्याचप्रमाणें एक इंसान कपड्यांचे जोड्यांवर ४४ आणे कर बसविला, तर वसूल करण्याला जो खर्च येईल, तितकाच तो कर ४३ आणे झाला अगर ४६ आणे झाला तरी येईल. जेथें कर चुकवून वस्तु विकतां येतात अगर आणतां येतात तेथें अर्थात् अधिक पोलीस, अगर पाहारेकरी ठेवावे लागतील व त्यामुळें खर्च वाढेल. पण ही परिस्थिति सोडून दिली तर जेथे वस्तुवर जास्त कर आहे तेथे करवसुलीचा खर्च प्रमाणानें कमी येतो. कर कमी असला तरी खर्च तेवढाच येणार. या स्थितीत कराचा दर वाढला तर वसुलाच्या खर्चाचें प्रमाण कमी होणार हें उघड आहे. म्हणून थोडक्याच वस्तूवर मोठ्या प्रमाणांत कर बसविला तर त्यापासून येणारें ऐन उत्पन्न पुष्कळ वस्तूवर, थोडा कर बसवून येणाऱ्या ऐन उत्पन्नापेक्षां, जास्त येईल. मात्र कराचें प्रमाण इतकें मोठें नसावें कीं, त्यामुळें करग्रस्त वस्तूंची मागणी कमी होऊन, एकंदर कराचें उत्पन्न कमी होईल. तसेंच वस्तूवरील कर वस्तुगत असला म्हणजे वसुलीचा खर्च कमी येतो. कारण नुसत्या वस्तु मापावयाचें अगर मोजावयाचें काम विशेष जिकिरीचें;

तेथें तज्जाचें काम नाहीं. उलट वस्तूवरील कर तिचे किंमतीगत असला, तर खर्च जास्त येईल; कारण किंमत करावी लागणार. व्यापारी, खऱ्या किंमती अधिकाऱ्यांपुढें जाहीर करतीलच असें नाहीं. यामुळें जास्त नोकर, तज्ज किंमत करणारे पाहिजेत म्हणजे वसुलीखर्च वाढला. त्याचप्रमाणें वस्तूंच्या अनेक प्रति, जाती, असतात. तेव्हां ठोकळ कर बसविला तर खर्च कमी. प्रतवार, जातवार, बसविला तर जास्त; त्याचप्रमाणें कुठूनही वस्तु आली तरी त्यावर सारखा कर बसविला तर खर्च कमी. उलट निरनिराळ्या देशांतून येणाऱ्या म्हणून निरनिराळे दर ठेविले, तर खर्च वाढतो, कारण हें सगळें करावयाचें म्हणजे अधिक माणसें, व अधिक साधनें लागतात; व त्याचा परिणाम म्हणजे वसुलीचा खर्च वाढण्यांत होतो.

प्राप्तिकर, अगर वारसाकर, एक ठोकळ दरानें बसविला तर प्रत्येक कर देणाऱ्यांमार्गे त्याचा वसुलीखर्च सारखाच असतो. मग तो ठोकळ दर कितीही कमी असो अगर जास्त असो. समजा १ रुपयामार्गे ४॥ आणा प्राप्तिकर आहे त्यावेळीं प्रत्येक कर देणाऱ्यांमार्गे जो वसुलीखर्च येईल, तो कांहीं या दरांत कितीही वाढ झाली, अगर तो कमी झाला तरी कमी-जास्त होणार नाहीं. रुपयामार्गे ४८ आणे कर केला तर त्याकरितां एखादा सुद्धां कारकून अधिक लागत नाहीं. अगर रुपयामार्गे ४१ आणा केला तर एखादा कारकून कमी करतां येत नाहीं. या दृष्टीनें पाहतां अगदीं थोड्या खर्चांत जास्त उत्पन्न या करांपासून मिळवावयाचें म्हणजे थोड्या लोकां-वर, एक ठोकळ पण मोठ्या दरानें कर बसविला म्हणजे झालें. उलट पुष्कळ लोकांवर एकच सरसहा ठोकळ कर, पण लहान प्रमाणांत बसविला, तर त्याचा वसुलीखर्च, येणाऱ्या उत्पन्नाचे मानानें जास्त. कराचे दरांत विविधता त्याचप्रमाणें कांहीं उत्पन्नांना सवलती, कांहींना कमी दर, कांहीं बाबींवर माफी, असे प्रकार असले म्हणजे वसुली खर्च जास्त. त्याचप्रमाणें किमान उत्पन्नमर्यादा कराकरितां जितकी लहान, तेवढे कर देणारे जास्त. रु. २ हजारांची किमान मर्यादा रु. १ हजारांपर्यंत केली कीं, कराच्या

जाळ्यांत आणखी हजारों येतात. वसुलीखर्च वाढतो. रु. ५०० मर्यादा केली, तर तो खर्च प्रमाणानें आणखी वाढेल; कारण आणखी लोक तो कर देणारे होतील. अधिकारी वाढवावे लागतील. सर्व खात्यांत वाढ होईल, व खर्च वाढेल. अल्पस्वरूप उत्पन्नावरसुद्धां कर लादला, तर आणखी खर्च वाढणार. लहान उत्पन्नावर कर बसविला म्हणजे पुष्कळ वेळां हसेबंदीनें तो भरण्यांत येतो; म्हणजे पुन्हा खर्च वाढतो; कांहीं देशांत मजुरांच्या मजुरीवरही कर आहे. जर्मनींत हा कर मालकांपासून वट रकमेनें वसूल करण्यांत येतो व मालक, तो मजुरांना पगार देण्यापूर्वी कापून घेतो. यांत सरकारला खर्च पडत नाही. इंग्लंडमध्ये प्रत्येकाला प्राप्तिकराकरितां, आपल्या उत्पन्नाचा तक्ता हजर करावा लागतो; व मग त्यांत त्याला माफी, सवलती मिळतात. या पद्धतींत खर्च जास्त. थोड्या उत्पन्नवाल्यांवर कर बसवून होणारें उत्पन्न, लागणाऱ्या वसुली खर्चाचे मानानें कमी. उलट जास्त प्राप्तिवाल्यांवर वाढत्या प्रमाणपद्धतीनें कर बसविला, तर त्यापासून येणारें उत्पन्न व वारसाकरापासून येणारें उत्पन्न त्याच्या वसुली-खर्चाचे मानानें मोठ्या प्रमाणांत असतें. म्हणून ऐन उत्पन्न, करापासून या दृष्टीनें जास्त यावें यासाठीं श्रीमंतांवर प्राप्तिकर बसविणें, व गरीबांवर कर बसविणें, जरूरच पडल्यास कांहीं थोड्या पण ज्या आवश्यक नाहींत, अशा वस्तूंवर बसविणें हा एक योग्य मार्ग आहे. तथापि असली कर-योजना सरसहां सर्व राष्ट्रांना लागू करतां येईल असें नाहीं. जीं राष्ट्रां उद्योग-धंद्यांत पुढारलेलीं आहेत, त्यांना ही योजना योग्य होईल. ज्या राष्ट्रांचा विस्तार मोठा, लोकवस्ती विरळपणें पसरलेली, जीं उद्योगधंद्यांत फारशीं पुढें नाहींत, त्यांना ही योजना सर्वस्वी योग्य ठरणार नाहीं. गांवगन्ना उत्पन्न असणाऱ्या व्यक्तींचें उत्पन्न ठरवावयाचें, त्यांचे हिशोब पाहावयाचे म्हणजे खर्चाचें काम. उद्योगधंदे देशांत बेताचे म्हणजे धनिकवर्गही त्यामानानें लहान. हिंदुस्थानांत प्राप्तिविरील कर देणारांची संख्या सन १९३८-३९ अखेर २,७९,१२९ म्हणजे ब्रिटिश हिंदुस्थानांतल लोकसंख्येच्या लाख

माणसांत प्रासिकर देणाऱ्यांची ७० पेशांही संख्या कमी होती. याचा अर्थ देश उद्योगधंद्यांत मागसलेला आहे. पुढारलेल्या व उद्योगसंपन्न राष्ट्रांतिल प्रासिकर देणारांचे प्रमाण, हिंदुस्थानच्या मानाने कितीतरी जास्त आहे. कोणत्या देशाला कोणती करयोजना; वसुलीखर्चाच्या दृष्टीने योग्य होईल, हे त्या देशाचे विस्तारावर, लोकसंख्या कशी वसली आहे, दाट का विरळ, यावर व देशाचे उद्योगधंद्यांचे स्थितीवर अवलंबून राहिल. देश मोठा, वस्ती विरळ, या स्थितीत आयात वस्तूवर जकात बसविली तर खर्चाचे मानाने उत्पन्न जास्त येईल. उलट देशांत, वस्तुविक्रीवर अगर उचापतीवर (Turnover) कर बसविला, तर होणाऱ्या वसुलीखर्चाचे मानाने ऐन उत्पन्न कमी. देशांत माल ज्या बंदरांतून अगर ज्या मार्गाने येणार, ते अर्थात् थोडे, व येणारा माल एकदम मोठ्या प्रमाणांत येतो. तेव्हां त्याचे मोजमाप करणे सोपे व कमी खर्चाचे. उलट देश मोठा, मोठाली शहरे थोडी, लहान लहान शहरे जास्त या स्थितीत, वस्तुविक्रीवर अगर उचापत कर, वसूल करावयाचा म्हणजे गांवगन्ना अधिकारी गेले पाहिजेत. गणती करावयाच्या व्यवहारांची संख्या अफाट, फारच मोठे खर्चे. यासाठी नोकर लागणार, व त्यामानाने खर्च जास्त व ऐन उत्पन्न खर्चाचे मानाने कमी. कांहीं वस्तूवरील कर त्या तयार होणाऱ्या कारखान्यांतच वसूल करण्यांत येतो. साखरेवरील कर कारखानदारांकडूनच वसूल करण्यांत येतो. कर दिल्याशिवाय साखर कारखान्याबाहेर पडू शकत नाही. त्याचप्रमाणे आगपेट्यावरील करही कारखानदारांकडून वसूल करण्यांत येतो. या कारणाने वसुलीखर्च सरकारला कमी येतो. त्याचप्रमाणे उत्पन्न अगर प्राप्ति व्यक्तींचे हातांत पडण्यापूर्वी, त्यावर कर वसूल करण्याची पद्धत आहे. यामुळे वसुलीखर्च कमी व लबाडीलाही वाव कमी, नोकरांचे पगारावरील प्रासिकर मालकाकडून, भागावरील नफ्यावरील कर कंपन्यांकडून, परस्पर वसूल करून सरकारला वसुलीखर्च कमी करता येतो. खुद्द सरकार आपल्या नोकरांचे पगारावरील प्रासिकर कमी करूनच पगार देते; व रोख्यांवरील व्याजा-

वर बसणारा प्राप्तिकर कमी करूनच मग व्याज, सरकार, रोखेदारांना देते. ही पद्धत हिंदुस्थानांत आहे व बऱ्याच देशांनी तिचा अवलंब केला आहे. यांत काटकसर व कार्यक्षमता दोन्ही साधतात.

करवसुलीचा खर्च सरकारने शक्य तितका कमी ठेवणे जरूर आहे. त्याचप्रमाणे कर देणाऱ्या व्यक्तीलाही याबाबत खर्च व त्रास कमी होईल, हेही पाहिले पाहिजे. उत्पन्नाचे तक्ते भानगडीचे ठेवले, हिशोब बघण्याकरिता वारंवार बोलाविणे, आलेल्या व्यक्तींची खोटी करणे, यांत नुसता त्रासच वाढतो असे नाही; तर कराबरोबर कर भरण्याचा खर्चही वाढतो. व्यापाऱ्यांचा वेळ ही कांहीं बिनकिमती वस्तु नाही. त्याचप्रमाणे कर बसविणारे अधिकारी व शासनसंस्था अनेक; स्थानिक, प्रांतिक, मध्यवर्ति प्रत्येकाची पद्धत निराळी. एकाचे केलेली मालाची किंमत अगर गणती, ठरविलेले उत्पन्न, दुसरा मान्य करीलच असे नाही. अवश्य त्या एकसूत्रीपणाचे अभावी, व्यक्तींना वारंवार तक्ते भरावे लागतात, माहिती द्यावी लागते. याकरिता त्यांना खर्च येतो, वेळ जातो. या सर्वांचा आर्थिक परिस्थितीवरही परिणाम होतो. कांहीं जरी खर्च झाला तरी त्याचा परिणाम थोडा का होईना, उत्पादनावर होतो, मग मनावर झाल्यास त्यांत नवल नाही. त्रास व कटकट चुकवावी म्हणून पुष्कळ लोक, तज्ज्ञ, धंदेवाईक सल्लागार यांचेकडे जातात, म्हणजे खर्च आलाच. कायदेशीर व पद्धतशीर रीतीने सर्व काम झाले म्हणजे सोयीचे व एकंदरीने कमी खर्चाचे होते, हे खरे. या दृष्टीने दरसाल तज्ज्ञ अगर धंदेवाईक सल्लागारांकडून आपले हिशोब व व्यवहार जुळवून त्यांत व्यवस्थितपणा आणणे हे मोठ्या व्यापाऱ्यांना व धंदेवाल्यांना एकंदरीत हितावह आहे. मागे लिहिल्याप्रमाणे कांहीं कर, सरकार वट रकमेने कारखानदारांकडून वसूल करते. वसुलीखर्च सरकारला कमी येतो हे खरे. पण त्याचबरोबर कारखानदारांनाही त्या बाबतीत खर्च कमी येईल अशी योजना असणे जरूर आहे. आगपेटाच्या प्रत्येक नगाला पट्टा चिकटवणे म्हणजे त्रासाचे व खर्चाचे काम आहे. त्याऐवजी कारखा-

न्यांत जें उत्पादन झालें असेल त्याचा योग्य हिशोब ठेवण्यास सांगून त्यावर एकदम कर वसूल करणें जास्त सोपें. पत्रांचे बाबतींत टपालखातें अशी सवलत देतें. प्रत्येक पत्राला तिकिट लावावयाचेऐवजीं, हिशोब पाहून एकदम रक्कम घेतें. त्याचप्रमाणें कारखानदारांच्या हिशोबाच्या वद्दया वारंवार तपासणें, अनेक तत्ते त्यांना भरावयास लावणें, याचा योग्य परिणाम होत नाहीं. कांहीं देशांत पिकावर कर असतो; व अधिकाऱ्यांनें त्यांची पाहणी करीपर्यंत तें हलवितां येत नाहीं. यामुळें शेतकऱ्याला प्रसंगीं भलतेंच नुकसान येतें. कांहीं देशांत हॉटेलांत येणाऱ्या व राहणाऱ्या व्यक्तींवर कर आहे. प्रत्येक व्यक्तीचें विल तयार करावयाचें, त्याचा हिशोब ठेवावयाचा, व त्या विलावर करा-बद्दल योग्य किंमतीचीं तिकिटें लावावयाचीं, हा केवढा त्रास व खर्च त्या हॉटेलवाऱ्यांवर पडतो ? याऐवजीं सालअखेर एकदम हिशोब करून कर वसूल करणें खात्रीनें जास्त सोयीचें व कमी खर्चाचें, व यांत सरकार व कर देणारे हॉटेलवाले या दोघांचेंही हित आहे. कर ज्याला द्यावा लागतो, त्याला कमीत कमी त्रास व कमीत कमी खर्च, या बाबतींत येईल, अशी योजना असावयास पाहिजे. नाहीं तर या बाबतींत येणारा खर्च, म्हणजे न बसविलेला पण द्यावा लागणारा जादा करच झाला असो होतें.

करांचा परिणाम देशांतील उत्पादनावर होतो, हें तर मागें सांगितलेंच आहे. पण करामुळें देशांतील काम करणाऱ्या लोकांवर काय परिणाम होतो, त्यांची बेकारी वाढते का कमी होते, हेंही पाहिलें पाहिजे. कराची रक्कम सरकारकडे येते; ती कांहीं सरकारकडे पडूव राहात नाहीं. सरकार कर बसवितें, याचाच अर्थ सरकारला कांहीं गोष्टींवर खर्च करणें जरूर आहे; व त्याकरितां पैसा उभा करावयाचा असतो. जो पैसा खाजगी व्यक्तीकडे कर नसता तर राहिला असता, व ज्याचा उपयोग खाजगी व्यक्तींनी आपापल्या इच्छेप्रमाणें केला असता, तोच पैसा सरकारकडे आल्यामुळें, सरकारच्या इच्छेप्रमाणें व योजनेप्रमाणें तो खर्च होणार. जीं ऐपत अगर क्रय-शक्ति खाजगी हातांत व खाजगी हुकमतीखालीं होती तींच करामुळें सरकारी

हुकमतीखाली आली. ज्या पैशाने खाजगी व्यक्तींनी लोकांना काम जास्त दिले असते, तो पैसा आतां सरकारचे हातांत आला, म्हणजेच लोकांची काम देण्याची शक्ति अगर संधि, खाजगी हातांतून जाऊन सरकारचे हातांत आली. खाजगी व्यक्तींनी कदाचित् जास्त मोटारी घेतल्या असत्या, त्यामुळे मोटार कारखान्यांत जास्त माणसे कामावर लागली असती; जास्त मोटार हांकणारे व तदनुषंगिक काम करणारे यांना नोकऱ्या मिळाल्या असत्या. सरकार तोच पैसा, जनतेसाठी, सार्वजनिक सोयी करण्याकडे खर्च करील. त्यामुळेही पुष्कळ लोक कामावर लागतील. करामुळे, समाजांत होणारे कामांत, उत्पादनांत फरक होईल. कांहींचे काम कदाचित् जाईल तर कांहींना मिळेल हें खरें; पण समाजाचे दृष्टीने, करामुळे बेकारी वाढेल असें म्हणणे चुकीचे होईल. जोपर्यंत कराने घेतलेला पैसा सरकार खर्च करित आहे, तोपर्यंत कराने बेकारी वाढेल हें म्हणणे चूक आहे. श्रीमंतांवर कर बसलेला असो अगर गरिबांवर बसलेला असो, त्याचा परिणाम समाजाचे दृष्टीने बेकारी वाढण्यांत होत नाही. सरकार कराची रक्कम खर्च करित असल्यामुळे कांहीं उत्पादनाची मागणी वाढते व त्यामुळे तेथे जास्त लोक कामावर लागतात, व ज्या वस्तु अगर ज्या सोयी कर नसता तर लोकांनी घेतल्या असत्या, त्या करामुळे कमी घेण्यांत येतील, त्यांचे उत्पादनांत, मागणी कमी झाल्याने, कांहीं लोक बेकार होतील. रहाटगाडगे फिरत असले म्हणजे कांहीं पोहरे रिकामे होतात व कांहीं मरले जातात. पण मरलेल्यांची वट संख्या या फिरतीमुळे कमी जास्त होते असें नाही.

भांडवलशाही उत्पादन पद्धति ज्या राष्ट्रांत आहे त्या सर्व ठिकाणी बेकारी ही ठेवलेलीच असा अनुभव आहे. खाजगी उत्पादनपद्धति, व नफ्यासाठी चाललेला सर्व व्यवहार हें भांडवलशाही उत्पादनाचे मुख्य स्वरूप आहे. जनतेच्या उपयोगासाठी गरजेसाठी, उत्पादन हा प्रधान हेतु नसून कमाल नफा हा उत्पादनाचा हेतु असल्यामुळे, शक्य तितका उत्पादन-खर्च कमी करणे, याकडे साहजिक प्रवृत्ति असते; व याचा परिणाम बेकारी

उत्पन्न करण्यांत होतो. एका बाजूस संपत्तीच्या उत्पादनाची साधनें मोठ्या लोकांचे हातांत केंद्रित होत जातात, व दुसरे बाजूस साधनरहित, दुःखी, काम करण्यास तयार, पण काम मिळत नाही, असा प्रचंड समूह वाढत जातो. बेकारी हा भांडवलशाही समाजाला लक्ष्मीचा शाप आहे, असें म्हणणें अयोग्य नाही. बेकारी याप्रमाणें वरवरचा रोग नाही, तो घटनात्मक दोष आहे; व त्यामुळें कर कमी जास्त झाले तर बेकारी वाढते अगर कमी होते, असा अर्थ काढणें योग्य ठरणार नाही. कांहीं करींचा परिणाम तात्पुरता व थोड्या प्रमाणांत, चालू रोजगार कमी करण्यांत होतो हें खरें. ज्या देशांत कामगारांना विन्याचा फायदा मिळतो, तेथें प्रत्येक मालकाला कामगारामागें हप्त्याचा कांहीं अंश द्यावा लागतो, कांहीं अंश कामगार व कांहीं सरकार देत असतें. या स्थितींत कामगार कमी केल्यास तेवढा बोजा मालकाचा कमी होतो. पण मालक केवळ बोजा कमी व्हावा म्हणून कामगार कमी करील असें नव्हे. एकंदर परिस्थितीचा विचार करूनच तो आपलें उत्पादन कमी करील. त्याचप्रमाणे कांहीं ठिकाणी घंद्यांवर नफा होवो अगर न होवो, कर बसविला जातो, अर्थात् त्याला परवानगी फीचें स्वरूप असतें, तेथें वरील-प्रमाणें परिणाम घडून येणें संभवनीय आहे. तसेंच कांहीं देशांत, घरगुती नोकरांच्या संख्येवर कर बसविला जातो, तेथेही वरीलप्रमाणें घडून येणें संभवनीय आहे. मोटार दुरुस्ती कारखान्यावर परवानगी फी जबर लादली; पिठाचे गिरण्यांवर त्याचप्रमाणें लादली, अगर घरकामाला नोकर ठेविले कीं नोकरामागें पट्टी बसली तर त्याचा परिणाम कामावर असलेलीं माणसें कमी करण्यांत थोडासा होईल. पण तीं कमी करतांना ठेवल्यानें होणारें सुख अगर फायदा, द्यावा लागणाऱ्या कराचे मानानें परवडत नसेल तरच, मालक कमी करील, म्हणजे एकंदर परिस्थितीचा विचार करून मालक वागेल. तसेंच स्थानिक संस्थांचे कर, कारखानदारांवर बसले तर त्याचा बोजा उत्पादनावर बसतो व त्यामुळें पुष्कळ वेळां व्यापाराची पेठ बदलते. जेथें असे कर नसतील तेथें नवीन कारखाने निघतील. इकडे कमी झालेलीं माणसें

तिकडे जातील. तात्पर्य, कांहीं वर लिहिलेल्या स्वरूपाचे कर, तात्पुरती व थोड्याशा प्रमाणांत रोजगारी कमी करतील, पण करांचें उत्पन्न सरकार खर्च करीत असल्यामुळे, धंदेवाले, योजक, नवीन परिस्थितीशी जुळवून घेत असल्यामुळे व्यापक दृष्टीनें रोजगारी कमी होत नाहीं. बेकारीचें कारण कर हें नाहीं, तर वर सांगितल्यामाणें उत्पादनपद्धतीचा तो दोष आहे. कराचे योजनेंत जे कारखानदार जास्त कामगार ठेवतील, त्यांना कराचे दरांत सवलत दिली अगर कामगारांमार्गे कांहीं रक्कम त्यांना दिली, तर देशांत असलेली बेकारी कमी होण्याचा संभव आहे. जर्मनीत चालू युद्धापूर्वी प्रत्येक कारखानदाराला उमेदवार ठेवणें कायद्यानें भाग होतें, व त्याचबरोबर उमेदवारांमार्गे करांत सवलती मिळत. वरील योजनेनें बेकारी कमी होईल, इतकेंच नव्हे तर जास्त जास्त माणसें नेमणारे कारखानदार यांना उत्तेजन मिळेल. त्याचा परिणाम लहान कारखाने कमी होतील व त्यांच्यावर प्रमाणानें कराचा बोजा जास्त बसेल. अर्थात् मोठ्या कारखानदाराना, म्हणजे जे जास्त कामगार लावतील त्यांना द्यावा लागणारा पैसा भरून काढावयाचा म्हणजे जो कराचा प्रमाण दर ठरविला असेल, तो वाढवावा लागेल व त्याचा परिणाम वर सांगितल्याप्रमाणें, लहान लहान कारखानदारांवरील बोजा वाढविण्यांत होईल. पण त्याचबरोबर देशांत बेकारभक्ता जो सरकारला द्यावा लागत असेल तो बराच वांचेल, मालकांनाही पूर्वीपेक्षां नफा जास्त राहिल, कारण करांत सवलती मिळाल्या अगर कामगारांमार्गे कांहीं रक्कम मिळाल्यानें एकंदर वेतनाची रक्कम कमी झाली. ही योजना यशस्वी होण्यास अनेक अडचणी आहेत; त्यामुळे देशांतील बेकारी पूर्णपणें नाहींशी होणार नाहीं. तथापि, या बाबतींत जर्मनीनें केलेले प्रयत्न करून पाहाण्यासारखे आहेत. करण्यानें बेकारी कमी करतां येणें शक्य आहे, एवढें म्हणण्यास कांहीं प्रत्यवाय नसावा.

कराचा विचार करतांना त्याचे परिणाम आर्थिक दृष्टीनें काय होतील हें पूर्णपणें ठरवावयाचें असेल तर सरकार करापासून उत्पन्न झालेला पैसा नगर बांधनालय सातारा

संजयाकीकृत

कसा खर्च करते; काय धोरणानें खर्च करते हैं विचारांत घेतलें पाहिजे. तसें न केलें तर तें चुकीचें होईल. खरी शास्त्रीयदृष्टि म्हणजे करयोजनेची योग्यता अगर उपयुक्तता ठरवितांना सर्व बाजूंनीं विचार केला पाहिजे. दोन डोळे पण एक दृष्टि, दोन कान पण एक श्रुति, अगर दोन हात पण एक टाळी, यांत जशी भिन्नता असून कार्य एक आहे; त्याचप्रमाणें कराचें उत्पन्न व सरकारी खर्चाचें धोरण या दोन्हीचें कार्य, आर्थिकदृष्ट्या, उत्पादनावर होणाऱ्या परिणामाचे दृष्टीनें एक आहे. करामुळे लोकांकडून पैसा गेला म्हणजे तेवढें भांडवल व्यवहारांतून बाजूला गेलें असें म्हणणें चुकीचें आहे. करापासून होणारें उत्पन्न, सरकार खर्च करीत असून पुन्हां तो पैसा व्यवहारांत येतो. सरकारनें कर्ज फेडलें याचा अर्थ रामलालपासून कर घेऊन रमणलालच्या रोख्यांची फेड केली. या उलाढालींत सरकारला रामलालवर कर बसला म्हणून त्याचा संताप सहन करावा लागला. ज्याचें कर्ज परत मिळालें, त्याचे आमारासुद्धां मिळाले असतीलच, असें नाही. रामलालच्या ऐवजी, रमणलालजवळ पैसा आला, तो भांडवल म्हणून गुंतवील. समाजांतील भांडवल यानें कमी झालें नाही. भांडवलवाले बदलले इतकेंच. तसेंच जो खर्च सरकार जनतेच्या आरोग्यावर, सोयीवर खर्च करते; त्यानें राष्ट्रांतील नागरिकांची कार्यक्षमता वाढते, आरोग्य वाढते. या दृष्टीनें हा खर्च म्हणजे भांडवलांत खऱ्या अर्थानें भर टाकणाराच खर्च होतो. कामगार जास्त कार्यक्षम झाले, म्हणजे ती तरी, एक उद्योगघंद्याला सरकारनें देणगी दिली किंवा मदत दिली असेंच होते; करामुळे देशांतील संपत्ति कमी होते, हे म्हणणें चूक आहे. त्याचप्रमाणें देशांत कर देण्याची ऐपत किती आहे हे ठरवितांना, दिलेला कर व्यवहारांतील त्या मानानें भांडवल नाहीसें करतो, असें समजून ठरविणेंही चुकीचें आहे. कर देण्याची देशाची ऐपत ठरवितांना सरकारी खर्चाचा परिणाम लक्षांत घेतला पाहिजे.

पुष्कळ वेळां नवीन कर बसला अगर जुन्यांत वाढ झाली कीं, नेहमीं देशांत आतां कर देण्याची ऐपत राहिली नाही, नवीन करांचे बोजामुळे

उद्योगधंदे बसतील, मांडवलाचा पुरवठा कमी होईल वगैरे ठराविक आक्षेप ऐकण्यांत येतात. देशांतील कर देण्याची शक्ति, ऐपत म्हणजे नक्की काय याबद्दल अनेकांची अनेक मते आहेत. त्याचप्रमाणे ही शक्ति मोजण्याचे मापही मतभेदातीत असे एक नाही. करापासून अनिष्ट व अप्रिय परिणाम घडून आले तर ऐपतीबाहेर कर बसला असे म्हणतां येईल. त्याचप्रमाणे तुलनेनें या गोष्टीचा विचार करतां येईल. दोन वर्गांनीं कर द्यावयाचे आहेत, तेव्हां कोणत्या प्रमाणांत द्यावेत ? त्यांतील एक वर्ग प्रमाणापेक्षां जास्त देत असेल तर तुलनेनें त्या वर्गानें ऐपतीबाहेर दिलें असे म्हणतां येईल. अनिष्ट व अप्रिय परिणाम झाले हें मोजणें अगर ठरविणेंसुद्धां अवघड आहे. कारण येथेंसुद्धां अखेरीस मताचा प्रश्न येतो. कर म्हणजे अप्रिय गोष्ट. देणाऱ्यावर थोडासा तरी अनिष्ट परिणाम होणार ! निदान त्याचे दृष्टीनें करांमुळे काम करण्यास, पैसा सांचविण्यास उत्तेजनही मिळतें. त्याचप्रमाणे सरकारनें खर्च करून केलेल्या सोयींमुळे सार्वजनिक फायदाही मिळतो. या गोष्टी त्याचबरोबर जमेस धरल्या पाहिजेत. करापासून उभा केलेला पैसा सरकार कांहीं पुरून ठेवीत नाही. अगर समुद्रांत फेकून देत नाही. सरकारनें खर्चाकरितां कर बसवावे पण ते देण्याची राष्ट्रांत ताकद आहे कीं नाही, हें त्या खर्चाचे स्वरूपावरूनच ठरतें, त्यावर तें अवलंबून असतें. कारण करण्याचे परिणाम उत्पादन व विभागणी यांवर होतो; व कोणत्या कार्याकरितां सरकारनें खर्च केला असतां चांगले परिणाम घडून येतील हें त्यावर अवलंबून असतें. कांहीं कर बसल्यामुळे झालेलें नुकसान सरकारी खर्चाचे धोरणानें भरून निघतें. दोन्ही कर सारखे असून त्यांचे परिणाम, उत्पादन व विभागणीवर निरनिराळे होतात हें पूर्वी पाहिलें आहे. कांहीं व्यक्तींची ऐपत करानें कमी झाली, तर कांहींची वाढते. तात्पर्य राष्ट्रांतील उत्पन्नाचे मानानें अमुक एक प्रमाण म्हणजेच त्या राष्ट्राची कर देण्याची ऐपत असें निश्चित सांगणें कठीण आहे. त्याचप्रमाणे एखादी निश्चित रक्कम म्हणजे त्या ऐपतीची मर्यादा हेंही सांगणें कठीण आहे.

कर देणाऱ्याकडून इतकें घेतलें गेलें की, त्यास काम करण्यास, धंदा करण्यास उत्तेजन राहूं नये, व त्याचेजवळ इतकें थोडें शिल्लक राहिलें की, त्यामुळें नवीन उत्पादन, अगर जुनें चालविणें कठीण जावें असें झालें म्हणजे राष्ट्राच्या ऐपतीबाहेर कर बसला असें समजावें, असें एक मत आहे. पण या विचारसरणींत सरकार आपले खर्चानें राष्ट्राच्या व्यवहारांत पैसा टाकीत असतें. माणसांना उत्पन्न तयार करीत असतें व विभागणीमुळें लोकांची ऐपत वाढवीत असतें, ही गोष्ट लक्षांत घेतलेली दिसत नाही. वरील विचारसरणी ही अपुरी व चुकीची आहे. त्याचप्रमाणें राष्ट्रांतील उत्पादन कमी झालें म्हणजे ऐपतीबाहेर राष्ट्रांत कर बसला असें अनुमान काढणेंही चुकीचें आहे. भांडवलशाही राष्ट्रांत नफा हीच उत्पादनाची प्रेरकशक्ति असल्यामुळें कमी नफा होत असेल तर उत्पादन कमी करून किंमती वाढवून नफा वाढविणें, अगर पूर्वीचा कायम ठेवणें हें नेहमीं केलें जातें. या स्थितींत उत्पादन कमी झालें म्हणजे, ऐपतीबाहेर कर बसला अगर ऐपत कमी झाली असें होत नाही. उलट कर वाढत असूनसुद्धां उत्पादन स्थिर राहातें; एवढेंच नव्हे तर वाढतेंही. तात्पर्य, उत्पादनाचे मापानें ऐपत ठरविणें बिनचूक होणार नाही. राष्ट्रांतील वस्तु व सोयींचें एकंदर उत्पादन जें होईल त्यांतून राष्ट्रांतील जनतेला जिवंत राहण्यापुरतेंच जितकें लागेल तेवढें उणें करून, जें राहिल. ती राष्ट्राची कर देण्याची ऐपत अशी कांहींनी व्याख्या केली आहे. जिवंत राहण्यापुरतेंच म्हणजे किती हें ठरविणें कठीण आहे. 'योग्य राहणी' किमान-वेतन, जीवनवेतन, धंदागणिक, 'परिमाणवेतन' अगर 'प्रमाणवेतन' या सर्व कल्पनांच्या अनेक व्याख्या झाल्या आहेत. निरपेक्ष व निश्चित अशी व्याख्या करणें कठीण आहे. त्याचप्रमाणें अवश्य तेवढें ठरलें व तेंही कमी केलें तर राष्ट्रांतील भावी ऐपत नाहीशी होईल; व एक काल ससा येईल की, राष्ट्राला कर बसविणें अशक्य होईल ! असें दृश्य अद्याप इतिहासांत दिसलें नाही. अवश्य तेवढेंच जीवनाला खर्च केल्यानंतर जें शिल्लक राहतें, तीच ऐपत हें म्हणण्याऐवजीं, कांहींचें म्हणणें यथायोग्य खर्च करून, अगर जो खर्च

होईल तो उत्पादनांतून उणा करतां, जें काय शिल्लक राहींल, ती ऐपत समजावी. कर वसूल होत आहेत तोंपर्यंत राष्ट्राच्या ऐपतीबाहेर कर बसला असें म्हणतां यावयाचें नाहीं. वसूल होणारा कर या शिल्लकेंतूनच दिला जातो, असें मानणें भाग पडतें. तात्पर्य निवळ उत्पादनावरून अगर उत्पादनांतून चालू उपभोगासाठीं लागणारा पैसा उणा करून, राष्ट्रांतील कर देण्याची ऐपत काढणें सयुक्तिक होणार नाहीं. ही ऐपत एकंदर राहणाविर, घटनेवर, व्यक्तीवर, करामुळें होणारे परिणामावर, सरकारच्या खर्चाच्या धोरणावर वगैरे उत्पादनाचे विविध गोष्टींवर अवलंबून असल्यामुळें ती निश्चितपणें मोजणें कठीण व त्याचप्रमाणें अमुक मर्यादेपुढें कर ऐपतीबाहेर निश्चितपणें वाढतील हेंही सांगणें कठीण आहे.

राष्ट्राची कर देण्याची शक्ति जरीं मुक्त करणें कठीण असलें तरी व्यक्तीची सापेक्षपणें ती ठरविणें अवघड नाहीं. कराची वांटणी कशी व्हावी, जोजा कसा विभागला जावा, हें ठरवितांना व्यक्तीची ऐपत कशी लक्षांत घेणें जरूर आहे, त्याचप्रमाणें ऐपत कशी मोजावयाची यासंबंधीं विवेचन येऊन गेलें आहे. त्याचप्रमाणें आधुनिक जगांत कांहीं राष्ट्रे संयुक्त स्वरूपाची आहेत. एक मध्यवर्ती शासन अगर सरकार व त्याच्याशीं जोडलेले अनेक प्रांत अगर संस्थाने असतात. अमेरिकेचीं संस्थाने, आपापल्या भागांत स्वतंत्र असून समार्क हिताच्या गोष्टीकरितां मध्यवर्ती सरकारशीं घटनेनें जोडलेलीं आहेत. हिंदुस्थानचे मध्यवर्ती सरकारला, प्रांतांतील सरकारें जोडलेलीं आहेत. जेव्हां समार्क खर्चासाठीं कर बसवावयाचा असतो, तेव्हां प्रत्येक प्रांतापासून अगर संस्थानापासून ऐपतीप्रमाणें तो घेण्यांत यावा हें मान्य होण्यासारखें आहे. समार्क खर्च जास्त वाढला तर श्रीमंत भागापासून जास्त प्रमाणांत, व गरीब भागापासून कमी प्रमाणांत घेण्यांत यावा, हेंही तितकेंच सयुक्तिक होईल. तुलनेनें कोणता भाग, अगर प्रांत अगर संस्थान श्रीमंत आहे हें ठरविणें अवघड नसतें. कोणती व्यक्ति, दुसऱ्या व्यक्तीपेक्षां गरीब आहे हें ठरविणेंही अवघड नसतें. सर्व राष्ट्रांची ऐपत, कर देण्याची

शक्ति ठरविणें अवघड, म्हणून दोन प्रांतांत अगर दोन देशांत तुलनेनें कोण गरीब, कोण श्रीमंत हें सांगतां येणार नाही असें नाही. तथापि तुलनेनें एक व्यक्ति दुसऱ्यापेक्षां श्रीमंत आहे अगर एक राष्ट्र दुसऱ्या राष्ट्रापेक्षां श्रीमंत आहे एवढ्यानें श्रीमंत व्यक्तीवर अगर श्रीमंत राष्ट्रावर वाटेल तितका कर लादतां येईल असें मात्र नव्हे. रामा गोविंदापेक्षां शहाणा आहे, एवढ्यानें तो सर्वज्ञ ठरत नाही, किंवा हुना पहिल्या स्थितीचा दुसऱ्याशीं कांहींही संबंध नाही. तुलनेनें ठरविलेल्या ऐपतीचा वास्तविक ऐपतीशीं कांहीं संबंध नाही. एक ठरवितां येते दुसरी मात्र राष्ट्राचे बाबतींत ठरविणें अवघड आहे.

राष्ट्रांतील कर देण्याची शक्ति अगर ऐपत ठरविणें अवघड असलें तरी, करामुळे होणारे सर्वांगीण आर्थिक परिणाम लक्षांत घेऊनच ते बसविले पाहिजेत. कोणता कर किती मर्यादेपर्यंत वाढवावा अगर एकंदर करयोजना कोणत्या मर्यादेपर्यंत व्हावी हें ठरवितांना, ज्या योजनेनें जास्तीत जास्त सामाजिक हित होईल, ती योजना असावी हीच कसोटी बरोबर आहे. एखाद्या करयोजनेपासून होणारें समाजाचें हित, जर त्यापासून होणाऱ्या नुकसानीपेक्षां, सामाजिक नुकसानीपेक्षां, जास्त असेल, तर ती योजना योग्य म्हटली पाहिजे. कांहीं करामुळे व्यक्तीचें नुकसान होईल. तथापि जी कसोटी लावावयाची ती व्यक्तीचें हित अगर अहित नसून, त्या करापासून सामाजिक हित एकंदरीनें जास्त साधतें कीं नाही, ही असावी. त्याचप्रमाणें एखादा कर घेऊन भागत नाही; तर सर्व कर घेऊन सर्वांचा वरील दृष्टीनें विचार करून ज्यांत सामाजिक हित जास्त साधेल, तीच करयोजना, योग्य असें ठरविणें बरोबर होईल. म्हणून एकंदर करयोजना कोणत्या मर्यादेपर्यंत नेणें इष्ट आहे, हें वरील दृष्टीनें ठरविलें पाहिजे. करांची वांटणी, करांचा बोजा कसा विभागला जावा हें ठरवितांना व्यक्तीची ऐपत लक्षांत घेतली पाहिजे, हें उघड आहे. पण ही विभागणी करतांना कर देण्यानें उत्पादनावर, एकंदर आर्थिक परिस्थितीवर, समाजाचे दृष्टीनें काय परिणाम होतो, हें लक्षांत घेतलें पाहिजे. नुसता पैशाचा भार करानें बसला एवढाच

विचार न करतां ज्यावर तो बसला त्यानें तो भार सहन केल्यामुळे, समाजाचे दृष्टीनें उत्पादनावर, एकंदर आर्थिक व्यवहारावर, काय परिणाम होईल, हें लक्षांत घेतलें पाहिजे; व ज्या करयोजनेनें हे परिणाम जास्त हिताचे होतील अशी ती असली पाहिजे. वरील दृष्टीनें व्यक्तीवर ऐपती-प्रमाणें कर बसवितांना समाजाचें कर्मांत कमी नुकसान होईल, अशी काळजी घेतली पाहिजे. तात्पर्य व्यक्तीकडे व्यक्ति म्हणून न पाहतां समाजाचे दृष्टीनें पाहिलें पाहिजे.

समाजाचें हित, राष्ट्राचें हित, याचें स्वरूप कसें ठरेल हें त्या राष्ट्राच्या परिस्थितीवर अवलंबून राहिल. जें विद्यमान सरकार असेल तें, ज्या वर्गाच्या हातांत असेल, त्याची या बाबतीत जी दृष्टि असेल, तीच सरकारची असणार. जेथें सरकार सर्वस्वी घनाढ्यवर्गाचे हातांत असेल, तेथें जी दृष्टि असेल ती दुसरीकडे, जेथें समाजवादी वर्ग प्रबळ असेल तेथें असणार नाही. सरकार या शक्तीचा उपयोग राष्ट्राचें हित, समाजाचें हित साधावयाचें, असा बाहाणा करून स्वार्थी वर्ग आपलेंच हित साधण्याकडे करीत असतात. संरक्षक जकाती असोत, अगर घंद्यांना देणग्या असोत, नांव मात्र समाजहिताचें, फायदा कांहीं व्यक्तींचा, विवक्षित वर्गांचा असा अनुभव सर्वत्र आहे. खरें सामाजिक हित म्हणजे एका व्यक्तीचें नव्हे, व्यक्तीच्या लहान लहान समूहांचें नव्हे, कोणत्याही विवक्षित वर्गाचें नव्हे, तर समाजांतील, राष्ट्रांतील सर्व व्यक्तीचें सामुदायिक दृष्टीनें हित, आणि हें सामाजिक हित जास्तीत जास्त साधणें, हें करयोजनेचें उद्दिष्ट असावें.

उत्पन्नाच्या आणखी बाबी

आधुनिक सरकारला ज्याप्रमाणे निरनिराळ्या करांपासून उत्पन्न येते, त्याचप्रमाणे कांहीं उत्पन्न, मिळकतीपासून सरकार उत्पादन करते, कांहीं घंदा अगर उद्योग करते, त्यापासून येते. या उत्पन्नाचा कांहींतरी परिणाम करयोजनेवर होत असतो. या बाबीपासून खूप उत्पन्न मिळाले तर सरकार कांहीं कर कमी करील अगर कांहींचे दर कमी करील. त्याचप्रमाणे हे उत्पन्न वाढले तर आणखी नवीन योजना तयार करून त्यावर खर्च करील अगर हाती घेतलेल्या योजना जास्त वाढतील. राष्ट्रांतील कांहीं मिळकती सरकारच्या मालकीच्या असतातच. खासगी जमिनी सोडून दिल्या म्हणजे राष्ट्रांतील राहिलेली जमीन हीही एक उत्पन्नाची बाब आहे. मोठमोठाली जंगले, त्यांपासून बरेच उत्पन्न सरकारला येत असते. कांहीं ठिकाणी सरकार, जंगलाची जोपासना करून, मोठे उत्पन्न मिळविते. देशालगतचा समुद्र कांहीं मर्यादेपर्यंत आंतरराष्ट्रीय कायद्याप्रमाणे, त्या त्या सरकारच्या मालकीचा असतो, त्यांतून मासे धरण्याचा मोठा घंदा असतो, त्यावर परवानगीकर बसवून, मालकी हक्काबद्दल सरकार उत्पन्न वसूल करित असते. त्याचप्रमाणे सरकारी जमिनींतून कोळशाच्या अगर अन्य खनिज पदार्थांच्या खाणी खोदण्याचे हक्क विकून, सरकारला उत्पन्न मिळत असते. मोठमोठ्या शहरांतील अगर शहरालगतच्या जमिनी, सरकारी मालकीच्या असल्यास त्यांपासूनही सरकारला उत्पन्न येत असते. कांहीं ठिकाणी सरकार मोठमोठ्या इमारती अगर मजुरांकरिता चाली बांधून उत्पन्न मिळवीत असते. मिळकतीचे उत्पन्नाप्रमाणेच मोठमोठ्या सोयी करून, त्या आपल्या देखरेखीखाली चालवून सरकार उत्पन्न मिळवीत असते. मिळकतीपासून अगर उद्योगापासून होणारे उत्पन्न जे खर्च वजा जातां ऐन राहात असेल, तेच समजले पाहिजे. ते जितके जास्त राहिल, त्या मानाने करयोजनेवर परिणाम होत असतो. खुद्द हिंदु-

स्थानांत रेल्वेच्या असल्या उत्पन्नांतून, दरसाल कोट्यवधि रुपये हिंदुस्थान सरकारला मिळत असतात, हें सर्वसामान्य अंदाजपत्रकांतील एक जमेचें कलम आहे. सन १९३७-३८ सालीं रु. ३२ कोटी ६९ लक्ष, १९३८-३९ सालीं ३१ कोटी ९६ लक्ष व सन १९३९-४० सालीं ३१ कोटी ७५ लक्ष, याप्रमाणें ऐन रकमा रेल्वेपासून हिंदुस्थान सरकारला मिळाल्या. पुढें या रकमेंतून, सन १९३७-३८ सालीं २९ कोटी ८९ लक्ष, सन १९३८-३९ सालीं २९ कोटी ९२ लक्ष, व सन १९३९-४० सालीं २९ कोटी ६२ लक्ष व्याजापायी (अंदाजें) दिल्यानंतर, जी ऐन रक्कम राहिली, ती हिंदुस्थान सरकारला, सर्वसामान्य खर्चाकरितां दरसाल मिळत गेली; त्यामुळे तितक्यापुरती करवाढ करण्याचें कारण पडलें नाहीं. ही रेल्वेच्या उत्पन्नाची बाब वाढत्या स्वरूपाची आहे असाच अनुभव येत आहे.

सरकारनें काय काय कामें अंगावर घ्यावी, व आपले देखरेखीखालीं करावी, याला कोणी मर्यादा घालूं शकत नाहीं. राष्ट्रांतील राजकारणावर हें अवलंबून आहे. तथापि कांहीं गोष्टी अशा स्वरूपाच्या असतात की, त्यांचें उत्पादन हें सरकारी मालकीचें, सरकारी देखरेखीखालीं असणें अवश्य असतें. कांहीं मिळकती अशा स्वरूपाच्या असतात की, त्यांची मालकी सरकारीच असणें अपरिहार्य असतें. दारूगोळा तयार करण्याचें काम, त्यावरील देखरेख व नियंत्रण हें सरकारचेच हातीं पाहिजे. देशाचें संरक्षण व त्याकरितां जरूर असणारें सैन्य, आरमार, विमानदल हें सर्व सरकारी व सरकार नियंत्रणाखालींच असलें पाहिजे. परंतु यापासून सरकारला ऐन उत्पन्न कांहीं नाहीं, व कोणी त्याची अपेक्षाही करित नाहीं. ही गोष्ट करणें, हें सरकारचें आद्यकर्तव्य मानलें जातें. त्याचप्रमाणें देशांतील चलन सरकारचे हातीं असणें हेंही इष्ट आहे, इतकेंच नव्हे तर अवश्य आहे. सोयीच्या दृष्टीनें, राजकारणाच्या दृष्टीनें, त्याचप्रमाणें व्यवहाराच्या दृष्टीनें, चलन व तत्संबंधीं सर्व कामें सरकारतर्फे व्हावीत, हें आतां सर्वमान्य झालें आहे. यापासूनही सरकारला उत्पन्न मिळत असतें.

सरकारने हाती घेतलेल्या कामापासून उत्पादनावर व विभागणीवर काय परिणाम होतो या दृष्टीने मुख्यतः विचार करावयाचा आहे.

नुसती बशा स्वरूपाची सरकारी मालकी असली व त्यावर सरकार प्रत्यक्ष देखरेख करित नसेल, तर नुसत्या मालकीचा परिणाम, फारसा होणार नाही. हिंदुस्थानांतील जमीनमहसूल कांहीं ठिकाणी कराचे स्वरूपाचा व कांहीं ठिकाणी खंडाचे स्वरूपाचा आहे असे मानतात. कसणाराचे दृष्टीने त्यांत विशेष फरक पडत नाही. एक ठिकाणचा कसणारा बशा मालकाला खंड देतो, दुसरा सरकारला देतो; पण त्यांत नांव महसूल एवढाच फरक दिसतो. खाणीकरितां सरकारला भाडेपट्टा लिहून देऊन जमीन घेतली काय, अगर खाजगी मालकाला भाडेपट्टा लिहून घेतली काय; जोंपर्यंत शर्ती सारख्याच आहेत, तोंपर्यंत फरक कांहींच नाही. पुष्कळ वेळां चांगल्या रीतीने व मोठ्या प्रमाणांत उत्पादन करण्याच्या कामांत, खाजगी मालकी ही अडचणीची बाब होते. कोळसा निघेल अशी जमीन पुष्कळ मालकांच्या मालकीची असली, तर ती सर्वांकडून म्याब्याची व त्यांत मोठी साधनसामुग्री घालावयाची या कामांत अडचणी उत्पन्न होतात. प्रत्येक मालकीतुक्क्यांत कांहीं निरनिराळे उत्पादनसंच बसविणे शक्य नसतें. उलट सलग हजारों एकर जमीन मिळाली तर, उत्पादन, मग तें लागवडीचे असो अगर खनिज संपत्तीचे असो, कमी खर्चाचे, जास्त सोयीचे व अत्यंत फायदेशीर होतें. ही परिस्थिति जेथे सरकारी जमीन आहे तेथे जास्त शक्य आहे. पुष्कळ ठिकाणी खाजगी मालकी ही शहर सुधारणेला, आरोग्याला विघातक होते. कुठलीही नगरसुधाराईची योजना काढा, त्याला जमीनमालकांचा विरोध ठरलेलाच. ज्या योजनेत त्यांचा फायदा आहे, त्यांनासुद्धां ते विरोध करतात, हा अनुभव आहे. स्वतः कांहीं करावयाचे नाही, कोणी करित असेल तर अडथळा करायचा, असेच वर्तन दिसून येतें. सार्वजनिक हितासाठीं सरकारने कित्येक गोष्टी अंगावर वेऊन करणे, याच कारणाकरितां इष्ट व अवश्य ठरतें. जेथे सरकार नुसत्या

मालकी हक्काची नजराणा घेऊन मान्यता देऊन, स्वस्थ न बसतां स्वतः ती योजना अगर उत्पादन अंगावर घेऊन करतें, त्या ठिकाणीं या गोष्टीचा उत्पादनावर परिणाम होतो. एखादें उत्पादन खाजगी रीतीनें चांगलें होऊं शकेल, त्यांत कार्यक्षमताही जास्त असेल, तथापि अनेक दृष्टींनीं तें सरकारनें करणें इष्ट असतें. मोठमोठ्या सोयी, मोठमोठालीं कामें, सर्वस्वीं सरकारनें करावीं, कां खाजगी व्यक्ति अगर कंपन्यांनीं करावीं, कां सरकार व खाजगी संस्था यांच्या साहाय्यानें व सहकारानें करावीं, हा मोठा महत्त्वाचा व व्यापक प्रश्न आहे. देशांतील वाहतुकीचीं साधनें, विजेचा पुरवठा, कोळशाची निपज, नभोवाणी वगैरे अनेक गोष्टींचें उत्पादन वरील दृष्टीनें कोणी केलें असतां, जास्त कार्यक्षम होईल व राष्ट्राच्या हिताचें होईल. याबाबत अनेक मते आहेत. सरकारनें या गोष्टी आपल्या मालकीच्या करून, प्रत्यक्ष अंगावर घेऊन केल्या कीं, त्याचा परिणाम राष्ट्रांतील उत्पादनावर होईल हें मात्र निश्चित.

विभागणीच्या दृष्टीनें विचार केला तर, खाजगी मालकीपेक्षां सरकारी मालकीमुळे संपत्तीची वांटणी कमी विषम होते; समाजाच्या दृष्टीनें जास्त हितावह होते. कित्येक ठिकाणीं सरकार धंदा अगर जमीन अगर अन्य उत्पादनसंच घेताना, खाजगी मालकीबद्दल नुकसानभरपाई देत असतें; आणि ही नुकसानभरपाईची रक्कम, जर अवास्तव असेल, तर सरकारनें मालकी घेतली म्हणून त्यापासून जनतेची सोय होईल; पण आर्थिक दृष्ट्या फायदेशीर होणार नाही. समजा हिंदुस्थानांतील सर्व टेलिफोन कंपन्या, सरकारनें आपल्या ताब्यांत घेतल्या व मालकीच्या केल्या आणि त्याबद्दल सर्व सामुग्री संच व लौकिक यांची किंमत दिली व ती अगदीं चालू हिशोबानें दिली, तर सरकारला विशेष फायदेशीर होणार नाही, नुकसानभरपाईच्या रकमेवरील व्याज जाऊन, जर कांहीं उत्पन्न शिल्लक राहात असेल, तर फाबदा; दर वाढवून उत्पन्न वाढविलें तर लोकांचें सरळ नुकसान या व्यवहारानें होतें. दर न वाढविले, तर सरका-

रचें, म्हणजे अप्रत्यक्षपणें सर्व जनतेचें नुकसान होतें. देशांतील उत्पादन सार्वजनिक व सरकारी मालकीचें करावयाचें व भरपूर नुकसानभरपाई, खाजगी मालकांना द्यावयाची, म्हणजे खाजगी संपत्ति नाहीशी होत नाही. फक्त तिचें स्वरूप बदलतें. जनतेवरील करांचा बोजा कमी होत नाही; वाढण्याचाच संभव जास्त. हा नुकसानभरपाईचा प्रश्न सर्व राष्ट्रांत नाजूक झाला आहे. अजिबात नुकसानभरपाई न देतां सरकारनें उत्पादनाची मालकी घेणें, व्यक्तिशः अन्याय्य वाटणें साहजिक आहे. पण त्याचबरोबर भरपूर नुकसानभरपाई देऊन, त्याचा बोजा जनतेवर कायमचा बसविणें, हेंही समाजाच्या दृष्टीनें अन्यायाचें आहे. त्यांतले त्यांत मधला मार्ग काढण्याकडे साहजिक प्रवृत्ति होते. जेथें सरकारी मालकीवर नुकसानभरपाईचा बोजा नाही, अगर बेतानें आहे, त्या ठिकाणीं विभागणीचे दृष्टीनें इष्ट असेच परिणाम घडतात. सरकारी मालकीचें उत्पादन असलें, म्हणजे जसा विभागणीवर परिणाम होतो, तसाच सरकारनें प्रत्यक्ष अंगावर घेऊन एखादें उत्पादन केलें असलें म्हणजे होतो. हे परिणाम कमीजास्त प्रमाणांत घडून येणें हें उत्पादनाची किंमत सरकार जी ठेवील त्यावर अवलंबून असतें.

खाजगी मालक उत्पादनाची किंमत जास्तीत जास्त नफा कसा मिळेल या दृष्टीनें ठेवीत असतो. जेथें स्पर्धा असेल तेथें शेवटीं उत्पादनाची किंमत उत्पादनखर्चाचे आसपासपर्यंत येते. परंतु सरकारला निरनिराळ्या गोष्टी ध्यानांत घेऊन, किंमत मुक्रर करावी लागते. कांहीं वेळा सरकार उत्पादनखर्चाचा विचार न करतां तें उत्पादन करील. कांहीं वेळा सरकार उत्पादनखर्चाचे मानानें लागणारी किंमत सक्तीनें वसूल करील, तर कांहीं उत्पादन विक्रीस ठेवील, भाव पटल्यास जनतेनें घ्यावें; न पटल्यास घेऊं नये. कोणत्या उत्पादनाचे बाबतींत कोणतें तत्त्व स्वीकारावयाचें हें त्या उत्पादनावर, त्या सोयीवर अवलंबून राहिल. देशाचें, परस्पर व अंतर्गत बंडाळीपासून संरक्षण करणें, देशाच्या राज्यव्यवस्थेसाठीं कराव्या लागणाऱ्या गोष्टी, मोफत

निदान प्राथमिक शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्याच्या गोष्टी, अनाथ व पंगूंची व्यवस्था वगैरे स्वरूपाच्या गोष्टी, सरकारला कराव्याच लागतात. तेथे खर्चाचे दृष्टीने उत्पादन ही दृष्टि नाही, अगर व्यापारी नफ्याची दृष्टि नाही. बाप मुलाचे पालनपोषण करतो, यांत कर्तव्याची भावना आहे. पुढे मुलें मोठी झाल्यावर जें मिळवतील तें त्यांवर खर्च केलेल्या रकमेचे मानानें चांगलें व्याज सुटेल, ही दृष्टि तेथें नाही. म्हणून वरील स्वरूपाच्या गोष्टी करणें, सरकारचें कर्तव्य ठरतें व तें पार पाडण्यासाठी सरकारला कर बसवावे लागतात. ही सर्वसामान्य, करयोजनेमागील भूमिका असते. कांहीं गोष्टी, सरकार अगर स्थानिक संस्था करतात व त्याला लागणारा उत्पादनखर्च सक्तीने जनतेकडून वसूल करण्यांत येतो. पाणीपुरवठा, सार्वजनिक ठिकाणचा विजेचा अगर प्रकाश पुरवठा, त्याचप्रमाणें सार्वजनिक रस्ते वगैरेचा खर्च लोकांकडून कररूपानें वसूल केला जातो. कर म्हणजे सक्तीने द्यावी लागणारी संपत्ति. अर्थात् हा कर अगर त्याचे दर हे या गोष्टींच्या अगर सोयीच्या उत्पादनखर्चाचे प्रमाणांत असतात. त्यांचा उत्पादनखर्च अगर किंमत कररूपानें म्हणजे सक्तीने जनतेकडून वसूल केली जाते. कांहीं गोष्टी सरकार उत्पादन करतें, मात्र त्यांची किंमत कर बसवून म्हणजे सक्तीने वसूल करीत नाही. उदाहरणार्थ पोस्ट, टपाल, यांची सोय, सरकारी रेल्वे, ट्राम वगैरे.

या श्रेवटल्या प्रकारानें जेव्हां सरकार उत्पादन करतें, तेव्हां सरकारची दृष्टि काय असावी, हा मोठा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. हें उत्पादन निव्वळ लोकांची सोय व्हावी व जेवढा खर्च पडला असेल, तेवढीच किंमत घेऊन करावी, कां त्यांतून कांहीं नफा पण काढावा ? त्याचप्रमाणें लोकांची सोय होत असेल, समाजाचें हित होत असेल, पण त्यावर होणारा खर्च ठेवलेल्या किंमतीनें भरून निघत नसेल, तर तें उत्पादन करावें कीं नाही ? करावें, असें असेल, तर होणारें नुकसान अन्य कर वाढवून भरून काढणें न्याय्य आहे कीं नाही ? फायदा किंवा नुकसान याला तरी कांहीं मर्यादा असावी कां नाही ? जेथें सामाजिक सोयीचा प्रश्न उपस्थित होत नसेल, तेथें सर-

कारी उत्पादन, व्याप्रमाणें खाजगी उत्पादन विकलें जातें त्याप्रमाणे विकलें जाणें हें योग्य होईल. सरकारी जंगलांतील सागवान अगर अन्य माल हा साधारण उत्पादनकिंमतीत विकला जावा. स्पर्धा असल्यामुळें हें करणें अपरिहार्य होतें. मात्र जर सर्व जंगलें, सरकारी मालकीचीं, इमारतीचे लांकडाचें उत्पादन म्हणजे सरकारी मक्तेबाजी असेल, तेथें अर्थात् निराळी दृष्टि ठेवावी लागेल. जेथें मक्तेबाजी नसेल, तेथें सरकारी उत्पादनाची किंमत वरील दृष्टीनें ठेवली, म्हणजे खाजगी उत्पादन पण त्याच किंमतीस विकावें लागतें. या दृष्टीनें हें धोरण समाजाच्या हिताचें होतें. पण जेथें सामाजिक सोयीचा अगर हिताचा प्रश्न महत्त्वाचा व मुख्य असतो, त्या ठिकाणीं उत्पादनाची किंमत त्याचे खर्चापेक्षां जास्त ठेवणें इष्ट असतें. दारूबंदी करावयाची असेल, अगर तिची विक्री कमी करून समाजाचें हित करावयाचें म्हणजे दारू तयार करणें हें सरकारनें आपले ताब्यांत ठेवून, त्यावर उत्पादनखर्चापेक्षां जास्त किंमत ठेवणें योग्य होईल. दारू महाग झाल्यामुळें खप कमी होईल व तेंच उद्दिष्ट असतें. गिऱ्हाइकाला द्यावी लागणारी किंमत जास्त, किंबहुना एका अर्थानें जबर करच त्याला द्यावा लागतो. त्याचबरोबर सरकारलाही उत्पन्न मिळतें पण जसजशी किंमत वाढेल त्यामानानें खप कमी होईल. जर सरकारी उत्पादनापासून खूप उत्पन्न मिळावें, हाच हेतु असेल तर तें उत्पादन, सरकारनें आपल्या एकट्याकडेच ठेविलें पाहिजे. त्याला मक्तेदारीचें स्वरूप, कायदेशीर रीतीनें आणलें पाहिजे. फ्रान्स, इटली या देशांतून तंबाखू तयार करणें ही सरकारची मक्तेदारी आहे. फ्रान्समध्ये तर काढ्यांच्या पेंथ्या तयार करणें हीसुद्धां सरकारी मक्तेदारी आहे. या मक्तेदारीमुळें, या देशांना त्या त्या उत्पादनापासून खूप उत्पन्न मिळतें. खाजगी उत्पादन नाही, स्पर्धा नाही, या स्थितीत खप कमी होणार नाही, इतकी काळजी घेऊन किंमत वाढवून, उत्पन्न वाढविणें हा क्रम उरलेला आहे. घेतलेली किंमत, उत्पादन-खर्चापेक्षां केव्हांही या स्थितीत जास्त बसणार, व त्यामुळें एकप्रकारें या वस्तु घेणाऱ्या लोकांकडून करच घेतला जातो, हें उघड आहे. वस्तु घ्यावी

लागते, सरकारशिवाय कोणी तयार करित नाही, म्हणून सरकारने ठेवलेली किंमत घावी लागते, यांत निःसंशय अप्रत्यक्ष पण जाणवणारी सक्ति आहे. कांहीं वेळां एखादे उत्पादन जनतेने जास्त प्रमाणांत घ्यावे, अगर एखादी सोय जास्त प्रमाणांत उपयोगांत आणावी, हें समाजाच्या हिताचें असेल तर ती गोष्ट कमी किंमतीत किंबहुना उत्पादनखर्चापेक्षांही कमी घेऊन, प्रसंगी सरकारने फुकटही दिली पाहिजे. प्लेग, कॉलरा वगैरे रोगांवर प्रतिबंधक लस फुकट देणे सरकारला जरूर पडते. समाजांत जास्त शिक्षणाची, शिकलेल्या कारागिरांची जरूरी आहे, तर हें शिक्षणही फुकट अगर नाममात्र किंमत ठेवून सरकारने हातीं घेणे योग्य होते. राष्ट्रांतल मुख्य मुख्य रस्ते, यांवर खर्च करून व्यापार वाढविणे समाजाचे दृष्टीने चांगले, व ठिकठिकाणी नाकी बसवून कर वसूल करणे, हें गैरसोयीचें म्हणून या गोष्टी सरकारने कांहींही न घेतां कराव्यात हेंच योग्य ठरते. मात्र याप्रमाणें सरकारने उत्पादन फुकट दिलें, अगर कमी किंमतीनें नुकसानीत विकलें तर झालेला खर्च सर्वसामान्य करांतून करावा लागतो. सरकार उत्पादन करते, होणारा खर्च उत्पादन देतांना सक्तीनें अगर खुषीनें वसूल करत नाही, येथें सरकार सर्वसामान्य कराचें तत्त्व स्वीकारते.

जेथें सरकार उत्पादन करते व तें विकते. जो घेईल तो किंमत देतो, त्या ठिकाणीं, विभागणीचे दृष्टीनें काय परिणाम होतात हें पाहिलें पाहिजे. सरकार करित असलेलें उत्पादन, जर नफा न घेतां, किंबहुना थोडें नुकसानीतच विकत असेल तर जो तें उत्पादन अगर ती सोय जास्त प्रमाणांत घेत असेल, त्याचा प्रमाणानें जास्त फायदा होतो, हें उघड आहे. त्याचप्रमाणें सरकार जास्त किंमत घेऊन नफ्यानें तीच गोष्ट विकित असेल तर जे लोक सदरहू उत्पादन जास्त प्रमाणांत घेत असतील, त्यांचें नुकसान जास्त, हेंही उघड आहे. समजा सरकार कोयनेल तयार करते व तें कमी किंमतीस नुकसान सोसून विकते, कारण गरीबांना घेणे परवडावें. येथें जो जास्त कोयनेल नेईल त्याला फायदा जास्त, कारण कोयनेलचे प्रत्येक प्रमाणामागे

सरकारला नुकसान सोसावें लागतें, तर घेणाराला प्रत्येक प्रमाणामागें कमी किंमत द्यावी लागते, म्हणून फायदा वाढत जातो. १ रुपया किंमतीचें कोयनेल सरकार १२ आण्यांस विकतें. रुपयाचें घेतलें तर ४ आणे फायदा. २ रुपयांचें घेतलें तर ८ आणे फायदा, याप्रमाणें फायदा वाढत जातो. तीच गोष्ट सोयीची; रेखेचा सीझनपास स्वस्त किंमतीस मिळतो, त्याचा उपयोग, म्हणजे रेखेचा उपयोग जास्त करील त्याला फायदा जास्त. दिवसांतून एकदां पुणें तें लोणावळ्यास जाऊन येणारास जो फायदा होईल त्यापेक्षा अधिक वेळां खेपा घालणारास अधिक फायदा हें उघड आहे. तसेंच जर उत्पादनाची किंमत सरकारनें जबर ठेविली, तर घेणाऱ्याला जास्त घेण्यानें जास्त नुकसान होतें. वारू सरकार तयार करतें व जास्त किंमत ठेवतें. जो जशी जास्त घेईल, त्या प्रमाणांत त्याला जास्त किंमत द्यावी लागेल, म्हणजेच त्याचें नुकसान दरप्रमाणाला वाढत जाईल. हे परिणाम लक्षांत घेतां, जी वस्तु अगर सोय सरकार उत्पादन करीत असेल व जिचा उपयोग श्रीमंत वर्गीपेक्षां गरीब वर्गाला जास्त होतो, ती कमी किंमत घेऊन अगर नुकसानीनें विकली, तर विभागणीचे दृष्टीनें जास्त न्याय होतो, विभागणीतील विषमता कमी होते; उलट तीच जास्त किंमतीस नफा घेऊन सरकारनें विकली तर गरिबांवर अन्याय होतो; इतकेंच नव्हे तर गरिबांवर बोजा, ऐपतीचे दृष्टीनें जास्त बसून, विद्यमान विषमतेत आणखी भर पडते. माणसाच्या ऐपतीचे मानानें वस्तूची किंमत घेणें कठीण. तिसऱ्या वर्गाचें रेखे तिकिट काढतांना, उतारूचें उत्पन्न विचारून, त्यावरून किंमत ठरविणें व ती आकारणें अशक्य आहे. वस्तुविक्रीबाबत अशक्य नसलें, तरी अडचणीचें आहे. कांहीं सरकारी दवाखान्यांतून गरिबांना औषधें फुकट तर साधारण उत्पन्नवाल्यांना कांहीं तरी किंमत द्यावी लागते असें आहे. परंतु एकंदरीनें हें थोडें अडचणीचेंच असतें, असा अनुभव आहे.

सरकारी उत्पादन, सरकारनें केलेल्या सोयी यांचा खर्च सर्वसामान्य करांतून काढावा, कां तो सक्तीनें त्यापुरता कर बसवून काढावा, कां उत्पा-

दन विकून त्या विक्रीतून काढावा हे त्या उत्पादनाचे, सोयीचे स्वरूपावर व व्यवहाराचे दृष्टीने कोणते सोपे जाईल, यावर अवलंबून राहिल. कांहीं प्रसंगी एकंदर राष्ट्रांतील उत्पादनावर होणाऱ्या परिणामाचे दृष्टीने, त्यापुरता कर बसवून, उत्पादनखर्च वसूल करणे, फायद्याचे होईल. मोटारीमुळे रस्त्यांची नासधूस फार होते, त्याचा दुरुस्तीखर्च सर्वसामान्य करांतून करणे, म्हणजे जनतेवर अन्याय आहे; म्हणून मोटारीवर कर बसवून तो वसूल करून घेतला पाहिजे. नवीन पद्धतीचे सीमेंटचे रस्ते तयार करणे, त्याचा खर्च त्याकरितां कर ठेवून वसूल केला पाहिजे. पेट्रोलवरील करांतूनच ह्या गोष्टी हिंदुस्थानांत होतात. जर या गोष्टी, सर्वसाधारण करांतून करावयाच्या ठरविले तर दुसऱ्या कित्येक गोष्टींवर सरकारला खर्च कमी करावा लागेल व त्यामुळे देशांतील साधनसामुग्रींवर, एकंदर उत्पादनावर, अनिष्ट परिणाम होईल. अवश्य गोष्टींचे उत्पादन कमी करून, रस्ते सुधारण्याकडे सामुग्रीचा ओत्र वळवणे हितावह होणार नाही. सर्वसामान्य जनतेने मोटारवाल्यांचे सोयीसाठी बोजा स्वीकारावा हे न्याय्य नाही. तथापि जर नवीन रस्त्यामुळे, नवीन वाहतुकीचे मार्ग निघाल्याने, जर व्यापाराची प्रगति होत असेल, समाजाचे हित होत असेल, तर थोडा बोजा स्वीकारणे अयोग्य होणार नाही. तथापि उत्पादनाचा उपयोग व उपभोग जे घेतात, ते जर बहुसंख्यांक नसतील, तर जे उपभोग घेतात त्यांनी त्याचा खर्च विशिष्ट कर देऊन दिला पाहिजे हे अगदी रास्त आहे. त्याचप्रमाणे ज्या उत्पादनाचा उपयोग बहुसंख्यांक जनता करित आहे त्याचा खर्च सर्वसामान्य करांतून करणे हेही तितकेच रास्त आहे.

येथपर्यंत केलेल्या विवेचनावरून सरकारी मिळकतीचे उत्पन्न व सरकारने केलेल्या उत्पादनाचे उत्पन्न, हे कोणत्या स्वरूपाचे असते हे दिसून आले. कांहीं ठिकाणी जेथे सरकार मत्तेदारी स्वरूप आणून, किंमत घेत, तेथे त्याला कराचे स्वरूप येते व जेथे मत्तेदारी स्वरूप न देतां साधारणपणे उत्पादन खर्चाचे मानाने, बेताने नफा घेऊन सरकार विकते तेथे त्याला सामान्यपणे, व्यवहारांतील नफ्याचे स्वरूप येते. पहिल्या पद्धतीने सरकारने

उत्पन्न वाढवावें असें कोणी म्हणणार नाही. पण दुसऱ्या पद्धतीत जर सरकारनें जास्त जास्त प्रमाणावर, राष्ट्राला अवश्य लाभणारें उत्पादन केलें तर त्यापासून सरकारचें उत्पन्न वाढेल. जनतेला चालू किंमतीपेक्षां जास्त द्यावें लागणार नाही; पण त्याबरोबर जनतेवरील कर कमी होतील, जनतेच्या सुखाकरितां नवीन योजना हातीं घेण्याला सरकारला पैसा मिळेल. हिंदुस्थानांतील रेल्वे सरकारी आहेत म्हणून केवढें उत्पन्न सरकारला मिळतें ? आणि जर सर्व कापड तयार करण्याचा घंदा, कोळसा काढण्याचा घंदा सरकारनें आपले हातीं घेतला तर सरकारचें उत्पन्न केवढें वाढेल ? देशाची केवढी प्रगति करतां येईल ? गरिबांवर बसणारे मिठाच्या करासारखे कर निदान कमी करतां येतील. सरकारनें नुसतें हत्यारी न राहतां व्यापारी बनलें पाहिजे. राष्ट्रांतील उद्योगसूत्रधारही सरकारनें झालें पाहिजे. सर्व महत्त्वाच्या बाबींचें उत्पादन, सरकारी मालकीचें व सरकारी देखरेखीखाली चाललें पाहिजे. हें होण्याच्या मार्गांतील अडचणी कमी नाहींत, संचितवादी हें द्योळं देणार नाहींत; कारण त्यांचा स्वार्थ बुडतो. तथापि जगांतील राष्ट्रांत याप्रमाणें सरकारनें उत्पादन करावें, याकडे लोकमत जास्त जास्त झुकत आहे हेंही तितकेंच स्पष्ट आहे.

या प्रकरणाचे सुरुवातीस, राष्ट्रांतील चलन, सरकारी मालकीचें व सरकारी नियंत्रणाखालीं असावें, हें युक्त आहे व त्यापासून सरकारला उत्पन्नही मिळतें असें म्हटलें आहे. चलन म्हणजे नोटा व नाणीं जीं कायद्यानें व्यवहारांत किंमतीदाखल, अगर फेडीकरितां दिलीं असतां घेतलीं पाहिजेत. सरकारनें जास्त नोटा काढल्या म्हणजे त्या व्यवहारांत येतात. सरकार आपल्या नोकरांना, माल विकत घेताना, बँकाना, त्या देत असतें व या रीतीनें व्यवहारांत येतात. हा उत्पन्न वाढविण्याचा सरळ मार्ग आहे. पुष्कळ वेळां सरकार मध्यवर्ती बँकेकडून कर्ज घेऊन आपले तगादे व कर्ज फेडतें व त्या बँकेला रोख्यांचे तारणावर नव्या नोटा देतें, व या रीतीनें बँकेमार्फत नवीन नोटा व्यवहारांत आणून उत्पन्न वाढवितें. मध्यवर्ती बँकेनें पत वाढवून सरकारला

कर्ज मिळणें शक्य केलें असतें. व तें करणें सोपें जावें म्हणून सरकार याप्रमाणें अप्रत्यक्ष रीतीनें उत्पन्न वाढवीत असतें. जर सरकारनें नोटा दिल्या नाहींत, तर सरकारी कर्ज घेणारे, बँकेकडे असलेली शिल्लक त्याकरितां काढतील, व त्यामुळेच बँकेचे शिल्लकेवर परिणाम होईल. म्हणून बँक ही सरकारी नवीन नोटा, वर सांगितल्याप्रमाणें रोख्यांचे तारणावर घेते. आपली शिल्लक वाढवून, वाढविलेल्या पतीचे योग्य मेळांत ती आणते. कोणताही मार्ग सरकारनें स्वीकारला, तरी त्यापासून सरकारचें उत्पन्न वाढतें. दुसऱ्या मार्गाचा अवलंब करण्यांत, सरकारला काढलेल्या कर्जावर व्याज मात्र द्यावें लागतें. यापैकी कोणताही मार्ग मर्यादितपलीकडे स्वीकारला गेल्यास त्याचे परिणाम अनिष्ट होतात. राष्ट्रांत चलन खूप झालें, मुबलक झालें कीं, त्याचा परिणाम पैशाची ऋयशक्ति, वस्तु विकत घेण्याची ऐपत कमी होण्यांत होतो. १ रुपयास मिळणारी वस्तु १॥-२ रुपयांस मिळूं लागते. पैशाची ही वस्तु घेण्याची ऐपत, ऋयशक्ति कमी झाली कीं वस्तूंच्या किंमती देशांत वाढत जातात. परदेशी व्यापारांतसुद्धां त्याचा परिणाम जाणवतो. इतर देश, ज्यांचे चलनांत स्थिरता आहे, अगर या देशाइतके फेरफार झाले नसतील, त्यांना या परिस्थितीचा फायदा मिळतो. त्यांच्या चलनाची ऋयशक्ति या देशाचे दृष्टीनें वाढते व आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे दृष्टीनें ते त्यांचा फायदा घेतात. युद्धोत्तर काळांत कांहीं दिवस सर्व जगभर चलन वाढविलें गेलें. राष्ट्रांतून मुबलक पैसा झाला व त्यायोगानें, परदेशी हुंडणावळ अस्थिर होऊन अनर्थ झाले. त्यानंतर कांहीं वर्षे बहुतेक राष्ट्रांतून चलन कमी करण्यांत आलें. त्याचा परिणाम व्यवहारांत पैसा कमी झाला. पदार्थांच्या किंमती उतरल्या; त्यामुळे योजक, धंदेवाले नुकसानींत आले. सर्वत्र बेकारी वाढत गेली. सुवर्णचलनपद्धति बहुतेक राष्ट्रांनीं सोडली. परदेशी हुंडणावळ, बिनभरंवशाची बाब झाली. हे दोन्ही तऱ्हेचे परिणाम चलनविषयक धोरण मर्यादा सोडून अगर न ओळखतां चालू ठेविलें, याचाच परिणाम असें तज्ज्ञांचें मत आहे.

चलनांत मर टाकून, सरकार आपलें उत्पन्न वाढवितें, याचें स्वरूप कसें असतें, हें पाहिलें पाहिजे. जास्त नोटा काढल्या म्हणजे एक प्रकारें बिनव्याजी कर्ज सरकारनें सक्तीनें घेतलें असेंही म्हणतां येईल सरकार नोकरांना पगाराबद्दल अगर माल विकणारांना मालाबद्दल नोटा देतें, सरकारच असें करीत असल्यामुळे त्याचें खरें स्वरूप लक्षांत येत नाही. कारण नोटा हें कायदेशीर चलन असल्यामुळे तें वाढेल तेथें चालूं शकतें. फेडीत किंमतींत देतां येतें. समजा, खाजगी व्यक्तीनें पगाराऐवजी वचनचिठ्ठी दिली, तर ज्याला वचनचिठ्ठी दिली त्याच्याकडून त्यानें कर्ज घेतलें असा अर्थ होतो. सरकार जनतेकडून कर्ज घेतें, एवढाच फरक असतो. तथापि नवीन नोटा व्यवहारांत आणून सरकार जी क्रयशक्ति आपल्या हातांत घेतें, उत्पन्न करतें, तिचें स्वरूप, कर्जापेक्षां कराचे स्वरूपाशीं, जास्त मिळतें. उचापतीवर कर असावा, तसा राष्ट्रांतील चलनाचे उचापतीवर जणूं कर बसला असें होतें. कर्जाप्रमाणें येथें फेड करण्याचा प्रश्न उद्भवत नाही. अर्थात् नोटा सरकारनें व्यवहारांतून कमी केल्या तर फेड केली असा अर्थ होईल हें खरें. तथापि चलन वाढलें, म्हणजे वस्तूंच्या किंमती वाढतात व पैशाची क्रयशक्ति कमी होते. याचाच अर्थ ज्या प्रमाणांत किंमती वाढतील, त्या प्रमाणांत या चलनवाढीचा परिणाम करस्वरूपाचा होतो. जी गोष्ट अगर वस्तु, चलन वाढण्यापूर्वी १ रुपयास मिळत होती, ती जर व्यवहारांत जास्त चलन झाल्यानें, रु. १८० मिळूं लागली, तर १ रुपयामागे ८० कर बसला असा त्याचा अर्थ होतो. राष्ट्रांतील सर्व वस्तूंचे भाव, व्याजाचे दर, सोयीची किंमत, सारख्या प्रमाणांत वाढेल तर, प्रत्येक व्यक्तीवर त्याचे उत्पन्नाचे मानानें हा कर अगर बोजा बसेल; परंतु अनुभव असा येतो की, सर्व गोष्टींच्या किंमती सारख्या प्रमाणांत वाढत नाहीत. मजुरीचे दर, नोकरांचा पगार, हे वस्तूंचे भाव वाढल्याबरोबर वाढत नाहीत. संप, चळवळ, मोर्चे वगैरे अवस्थांतून गेल्यानंतरच, पगारवाढ होत असते. यांत पुष्कळ काळ जातो. ज्यांचें उत्पन्न पैशाचे दृष्टीनें कायम आहे,

असे लोक नुकसानीत घेतात, रोख्यांच्या व्याजावर राहणारे पेंशनर, पैशांत ठरलेला खंड घेणारे जमीनदार, निवळ व्याजावर राहणारे सावकार, यांचे हाल होतात. पदार्थांच्या किंमती वाढत असतात, पण व्याजाचे दर, खंडाची ठरलेली रक्कम, अगर पेंशनची रक्कम, यांत वाढ होत नाही. याचे उलट धंदेवाले, उत्पादन करणारे योजक, व्यापारी यांचे फावते; वाढत्या किंमतींचा फायदा त्यांना मिळतो. या रीतीने उत्पन्न होणाऱ्या संपत्तीची वांटणी, या लोकांचे पश्यावर पडते. मोठा हिस्सा त्यांचे खिशांत जातो. परिणामी चलन वाढविण्याचे धोरण, संपत्तीची वांटणी जास्त विषम करणारे ठरते, म्हणून या कराचे स्वरूप व्यस्त प्रमाणपद्धतीचे ठरते. निवळ पैशांच्या कायम उत्पन्नावर राहणारे, या वाढत्या किंमतीचे हवेत गुदमरून निघतात. त्यांच्या संपत्तीची किंमत कमी होत जाते. गरीब वर्ग वेळीच पगारवाढ न झाल्यामुळे नुकसानीतच राहतो. त्याला वाढलेल्या किंमती रोख द्याव्या लागतात; पण उत्पन्न, मजुरी वाढण्याची आशाच फक्त करीत बसावे लागते. संपत्तीच्या न्याय्य वांटणीचे दृष्टीने, चलन वाढवून उत्पन्न वाढविण्याचे धोरण योग्य ठरत नाही.

राष्ट्रांत मुबलक चलन वाढले म्हणजे उत्पादन जास्त वाढते. पदार्थांच्या किंमती वाढत असतात व त्या तशाच राहतील अगर वाढत जातील या विश्वासावर योजक नवीन उत्पादन हाती घेतात, उत्पादनसंच वाढवितात. उत्पादनाची वाढ व्हावी म्हणून उत्पादक वस्तु, उत्पादनसामुग्रीचे उत्पादनही वाढवितो, पण सर्वत्र किंमती वाढू लागत असल्यामुळे खर्च संकल्पित उत्पादन-खर्चापेक्षा जास्त वाढतो. त्यामुळे उत्पादन परवडणे पुढे पुढे कठीण होते. पैसा सारखा व्यवहारांत वाढत असला म्हणजे योजक बेभान होतात; सारासार विचार दूर राहतो. बाजाराचे स्थितीबद्दलचा अंदाज चुकतो. उत्पादनसामुग्री अयोग्य ठिकाणी खर्ची पडते. कित्येक धंदे बुडतात योजना नुकसानकारक होतात. व्यवहारांतला पैसा वाढत गेला, मुबलक झाला म्हणजे उत्पादन वाढते, पण त्याचा परि-

णाम शेवटीं असा होतो, हा सर्वत्र अनुभव आहे. वाढलेल्या चलनांतील मिळणारें उत्तेजन हें फसवें असतें, त्यानें राष्ट्रांतील उत्पादनाची टिकाऊ प्रगति होत नाही. उलट धंदे बुडूं लागले, योजना नुकसानीत येऊं लागल्या म्हणजे व्यवहारांत हाहाकार उडतो. सर्वत्र पत डळमळीत होते. बाजारांतील विश्वास नाहीसा होऊन सर्वत्र अस्वस्थतेचें, निराशेचें वातावरण पसरतें. त्याचा परिणाम पुष्कळ वेळां देशांतील उत्पादनशक्ति, उत्पादन साधनसामुग्री, निष्फळ व बेकाम होण्यांत होतो. आणखी चलन या स्थितीत वाढवत राहिल्यानें, चलनाची क्रयशक्ति नाममात्र होते व सर्व देश आपर्तीत येतो. प्रत्येकजण चलन देऊन पदार्थसंग्रह करूं लागतो; कारण चलनाची क्रयशक्ति कमी होत असते म्हणजेच माव वाढत असतात. १९२४ सालीं जर्मनीत हेंच घडून आलें. लाखों मार्क देऊन एक कप कॉफी मिळूं लागली. देशांत व परदेशांत चलनाला कोणी विचारीनासें होतें, पेटीमर नोटा ठेवण्यापेक्षां पोर्तेगल धान्य ठेवणें शहाणपणाचें ठरतें. या परिस्थितीत राष्ट्रांतील उत्पादनाची घडी पार विसकटून जाऊन, कोणाचा पायपोस कोणाच्या पायांत नाही, अशी परिस्थिति उत्पन्न होते. मागील युद्धानंतर अशी परिस्थिति अनेक युरोपीय राष्ट्रांत झाली व कित्येक ठिकाणी बंडें व क्रांत्याही झाल्या. तात्पर्य उत्पादन वाढविण्याचे दृष्टीनें चलन वाढवून उत्पन्न वाढविणें हें धोरण धोक्याचें आहे.

उत्पादनाच्या व विभागणीच्या दृष्टीनें येथपर्यंत चलनवाढीच्या धोरणाचा विचार केला. तथापि सरकार जेव्हां हें धोरण स्वीकारतें तेव्हां त्यावरील परिणामाची जाणीव सरकारला नसते असें नाही. सरकारचा खर्च वाढलेला आहे, नवीन कर बसविणें अप्रिय होईल, जास्त व्याजाचें कर्ज काढणें योग्य वाटत नाही, काटकसर करून खर्च कमी करावा तर जनता क्षुब्ध होईल, असल्या पेंचप्रसंगांत, सरकार बेताबेतानें चलन वाढवून आपली गरज भागविण्याचें धोरण स्वीकारतें. त्यामुळें मजुरांवर, कायम उत्पन्नवाल्यांवर, अनिष्ट परिणाम होतात; हें जरी खरें असलें तरी अज्ञ जनतेच्या लक्षांत

हे येत नाही. बेताबेताने वाढवितां वाढवितां मर्यादा केव्हांच ओलांडली जाऊन चलनाची क्रयशक्ति क्षपाट्याने कमी होऊं लागते. किंमती क्षपाट्याने वाढू लागतात, वाढलेल्या किंमतीसाठी साहजिकच जास्त चलनाची आवश्यकता उत्पन्न होते. जास्त चलन झाले की पुन्हां किंमती वाढतात व शेवटी किंमती स्थिर करण्याकरितां म्हणून केलेली ही योजना नेमकी उलट परिणाम घडवून आणते; व शेवटी सर्वत्र वर सांगितल्याप्रमाणे परिस्थिति उत्पन्न होते. चलन-वाढीच्या घोरणाचा, पैसा व्यवहारांत मुबलक करण्याचा परिणाम काय होतो हे पाहिल्यानंतर राष्ट्रांतील चलन कमी केले, व्यवहारांतला पैसा कमी केला, त्याची टंचाई केली, तर काय परिणाम होतात हे पाहणेही तितकेच जरूर आहे. व्यवहारांतले चलन कमी केल्याने सरकारला उत्पन्न मिळत नाही हे उघड आहे. उलट सरकारी उत्पन्न या स्थितीत कमी होते; व सरकारला आपल्या अंदाजपत्रकाची तोंडमिळवणी करणे अवघड होते. चलन कमी झाल्याबरोबर पदार्थांच्या किंमती कमी होतात, त्याचा परिणाम उत्पादनावर होतो. कायम स्वरूपाचा उत्पादनस्वर्च म्हणजे भांडवलावरील व्याज, जागामाडे वगैरे यांचा बोजा कांहीं उत्पादनाची विक्री किंमत कमी झाली म्हणून कमी होत नाही, त्यामुळे नुकसान वाढत जाते, कारखाने बंद पडतात, धंदे मंदावतात. उत्पादनसामुग्री निकामी पडते, मजूर बेकार होतात, सर्व दृष्टींनी पिछेहाट होते. ज्यांचे उत्पन्न पैशाचे दृष्टीने कायम असते, त्यांचा फायदा होतो, कारण त्यांचे ते उत्पन्न कायम असून पदार्थांच्या किंमती मात्र उतरलेल्या असतात, कुठे मरतात सावकार तरारतात, कोर्टीतून नादारी अर्जांची गर्दी होते, बेकारीमुळे दारिद्र्य वाढत जाते. संपत्तीचे वांटणीचे दृष्टीने कायम उत्पन्नवाले जरी ठीक राहिले, तरी नवीन करांची भीति त्यांना असते, व ती खरी झाल्यास त्यांचेही ठीक होत नाही. क्षणभर तरारलेले सावकार, जर कुठे दिवाळे काढू लागली तर तेही जमीनदोस्त होतात. तात्पर्य, चलनवाढ अफाट केल्याने, व्यवहारांत मुबलक पैसा केल्याने जे परिणाम घडून येतात, तसेच परिणाम चलन संकुचित केल्याने, व्यवहारांतला

पैसा कमी केल्यानें होतात बंडे क्रांत्याही होतात. १९३३ मध्ये या धोरणाचा परिणाम क्रांत्यांतच झाला. या धोरणानेंच स्वस्तिक राजसत्तेला तेंथें जन्म दिला. निदान या नक्षत्रावर तरी तिचा जन्म झाला.

सरकारनें चलनविषयक धोरणांत वाढविण्याच्या अगर कमी करण्याच्या दृष्टीनें, बेफामपणे मर्यादेबाहेर पाऊल टाकलें, म्हणजे काय परिणाम होतात, हें येथपर्यंत पाहिलें. या दोन्ही गोष्टी टाळून मधला मार्गही, कांहीं राष्ट्रे स्वीकारतात व त्यापासून फायदाही होतो. या दृष्टीनें वागण्याकडे हल्लीं बहुतेक राष्ट्रांचा कल होत आहे. नोटा काढण्यापासून व नाणें काढण्यापासून सरकारला उत्पन्न होत असतें. तें कांहीं वेळा चालू स्वरूपाचें, तर कांहीं वेळा एकदम भर टाकणारें असतें. जेव्हां चलनाची किंमत सोन्याचे प्रमाणांत सरकार कमी करते, तेव्हां त्यापासून होणारा फायदा एकदम मिळतो. पूर्वी पौंडांत जें सोन्याचें प्रमाण होतें, तें कमी केलें तरी पौंडाची किंमत कमी होत नाही, व त्यामुळे सरकारजवळ असलेल्या सोन्याची किंमत पौंडांत वाढते, हा फायदा एकदम मिळतो. रुपयांत जें रुप्याचें प्रमाण आहे अगर त्याचें सोन्याशी जें प्रमाण कायद्यानें ठरविलें आहे तें जर कमी केलें तर रुपयाची किंमत रुपयाच राहते. मात्र सरकारजवळ जी चांदी अगर सोनें असेल, त्याची किंमत मात्र वाढते व हा फायदा एकदांच व एकदम होतो; हें उत्पन्न एकदम मिळतें.

खर्चाच्या बाबी

येथपर्यंत शासनसंस्थेच्या उत्पन्नाच्या बाबींचा विचार केला. सरका-
रचा व्यवहार हा उत्पन्न आणि खर्च या दोहोंचा असतो. किंबहुना मागे
सांगितल्याप्रमाणे, उत्पन्न आणि खर्च या बाबी भिन्न दिसल्या, तरी त्यांचे
कार्य एक आहे, उद्दिष्ट एक आहे व ते म्हणजे जास्तीत जास्त सामाजिक हित
साधावयाचे. जमा आणि खर्च या दोन्ही हातांनी, ही, समाजाच्या आनं-
दाची, टाळी वाजावयाची तर दोन्ही हात सुदृढ व सुलक्षणी पाहिजेत
हेही उघड आहे. जमेच्या बाबतीत ज्याप्रमाणे कांहीं सिद्धांत आतां मान्य
झाले आहेत, कांहीं पद्धति सोयीस्कर ठरल्या आहेत, त्याचप्रमाणे सरकारने
काय काय गोष्टी कराव्यात व त्यांवर किती प्रमाणांत, काय उद्देशाने खर्च
करावा हेही आतां बऱ्याच प्रमाणांत सर्वमान्य होत आले आहे. सरकार
म्हणजे फक्त राष्ट्राचे संरक्षण करण्याकरितां नेमलेला पहारेकरी हे तत्त्व
आतां राहिले नाही, संरक्षणाबरोबर संगोपनाची संवर्धनाची जबाबदारीपण
सरकारवर आहे, हे जास्त जास्त प्रमाणांत मान्य होऊं लागले आहे. या
दुसऱ्या कार्यक्रमांत किती बाबी असाव्यात, याबद्दलच काय ते मतभेद आहेत.
सैन्य व पोलीस, तुरुंग व न्यायालय यापलीकडे सरकारने खर्च करणे म्हणजे
अधिकारातिक्रम आहे, व्यक्तिस्वातंत्र्यावर हल्ला आहे, ही विचारसरणी
आतां त्याज्य ठरली आहे. सरकारने आपले कार्यक्षेत्र अधिकाधिक वाढवून
वैयक्तिक व सामाजिक जीवन, नुसते संरक्षित नव्हे तर सुखी केले पाहिजे.
त्यासाठीं जरूर तो कर बसवून, तें घडवून आणले पाहिजे. ही नवीन
विचाराची दिशा सर्वत्र स्पष्ट होत आहे. शिक्षक, आरोग्य, वार्षक्यांतील
तरतूद त्याचप्रमाणे सार्वजनिक सोयींचे उत्पादन, याविरुद्ध जे आक्षेप पूर्वी
होते, ते कमी झाले असून, या गोष्टी सरकारने करणे म्हणजे एक कर्तव्य
करण्यासारखेच आहे असें मत् आतां सर्वत्र प्रचलित होत आहे. जसजसा
या गोष्टीपासून होणारा परिणाम समाजाला थटत गेला, त्यामानाने आक्षेपक

कमी झाले, इतकेंच नव्हे तर या गोष्टी सरकारनें मोठ्या प्रमाणावर कराव्यात—किंबहुना सर्व गोष्टी सरकारनें कराव्यात—येथपर्यंत मजल कांहीं ठिकाणी गेली आहे. सरकारनें या तंत्राकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण बदलला, त्यामागील भूमिका बदलली, व्यक्ति ही जास्त प्रमाणांत सामाजिक नात्यानें मानण्यांत येऊं लागली. तात्पर्य, शासनसंस्थेच्या संबंधांतील तत्त्वज्ञान आमूलाग्र बदललें. व्यक्तिस्वातंत्र्य मर्यादित झालें असें वाटत असलें, तरी सामाजिक सुखाच्या मर्यादा वाढल्या, त्याबरोबर सरकारच्या गरजा वाढल्या.

सरकारच्या गरजा, अगर राज्याच्या गरजा म्हणजे कांहीं अदृश्य, निर्विकार व्यक्तीच्या गरजा नव्हेत. सरकारचा खर्च, राज्याचा बंदोबस्त म्हणजे राष्ट्रांतील व्यक्तींच्याच गरजा. त्यांचेकरितांच बंदोबस्त; ज्या गोष्टी व्यक्ति करूं शकत नाहीत अगर चांगल्या रीतीनें करूं शकत नाहीत त्या गोष्टी सरकारचे साहाय्यानें राष्ट्रांतील व्यक्ति अगर नागरिक करून घेतात, हाच त्याचा अर्थ आहे. कोणत्या गोष्टी सरकारनें कराव्यात, कोणत्या गरजा सरकारमार्फत समाधानकारक भागविल्या जातील, याचा विचार पद्धतशीर रीतीनें करणें जरूर आहे. एकंदर जगांतील राष्ट्रांचा कळ कसा आहे, हें वर सांगितलेंच आहे. सरकारचें कार्यक्षेत्र सर्वत्र सारखें वाढतच आहे. व्यक्तीच्या जीवनाचा पैलू आतां क्वचितच असा राहिला आहे की, ज्यावर सरकारी हस्तक्षेप झाला नाही. शिक्षण, संगोपन, संरक्षण, विवाह, व्यवहार, वाचन, उत्पादन, संपत्तीचा वारसा, जीवनाच्या सर्व दालनांत सरकार ही शक्ति उपस्थित आहे. परमेश्वराप्रमाणें, भू, जल, तेज, समीरण काण्ठादि राष्ट्रांतील सर्व सृष्टि व्यापून हा सरकाररूपी महापुरुष उरलाच आहे. राष्ट्रांतील जमीन, नद्या, त्यांचे कालवे, विजेचे उत्पादन नियंत्रण, पवनचक्क्या, जंगलें वगैरे कांहींही सरकारच्या सर्वसाक्षी डोळ्यांतून सुटत नाही. कांहीं ठिकाणी सरकारच्या या वाढत्या व वर्धिष्णु वृत्तीला विरोध होत आहे, पण त्यापासून होणारा परिणाम तात्पुरताच, एकंदर पाऊल पुढेंच आहे. लाट ओसरलेली दिसली, तर आगून येणारी लाट आणखी पुढेंच जात आहे.

व्यक्ति जास्त जास्त सामाजिक होत चालली आहे, त्याबरोबर वरील प्रगति वाढत जात आहे. आधुनिक उत्पादनतंत्र व्यक्तिगत नाही, समूहांने ते कार्य करीत असते. सूत काढून विणणारा स्मृतिशेष झाला, गिरण्या व त्यांत काम करणारे हजारोनी झाले, त्याबरोबर व्यक्तीच्याकरिता या उत्पादन-तंत्रावर सामाजिक नियंत्रणाची आवश्यकता पण वाढत गेली. ज्या गोष्टी पूर्वी खाजगी व्यक्ति करीत होत्या, त्या सरकार करू लागले आहे. कित्येक नवीन नवीन उत्पादनही सरकार अंगावर घेऊन करीत आहे.

आधुनिक जगांत एकंदर शास्त्रीय शोधांमुळे झालेली प्रगति लक्षांत घेतां व उत्पादनतंत्रांतील झालेला फरक लक्षांत घेतां, कांहीं उत्पादन सर-कारनें करणें हें अत्यंत न्याय्य एवढेंच नव्हे तर सोयीचें व जास्त कार्य-क्षम ठरतें. कांहीं कालापूर्वी एखादी गोष्ट सरकारनें अंगावर घेतली असती तर ती सरकारला चांगल्या रीतीनें करतां आली नसती. पण आज ती सर-कार करीत आहे. आज जी गोष्ट सरकार करीत नाही, ती उद्यां सरकारला करणें भाग पडेल, नव्हे सोयीचें वाटेल. हिंदुस्थानांत सरकारनें रेल्वे काढ-ण्याकरितां खाजगी कंपन्यांना परवानगी दिली, पुढें कालांतरानें त्यांच्या व्याजाची हमी घेतली व शेवटीं सरकारनें हिंदुस्थानांतील रेल्वे आपल्या मालकीच्या केल्या व सर्व देखरेख, स्वतः सरकार आपल्या खात्याकडून करू लागलें, व आज ज्या लाइनी अद्यापि सरकारी मालकीच्या असून कंपन्यांकडे व्यवस्था आहे त्यांची व्यवस्था सरकारनें आपले हातीं घ्यावी अशी देशाची मागणी आहे, व तें घडून येईल. हिंदु-स्थानांतील कित्येक शहरांतील टेलिफोनच्या सोयी कंपन्यांचे मालकीच्या आहेत. नुकतेच सरकारनें नुकसानभरपाई देऊन या सर्व कंपन्या विकत घेण्याचें ठरविलें आहे, असें जाहिर केलें आहे. सार्वजनिक सोयीच्या नवीन योजना मंजूर करतांना, सरकार त्या विकत घेण्याचा हक्क राखून ठेवूं लागलें आहे. सार्वजनिक आरोग्याच्या योजना, यांचें स्वरूप असें आहे कीं, त्या सरकारनेंच हातीं घेतल्या पाहिजेत. उद्योगधंदे वाढले, कीं शहरां-

तीळ वस्ती दाट होत जाते, तेथें शहरसुधारणा, गरिबांकरितां हवेशीर घरे, मुबलक पाणीपुरवठा, रोगांच्या सांथीविरुद्ध प्रतिबंधक योजना, हीं सर्व कामें सरकारनें अगर स्थानिक संस्थांनींच करावयास पाहिजेत. रोगराई आली म्हणजे ती श्रीमंत, गुरीब, विद्वान्, अडाणी सर्वांना भोंवते. शहरांतील अरुंद स्स्थ्यांमुळें होणाऱ्या अपघातापासून गरीबच मरतात असें नाही; मृत्यु हा सर्वांत श्रेष्ठ साम्यवादी आहे. सर्वांना सारखें पद देतो. नगरशेटाच्या प्रेताची राख म्हणून ती सोनें होत नाही, अगर बिनवारशी, बेकार, मिकाऱ्याची राख म्हणून तिच्यांत कांहीं कमीपणा आढळून येत नाही. तेव्हां आरोग्याचे दृष्टीनें स्मशानें बांधलीं पाहिजेत. संरक्षणाचे दृष्टीनें रस्ते रुंद केले पाहिजेत. ज्या सोयी सार्वजनिक, त्या सरकारनें केल्या पाहिजेत. त्यांचा व्याप व उपयोग तोडून करतां येत नाही. सार्वजनिक आरोग्याच्या, संरक्षणाच्या सोयी नगावर अगर शेरावर वस्तुंप्रमाणें विकतां येत नाहीत, म्हणून आरोग्य वाढवावयाचें म्हणजे सबंध शहराचेंच, सर्व समाजाचें. या दृष्टीनें, व्यक्ति तें कार्य करूं शकत नाही. माझ्या घरापुढला रस्ता मी रुंद करून भागत नाही. सबंध आळांचा रस्ता व्हावयास पाहिजे, आणि हें काम उघड उघड सार्वजनिक म्हणून सरकारनें करणें इष्ट व आवश्यक आहे. कांहीं गोष्टी सरकारनें केल्या तर त्यांचा उपयोग, सर्वांकरितां व अनेक दृष्टींनीं समाजाच्या हिताचा होतो. प्राचीन दुर्मिळ वस्तु, खाजगी व्यक्ती-जवळ असल्या तर जनतेला त्याचा काय उपयोग ? दुर्मिळ ग्रंथ, ऐतिहासिक कागदपत्रें, कलेच्या गोष्टी या सर्व जर सरकारनें घेऊन, सार्वजनिक ग्रंथालयांतून अगर कलामंदिरांतून ठेवल्या तर त्यांचा उपयोग सर्वांना व अनेक प्रकारांनीं होईल. कांहींना शोधाकरितां, कांहींना बोधाकरितां, तर कांहींना, निवळ आनंदाकरितां होऊं शकेल. तसेंच श्रीमंत लोक आपल्या घराभोंवतीं बागा करतां, पण १०×१० फुटांच्या खोलींत राहणाऱ्या गरीब कामकऱ्याचे कुटुंबास, बागेचें सुख कोटून मिळणार ? सरकारनें, स्थानिक-संस्थांनीं, सार्वजनिक बागा, क्रीडांगणें काढलीं पाहिजेत. सार्वजनिक तलाव

काढून रेडियोची व्यवस्था करून, जनतेच्या सुखांत भर टाकली पाहिजे. अमेरिकेत तर प्रत्येक शहरांतोळ, एकंदर क्षेत्रफळाचे १७ टक्के जागा, बागा, क्रीडांगणे, यांजकरितां अवश्य समजली जाते. कित्येक राष्ट्रांतून जंगलामध्ये वनविहारासाठी, शिकारीसाठी, मोठमोठी क्षेत्रफळें राखून ठेवलेली असतात. ग्रंथालये, पदार्थसंग्रहालये, कलामंदिरे, सार्वजनिक खर्चांतून बांधून व चालू ठेवून जनतेच्या ज्ञानांत व सुखांत भर टाकणें हें सरकारचें सर्वसामान्य कर्तव्य झालें आहे. कित्येक जुन्या इमारती व जागा सरकारनें भरपाई देऊन, सार्वजनिक उपयोगांत आणान्या हेंही उघड आहे. रशियांत तर पूर्वीचे राजांचे राजवाडे व विलासमंदिरे, कामगारांचीं विश्रांतीचीं व करमणुकीचीं स्थाने झाली आहेत. राव व रंक हा भेद तेथें राहिला नाही, कारण सरकार व जनता यांत हितविरोध अगर दुजाभाव नाही.

येथपर्यंत आधुनिक लोकांची या प्रश्नाकडे पाहण्याची दृष्टि कशी आहे याचा विचार केला. अगदीं संपूर्ण साम्यवादी सरकार ज्या ठिकाणी आहे तेथला विचार करण्याचें कारण नाही. तेथें सर्वच उत्पादन सार्वजनिक, तेथील कराच्याकडे पाहण्याची दृष्टि निराळी. सर्व उत्पादन उपभोगाकरितां म्हणून योजनापूर्ण, तेव्हां तेथील परिस्थितीला लागू होणारे नीतिनियम, अन्य ठिकाणी सर्वस्वी लागू होणार नाहीत, हें उघड आहे. म्हणून जो विचार करावयाचा आहे, तो ज्या राष्ट्रांत वरीलप्रमाणें स्थिति नाही, त्यांचा. या दृष्टीनें सरकारनें खर्च करावयाचा त्याला कांहीं मर्यादा असावी, असें म्हणणें अगदीं सयुक्तिक आहे. सरकारनें खर्चाचें धोरण असें स्वीकारावें कीं, ज्यायोगें जास्तीतजास्त, सामाजिक हित साधेल; त्याची वांटणी अशी करावी कीं एकंदरीनें विचार करतां तिच्यायोगें समतोलपणा साधला जावा, सामाजिक गरजा भागविण्याचे दृष्टीनें योग्य मेळ बसावा व त्याचबरोबर खर्चासाठी बसविलेल्या करामुळें होणारें व वाटणारें नुकसान साधलेल्या सामाजिक हितापेक्षां अधिक असूं नये. अर्थात् हें येवढें तंत्र अगर मर्यादा सांभाळणें तोपें नाही. कित्येक सार्वजनिक खर्चाच्या बाबी अशा स्वरूपाच्या

असतात की, त्यांपासून निवळ आर्थिक परिणामच होतात असे नाही. कांहीं परिणाम असे होतात की, ते रुपये, आणे, पैत मोजतां येत नाहीत. पण त्यांची दखल घ्यावी लागते. खर्चाची बाब म्हणजे खर्च निश्चित करावा लागतो, त्यापासूनचे परिणाम तितके निश्चित नसतात. राष्ट्रांचे परचक्रापासून संरक्षण, अंतःस्थ बंडाळीपासून बचाव, या बाबींवर खर्च करणे अवश्य आहे. त्याशिवाय समाजाला, राष्ट्राला, स्वैर्य नाही, सुरक्षितपणाही नाही. या प्रकारचा खर्च, संरक्षणाचा खर्च, याचे परिणाम रुपये, आणे, पैमध्ये मोजतां येणार नाहीत. त्याचप्रमाणे कांहीं बाबींचा खर्च समाजाचे, राष्ट्राचे, संवर्धनाकरितां असतो. पहिल्याने स्वैर्य व शांतता राखली जाते तर दुसऱ्यामुळे प्रगति शक्य होते. राष्ट्रांतील शिक्षण, आरोग्य वगैरे गोष्टी या दुसऱ्या स्वरूपाचे खर्चाखाली पडतात. त्यासाठी खर्च करावा लागतो, पण त्याचे परिणामही रुपये, आण्यांत मोजतां येत नाहीत, पण परिणाम घडत असतात हे तितकेंच खरे. दोन्ही स्वरूपांच्या खर्चाचा विचार करून मेळ बसवावयाचा असतो.

संरक्षण स्वरूपाच्या बाबींत सैन्य, आरमार, विमानखाले, यासंबंधीचा सर्व खर्च येतो. दारूगोळा तयार करणे, हत्यारे, विमाने, सर्वप्रकारची जहाजे तयार करणे, सैन्याकरितां बराकी, आरमाराकरितां गोद्या, विमानाकरितां विमानगृहे, तात्पर्ये, संरक्षणाकरितां आधुनिक परिस्थितीत ज्या ज्या गोष्टी कराव्या लागतात, त्या सर्वांचा समावेश संरक्षण या सदरांत होतो. त्याचप्रमाणे राष्ट्रांतील शिपाई, तुरुंग, न्यायालये, न्यायखाले याही गोष्टींवरील खर्च, याच सदरांत पडतो. जीवन व मालमत्ता यांचे संरक्षण, परचक्राप्रमाणे अंतर्गत बंडाळी, अगर अतिक्रमणापासून संरक्षण करणे सरकारचे काम आहे. तेंडे उत्पन्न झाले तर ते तोडण्याची व्यवस्था करण्याकरितां न्यायालये, अपराध्याला शिक्षा दिव्यांनंतर त्याच्या व्यवस्थेसाठीं तुरुंग याही गोष्टी अपरिहार्य आहेत. राजा अगर राष्ट्राचा अध्यक्ष, परराष्ट्रांतील राजकीय प्रतिनिधि यांचेवरील खर्चही याच सदरांत येणार. कारण ते राजस-

चेचे प्रतिनिधि. त्याचप्रमाणे देशांतील राज्यकारभाराची मुलकी खाती यांचे-
वरील खर्चाचा समावेश बऱ्याच प्रमाणांत याच सदरांत करावा लागेल.
त्याचप्रमाणे राष्ट्रांतील सरकारी कर्जफेडीवर होणारा खर्च ज्या प्रमाणांत ते
कर्ज युद्धाकरिता काढिले असेल त्या प्रमाणांत ते याच सदरांत पडेल.
पोस्ट, टपाल, वाहतुकीच्या सोयी, उत्पादन, व्यापार, परदेशांतील व्यापारी
प्रतिनिधि, चलन व ज्या ज्या खर्चापासून देशांतील व्यापार व उदमिवाढ-
ण्यास मदत होते, ते सर्व खर्च, संवर्धक स्वरूपाचे असतात, म्हणून त्यांना
संवर्धनाचे सदरांत घालणे योग्य होईल. मुलकी खात्यांतील शिक्षण, आरोग्य-
विषयक गोष्टींवर जो खर्च होत असेल, त्याचप्रमाणे जे कर्ज युद्धाकरिता
नव्हे, तर कालवे, व्यापारवृद्धि, शिक्षणवृद्धि गरीबांकरितां गृहे वगैरे सोयी
वाढविण्यासाठी काढले असेल, तर त्याचे फेडीचा खर्चही त्याच सदरांत
येईल. मार्गे सांगितल्याप्रमाणे सगळ्याच खर्चाचे बाबीपासून होणारा फायदा
आर्थिक नसतो. कांहीं फायदे आर्थिक व कांहीं नैतिक स्वरूपाचे, अशा
दोन्ही स्वरूपाचे असतात. दारूगोळ्याचे उत्पादनापासून दिसेल असा
आर्थिक फायदा नाही. नातिक फायद्याचा अद्याप कुणाला शोध लागला नाही.
शिक्षण, आरोग्य यांवरील खर्चापासून नैतिक व आर्थिक असे दोन्ही फायदे
होतात. मनुष्य त्यापासून जास्त कार्यक्षम होतो, जास्त उत्पादन करू लागतो.
व्यापारवृद्धीकरितां शास्त्रीय शोधांवर केलेल्या खर्चापासून राष्ट्रांचे उत्पादन
वाढते, ते जास्त उच्चप्रतीचे होते, यांतील आर्थिक फायदा उघड आहे.

वर सरकारने करावयाचे खर्चाचे स्वरूप दोन प्रकारचे, संरक्षक व
संवर्धक असते असे म्हटले आहे. खर्चाच्या बाबींचे वर्गीकरण अनेक रीतींनी
करण्यांत आले आहे. वर्गीकरणांतच महत्त्व आहे असे नाही. खातेवारीने
वर्गीकरण करता येईल. कार्यक्रमाप्रमाणे करता येईल किंवा त्याचे स्वरूप
असेल त्याप्रमाणे करता येईल. कांहीं ठिकाणी करावी लागणारी कार्ये सर-
कारला अवश्य आहेत कां ऐच्छिक आहेत या दृष्टीने वर्गीकरण केलेले असते.
जी कामे सरकारला अगर अन्य शासनसंस्थेला आवश्यक आहेत त्यांचेवरील

खर्च केलाच पाहिजे. जी ऐच्छिक कामें असतील त्यांवरील खर्च उत्पन्नाचे परिस्थितीप्रमाणें कमीजास्त करण्याला संधि असते. स्थानिकसंस्थांच्या बाबतीतही असाच भेद कायद्यानें केलेला असतो. साफसफाई, दिवाबत्ती, रस्ते, रोगराई प्रतिबंधक उपाय वगैरे कामें आवश्यक स्वरूपाचीं तीं केलींच पाहिजेत. बागा, पदार्थसंग्रहालये, क्रीडांगणें वगैरे कामें, आपल्याकडे ऐच्छिक स्वरूपाचीं मानलीं आहेत. सरकारचे बाबतीत संरक्षक या सदराखालीं येणारीं कामें आवश्यक व संवर्धक याखालीं येणारीं कामें सामान्यतः ऐच्छिक, तथापि कायद्यानें जरी फरक केला असला तरी वस्तुस्थितीत पुष्कळ वेळा फरक पडतो. राजकारणाच्या सोयीसाठीं, ऐच्छिकगोष्टींवरील खर्चाचें प्रमाण वाढत असतें व एकदां एखादी सार्वजनिक सोय झाली, खर्चाची बाब नवीन आली म्हणजे ती जवळ जवळ आवश्यक होऊन बसते. ती कमी करणें अगर तिला काट देणें म्हणजे लोकमताविरुद्ध जाणें असें होतें व तें निदान जेथें कारभार लोकमताला जबाबदार आहे, तेथें अशक्य नसलें, तरी अत्यंत कठीण असतें. सरकार जेव्हां खर्च करतें तेव्हां त्याचें स्वरूप एका निराळ्या दृष्टीनें दोन प्रकारचें असतें. सरळ पैसा सरकार उचलून पगार, अगर देणग्या म्हणून देत असतें, म्हणजेच आपल्याजवळील क्रयशक्ति, वस्तु विकत घेण्याची ऐपत दुसऱ्यांना देत असतें, तिचा उपयोग इतर करतात. उलट कांहीं वेळा सरकारी प्रत्यक्ष वस्तु विकत घेत असतें, सोयी खरेदी करीत असतें म्हणजे क्रयशक्तीचा उपयोग सरकार प्रत्यक्ष स्वतःच करीत असतें. सरकार जेव्हां वस्तु अगर उत्पादन विकत घेतें, तेव्हां त्याचा परिणाम राष्ट्रांतील उत्पादनावर झाल्यावांचून रहात नाही. युद्धासाठीं सरकारनें कापड, धान्य वगैरे खरेदी सुरू केल्याबरोबर पदार्थांचे भावावर त्याचा परिणाम येथें झाला. विशिष्ट वस्तूचें उत्पादन जास्त वाढलें. जेथें सरकार क्रयशक्ति म्हणजे पैसा देतें तेथें असा परिणाम होत नाही. कांहीं ठिकाणीं, सरकारी खर्चाचा फायदा सर्व जनतेला होतो व कांहीं ठिकाणीं कांहीं विशिष्ट व्यक्तींना अगर व्यक्तींचे समूहाला होतो, यावरूनही खर्चाचें वर्गीकरण करतां येईल. त्याचप्रमाणें जेथें

राष्ट्रांतील घटना संयुक्तपद्धतीची आहे, तेथें मध्यवर्ति सरकारचा खर्च व प्रांतिक अगर घटक संस्थांनाचा खर्च, असेंही वर्गीकरण करतां येईल. तथापि खर्चातील हेतु व त्याचा होणारा एकंदर परिणाम लक्षांत घेतां संरक्षक व संवर्धक खर्च हें वर्गीकरण जास्त सयुक्तिक आहे. व्यक्तिवाचक अगर विभागवाचक, वर्गीकरण विषय समजण्याचे दृष्टीने ठीक आहे.

खर्चाच्या बाबींचें स्वरूप

मागील प्रकरणांत सरकार पैसा उचलून व्यक्तींना अगर संस्थांना देतें अगर प्रत्यक्ष उत्पादनवस्तूंची अगर सोयींची खरेदी करतें असें सांगितलें आहे. निराळ्या शब्दांत आपल्याला असें म्हणतां येईल कीं, ह्या खर्चाचें स्वरूप, एक मदतीचें व एक मोबदल्याचें. पहिल्यापासून अमुक गोष्ट सरकारला परत मिळते असें निश्चित सांगतां येणार नाहीं. दुसऱ्यापासून निश्चित वस्तु सरकारला मोबदल्यांत मिळालेली असते. सरकारी उत्पन्न जसें कर व विकलेल्या उत्पन्नाची किंमत असें दोन प्रकारचें असतें, तीच स्थिति खर्चाचे स्वरूपाची असते; कर म्हणजे अमुक एका गोष्टीबद्दल द्यावा लागलेला पैसा, असें जसें म्हणतां येत नाहीं, त्याचप्रमाणें सरकारनें मदत दिली अगर देणगी दिली, तर अमुक एक उत्पादन सरकारला मिळालें, असें म्हणतां येणार नाहीं. तसेंच सरकार जेव्हां उत्पादन विकतें, तेव्हां त्याची किंमत तें घेतें, मोबदला घेतें, त्याचप्रमाणें सरकार जेव्हां किंमत देतें तेव्हांही निश्चित वस्तूंचा मोबदला घेतें. सरकारची मदत निव्वळ पैशाच्या रूपांतच असेल असें नाहीं. जनतेला दिलेले शिक्षण, आरोग्याच्या सोयी, संरक्षणाचे बंदोबस्ता-मुळे वाटणारें स्थैर्य व निर्भयता वगैरे गोष्टी सरकार करतें व त्याबद्दल अमुक एक गोष्ट मोबदल्यांत सरकारला मिळते असें निश्चित सांगतां येणार नाहीं. सरकारी नोकर, शिपाई, सेनापति, न्यायाधीश वगैरे सर्व जेव्हां सरकारी पगार घेतात, तेव्हां मोबदल्यांत नोकरी करतात; म्हणजेच या लोकां-

पासून सरकार किंमत देऊन, मोबदल्यांत काम घेत असतें. पेन्शनर, अनाथ माणसांना देकार, बेकारी भत्ता वगैरे खर्च हा मदतीचे स्वरूपाचा. यापासून अमुक गोष्ट मोबदल्यांत सरकारला मिळाली असें म्हणतां येणार नाही. कर आणि किंमत यांचे खर्चाकडील जबाबी स्वरूप म्हणजे मदत व मोबदला. करवसुलीला जसा खर्च लागतो, तसाच सरकारला मदत देतांना लागतो. शिक्षण, आरोग्याच्या सोयी करावयाच्या म्हणजे शिक्षक, वैद्य, दवाखाने यांवर खर्च केला पाहिजे व तो केला म्हणजेच शिक्षण व आरोग्याची मदत करतां येते. संरक्षण द्यावयाचें म्हणजे शिपायापासून सेनापतीपर्यंत, कारकुनापासून न्यायाधिशपर्यंत माणसांना नेमून, पगार दिलां पाहिजे. तरच तें मिळणार ! म्हणजे हा खर्च केल्याशिवाय संरक्षणाची मदत होणार नाही. राष्ट्रीय कर्जावरील व्याज हें मुळांत जरी मोबदल्याच्या स्वरूपाचें असलें तरी कालांतरानें तें तसें राहात नाही. कर्ज सरकारला दिलें, पैसा वापरण्यास दिला, त्याची किंमत म्हणून सुरुवातीस तसें मानणें ठीक; पण वर्षानुवर्षें तें व्याज म्हणजे त्याच स्वरूपाचें समजणें बरोबर नाही. निवळ हें व्याज देणें म्हणजे मदत देणें की ज्यापासून सरकारला कांहींही परत मिळत नाही. युद्धकर्जावरील व्याज व पेन्शनरांना द्यावी लागणारी रक्कम म्हणजे सरकारला ज्यापासून कांहींही मिळत नाही अशीच क्रयशक्तीची देणगी. निदान या देणगीपासून आर्थिक परिणामाच्या दृष्टीनें सरकारला कांहींही प्राप्ति होत नाही. कांहीं ठिकाणी पेन्शन म्हणजे पूर्वी केलेल्या कामाबद्दल कापून ठेवलेला पगार असें मानण्यांत येतें. तरीसुद्धां तेवढ्यानें वर लिहिलेल्या विधानाला बाध येत नाही. चालू वडीला सरकारला त्यापासून कांहींही आर्थिक दृष्ट्या मिळत नाही, हें कांहीं खोटें नाही. कर्जावरील व्याज व पेन्शनच्या रकमा या मदत स्वरूपाच्याच मानणें योग्य आहे. मात्र राष्ट्रीय कर्ज कमी करण्याकरितां, तें विकत घेऊन नाहीसें करण्याकरितां, पुष्कळ वेळा सरकार एक निधि काढीत असतें. त्यांत सरकार जी रक्कम टाकील, तिला मदत स्वरूपाची म्हणतां येणार नाही. कारण त्या

रकमेंतून सरकार कर्जरोखे विकत घेऊन, म्हणजे त्यांची फेड करून ते रद्द करीत असतें. येथें दिलेल्या किंमतीला मोबदला मिळत असतो.

उत्पन्नाचा विचार करतांना, कर आणि किंमत या दृष्टीनें, जें विवेचन केलें, तें अनेक दृष्टींनीं सरकारच्या खर्चातील मदत व मोबदला, यांच्या स्वरूपाला लागू पडणारें आहे. जेव्हां सरकार, उत्पादनांत मक्तेबाजी करून उत्पादनाचे खर्चापेक्षां जास्त किंमत व्याकारतें तेव्हां, त्या जास्त किंमतीचें स्वरूप करासारखें असतें, हें मागें पाहिलें आहे. त्याचसारखें थोडेसें जेव्हां सरकार आपल्या नोकरांना, त्यांना खाजगी नोकरीत मिळालें असतें, त्यापेक्षां जास्त वेतन देतें, तेव्हां घडून येतें. वास्तविक किंमतीपेक्षां सरकार जेवढें जास्त देतें, तें मदत स्वरूपाचें म्हणजे त्याबद्दल मोबदला नाही. जास्त पगारानें जास्त काम अगर जास्त चांगलें काम होत असेल तर हें मदतीचें स्वरूप कमी होऊन योग्य मोबदल्याचें स्वरूप तेथें येईल. तसेंच एखादें उत्पादन अगर सोय, सरकार उत्पादनखर्चांत तूट खाऊन नुकसान सोसून विकतें; तेव्हां तें घेणारास त्याच्या वास्तविक किंमतीपेक्षां कमी किंमतीला मिळतें, व म्हणून जेवढी किंमत कमी द्यावी लागली, तेवढी मदतच तें उत्पादन घेणाराला सरकारनें केली, असाच अर्थ होतो. कारण त्याबद्दल सरकारला कांहींही मोबदला मिळत नसतो. सरकारनें उचलून पैसा देऊन मदत केली, म्हणजे तितकी क्रयशक्ति सरकारनें स्वतः खर्च करण्याऐवजी, ही खर्च करण्याची संधि दुसऱ्यांना दिली, असेंही म्हणतां येईल. उलट ज्या वेळेस सरकार स्वतः खर्च करून वस्तु घेतें, त्यावेळीं सरकार ही खर्च करण्याची संधि, हा क्रयशक्तीचा उपयोग, प्रत्यक्ष करतें; त्यांत मध्यस्थी नसते. ज्यावेळीं सरकार वाजवीपेक्षां जास्त किंमत देतें, त्यावेळीं ही जास्त किंमत मोबदल्याची नसून, मदतीचें स्वरूपाची असते व तेवढ्यापुरती, खर्च करण्याची संधि सरकार गमावून बसतें. ती त्या वस्तु विकणाराचे हातीं जाते. ज्यावेळीं मदत अगर देणगी, सरकार विशिष्ट कार्याकरितांच देतें, त्यावेळीं मात्र खर्च करण्याची हुकमत, सरकारचीच असते. कारण, सरकार निश्चित कार्याकरितां

खर्च करण्यासाठीच ती देते. ही देणगी मोघम नाही, विशिष्ट कार्याकरितां म्हणजे विशिष्ट खर्च केलाच पाहिजे ह्याच शर्तीवर असते. सरकार जेव्हां खर्च करते, तेव्हां त्याचा परिणाम राष्ट्रांतील उत्पादनावर होतो. या दृष्टीने सरकारचा खर्च, मदत स्वरूपाचा कां मोबदला स्वरूपाचा, हें जाणणें अवश्य आहे. त्याचप्रमाणें सरकार होणारा खर्च स्वतः करते, कां ती क्रयशक्ति खर्च करण्याची संधि दुसऱ्यांना देते हेंही जाणणें महत्त्वाचें आहे.

कर जसे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष अशा दोन स्वरूपाचे असतात, त्याचप्रमाणें सरकारची मदतही प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष अशा दोन्ही स्वरूपांची असते. मदतीचा फायदा, मदत ज्याला केली त्यालाच होत असेल, तर प्रत्यक्ष पण जर तिचा फायदा सर्वस्वी अगर अंशतः त्या व्यक्तीशिवाय इतरांस होत असेल, तर ती अप्रत्यक्ष मदत म्हणतां येईल. समजा, वृद्धपणाचा भत्ता अगर बेकारीभत्ता, सरकारनें एखाद्या व्यक्तीला दिला, तर ती प्रत्यक्ष मदत त्याला होते; पण हा भत्ता मिळण्यापूर्वी जर ती व्यक्ति इतरांवर अवलंबून होती, त्यांना कांहींतरी मदत करावी लागे, असें असेल तर या भत्यामुळे त्यांना यापुढें मदत करावी लागणार नाही, व तेवढ्यापुरती सरकारनें जी मदत केली तिचा अप्रत्यक्ष फायदा त्या व्यक्तीशिवाय इतरांना झाला हें उघड आहे. त्यांच्यावरचा बोझ कमी झाला, अगर नाहीसा झाला. कांहीं ग्रंथकारांच्या मते सरकारी मदत म्हणजे अभावात्मक कर (Negative Tax) व त्यामुळे जे नियम व सिद्धांत, करांना लागू पडतात तेच मदतीलाही लागू पडतात. प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष स्वरूप, कराचा जसा बोझ, तसें मदतीचें पडणारें प्रमाण; कर देण्याची ऐपत, तशीच मदत घेण्याची, ग्रहण करण्याची पात्रता वगैरे गोष्टी तुलनेनें मांडतां येतील. सरकार मदत देते ती त्याच व्यक्तीचे कामास आली, म्हणजे ती प्रत्यक्ष, हें वर सांगितलें आहे. पेनशन ही प्रत्यक्ष मदत. उलट गांवाबाहेर घरे बांधणारांस, सरकार ज्या वेळी कमी कर आकारून अगर प्रत्यक्ष पैसा देऊन मदत करते, त्या वेळी ती अप्रत्यक्ष स्वरूपाची होते. कारण नवीन होणाऱ्या घरांमुळे, भाडेकऱ्यांचें भाडे कमी

होतें. मोठमोठ्या सहकारी संस्थांना सरकार, जेव्हां घरे बांधण्याकरितां मदत देतें, तेव्हांही तिचें हेंच स्वरूप असतें. तात्पर्य, जेव्हां मिळणारी मदत, ती मिळालेल्या व्यक्तीशिवाय, इतरांचाही फायदा करते; तेव्हां ती अप्रत्यक्ष म्हटली पाहिजे.

करांचा बोजा जसा व ज्या प्रमाणांत बसतो, तसे त्याचे परिणाम होत जातात हें पाहिलें आहे. तांचे विचारसरणी मदतीचे बाबतींत लागू होण्यासारखी आहे. सरकार एखाद्या धंद्याला, अगर उत्पादनाला मदत करते; एक संरक्षक जकात बसवून, अगर प्रत्यक्ष रक्कम देऊन. हिंदुस्थान सरकारनें टाटा कंपनीचे पोलादाचे धंद्याला कित्येक वर्षे उचलून रक्कम देऊन मदत केली. कांहीं काळानंतर संरक्षण दिलें. इंग्लंड व अन्य युरोपांतील देशांत, त्याचप्रमाणें अमेरिकेंतही, उचलून रक्कम देऊन, एखाद्या धंद्याला अगर उत्पादनाला मदत करणें हें सर्वमान्य धोरण आहे. मदत जेव्हां सरकार देतें, तेव्हां ती प्रथम त्या धंद्याच्या मालकाला मिळते; पण या मदतीमुळें, त्याला त्याचें उत्पादन कमी किंमतींत विकतां येतें. यामुळें दिलेल्या मदतीचा फायदा कांहीं प्रमाणानें, गिऱ्हाइकांनाही मिळतो. उत्पादक व उपभोगी गिऱ्हाइकांत हा फायदा कसा वांटला जाईल, हें त्या उत्पादनाचे मागणी व पुरवठा यांचे स्वरूपावर अवलंबून राहिल. ज्या मानानें उत्पादक, या मदतीमुळें उत्पादन-खर्च कमी झाला, म्हणून पुरवठा वाढवूं शकेल, त्या मानानें त्याला मदतीचा फायदा कमी. कारण, उत्पादन वाढत गेलें, म्हणजे किंमती कमी होत जातात व तितका फायदा गिऱ्हाइकांना जास्त. उलट मदतीमुळें किंमत कमी झाली, त्यामुळें गिऱ्हाइक वाढलें, पण उत्पादन वाढलें नाहीं, अगर त्या मानानें वाढलें नाहीं तर, किंमती सारख्या कमी होत जाणार नाहींत; व मदतीचा जास्त प्रमाणांत फायदा उत्पादकाला मिळेल. तात्पर्य, हा फायदा मागणी व पुरवठा, यांच्या लवचिकपणाच्या व्यस्त प्रमाणांत राहिल. पुरवठा कमी-जास्त होणारा असेल, तर गिऱ्हाइकाला जास्त फायदा, मागणी कमीजास्त होणारी असेल तर उत्पादकाला फायदा. शेतकऱ्याचें धान्य भाव पडूं नये

म्हणून अमेरिकेंत सरकारने ठराविक भावांत घेतलें; त्याचप्रमाणें खुद्द इंग्लंड-मध्ये, सरकारने कोळसा खाणींतून काढण्याचे धंद्याला, रकमा देऊन मदत केली. ही सर्व उदाहरणें वरील दृष्टीने पाहण्यासारखी आहेत. मदतीचा फायदा अप्रत्यक्षरीतीने फार दूरवर पसरत जातो. मदतीमुळे, परवडणारे कोळशाचे उत्पादन कायम राहिलें, त्यामुळे त्याची किंमत वाढली नाही, हा एक त्याचा फायदा गिऱ्हाइकांना मिळाला. त्याचप्रमाणें मदत मिळाली नसती, तर खाणीवाल्यांनी खाणी बंद केल्या असत्या, व त्यामुळे अनेक लोक बेकार झाले असते हें टळलें, हा एक आणखी फायदा. त्याचप्रमाणें खाणी बंद झाल्या असत्या, तर जमीनमालकांना स्वामित्वाबद्दलची वार्षिक रकम मिळाली नसती; ती मिळाली हाही भांडवलवाल्यांचा व जमीनदारांचा फायदा !! मदतीचा हेतु कदाचित् शेवटलाच असणें ही गोष्ट शक्य आहे. किंबहुना, असा आक्षेपही घेण्यांत आला होता ! नवीन वस्तीत घरे बांधणारांना अगर जुन्या वस्तीत नवी घरे बांधणाऱ्यांना सरकारने प्रत्यक्ष पैशानें अगर अप्रत्यक्ष सवलती देऊन मदत केली की, तिचा फायदा, मालक, भाडे-करी यांनाच मिळतो असें नाही; तर घरांचा पुरवठा वाढला की, जुन्या घरांची भाडीपण कमी होऊं लागतात.

करांची वांटणी जशी महत्त्वाची बाब म्हणून समजली जाते; त्याच-प्रमाणें, मदतीचा फायदा हाही कसा वांटला जावा हेंही महत्त्वाचें मान-ण्यास हरकत नाही. कर देण्याची ऐपत, याचा अर्थ करतांना आर्थिक परि-णाम शक्य तितके कमी हानिकारक व्हावेत, असें पाहिलें; त्याच न्यायानें मदत अशी वांटली जावी की, ती घेतांना जास्तीत जास्त आर्थिक फायदा त्यापासून उत्पन्न झाला पाहिजे. मदत घेण्याच्या पात्रतेचा विचार करतांना वरील गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे. किमान त्याग, प्रमाणानें त्याग, सारखा त्याग या तिन्हीं दृष्टींनी कराचा विचार करण्यांत आला. तसाच, कमाल फायदा, प्रमाणानें फायदा, सारखा फायदा या तीन दृष्टींनी मदतीचे वांटणीबद्दल विचार करतां येईल. जास्तीत जास्त फायदा करावयाचा,

तर ठराविक उत्पन्नाचे मर्यादेवरील इसमास, बिलकूल मदत नाही व त्या मर्यादेखालील उत्पन्नाचे माणसास जरूर ती भर टाकून, त्याचें उत्पन्न त्या ठरलेल्या मर्यादेपर्यंत आणावयाचें, पण हें करणें उघड उघड कठीण आहे व तें करावयाचें म्हणजे, संबंध समाजाची घडण बदलावयास पाहिजे. प्रमाणानें फायदा, अगर सारखा फायदा, या दृष्टीनें वांटणी केल्यास, त्याचे सामाजिक परिणाम काय होतील, हें पूर्णपणें पाहून, मग योग्य तें करणें बरोबर होईल. कराच्या बाबतींत, या दृष्टीनें जो विचार केला, तो लक्षांत घेतला पाहिजे. करामुळे संपत्तीची विषमता कमी झाली पाहिजे असा परिणाम घडवून आणणें इष्ट असतें; तीच गोष्ट मदतीचे योग्य वांटणीनें घडून आली पाहिजे. नाहीतर जे श्रीमंत आहेत, त्यांनाच मदतीचा फायदा व्हावयाचा, पैसा पैशाकडे जावयाचा, असें होतां उपयोगी नाही. वास्तविक कर, प्रमाणपद्धतीनें, वाढत्या प्रमाणपद्धतीनें, अगर व्यस्त प्रमाणपद्धतीनें बसविले म्हणजे जसे निरनिराळे परिणाम घडून येतात, तसाच परिणाम सरकारी मदतीनें होत असतो, म्हणून जर विषमता कमी व्हावी हा हेतु असेल व तो असला पाहिजे, तर ज्याचें उत्पन्न कमी, त्याला मदत त्या मानानें जास्त मिळाली पाहिजे. उत्पन्न कमी, तशी मदत कमी होतां कामा नये, व उत्पन्न जास्त असेल तर ती वाढतां कामा नये. इतकेंच नव्हे तर ती कमी कमी होत गेली पाहिजे. ज्या उत्पादनाचा उपयोग सर्वसामान्य गरीब जनता करते, त्या उत्पादनाला मदत केली असतां, गरीबांना ती उपयोगी पडते. उलट मोटारीचे धंद्याकरितां मदत (Subsidy) देणें म्हणजे जी वस्तु, थोडेसे श्रीमंत घेतात, त्यांनाच ती स्वस्त मिळावी हाच त्याचा अर्थ होतो. अर्थात् राष्ट्रांत एखादा धंदा वाढीस लागवा म्हणून दिलेली मदत ही केव्हांही योग्य आहे. तथापि तिचे सर्व दृष्टीनीं होणारे परिणाम पाहिले पाहिजेत.

खर्चाचे परिणाम

करांचा विचार करतांना, त्यांचे उत्पादनावर व विभागणीवर होणारे परिणाम, यांचा जसा विचार केला, त्याचप्रमाणे सरकारी व सार्वजनिक खर्च यांचा परिणाम या दृष्टीने काय होतो हे पाहिले पाहिजे. करयोजने-संबंधी मत द्यावयाचे म्हणजे, खर्चाचे धोरण कोणत्या प्रकारचे आहे, त्याचे परिणाम अनेक दृष्टींनी काय होतात, हे पाहिल्याशिवाय देणे चुकीचे ठरेल. शहाण्या फडणीसाने हे परिणाम नीट समजून घेतल्याशिवाय, करयोजना कायम करावयाची नाही, असे निश्चित धोरण ठेवले पाहिजे. खर्चाचा परिणाम उत्पादन व विभागणी या दोन्ही दृष्टींनी होत असतो. उत्पादनावर परिणाम होतो, तो म्हणजे साधनसामुग्री, भांडवल, मजूर हे, ज्या उत्पादनाची मागणी वाढते, तिकडे जातात. सरकारी खर्चाचे धोरणाने ज्या उत्पादनाला तेजी येईल त्याचा परिणाम वरीलप्रमाणे होईल, इतकेच नव्हे, तर राष्ट्रांतिल एकंदर वट उत्पादनावरहि त्याचा परिणाम झाल्यावांचून राहणार नाही. या दृष्टीने विचार करतां ज्यायोगाने राष्ट्रांतिल वट उत्पादन कमी न होतां वाढेल अशीच खर्चाची आंखणी असावी. करयोजना-सुद्धां याच दृष्टीने करावी, हे पूर्वीच प्रतिपादिले आहे.

सरकारी खर्चाच्या योजनेने वट उत्पादनांत भर टाकतां येते. ही गोष्ट आलेल्या अनुभवानंतर अमान्य करणे, म्हणजे हटवादीपणा आहे. जगांतिल राष्ट्रांचे खर्चाचे उत्पन्नाशी प्रमाण बघतां, ते सारखे वाढत आहे. व्यक्तीने खर्च केला म्हणजे सर्वसामान्यपणे आपण असे म्हणतो की, त्याचे उत्पन्नांतून तेवढी रक्कम कमी झाली; तिचा निकाल लागला. तथापि व्यक्तीने, आपले आरोग्य, आपली कार्यक्षमता, आपले उत्पन्न वाढविण्याचे दृष्टीने जो खर्च केला असेल तो निरर्थक नाही. तो उत्पादक स्वरूपाचा असतो. त्याचप्रमाणे सरकारने, आपले खर्चाचे प्रमाण वाढविले म्हणजे तेवढी रक्कम राष्ट्राचे उत्पन्नांतून कमी झालेली दिसत असली तरी, झालेला खर्च राष्ट्राच्या

उत्पादक शक्तीत व संपत्तीत भर टाकीत असतो. शेतकऱ्यांनै बी पेरलें, म्हणजे तें नाहींसैं झालेलें दिसतें; पण तें वस्तुतः नाहींसैं होत नाहीं; इतकेंच नव्हे तर अनेक पटींनीं परत मिळत असतें, तचि गोष्ट सरकारी योज्य खर्चाचे बाबतीत असते. सरकारनें खर्च वाढविला, म्हणजेच लोकांकडून जास्त घेतलें, ज्यांना कमी राहिलें, त्यामुळें ते कमी पैसा सांठवतील. राष्ट्रांत भांडवल अपुरें पडेल. लोकांचे जवळील माया कमी होईल. त्यांना वृद्धपणीं वार्डिट अवस्था येईल वगैरे आक्षेप या धोरणाविरुद्ध अगदीं सनातन झाले आहेत. सरकार खर्च करतें, म्हणजे कांहीं भाग स्वतः खर्च करतें व कांहीं दुसऱ्याला पैसा देऊन खर्च करण्याची संधि देतें; त्यांना क्रयशक्ति देतें. कर घेऊन राष्ट्रीय कर्जाची फेड केली, त्यावरील व्याज दिलें, म्हणजे ज्याला तें मिळालें, तो कांहीं पैसा उचळील असें नाहीं. मार्गे सांगितल्याप्रमाणें, एका वार्गाकडून घेऊन त्याच वर्गाला, अगर त्यासुद्धां दुसऱ्यांना सरकार परत देत असतें. यामुळें भांडवल कमीजास्त होत नाहीं तर भांडवलवाल्या व्यक्ति कमीजास्त होतील अगर त्यांच्याजवळील भांडवलाचें प्रमाण कमी जास्त होईल इतकाच काय तो परिणाम होईल. प्रत्यक्ष ज्यावेळीं जुनीं राष्ट्रीय कर्जे रद्द करून त्याऐवजीं दुसरें कर्ज सरकार काढतें, त्यावेळीं असा अनुभव येतो कीं ज्यांना फेडीत रकमा मिळतात, तेच पुन्हा नवीन कर्जे विकत घेत असतात. सरकार वृद्धांना भत्ता अगर पेन्शन देतें, यावर होणारा खर्च वावगा कसा म्हणतां येईल ? पूर्वीं कांहीं व्यक्तीच आपल्या बेकारीच्या काळाची अगर म्हातारपणाची काळजी करून तरतूद करीत; त्याऐवजीं आतां सरकारी धोरणामुळें राष्ट्रांतिल सर्व वृद्ध, अनाथ, बेकार यांची सोय होऊं शकते. ही जबाबदारी सर्व राष्ट्राची म्हणून सरकार आपल्या शिरावर ती घेतें. बेकारी हा दोष व्यक्तीचा नाहीं; हा समाजघटनेचा आहे. म्हणून त्याचें निवारण पण समाजानें म्हणजे सरकारनें केलें पाहिजे. व्यक्ति ही जास्त जास्त सामाजिक नात्यानें मानली जाऊं लागली, म्हणून तिचें शिक्षण, तिचें आरोग्य, तिच्या वृद्धपणाची तरतूद ही एक सामाजिक जबा-

बदारी मानली जाऊं लागली. यावर होणारा खर्च सरकारने केला पाहिजे, हेहि मग क्रमप्राप्तच आहे. या दृष्टीने विचार करतां सरकारी खर्च वरील योजनेने केल्याने राष्ट्रांतिल मांडवल कमी होत नाही, उलट प्रजा जास्त सुशिक्षित, जास्त कार्यक्षम होऊन राष्ट्रांतिल उत्पादनांत नैतिक व आर्थिक दृष्टीने भरच पडते. वरील प्रकारचा खर्च म्हणजे उत्पादकखर्च, शेतकऱ्याने पेरलेल्या बियाप्रमाणे कालांतराने अनेक पटींनी परत मिळणारा आहे.

वरील विवेचनांत सरकारी सर्व खर्चांमुळे वरील प्रकारे परिणाम घडून येतील, असे म्हटले नाही. 'योग्य खर्चाने' हे घडून येईल, असे सांगितले आहे. यावरून कांहीं खर्च सरकार असा करते की, त्यापासून वरीलप्रमाणे सुपरिणाम ऋडून येत नाहीत हे उघड आहे. सरकारी खर्चातील एक मोठा भाग, अशा कामासाठी खर्च करण्यांत येतो की, त्यापासून देशाला कांहींही आर्थिक फायदा अगर सोय होत नाही. दारूगोळा, लढाऊ जहाजे, लढाऊ विमाने, यांवरील अफाट खर्च या स्वरूपाचा असतो. जास्त तोफा कां जास्त लोणी, असा प्रश्न जर्मनींत उपस्थित करून तेथील राज्यकर्त्यांनी, तोफा वाढविल्या व जनतेचे लोणी कमी केले. इंग्लंडने लढाऊ जहाजांवर अफाट खर्च केला, पण गरिबांच्या, अमंगल, अस्वच्छ वस्त्या सुधारल्या नाहीत. आधुनिक युद्धांतिल होणारा अवाढव्य खर्च म्हणजे संपत्तीची राखरांगोळी करणारा आहे, हे आतां पटवून देण्याची जरूरी राहिली नाही. युद्धांत होणारी असंख्य प्राणांची हानी, जायबंदी होणारे लाखों लोक, कर्ते पुरुष निकाली लागल्यामुळे असहाय झालेली कुटुंबे, युद्धांतिल अभिनिवेशाने होणारे नैतिक अधःपतन, सर्वत्र माजलेला द्वेष, या आपत्ति कांहीं कमी परिणामकारक आहेत असे नाही. पण आपल्याला येथे त्या दृष्टीने विचार करावयाचा नाही. युद्धाने राष्ट्रांचे संरक्षण करणे प्राप्त झाले, तर त्यासाठी खर्च हा केलाच पाहिजे. पराभवामुळे होणारा संपूर्ण नाश टाळण्याकरिता हाच मार्ग आहे. एखाद्या युद्धामुळे कदाचित् एखाद्या राष्ट्राची आर्थिक परिस्थितीही सुधारणे; असंभवनीय नाही. परंतु, अनुभव मात्र असा आहे

की, युद्धांत राष्ट्रजिको, अगर पराभूत होवो, कांहीं व्यक्तींचा आर्थिक फायदा निश्चित होतो. गांवांत प्लेगचा कहर झाला; हजारोनीं माणसें मरूं लागलीं, तरी स्मशानांतील, लांकूड वखारवाले, व संकल्प सांगणारे यांच्या उदरीं शानि येतो. त्यांचा फायदाच होतो! युद्धाचा, युद्ध चालविण्याचा संकल्प सोडणारे राजकारणी पुरुष किंवा काळपुरुष, अगर कालि पुरुष आणि दारूगोळा पुरविणारे भांडवलदार, कारखानदार यांचेंच फावतें. 'लोकशाहीचे संरक्षणाकरितां', 'राष्ट्राच्या अब्रूकरितां' 'समता', 'स्वातंत्र्य', 'अष्टाभिमुखी स्वातंत्र्य', वगैरे गर्जना व घोषणा करणारे सर्वच कांहीं धुतल्या तांदुळासारखे स्वच्छ नसतात. युद्धानें पेटलेल्या खाईत कित्येक आपल्या स्वार्थाच्या पोळ्या माजून घेतात. हा स्वार्थ व्यक्तीप्रमाणें कांहीं प्रतिष्ठित राष्ट्रेही करीत असतात. पुरुषांतील वांगीं जशीं पुराणांत, त्याचप्रमाणें युद्धांतील महान् तत्त्वे, स्वयं-निर्णय, स्वातंत्र्य वगैरे युद्धसामप्तीबरोबर समाधि घेतात. संकल्प सांगणारा मटजी, विचारा प्लेग अगर सांथ घडवून आणीत नाही, तीं आल्यानंतर तो उपस्थित होतो. राजकारणांत संकल्प सांगणारे, युद्ध चेतवतात, चालवतात व त्यावर चांगलाच फायदा कमावतात. खर्च सर्व राष्ट्रावर, कमाई खाजगी व्यक्तींची, व या सत्कार्याबद्दल पुन्हां मानसन्मान हा जगाचा अनुभव आहे.

राजकारणी पुरुष कांहीं करीत असले, तरी हातांत शिर घेऊन लढणारा सैनिक, मृत्यूचे जबड्यांत कायम वस्ति करणारा वैमानिक, अथांग समुद्राशीं झगडणारा खलाशी, या विचाऱ्यांना दोष देणें बरोबर नाही. देशाच्या संरक्षणासाठीं, त्यांच्या श्रमाची जरूर राहिली असते, म्हणून त्यांचेवर होणारा खर्च, जरी आर्थिक दृष्ट्या फायदा न देणारा असला, तरी आवश्यक आहे. आग विझवणारे, रस्ते झाडणारे, शहरांतील साफसफाई करणारे, देशाचें आरोग्य संभाळणारे जसे राष्ट्राला अवश्य व म्हणून त्यांना योग्य मेहनताना दिला पाहिजे; त्यांचेवर खर्च केला पाहिजे; त्याच न्यायानें संरक्षणाचे कार्मीं खपणाच्या, श्रम करणाऱ्या सैनिकादिकांना मेहनताना

मिळालां पाहिजे. राष्ट्राच्या खर्चाचे योजनेत, या खर्चाचा समावेश करणे भाग आहे. तथापि त्याचे प्रमाण काय असावे, हाच महत्त्वाचा प्रश्न आहे. राष्ट्राने संरक्षणाकरिता किती खर्च करावा, याला कांहीं तरी प्रमाण कांहीं तरी मर्यादा पाहिजे. प्रत्यक्ष युद्ध चालू असतां किती करावा याला एकच प्रमाण, आणि ते म्हणजे युद्ध जिंकण्याला जेवढा अवश्य तेवढा केलाच पाहिजे, नाहीतर पराभूत झाले पाहिजे. तेथे तुळनेला जागा नाही. कमीजास्त करण्यास अवकाश नाही. उलट शांततेच्या काळांत कांहीं मर्यादा घालणे शक्य आहे. भोंवतालची राष्ट्रे ज्या मानाने संरक्षणासाठी खर्च करीत असतील, त्या मानाने करणे जरूर होते. एका राष्ट्राने वेडर जहाजे वाढविली की, दुसऱ्याने त्या प्रमाणांत वाढविली; एकाने पाणबोटी वाढविल्या की दुसऱ्याने वाढविल्या अशी स्पर्धा सुरू असते. सर्व राष्ट्रांनी ९० टक्के लष्करी खर्च कमी केला, तरी त्यांचे आपसांतील प्रमाण कायम राहतें; अगर ९० टक्के वाढविला, तरी तेंच प्रमाण कायम राहतें. ही जाणीव असून, खर्च कमी करण्याऐवजी खर्चाचे प्रमाण वाढविण्याकडे प्रवृत्ति असते, व त्याचा परिणाम म्हणजेच चालू महायुद्ध. खर्च वाढविल्याने राष्ट्रांतील संपत्ति, उत्पादक धंद्याकडे खर्च न होता, ज्यापासून कांहींही आर्थिक फायदा नाही त्याकडे खर्च होते. सशक्त व सुदृढ माणसे समाजातून काढून घेऊन, सरकार त्यांना लष्करांत भरती करते; याचा अर्थ, त्यांच्या कार्यशक्तीचा उपयोग राष्ट्राच्या उत्पादनाला होत नाही. लोखंड, कोळसा, सागवान, तेल, हजारों पदार्थ, दारूगोळा व हत्यारे करण्यांत खर्च होऊं लागतात. याचा अर्थ तेवढ्या प्रमाणांत ते पदार्थ, राष्ट्रांतील उत्पादनांतून कमी झाले. इतका वाढता खर्च करून, इतकी माणसे व इतकी सामुग्री वाढवून, राष्ट्रांचे संकट टळले, अगर जास्त सुरक्षितता आली, अशी खात्री कोणी देऊं शकत नाही. उलट वाढत्या खर्चांत, सर्वत्र भीतीचे, अस्वस्थतेचे वातावरण उत्पन्न होते. भोंवतालच्या राष्ट्रांच्या मानाने खर्च करून मर्यादा घातली, तरी तत्संबंधीच्या विचारप्रवृत्तीला मर्यादा वसत नाही. युद्ध होणार की टळणार, हे नुसते युद्धोपयोगी

सामुग्रीच्या तयारीवर अवलंबून राहात नाही. राष्ट्रांतील विचारप्रवाह, मानसिक प्रवृत्ति, जसा कळ घेतो, त्यावरही अवलंबून असते. वाढत्या युद्धसामुग्रीच्या उत्पादनां, विश्वास उत्पन्न होण्याऐवजी, अविश्वास उत्पन्न होत जातो; व राष्ट्रांमध्ये परस्परांच्या हेतूबद्दल अविश्वास उत्पन्न झाला म्हणजे ती युद्धाची प्रभात उरते. समोरासमोर, नखाशिखांत हत्यारांनै सज्जित झालेले दोन योद्धे, अशी स्थिति उत्पन्न होते व कल्पांत करणारी ठिणगी नाममात्र निमित्त होऊन, नाश व प्रलय करणारे महायुद्ध पेट घेते. तात्पर्य, विश्वासाचें व सुरक्षितपणाचें वातावरण, हें युद्धसामुग्री सर्व राष्ट्रांनी वाढविल्याने उत्पन्न होत नाही. उलट सर्व राष्ट्रांनी, समजुतीने करार करून, अगदी सर्वसामान्य शांतता राखण्यापुरती सैन्ये ठेविली तर त्यापासून जगांत शांतता नांदेल. निदान ती नांदण्याचा जास्तीत जास्त संभव आहे. त्याचप्रमाणे सर्व राष्ट्रांतील उत्पादनांत भर पडून दुःख व दारिद्र्य कमी होईल. विनाशावर होणारा खर्च सुखसाधनांच्या वृद्धीवर होईल.

राष्ट्रांत संरक्षणावर होणारा खर्च, नुसता परचक्र निवारणाचे दृष्टीनेच होत नाही. देशांत अंतर्गत शांतता नांदावी, नागरिकांचे जीवित व वित्त सुरक्षित रहावें या दृष्टीने देशांत, पोलीस, न्यायखाते, तुरुंग वगैरे गोष्टींवर खर्च होत असतो. कारखान्यांतून कायद्याप्रमाणे काम होतें की नाही? रस्त्यांतून वाहने नियमाप्रमाणे जातात की नाही? वजनेमापे कायदेशीर असतील त्याचप्रमाणे दुकानदार वापरतात की नाही? वगैरे अनेक गोष्टींवर सरकार खर्च करित असते; व अगदी कांटेकोर विचार केला, तर या खर्चापासून समाजाला कांहींही आर्थिक फायदा नसतो. पण त्याचबरोबर तो अवश्य असतो. सर्व वाहने हांकणारे, वाहतुकीचे नियमाने वागू लागले, समाजांत तंटेबखेडे, फिर्यादी कमी झाल्या, लोक समजुतीने वागू लागले, नियमाप्रमाणे कारखानदार कारखान्याची व्यवस्था ठेवू लागले, भाऊबंदकी कमी झाली, साहित्यिकांनी बेअन्नकारक लिहिण्याचें सोडून दिलें, समाजांत झटपट श्रीमंत होण्याचे लबाडीचे मार्ग कोणी स्वीकारीनासे झाले,

समाजघर्माप्रमाणें नीत्यनुसार स्त्रीपुरुषांचे संबंध राहिले; तर हा सर्व खर्च मोठ्या प्रमाणांत कमी होईल व तेवढी शक्ति अन्य सुखोपयोगी उत्पादनाकडे सरकारला खर्च करतां येईल. हा खर्च टाळतां येण्यासारखा आहे. उलट माणसें कशाही वागलीं, तरी शिक्षणादि गोष्टींवर होणारा खर्च हा आवश्यकच आहे. इतकेंच नव्हे तर, या शिक्षणादि गोष्टींवर जास्त खर्च केल्यानें, राष्ट्रांतील नीतिमत्तेत बदल होऊन, ती उच्च प्रतीची होईल. नागरिकत्वाच्या हक्काची व कर्तव्याची जाणीव जास्त प्रमाणांत जनतेत होईल; व त्याचा परिणाम चांगला होऊन, वर वर्णन केलेल्या गोष्टींवर सरकारला खर्च कमी कमी करण्यासारखी परिस्थिति उत्पन्न होत जाईल.

सरकारनें संरक्षण व संवर्धक, या दोन्ही दृष्टींनीं खर्च केल्यापासून राष्ट्राच्या उत्पादनावर परिणाम होतात, हें येथपर्यंत सर्वसामान्य दृष्टीनें पाहिलें. करांचा परिणाम कसा होतो हें पाहतांना ज्या तीन दृष्टींनीं विवेचन केलें, तसेंच येथें करणें योग्य होईल. म्हणून प्रथम सरकारी खर्चाचे धोरणानें मनुष्याच्या काम करण्याच्या व पैसे सांचविण्याच्या ऐपतीवर काय परिणाम होतो तें पाहिलें पाहिजे. कर इतका बसला कीं, मनुष्याला जीवनाला अवश्य असणाऱ्या वस्तु, त्याला कमी करणें भाग पडलें तर त्याच्या कार्यक्षमतेवर परिणाम होतो. उलट जर सरकारी खर्चाचे धोरणानें त्याला अवश्य असणाऱ्या वस्तु स्वस्त मिळूं लागल्या, अगर जास्त प्रमाणांत मिळण्याची संधि, उत्पन्नांत भर पडल्यानें मिळाली, तर त्याची कार्यक्षमता वाढेल हेंही उघड आहे. त्याची काम करण्याची ऐपत वाढेल. त्याचे जिवनांत थोडा जास्त आनंद उत्पन्न होईल. हा परिणाम नुसता त्याचेपुरताच मर्यादित राहणार नाही. उत्पन्न वाढलें अगर आवश्यक वस्तु स्वस्त मिळूं लागल्या तर त्याचा परिणाम त्याच्या सर्व कुटुंबीयांवर होईल. तो आपल्या मुलांना जास्त पौष्टिक अन्न देऊं शकेल. तीं सुदृढ होतील. त्यांना तो जास्त शिक्षण देऊं शकेल. तीं जास्त कुशल व कार्यक्षम होतील. या दृष्टीनें विचार करतां, अशा तऱ्हेनें सरकारनें खर्च केला तर, चाळू पिढीलाच फायदा होईल असें

नव्हे तर, पुढील पिढीलाही होईल. देशातील अनाथ कुटुंबांना, सरकारने मदत करावयाची म्हणजे हीच दृष्टि ठेविली पाहिजे. शाळांतून फुकट दूध अगर फराळाची व्यवस्था सरकारी खर्चाने करण्यांत भावी पिढी सुदृढ करण्याचाच हेतु असतो. राष्ट्राचे खरे व प्रभावी भांडवल हेंच आहे. मोफत अगर नाममात्र किंमत घेऊन दिलेले शिक्षण, त्याचप्रमाणे औषधपाण्याची व्यवस्था, स्वच्छ व हवेशीर घरे थोड्या भाड्याने देण्याची व्यवस्था, या सर्वांवर होणारा सरकारी खर्च, उत्पादक स्वरूपाचा आहे. पाऊस पडला, म्हणजे चालू हवेंतील उष्मा कमी होते, त्याबरोबर भावी पिकाला मदत होते. तसेच या खर्चापासून विद्यमान पिढीतील व्यक्तींनाही खर्चाचा बोजा कमी झालेला वाटतो व पुढील पिढीच्या उत्कर्षाचीही लागवड होते. ही गोष्ट ज्या प्रमाणांत घडून येईल त्या प्रमाणांत ही सरकारी मदत घेण्याची, ग्रहण करण्याची पात्रता सिद्ध होते. होणारी मदत योग्य ठिकाणी होत आहे याचे प्रत्यंतर मिळते. खर्चाचा बोजा जसा या सरकारी मदतीमुळे कमी होईल, त्या मानाने व्यक्तींना पैसा सांचविण्यास जास्त संधि मिळेल. मोफत शिक्षण झाल्याने त्यावरील खर्च वांचेल. मोफत औषधपाणी मिळाल्याने डॉक्टरची बिले चुकतील. भाडे कमी घावे लागल्याने तेथेही बचत होईल. तात्पर्य, पैसा वांचविण्याची ऐपत व संधि वाढेल. या गोष्टींवर खर्च करण्याकरितां सरकारने, कराने पैसा उभा केलेला असतो. तो कर धनाढ्यांकडून घेतलेला असो, अगर मध्यमवर्गीय धनवानांकडून घेतलेला असो, त्या योगाने जर पैसा वांचविण्याची त्यांची ऐपत कमी झाली असेल, तर तितक्याच प्रमाणांत सरकारने, वरील गोष्टींवर खर्च केल्याने, ज्यांना त्यापासून फायदा झाला, त्यांची पैसा वांचविण्याची ऐपत वाढली. समाजाचे दृष्टीने कांहींही फरक झाला नाही. हुतुतचे डावांत, एका बाजूचा गडी मारला की, लागलीच दुसऱ्या बाजूचा गडी निवत होत असतो, तसेच थोडेसे होते.

सरकारी खर्चाचा, काम करण्याच्या व पैसा सांचविण्याच्या इच्छेवर काय परिणाम होतो, हें आतां पाहिलें पाहिजे. कराचा या दृष्टीने विचार

नगर बाबनालय सातारा

संजयरावकीकृत

करतांना, चालू बोजापेक्षां भावी परिणामाकडे, मनुष्य जास्त चिकित्सेने पाहतो, असें आढळून आले. सरकारी खर्चापासून चालू रक्षणाप्रमाणेंच भावी काळांत काय फायदा होईल, हें पाहणेंही तितकेंच महत्त्वाचें आहे. कांहीं बाबींवरील खर्च या दृष्टीनें महत्त्वाचा नसतो, हेंही खरें आहे. वृद्धांना द्यावें लागणारें पेन्शन, किंवा युद्धकर्जावरील व्याज ज्या योगानें, ज्यांना तें मिळतें, त्यांच्या काम करण्याच्या अगर पैसा सांचविण्याच्या इच्छेवर कांहीं परिणाम होत नाही. त्याचप्रमाणें बिनशर्त वर्षासनें देण्यानें, तीं घेणारांचे इच्छेवर वरील दृष्टीनें, कांहींच परिणाम होणार नाही. ज्यांना पूर्वीच्या कामाबद्दलही नाही, किंवा दिलेल्या कर्जाचें व्याज म्हणूनही नाही, पण कधी काळीं, बापजाद्यांनीं, शिष्ट, अशिष्ट कामगिरी केली, याबद्दल पिढ्यानुपिढ्यां, सरकारनें जहागिर्या, इनामदाऱ्या, अगर अन्य स्वरूपी वर्षासनें द्यावीं, यांत सामाजिक अन्याय व आर्थिक हानि आहे. या वर्षासनापासून, या देणग्यांपासून त्या घेणारे कार्यप्रवृत्त होत नाहीत; तर आळशी, सुखोपभोगलोलुपवृत्तीचे होतात, म्हणून मानव्याचे दृष्टीनें सुद्धां हा खर्च अयोग्य आहे. आजारीपणांत, अपंग अवस्थेंत, बेकारीचे परिस्थितींत म्हणजे बिनशर्त नव्हे अशा प्रसंगां मिळणारी मदत, मनुष्याचे काम करण्याचे, कष्ट करण्याचे, चालू इच्छेवर वाईट परिणाम करीत नाहीत. उलट हा प्रसंग आपल्यावर येऊं नये, म्हणून माणसें चालू घडीला जास्त काम करून, पुढील काळाची तरतूद करण्यासाठीं घडपडत असतात. त्याचप्रमाणें कामाच्या वाढत्या प्रमाणांमार्गे, अगर पैसा वांचविण्याचें प्रमाणांमार्गे जर सरकारी मदत मिळणार असेल, तर त्याचाही चांगलाच परिणाम घडतो. उदा. कामगार प्राव्हिडंट फंडास जें देईल, तितकें सरकारनें द्यावयाचें ठरविलें तर कामगार जास्त पैसा शिल्लक टाकतील. त्याचप्रमाणें कामगारानें ठराविक मर्यादेपलीकडे उत्पादन केलें, तर सरकार जास्त वेतन अगर भत्ता देणार असेल तर कामगार जास्त काम करील. कांहीं वेळा भावी काळांत सरकारी मदत मिळणारच, पेन्शन मिळणारच, अगर वृद्धपणींचा म्हणून भत्ता मिळणारच, या मरंवशामुळें चालू काळांत, जास्त

काम करतां येण्यासारखें असून, माणसें तें करीत नाहीत. जास्त काम केलें, पैसे सांचविले तर मिळणाऱ्या मदतीचें प्रमाण कमी होईल, म्हणून काम न वाढविणारे नसतात, असें नाही. सरकारी मदत ऐपतीचे मानानें कमीजास्त होणारी असेल, तर ती पुढें जास्त मिळावी म्हणून आज काम न वाढविण्याकडे, पैसे शिल्लक न टाकण्याकडे प्रवृत्ति होते. ती सरसहा मिळणारी असेल, तर ती मिळणारच, म्हणून थोडासा परिणाम, काम करण्याचे इच्छेवर होणार हें उघड आहे.

सरकारी खर्चामुळे, उत्पादन सामुग्रिवर, उत्पादन साधनावर, बटवड्याचे दृष्टीनें काय परिणाम होतात, हें पाहिलें पाहिजे. साधनसामुग्रीचें रूपांतर अगर स्थलांतर कितपत होतें, त्या दृष्टीनें काय परिणाम होतात हेंहि पाहिलें पाहिजे. रूपांतराचें ठोकळ उदाहरण, म्हणजे सैन्य व दाखगोळा वगैरेवरील खर्चाचें देतां येईल. जीं तरुण माणसें उत्कृष्ट कारागीर झालीं असतीं, ज्यांनीं आपल्या कौशल्यानें व कार्यक्षमतेनें, राष्ट्राच्या कलासंपन्नतेत, उत्पादनांत सुखोपयोगी भर टाकली असती ती या कामापासून अलग केलीं गेलीं. त्यांच्या हातीं कुंचल्याऐवजीं कट्यार व उत्पादक नांगरा-ऐवजीं विघातक तलवार, असें त्यांच्या श्रमाचें रूपांतर झालें. जें लोखंड व अन्य उत्पादकसामुग्री, देशांतील वाहतुकीचीं साधनें वाढविण्याकडे, अन्य सोयी वाढविण्याकडे उपयोगी पडलीं असतीं, तिचें रूपांतर विनाशकारक बाँबगोळे करण्यांत, अन्य हत्यारेंपात्यारें करण्यांत झालें. त्याचप्रमाणें संरक्षण, या सदराखालीं ज्या ज्या बाबी येतात म्हणून मार्गें सांगितलें, त्यांवरील खर्चाचा परिणाम देशांतील साधनसामुग्रीचें, वरीलप्रमाणें कमीजास्त प्रमाणांत रूपांतर करण्यांत होतो. या दृष्टीनें विचार करतां, असें रूपांतर ज्या सरकारी खर्चामुळे होतें, तो शक्य तितका कमी करावा, असें धोरण ठेवणें केव्हांही योग्य आहे. रूपांतरानें साधनसामुग्रीच्या या बटवड्यानें, जें राष्ट्राचें नुकसान होईल, जें अनहित होईल, तें व हा संरक्षणाचा खर्च करणें आवश्यक आहे, ही गोष्ट लक्षांत घेऊन, समाजाच्या दृष्टीनें हा खर्च अशा मेळांत

असावा की, कर्मांत कमी नुकसान व जास्तीत जास्त सुरक्षितपणा, समाजाला मिळाला पाहिजे. अर्थात् हे करणे किती अवघड आहे व कितीतरी देशाबाहेरील अवांतर पण अमान्य न करता येणाऱ्या गोष्टींवर अवलंबून आहे; त्यांचे विवेचन पूर्वांच केले आहे.

संरक्षक बाबींवरील खर्चांमुळे उत्पादनसामुग्रींवर काय परिणाम होतात हे पाहिल्यानंतर संवर्धक बाबींवर होणाऱ्या खर्चांमुळे काय परिणाम होतात, हे पाहिले पाहिजे. सरकारने उद्योगधंद्यांना संरक्षक जकाती बसवून, अगर उचलून रकमा देऊन, मदत केली म्हणजे त्या धंद्यांना संरक्षण मिळते व त्याचा परिणाम त्या धंद्यांतील उत्पादन वाढते. उत्पादन वाढते याचा अर्थ दुसऱ्या धंद्यांतून साधनसामुग्री, भांडवल, मजूर वगैरे या धंद्याकडे वळतात, अगर नवीन भांडवल, नवीन साधनसामुग्री, या धंद्यांत गुंतविली जाते; व हा सर्व परिणाम सरकारी मदतीमुळे होतो. सरकारी खर्चाच्या धोरणाने, याप्रमाणे साधनसामुग्री, भांडवल, मजूर वगैरेवर बटवड्याचे दृष्टीने परिणाम होऊन, उत्पादन वाढण्यास मदत होते. ही मदत सरकार उचलून रक्कम त्या धंद्यांच्यांना देईल, अगर एखाद्या सोयीचे अगर वस्तूचे उत्पादन सरकार स्वतः करून, कमी किंमतीने विकून आलेले नुकसान सर्वसाधारण कराचे उत्पन्नांतून भरून काढील. कसेही केले तरी, त्या योगाने उत्पादनसामुग्रीवर, वर लिहिल्याप्रमाणे परिणाम होणारच. इतकेच नव्हे तर, सरकारने स्वतः केलेले उत्पादन, योग्य किंमतीस विकले तरी तेच परिणाम होतात. उत्पादन साधनसामुग्रीवर होणारे परिणाम, वट उत्पादन वाढण्याचे दृष्टीने व बटवड्याचे म्हणजे निरनिराळ्या धंद्यांतील त्यांचे वांटणीचे दृष्टीने होतात, हे वर सांगितले. त्याचबरोबर हेही लक्षांत ठेविले पाहिजे की, उत्पादन हे चालू उपयोगी वस्तूचे, अगर उपभोग्य वस्तूचे, त्याचप्रमाणे उत्पादक वस्तूचे, असे दोन प्रकारचे असते. कापड ही उपभोग्य वस्तु व गिरणी ही उत्पादक वस्तु आहे. सरकारी खर्चाचा परिणाम, उपभोग्य व उत्पादक दोन्ही तऱ्हेच्या उत्पादनावर होतो. कांही वेळा उत्पादक वस्तूचे उत्पादन वाढते, तर कांही

वेळा उपभोग्य वस्तूंचे उत्पादन वाढते. ही उत्पादक व उपभोग्य वस्तूंत, अगर समाजाच्या भावी काळांतील गरज व चालू क्षणाची नळ, यांच्यांत कृशी वांटणी होत जाईल, हें त्या त्या परिस्थितीवर अवलंबून राहिल. आज आणि उद्यां यांच्यांत हितविरोध नाही, किंबहुना ते अभिन्न आहेत, हें समजून योग्य विवेकानें, राष्ट्रांतील साधनसामुग्री व उत्पादन यांचा मेळ घडवून आणला पाहिजे व त्याच दृष्टीनें सरकारी खर्चाचे धोरण असलें पाहिजे.

समाज व राष्ट्र हे चिरंजीव आहेत, अमर आहेत. व्यक्ति येतात व जातात, पण समाज चालूच राहतो. समाज अखंड, त्याचा प्रवाह अप्रतिहत, या दृष्टीनें भावी काळाची तरतूद करण्याकरितां, सरकारनें उत्पादन-साधनसामुग्रीवर नियंत्रण घालणें अगर सर्वसामान्यपणें उत्पादनांत, व्यवहारांत हस्तक्षेप करणें, हें योग्य आहे. पायापुरतें, चालू क्षणापुरतें व्यक्तिच पाहतात असें नाही तर राष्ट्रही अशाच संकुचित दृष्टीचीं, अदूर दृष्टीचीं असूं शकतात. कळेना पुढें काय होणार आहे असें म्हणून, वर्तमानकाळांत शक्य तेवढी चैन करून घेण्याकडे प्रवृत्ति असते. तरुणपणीं असें वर्तन असावें, कीं वृद्धपणीं पश्चात्ताप होऊं नये, व जगांत असें वागावें कीं परलोकीं समाधान लाभेल, यांतील अर्थ निव्वळ नैतिकच नाही. यांत अर्थशास्त्राच्या दृष्टीनेंही महत्त्व आहे. व्यक्तीनें योग्य वयांत, शिक्षण घेऊन व्यायाम करून, संपत्ति मिळवून हयातीपर्यंत संपत्ति, आरोग्य, समाधान मिळवावें, हें जसें योग्य त्याचप्रमाणें सरकारनें ही गोष्ट समाजांत जास्तीत जास्त प्रमाणावर शक्य होईल, अशी परिस्थिति आपल्या खर्चाचे धोरणानें घडवून आणली पाहिजे. व्यक्ति खाजगी प्रयत्नानें, किती ज्ञान मिळवील, व किती संपत्ति मिळवील, त्याला मर्यादा आहे. त्याचप्रमाणें खाजगी प्रयत्नानें अशा भाग्यवंत व्यक्ति किती निघतील यालाही मर्यादा आहे. समाज म्हणजे परमेश्वराचें विराट स्वरूप. हजारों हात, हजारों डोळे, हजारों मुखें, या अफाट व अथांग शक्तीचे जोरावर सामाजिक शक्तीचा परमेश्वर, काय करूं शकणार नाही ? समाजांतील सर्व हात सुदृढ व मजबूत झाले पाहिजेत. सर्व

माणसें शिक्षित व सुजाण झालीं पाहिजेत. सर्वांना स्वाभिमानानें जगतां आलें पाहिजे. या दृष्टीनें आज दिसणारी विषमता नाहीशी होऊन व्यक्ति-मात्रास तिचे नैतिक व आत्मिक विकासास पूर्ण वाव मिळावा म्हणून सर्वांना शिक्षणाची व पराक्रमाची, सारखी संधि मिळाली पाहिजे. ही मांडणी सरकारनें खर्च करून घडवून आणली पाहिजे. राष्ट्रांतील उत्पादकशक्ति वाढवावयाची म्हणजे, एकाच वर्गाची अगर एकाच वर्गाचे हिताकरितां नव्हे, तर सर्वांचे हिताकरितां, व त्या हिताची वांटणी पण समतेच्या तत्त्वावर. हें ध्येय सरकारी संवर्धक खर्चाचें असलें पाहिजे.

वरील दृष्टीनें विचार करतां, ज्या गोष्टींवर खर्च करण्याची संधि खाजगी व्यक्तींना देऊनही योग्य असा बदल उत्पादनांत होत नाही, तेथें खर्च सरकारनें, समाजाच्या हिताकडे लक्ष देऊन स्वतः करावा, हें योग्य होईल. नवीन वाहतुकीचे मार्ग, रेल्वे वगैरे, मोठाले कालवे, राखीव जंगले, ज्या गोष्टींपासून राष्ट्राचें उत्पादन मोठ्या प्रमाणांत वाढणार आहे, त्या सर्व, त्याचप्रमाणें ज्ञानांत भर टाकणारी साधनें, नवीन शोध करण्याकरितां स्थापिलेलीं ज्ञानमंदिरे, प्रयोगशाळा वगैरे गोष्टी कार्यक्षमतेत भर टाकणारी साधनें, शिक्षण, सर्वसामान्य व वैदिकविषयक, आरोग्याच्या बाबी, दवाखाने वगैरे, रोगांसंबंधी शोध लावणाऱ्या प्रयोगशाळा वगैरे, त्याचप्रमाणें बेकारी विमा वगैरे गोष्टी, खाजगी खर्चाच्या ठेविल्या तर त्यापासून उत्पादनांत योग्य तो बदल होणार नाही. उलट या अगर यासम गोष्टी सरकारनें आपल्या अधिकाराखाली घेऊन, स्वतःचे देखरेखीखाली केल्या तर, मावी काळाच्या दृष्टीनें, समाजाला हितकारकच ठरतील. व्यक्तीची दृष्टि चालू घडीपुरती, स्वतःपुरती, स्वतःचे हितापुरती, उलट सरकारची दृष्टि नफ्याची नव्हे, दूरवरचे परिणाम लक्षांत घेणारी, समाजाच्या हिताची आहे; हें मानलें आहे म्हणून या बाबींवरील खर्च सरकारनेच करणें श्रेयस्कर आहे. या बाबींवर सरकारनें किती खर्च करावा, याला मर्यादा केव्हांही असणारच. तथापि या बाबतींत होणारा खर्च अद्याप मर्यादेबाहेर गेल्याचें उदा-

हरण नाही. सर्वत्र मांडवळशाही राष्ट्रांत, या गोष्टी नाइलाजानेच सरकार हळुहळू करीत आहे. व्यक्तींनी या गोष्टी केल्या, तर त्यांपासून होणाऱ्या फायद्याइतका जरी फायदा सरकारला त्यापासून मिळाला तरी हरकत नाही. किंजहुना जेथपर्यंत व्यक्तींना हें करणें परवडत असेल तोपर्यंत सरकारनें करण्यास तर कांहींच हरकत नाही. ही सर्वसामान्य मर्यादा झाली. सरकारला होणारा फायदा अगर त्यापासून होणारें उत्पन्न, खाजगी व्यक्तीला परवडणाऱ्या उत्पन्नाइतकें असलें तर समाजाच्या दृष्टीनें तें जास्तच चांगलें आहे. नुकसान सोसूनसुद्धां या गोष्टीवर सरकारनें खर्च करावा असें म्हणणेंसुद्धां योग्य आहे. तथापि निवळ आर्थिक दृष्टीनें विचार करतां, वरील सर्वसामान्य मर्यादेत धोरण ठेविल्यानें सरकारला राष्ट्रांतील उत्पादन साधनसामुग्री चांगल्या रीतीनें जुळवितां येऊन, भावी उत्पादनशक्ति वाढवितां येईल.

सरकारी खर्चाचे प्राथमिक शिक्षण दिलें पाहिजे हें सर्वमान्य झालें आहे. ग्रंथालये, पदार्थसंग्रहालये यांवरील खर्च सरकारनें अगर स्थानिकसंस्थांनीं करावा याबद्दल आतां कोणी मतभेद व्यक्त करीत नाही. सार्वजनिक स्नानगृहे, गरिबांकरितां, कामगारांकरितां थोड्या माड्यानें मिळणारीं घरे सरकारनें बांधावीं अगर स्थानिकसंस्थेनें बांधावीं. औषधपाण्याची मदत सरकारी खर्चाचे मोफत मिळावी वगैरे गोष्टी तत्त्वतः मान्य झाल्या आहेत. कांहीं ठिकाणीं त्याप्रमाणें घडतही आहे. शिक्षण, आरोग्य वगैरेवर जास्त जास्त खर्च सरकारनें करावा, कारण त्यामुळें राष्ट्राच्या कार्यक्षमतेत भर पडत जाते हें मत प्रस्थापित झालें आहे. राष्ट्रांतील भावी उत्पादकशक्ति वाढवावयाची तर मुख्य गोष्ट म्हणजे राष्ट्राचा जो नागरिक त्याची शारीरिक व शिक्षणविषयक वाढ आधीं केली पाहिजे. हा क्रम कोणीही नाकबूल करणार नाही व ही गोष्ट करावयाची म्हणजे सरकार-शिवाय कोणी करूं शकत नाही हेंही तितकेंच खरें आहे. ह्या गोष्टी मोठ्या प्रमाणावर करावयाच्या म्हणजे पुष्कळच खर्च सरकारचा वाढेल व त्यामुळें

सरकारला कर वाढवावे लागतील. याचा परिणाम उत्पादनसामुग्रीवर, साधनांवर काय होईल हें पाहून वागलें पाहिजे हें उघड आहे. या गोष्टी-वरील वाढता खर्च व त्याचे दूरवर होणारे परिणाम, सर्वांगीण परिणाम लक्षांत घेऊन मेळ बसविला पाहिजे. पुष्कळ वेळा कांहीं प्रमाणानें अगर कांहीं भागांचें काम त्यावरील खर्च खाजगी व्यक्तींना मदत देऊन करणें हितावह ठरतें. तें जेथें शक्य असेल तेथें तसें करण्यांत येतें. कांहीं देशांत दुय्यम शिक्षण, तर कांहीं देशांत विश्वविद्यालयांतील शिक्षण खाजगी संस्थांकडे असून सरकार त्यांना मदत करतें. फक्त सर्वसाधारण नियंत्रण सरकारी असतें. सर्व खर्च करण्याची शक्ति सरकारला नसते. धंद्यांतील मदत उचलून पैसे देऊनही सरकार कांहीं ठिकाणीं करतें पण त्यांतील अडचणीं अनेक असतात. राजकारणांतील हेवेदावे, पक्षबाजी यांमुळे गोंधळ उत्पन्न होतो. प्रत्येक धंदेवाला सरकारी मदत मिळावी म्हणून आपले हस्तक कायदे-मंडळांत अगर अन्य रीतीनें परिणामकारक जागीं धाडून खटपट करीत असतो. त्यापेक्षां करण्याची योजना करून ज्या धंद्याला मदत करावयाची असेल ती करणें सोपें जातें. नवीन घरे बांधणारांना रकमा उचलून देण्यापेक्षां त्यांवरील कर कमी व्हेणें हा चांगला मार्ग. रकमा द्यावयाच्या म्हणजे व्यक्तिगत वशिलेबाजी होते. कारखानदारांना रकमा उचलून देऊन मदत देण्यापेक्षां दुसऱ्या सवलती देऊन मदत करणें जास्त श्रेयस्कर. ठराविक काळपर्यंत प्रासिकर माफ अगर ठराविक उत्पादन निघेपर्यंत तो माफ अशा अगर अन्य तऱ्हेच्या सवलती देऊन जरूर तें उत्पादन घडवून आणण्यांत येतें.

सरकारी खर्चाचे योगें वर लिहिल्याप्रमाणें ठराविक वस्तूंचें उत्पादन अगर ठराविक सोयींचें उत्पादन वाढण्यास मदत होते. वस्तु अगर सोयी सरकार फुकट देऊं लागलें अगर उत्पादन खर्चापेक्षांही कमी किंमतीला विकू लागलें, तर त्यापासून पुष्कळ वेळा अनिष्ट परिणामहि होऊं शकतात. फुकट वस्तु मिळाली अगर फारच कमी किंमतीला मिळाली म्हणजे

साहजिकच तिची मागणी वाढणार. याचा परिणाम सरकारला उत्पादन फारच मोठ्या प्रमाणांत वाढवावे लागेल; त्यामुळे मर्यादेबाहेर साधन-सामुग्री या विशिष्ट उत्पादनाला द्यावी लागेल व त्याचा परिणाम समाजाचे दृष्टीने ठीक होणार नाही. मागणी वाढली व उत्पादन वाढले नाही तर लोकक्षोभ होणार. उत्पादनाचे मर्यादेत मागणी पुरवावयाची म्हणजे कोणास किती हे ठरवून त्याचे वांटणीबाबत नियंत्रण करावयाचें; प्रत्येकाचा हिस्सा ठरवावयाचा. युद्ध परिस्थितीमुळे जसे पेट्रोलचे नियंत्रण होऊन प्रत्येकाचा हिस्सा (Ration) सरकारने ठरविला तसे करावे लागेल. त्यामुळेही लोक नाराज होतातच. युद्धकाली जरी हे नियंत्रण लोक मानतात, तरी शांततेच्या काळी हे धोरण पटणार नाही. यापेक्षा ज्या वस्तु अगर सोयी सरकारने स्वस्त विकल्या तरी त्याबद्दलची मागणी वाढणार नाही, अगर फुकट दिल्या तरी ती वाढणार नाही, अशा वस्तु व सोयी सरकारने फुकट अगर नाममात्र किंमतीस दिल्यास ते योग्य होईल. प्रत्येक पात्र मैलांला फुकट दवाखाना काढला म्हणून माणसे जास्त आजारी पडतील असे होत नाही. त्याचप्रमाणे कोयनेल सरकारने फुकट अगर नाममात्र किंमतीस विकले, तर ते कोणी वाटेल तेवढे घेऊन साखरेसारखे खाणार नाही. सरकारने कपडे फुकट अगर कमी किंमतीने देण्याचे ठरविले, तर सरकारला वाढणारी मागणी पुरविताना कठीण होईल. गरिबांना प्रवाससाधन मिळण्याची संधि असावी, म्हणून जर देशातील रेल्वेने प्रवास फुकट केला तर नास्तिकसुद्धां तीर्थक्षेत्रे करतील. यालेकरुंची गर्दी व उतारुंची गर्दी यांची सोय करतां करतां सरकार निकाली लागेल. उलट योग्य दर ठेविले तर त्यापासून होणारा फायदा, दुसऱ्या सार्वजनिक सोयीकडे खर्च करतां येईल. तसेच कांहीं प्रमाणांत फुकट प्रवासाची संधि देतां येईल. कांहीं प्रमाणांत नाममात्र भाडे घेऊन ती संधि देतां येईल. शाळेंतील विद्यार्थ्यांचे शिक्षणात्मक प्रवास, शेतकी अगर औद्योगिक प्रदर्शनाकरितां कांहींना सवलती, सुट्टीच्या मोसमांत प्रवासाची सोयीस्कर व सवलतीची तिकिटें, यात्रेच्या वेळी कमी

माड्याची परतीची तिकिटें वगैरे गोष्टी करून उत्पादनावर ताणं येऊं न देतां व अगदीं कांटेकोर नियंत्रण न करतां, बऱ्याच गोष्टी सरकार करूं शकतें. त्याचप्रमाणें जर सरकार उच्च शिक्षण सर्वांचे आढोक्यांत येईल इतकें स्वस्त ठेवूं शकलें तर उत्तम, किंबहुना अवश्य. पण हें जर शक्य झालें नाहीं तर कांहीं प्रमाणांत तरी विद्यार्थी फुकट घेतले पाहिजेत, ही दृष्टि बहुतेक ठिकाणीं दिसून येते. तात्पर्य, जेथें जेथें सरकार जास्त मागणीं झालीं तर विशेष ताण न पडतां उत्पादन वाढवूं शकेल, त्या त्या ठिकाणीं सरकारनें किंमत कमी ठेवणें वावगें नाहीं. ज्या वस्तु अगर ज्या सोयी, सर्वांनाच लागतात अगर जनतेतील बहुसंख्याक लोकांना लागतात, त्याबाबतीत सरकारचें खर्चाचें धोरण असें असलें पाहिजे कीं, त्या वस्तु अगर सोयी शक्य तितक्या कमी किंमतीत जनतेला मिळाल्या पाहिजेत. सार्वजनिक रस्ते, सर्वसामान्य शिक्षण, सर्वसामान्य आरोग्याच्या सोयी वगैरे स्वरूपाच्या गोष्टी सरकारनें फुकट पुरविल्या पाहिजेत. त्याचप्रमाणें जीवनाला अवश्य लागणारे धान्य, कापड, निवासस्थाने वगैरे गोष्टी शक्य तितक्या कमी किंमतीत मिळतील असेंच सरकारी खर्चाचें धोरण असलें पाहिजे. व्यापारी पिकापेक्षां धान्यादि पिकें काढणाऱ्या शेतकऱ्यांना सवलती देऊन मदत करून, नवीन घरे बांधून, अगर खाजगी बांधणारांस सवलती देऊन सरकार जनतेला अवश्य असणाऱ्या उत्पादनाला उत्तेजन देऊं शकतें, त्यांच्यांत वाढ करूं शकतें.

राष्ट्रांतील उत्पादन म्हणजे निवळ भौतिक वस्तूंचें उत्पादन असें मानणें चुकीचें होईल. जीवनाला अवश्य लागणाऱ्या सुखसोयी जशा भौतिक असतात, तशाच कांहीं नैतिक गोष्टींचीही आवश्यकता माणसांना असते. अन्न, वस्त्र, निवास, प्रवासाची साधनें, यांबरोबरच शिक्षण, ज्ञानादि गोष्टींचाही पुरवठा समाजांत व्हावयास पाहिजे. राष्ट्रांतील मांडवल म्हणजे नुसते उत्पादक पदार्थ नव्हेत, तर राष्ट्रांतील स्त्री, पुरुष हेंही तितकेंच महत्त्वाचें मांडवल आहे. उत्तम यंत्राइतकेंच महत्त्व, सुदृढ व सुशिक्षित कारागिराचें

आहे. यंत्राच्या कार्यक्षमतेइतकीच कामगाराची कार्यक्षमता महत्त्वाची आहे. म्हणून वस्तुगत भांडवलाप्रमाणे या मानवी भांडवलाचीही वाढ होईल असे धोरण राष्ट्रांचे असले पाहिजे; किंबहुना या मानवी भांडवलाकडे दुर्लक्ष केले तर दुसरे भांडवलही वाढणार नाही व एकंदर राष्ट्रांतील वट उत्पादन कमी होईल. ज्या गोष्टींचे उत्पादन कमी केल्याने या मानवी भांडवलावर परिणाम होणार नाही, असे उत्पादन कमी करून राष्ट्रांतील वस्तुगत भांडवल वाढविले तर त्यापासून एकंदर उत्पादन पुढे वाढण्यास मदत होते. समाजांतील पुष्कळ उत्पादन निवळ चैनीचे खर्च पाचें असते व ते करण्याकरिता राष्ट्रांची उत्पादनसामुग्री पुष्कळ खर्च होत असते. पण त्यापासून जनतेच्या कार्यक्षमतेत अगर ज्ञानात भर पडत नाही. असल्या शोकबाजीवर व चैनबाजीवर खर्च होणारी राष्ट्रांची साधनसामुग्री सरकारने ते उत्पादन बंद करून दुसरीकडे वापरली किंवा समाजाचे हिताचे दृष्टीने जरूर ते उत्पादन केले, तर ते योग्यच होईल. शेकडो एकर जमीन, निवळ श्रीमंतांचे शिकारीचे शोकाकरिता नापीक ठेवणे अगर रसेससाठी मोठमोठी मैदाने ठेवून शहरांतील दाट वस्त्या कायम ठेवणे, म्हणजे राष्ट्रांतील साधनसामुग्रीचा योग्य उपयोग होतो असे म्हणतां येणार नाही. बहुतेक राष्ट्रांतून मोठ्या प्रमाणावर साधनसामुग्रीचा अशा रीतीने अनेक निष्फळ गोष्टीत उपयोग होत आहे, तो बंद केल्याने, राष्ट्रांतील नागरिकांच्या कार्यक्षमतेत कांहीही कमी न होता, राष्ट्राच्या वस्तुगत भांडवलांत त्या सामुग्रीचा दुसरीकडे उपयोग केल्याने भर पडेल; व एकंदर राष्ट्रांतील उत्पादकशक्ति वाढून उत्पादन वाढेल. या शोकबाजीवर व चैनबाजीवर होणारा खर्च बंद झाला म्हणजे लोकांजवळ पैसा जास्त शिल्लक राहिल. त्याचबरोबर सरकारला आपले उत्पन्न वाढविण्याला आणखी संधि व वाव मिळेल. तात्पर्य, अशा तऱ्हेचे उत्पादन बंद करण्याचे धोरण स्वीकारल्याने सामाजिक दृष्ट्या कोणतीही हानि होत नाही. उलट व्यक्तिगत व समाजाचे दृष्टीने फायदाच होतो.

सरकारला मोठमोठालीं कर्जे काढावीं लागतात व तीं फेडावयाचीं असतात. सालोसाल व्याज मरून अगर नवें कर्ज काढून जुनी फेडणें, यानें राष्ट्रवरिल बोजा हलका होत नाही. कमी व्याजाचे दरानें नवें कर्ज काढून जुनी फेडणें, यांत थोडा बोजा कमी होतो हें खरें; पण त्यामुळें बोजा-पासून मुक्तता नाही व हा बोजा राष्ट्रावर असल्यामुळें, जनहिताच्या अनेक योजना मार्गे पडतात, अनेक पुण्या होऊं शकत नाहीत. कर्ज फेडण्याकरितां बहुतेक राष्ट्रांतून एक निधि निर्माण करण्यांत येतो. या निधीत दरसाल कांहीं रक्कम चालू उत्पन्नांतून सरकार जमा करीत असतें, व या निधीतून जमेल तसें जुने कर्ज फेडण्यांत येतें. हा निधि जर सर्वस्वी कराचे उत्पन्नांतून जमा केला, तर त्याचे परिणाम समाजाचे दृष्टीनें चांगले होतील. या धोरणानें पैसा सांचविण्याकडे प्रवृत्ति वाढेल. लोकांजवळ कर न घेतला तर जें राहिल, तें सर्वच लोक शिल्लक टाकतील असें नाही. कांहीं भाग चैनीच्या अगर आवश्यक गोष्टींत खर्च होईल. उलट करापासून सरकारकडे जमा झालेली रक्कम कर्जफेडीत गेली, तर ती रक्कम पुन्हां ज्यांना कर्जफेडीत मिळते, ते ती सर्वच निदान मोठ्या प्रमाणांत, सरकारी रोरुयांत अगर अन्य रीतीने, शिल्लक टाकण्याचा संभव जास्त. म्हणून राष्ट्रांतील कर्जफेड करण्याकरितां, काढलेला निधि, फेडनिधि अगर फेडफंड हा कराचे उत्पन्नांतूनच जमा केला पाहिजे. जास्त कर वाढवून जरी हा जमा केला तरी त्यापासून राष्ट्रां-तील शिल्लक ठेवण्याचे प्रवृत्तीवर बाईट परिणाम होणार नाही. उलट चैनी-च्या उत्पादनाला आळा बसून त्यायोगें राष्ट्रांचें हितच होईल. राष्ट्रांतील सरकारी कर्ज हें अनेक कारणांकरितां काढलेलें असतें. कांहीं कर्ज उत्पादक गोष्टींकरितां काढलेलें असतें तर कांहीं कर्ज ज्या कारणांकरितां काढलेलें असतें, त्यापासून सरकारला परत कांहीं मिळत नाही. पाटबंधारे, रेल्वे, ट्राममार्ग वगैरे बांधण्याकरितां काढलेलें कर्ज उत्पादक स्वरूपाचें, निदान त्या कर्जाला तारण असतें असें म्हटलें तर वावगें होणार नाही. उलट कांहीं कर्ज शुद्धाकरितां काढलेलें. याला तारण नाही, त्यापासून प्राप्ति नाही, तें

सर्वस्वी अनुत्पादक स्वरूपाचे. उत्पादक स्वरूपाचे कर्जाचा बोजा राष्ट्रावर आहे असे म्हणतां येणार नाही; फार तर त्यापासून होणारी प्राप्ति व्यापारी दृष्टीने कमी असेल. उलट अनुत्पादक खर्चाचा बोजा जाणवणारा असतो. म्हणून पाहिल्या प्रथम या कर्जाची फेड सरकारने करावयास पाहिजे. कर्ज-फेडीवर खर्च करावयाचे हें तर अवश्य, पण त्याबरोबर कोणती कर्जे प्रथम फेडावयाची याचाही विचार राष्ट्रांतील उत्पादनाचे दृष्टीने केला पाहिजे. ही अनुत्पादक कर्जे प्रथम फेडलीं गेलीं, म्हणजे त्याचा परिणाम सरकारी रोख्यांत गुंतलेला पैसा मोकळा होतो, व तो व्यापारधंद्यांत नवीन भांडवल म्हणून प्रवेश करतो. यामुळे राष्ट्रांतील उत्पादक वस्तूंत, भांडवलांत, यंत्र-सामुग्रीत भर पडते, राष्ट्राची उत्पादकशक्ति वाढते. सरकारच्या या धोर-णाने, खाजगी उत्पादनाला मदत होते; कारण, त्यामुळे खाजगी व्यक्तींना नवीन भांडवल मिळते. आजपर्यंत सरकारी रोख्यांत गुंतून राहिलेला पैसा मोकळा होतो व त्यामुळे योजनांना, उद्योगसूत्रधारांना, कमी दराने भांड-वलाचा पुरवठा होतो; व त्याचा परिणाम नवीन कारखाने अगर जुन्यांची वाढ होण्यांत होऊन, कायम स्वरूपाच्या भांडवलांत म्हणजे यंत्रे, उत्पादनसंच वगैरेंत भर पडते. कांहीं वेळा सरकार समाजाचे सोयीकरितां व हिताकरितां खाजगी व्यक्तींचे हातांत असलेले उत्पादन विकत घेते. खाजगी टेलिफोन-कंपन्या, विजेचा पुरवठा करणाऱ्या कंपन्या, रेल्वे कंपन्या प्रथम पुष्कळ ठिकाणीं खाजगी असतात व नंतर सरकार त्या योग्य किंमती देऊन, आपल्या मालकीच्या करून आपल्या देखरेखीखालीं चालवते. या धोरणामुळे सरका-रला उत्पादनसंचाची, साधनसामुग्रीची, थोडक्यांत म्हणजे कायमस्वरूपी भांड-वलाची मालकी मिळते; व त्याचे किंमतीबद्दल दिलेला पैसा, पूर्वीच्या माल-कांना मिळतो; व तो ते पुन्हां नवीन धंद्यांत घालून उत्पादन वाढवितात. उत्पादक वस्तूंत भांडवलस्वरूपी वस्तूंत भर टाकीत असतात. कांहीं प्रसंगीं सरकार स्वतःच नवीन सोय उत्पादन करण्याकरितां पैसा खर्च करीत असते, व त्यामुळे सरकार आपलेजवळील कायमस्वरूपी भांडवल वाढवीत असते.

नवीन रेल्वे सरकारने बांधली अगर नवीन बंदर बांधले, तर खर्च होणारा पैसा सरकारच खर्च करतें, व आपल्या संपत्तीत मर टाकतें. सरकारने आपल्या खर्चाचे धोरणानें, अनुत्पादक कर्ज फेडले अगर खाजगी उत्पादनसंच विकत घेतला, अगर स्वतः नवीन उत्पादनक्रम सुरू केला, तरी उत्पादनाचे दृष्टीने व्यवहारांत पैसा मोकळा व खेळता होऊन, त्याचा परिणाम उत्पादक वस्तूंवर म्हणजे नवीन कारखाने, नवीन यंत्रसामुग्री वगैरे गोष्टींवर खर्च होऊन, राष्ट्रातील उत्पादकशक्ति वाढते व त्यामुळे वट उत्पादन वाढण्यास मदत होते. सरकारने कर्ज फेडले अगर खाजगी उत्पादनसंच विकत घेतला, म्हणजे खाजगी मालकांना गुंतलेला पैसा परत मिळतो व तो पुन्हां सर्वच नाही तरी मोठ्या प्रमाणांत दुसऱ्या धंद्यांत गुंतविला जातो म्हणजे लोकांची शिल्लक टाकण्याची प्रवृत्ति वाढते. सरकारने नवीन उत्पादन केले, तर उघड उघड सरकारला, त्यावर करावा लागणारा खर्च, हा कायमस्वरूपी भांडवलांत गुंतला जातो. सरकार एक प्रकारे हा पैसा शिल्लकच टाकतें. कर्ज फेडल्याने सरकारचा बोजा कमी होतो व जुने उत्पादनसंच घेतल्याने, व नवीन स्वतः सुरू केल्याने, सरकार आपल्या संपत्तीत मर टाकतें. तात्पर्य, सरकारी खर्चाचे धोरणानें राष्ट्रावरील बोजा कमी होऊन राष्ट्राच्या मालकीच्या संपत्तीत सरकार मर टाकू शकतें. हा खर्च सरकारला करण्याकरितां लागणारे उत्पन्न, अगर ज्यांतून कर्जाची फेड करावयाची तो निधि कराचे उत्पन्नांतूनच उभा केला पाहिजे व तसा तो केला तरी राष्ट्रांतील पैसा सांचविण्याचे प्रवृत्तीवर भांडवलावर अगर एकंदर उत्पादनावर अनिष्ट परिणाम होत नाहीत एवढे म्हणण्यास कांहींच हरकत नाही.

सरकारी खर्च म्हणजे अनुत्पादकच असला पाहिजे, हा पूर्वग्रह सोडला पाहिजे. राष्ट्रांतील भांडवल वाढवावयाचे म्हणजे लोकांवरील कर कमी केले पाहिजेत. अगर लोक जो पैसा शिल्लक टाकतील, त्यावर करमाफी असली पाहिजे ही विचारसरणी एकांगी आहे. सरकारी खर्च म्हणजे पैसा अगर क्रयशक्ति समुद्रांत फेकणे अगर ती कुजविणे नव्हे; तर तिचा उपयोग,

समाजांतील उत्पादन वाढविण्यास, उत्पादक वस्तु वाढविण्यास, व राष्ट्रांतील साधनसंपत्ति वाढविण्यास करतां येतो; या गोष्टीकडे पूर्ण लक्ष दिलें जात नाही. राष्ट्रांतील उत्पन्नाची बाजू ही जास्त महत्त्वाची ही एक चुकीची समजूत आहे. योजनापूर्ण उत्पादन सरकारने हाती घेऊन, कांहीं बाबतीत जरी केळें व त्याला लागणारा खर्च करापासून उभा केला, तर त्यापासून होणारे परिणाम सर्व दृष्टींनी चांगलेच होतात. विहिरीत पाण्याचे झरे जरी असले, तरी योग्य रीतीने त्यांतील पाण्याचा उपसा झाला नाही तर, ते झरे निष्फळ होतात व पाणी कुचट होतें. राष्ट्रांतील क्रयशक्ति निष्फळ होऊं देतां कामा नये; तिचा जास्तीत जास्त उपयोग केला पाहिजे व त्याच-बरोबर तो समाजाचे हिताचे दृष्टीने झाला पाहिजे. ही गोष्ट व्यक्तींना शक्य नाही, समाजातर्फे सरकारनेच ती हाती घेतली पाहिजे. सरकारने या दिशेने कोठपर्यंत जावें, किती मर्यादेपर्यंत कराचें उत्पन्न वाढवावें, हें त्या राष्ट्रांतील परिस्थितीवर अवलंबून राहिले.

येथपर्यंत सरकारी खर्चाचे धोरणामुळे, उत्पादन सामुग्रीवर होणाऱ्या परिणामाचा रूपांतराच्या दृष्टीने, बटवड्याचे दृष्टीने विचार केला. पुष्कळ वेळा सरकारी खर्चामुळे, साधनसामुग्री स्थलांतरही करूं शकेल, व त्यामुळे एकंदर उत्पादन वाढणेही शक्य आहे. स्थानिक संस्थांना मदत देऊन, याप्रमाणे घडवून आणतां येईल. मागसलेल्या प्रातांना मध्यवर्ती सरकार मोठमोठ्या रकमा देतें व त्यांच्याकडून विशिष्ट कार्ये करून घेतें. सक्कर बराजने मोठा भाग लाग-वडीस आला, त्यामुळे मारवाडांतून व अन्य भागांतून पुष्कळ लोक तिकडे वसाहतीसाठी गेले. सक्कर धरणाचा खर्च मोठ्या प्रमाणांत मध्यवर्ती सरकारा-वर बसला; पण देशांतील एकंदर उत्पादनावर चांगला परिणाम झाला. तात्पर्य, करामुळे जरी कोठें उत्पादनाला आळा बसत असला तरी सरकारी खर्चामुळे उत्पादनावर अनिष्ट परिणाम घडून येतो असे म्हणतां येणार नाही. संरक्षक खर्चांने राष्ट्रांतील उत्पादन शक्य होतें. शिर सलामत राहिले म्हणजे ६० पगड्या तयार करतां येतील; या न्यायाने राष्ट्र सुरक्षित राहिले पाहिजे.

म्हणून संरक्षणावर होणारा खर्च आवश्यक; संवर्धक गोष्टींवर होणाऱ्या खर्चा-मुळे उत्पादनावर निरनिराळे परिणाम होतात. माणसांची कार्यक्षमता व काम करण्याची व पैसा सांचविण्याची ऐपत वाढते. त्याचप्रमाणे प्रसंगी काम करण्याच्या व पैसे सांचविण्याचे इच्छेवर, चांगला परिणामही होतो. उत्पादनसामुग्रीचे दृष्टीने तर सरकारी खर्चाच्या योग्य धोरणापासून चांगलाच फायदा समाजाचा होणे अगदी शक्य आहे. राष्ट्राच्या आरोग्यांत, शिक्षणांत, भर पडल्याने राष्ट्रांतील कार्यक्षमता वाढून प्रभावी भांडवलंत भर पडते व त्याचा उत्पादनावर चांगला परिणाम होतो. राष्ट्रांतील भांडवल वाढते, उत्पादक शक्ति वाढते, व संपत्तीत भर पडते. थोडक्यांत सांगावयाचे म्हणजे, जनतेचा खरा उत्कर्ष साधावयाचा असेल तर खर्चाचे धोरणाकडे जास्त लक्ष दिले पाहिजे. खर्चाचे योग्य धोरण व त्याला अनुरूप कर-योजना, यांचा संगम झाला म्हणजे जनतेच्या सुखाचे ते पवित्र क्षेत्रच उत्पन्न झाले असे म्हणण्यास हरकत नाही.

खर्चाच परिणाम (पुढे चालू)

मागील प्रकरणांत खर्चाचे परिणाम उत्पादनाचे दृष्टीने कसे होतात हे पाहिले. संपत्तीच्या विभागणीवर सरकारी व सार्वजनिक खर्चाचा परिणाम काय होतो, हे आतां पाहणे आहे. कराचा परिणाम या दृष्टीने काय होतो हे पाहतांना जी विचारसरणी स्वीकारली, तीच याही ठिकाणी स्वीकारणे योग्य आहे. करयोजना, ज्यावेळीं राष्ट्रांतील विषमता कमी करते किंवा ज्या प्रमाणांत ती कमी करते त्या प्रमाणांत ती योग्य, असे जसे गमक ठरविले, त्याचप्रमाणे सरकारी खर्चाचे बाबतीत विधान करण्यास हरकत नाही. ज्या खर्चाच्या योजनेने, समाजांतील विद्यमान विषमता कमी होऊन ज्याना नाही त्यांना मिळेल, ती योजना चांगली. पैसा अगर मदत पैशाकडे न जातां गरजेकडे जाईल अशी परिस्थिति घडवून आणणे हेच न्याय्य आहे.

सरकारची मदत रोकड अगर अन्य रीतीची कराप्रमाणेच निरनिराळ्या स्वरूपाने परिणाम करीत असते. कराप्रमाणे ती प्रमाणांत, वाढत्या प्रमाणांत अगर व्यस्त प्रमाणांत परिणाम करीत असते. जर कमी उत्पन्नवाल्याला मदतीचे प्रमाण कमी, व जास्त उत्पन्नवाल्याला मदतीचे प्रमाण जास्त, असे होत असेल तर त्याने विषमता वाढेल; कमी होणार नाही. महागाईमत्ता पगार कमी म्हणून कमी प्रमाणांत व पगार जास्त म्हणून जास्त प्रमाणांत ठेवला, तर त्याचा परिणाम विषमता वाढण्यांत होईल. रु. ३० चे कामगारास, रु. ३ मत्ता; व रु. १०० चे अधिकाऱ्यास १५ रु. मत्ता ठेवला, तर या दोघांचेमधील विषमता पूर्वापेक्षां मत्त्याने वाढली. पूर्वी अंतर ७० रु. चे होते, आतां रु. ८२ चे झाले. तसेच मदत जरी अगदी एका प्रमाणांत वाढविली, तरी विषमता वाढते. रु. ३० चा मत्ता रु. ३ व रु. १०० वर मत्ता रु. १० दिला, तरी रु. ११० व रु. ३३ यांतील अंतर रु. ७७ चे झाले, म्हणजे पूर्वापेक्षां जास्त झाले. मदत उत्पन्नाचे वाढत्या प्रमाणांत अगर सारख्या प्रमाणांत दिली तरी त्याचा परिणाम विषमता वाढविण्यांत होतो. जर उत्पन्नाचा विचार न करतां, सर्वांना सारखी मदत दिली, म्हणजे रु. ३० वाल्याला, रु. ३; रु. ५० वाल्याला ३ रु.; १०० रु. वाल्याला ३ च; तर त्याचा परिणाम विषमता कायम ठेवण्यांत होतो, रु. ३३ व १०३ यांतील अंतर कायमच राहते. उलट जर कमी उत्पन्नवाल्याला जास्त प्रमाणांत मदत मिळाली, तर ही विषमता कमी होते रु. ३० वाल्याला रु. ३; रु. ५० वाल्यास रु. २; रु. १०० वाल्यास रु. १, तर रु. १०१ व रु. ३३ यांतील अंतर ६८ झाले म्हणजे, विषमता कमी झाली. प्रत्येक वृद्ध माणसास त्याच्या उत्पन्नाचा विचार न करतां, सारखी पेन्शन दिली, तर त्यांचा अन्य उत्पन्नाचे परिस्थितीप्रमाणे परिणाम होईल. कमी उत्पन्न असेल तर त्याला मिळणारी मदत जास्त उत्पन्न असलेल्या माणसास मिळणाऱ्या मदतीचे प्रमाणाने जास्त मिळेल. मूळ उत्पन्न रु. १० व पेन्शन रु. १५ व मूळ रु. उत्पन्न रु. १०० व पेन्शन पण रु. १५; या स्थितीत

विषमता जरी कायम राहिली तरी पहिल्यास मिळणारें मदतीचें प्रमाण १० ला १५ म्हणजे १५० टक्के व दुसऱ्यास १०० ला १५ म्हणजे १५ टक्के पडतें. तात्पर्य सरकारी मदत कांहीं वेळा, कांहींचे बाबतींत विषमता वाढविणारी, कांहीं वेळा कांहींचे बाबतींत कमी करणारी अगर कायम ठेवणारी, अशी अनेक प्रकारें परिणाम करणारी असते.

सरकारी मदतीमुळे, विषमतेचे दृष्टीने कसकसे परिणाम होतात, हें लक्षांत घेतल्यानंतर, ज्यायोगानें जास्तीत जास्त विषमता कमी होईल, अशी खर्चाची योजना सरकारनें आंखली पाहिजे हें उघड आहे. जसें उत्पन्न कमी, त्यामानानें वाढत्या प्रमाणांत मदत मिळावयास पाहिजे, हें तत्त्व मान्य केलें म्हणजेच, विषमता जास्तीत जास्त कमी होऊन विभागणीवर समाजाचे दृष्टीने चांगले परिणाम होतील. कराचा विचार करतांना एका मर्यादेपलीकडील सर्व उत्पन्न, कर म्हणून घेतलें व त्या मर्यादेखालील उत्पन्नावर बिलकूल कर ठेविला नाही, तर जास्तीत जास्त विभागणीचे दृष्टीने, विषमता कमी होईल; हें मागें पाहिलें. त्याच न्यायानें एका ठराविक मर्यादेवर उत्पन्न असणारास कांहींही सरकारी मदत नाही, व त्या मर्यादेखाली उत्पन्न असणारास इतकी मदत करावयाची की, त्याचें उत्पन्न त्या मर्यादेपर्यंत यावें, असें केलें म्हणजे जास्तीत जास्त विषमता वांटणीचे दृष्टीने कमी होईल. अर्थात् याप्रमाणें करण्यांत किती अडचणी व अडथळे आहेत, याचें दिग्दर्शन पूर्वीच केलें आहे. तथापि मर्यादेपलीकडील उत्पन्नांत भर पडतां कामा नये, हें जरी तूर्त अशक्य दिसत असलें तरी एका ठराविक मर्यादेखाली, कोणाचेंही उत्पन्न असतां कामा नये; या दृष्टीने सरकार आपली मदतीची योजना ठरवतांना त्याला अडचण आली, तरी सरकारनें ती जुमानतां कामा नये. किमान वेतन, नव्हे—नुसतें जिवंत राहण्यापुरतें नव्हे—नुसतें जीवनवेतनही नव्हे—तर प्रत्येक नागरिकास जीवनाला अवश्य व व्यक्तिविकासास पूर्ण वाव राहिल, इतकें उत्पन्न मिळेल, इतकी मर्यादा ठरवावी; व या किमान मर्यादेखाली कोणाचेंही उत्पन्न राहणार नाही, अशी

योजना सरकारी मदतीची असावी, ज्यामानाने राष्ट्राची उत्पादनशक्ति वाढेल त्यामानाने ही किमान मर्यादा वाढली पाहिजे.

तुर्त तरी एखादी किमान मर्यादा ठरवून अगदी निष्ठेने त्याखाली कोणाचेही उत्पन्न राहणार नाही, अशी प्रयत्नपरंपरा कोणी करित आहे असे दिसत नाही. कमी उत्पन्नवाल्यांना जास्त प्रमाणांत वाढत्या प्रमाणांत सरकारी मदत मिळावी, एवढे तत्त्व बहुतेक मान्य झाल्यासारखे आहे. व सरकारी महागाईभत्ते मिळतांना या पद्धतीने ते ठरविले जातात. जेथे प्रत्यक्ष पैसा उचलून मदत करावयाची असते, तेथे मदत घेणाऱ्या व्यक्तीचे उत्पन्न लक्षांत घेता येते. पण जेथे मदत पैशाने नसते तेथे तिचा परिणाम विभागणीचे दृष्टीने कसा होतो हे मोजणे कठीण असते. मोफत शिक्षण, मोफत औषधोपचार यांची किंमत परिणामाच्या दृष्टीने मोजतां येत नाही, म्हणजे पैशांत मोजतां येत नाही. तथापि यापासून मदत घेणाऱ्याचा फायदा होतो. या गोष्टीवर होणारा खर्च वाचतो. त्याची स्थिति-आर्थिक स्थिति-बरी होते; व त्याचबरोबर समाजातील कार्यक्षमता व उत्पादनशक्ति वाढते हे उघड आहे. कांही मदत, सरकारने पैसे न देतां वस्तु अगर सोयीच्या रूपाने दिली तर ती जास्त परिणामकारक होते. प्रत्येक नागरिकाला मुला-मार्गे शाळेसाठी रोकड रक्कम देण्यापेक्षां ते शिक्षण, मोफत व सक्तीचे केल्यापासून जास्त चांगला परिणाम घडून येतो. तीच मोफत औषधोपचाराची. आजारी पडतांच सरकारी सोय उपलब्ध असली म्हणजे ठीक. त्याचा फायदा नागरिकांनी घेणे जास्त संभवनीय. उलट जर त्याबद्दल त्याला नगद मदत केली तर तो निदान औषध घेण्यास विलंब करण्याचा संभव जास्त. विशिष्ट पदार्थ लोकांनी व्यावेत म्हणून सरकार त्या उत्पादनाला मदत करून त्याची किंमत कमी करवते व त्यामुळे लोक ती घेतात, जास्त घेतात. जर कमी किंमत करण्याऐवजी रोकड दिली असती तर हा परिणाम झाला नसता. समजा दारूबंदी करून समाजांत दुग्धपान वाढवावयाचे तर दूध प्यावे म्हणून रक्कम देण्यापेक्षां चांगली दुग्धगृहे काढून कमी किंम-

तीत दुध मिळेल अशी योजना करून त्यावर खर्च केल्यास ती जास्त यशस्वी होईल. व कमी उत्पन्नवाल्यांना त्यापासून प्रमाणात जास्त फायदा होईल. राष्ट्रांतील लोकांना योग्य आहार कोणता हें शास्त्रीयदृष्ट्या ठरल्यानंतर, त्याला अनुसरून असलेले पदार्थ स्वस्त मिळतील अशी व्यवस्था करणे योग्य आहे, व म्हणून त्यांचे उत्पादनाला केलेली सरकारी मदत वांटणीचे दृष्टीने, विभागणीचे दृष्टीने योग्य ठरते. जनतेला लागणाऱ्या वस्तु सरकारी मदतीमुळे कमी किंमतीस मिळाल्यास, सांपत्तिक विषमता कमी होण्याकडे त्याचा परिणाम होतो.

सरकारी मदतीचा विभागणीवर होणारा सर्वसामान्य परिणाम, व्यक्तिविषयक होणाऱ्या परिणामामुळे, कमीजास्त होऊ शकतो. समजा ज्याला बरेच उत्पन्न आहे. व सरकारी धोरणामुळे, मुलांचें शिक्षण, औषधोपचार, घरमाडी, जिनसांचे भाव या गोष्टी फुकट अगर कमी किंमतीस मिळू लागल्या, तर त्याला असे वाटेल की, आतां जास्त श्रम करण्याची अगर शिल्लक टाकण्याची जरूरी नाही; तर सरकारी मदतीचा परिणाम कदाचित् तो कमी काम करण्यांत होईल. यामुळे सरकारी मदतीने उत्पन्न वाढण्याऐवजी कमीच होईल. उलट सरकारी मदतीने, सरासरी जें संसाराचें गाडें चाललें होतें, तें आतां चांगलें चालू लागलें; राहणी सुधारली तर त्याचा परिणाम कार्यक्षमता वाढेल, चार पैसे शिल्लक टाकण्याकडे प्रवृत्ति वाढेल व संधीहि मिळेल, व एकंदर उत्पन्नांत भरही पडेल, व उत्पादकशक्तिही वाढेल. भावी पिढीचे दृष्टीने शिक्षण फुकट झालें अगर स्वस्त झालें, तर जास्त माणसें शिक्षण घेतील, जास्त दर्जापर्यंत जातील. जास्त तज्ज्ञ होतील, व त्यामुळे जास्त उत्पन्न मिळविणारे समाजांत वाढतील व त्याचा परिणाम विषमता कमी होण्याकडे अप्रत्यक्षरीतीनें होईल. कारण पूर्वी जें प्रमाण, शिक्षणाचे अभावामुळे कमी पगारवाले, अगर उत्पन्नवाले व जास्त उत्पन्नवाले यांच्यांत होतें तें शिक्षणाची संधि मिळाल्यानें कमी होईल.

सरकारी मदतीचा परिणाम, विभागणीतील विषमता कमी करण्याकडे होतो, इतकेंच नव्हे तर व्यक्तींचे आयुष्यांत, कुटुंबांचे परिस्थितींत, त्यामुळे योग्य जुळणी घडून येऊन, एकप्रकारे स्थैर्य वाढते व काळजी दूर होते. मनुष्याचे उत्पन्न कांहीं व्यापयित वाढत जाते, व पुढे ते कमी होते, अगर बंद होतेंच; पण त्याचवेळीं त्याच्या गरजा अगर जबाबदाऱ्या वाढत जातात. वृद्धपणीं ताकद नाही म्हणून काम करतां येत नाही, पेन्शन असली तर ती वाढलेल्या कुटुंबाचे मानाने अपुरी, मुलांचे शिक्षण पुरे झालेले नसते, या गोष्टी अडचणीच्या व त्यामुळे सर्वत्र काळजी वाढते. वृद्धांना सरकारी पेन्शन असले, मुलांना शिक्षण फुकट अगर अल्प किंमतीत मिळण्याची व्यवस्था असली, बेकारी भक्ता असला, विधवांना, अनाथांना सरकारी मदत असली, बाळंतपणांत स्त्री-कामगारांना मदत मिळत असली, तर या गोष्टींपासून काळजी दूर होते व आयुष्याला कांहींतरी स्थैर्य येते. जोंवर काम तोंवर दाम, असा दंडक झाला तर कठीण परिस्थिति होईल. वृद्धांना हातपाय थकतांच मरावे लागेल. पैसा सांचविल्याशिवाय प्रजोत्पत्तीचे पवित्र व सामाजिक कार्यांत कामगारांना पडतां येणार नाही. शिक्षणाभावीं राष्ट्रांतील तरुण अपरिपक्व बुद्धीचे व कार्यक्षमतेत कमी होतील. व्यक्तींचे परिस्थितीकडे पाहून; ज्याप्रमाणे करयोजनेत कांहीं सवलती देण्यांत येतात, त्याचप्रमाणे व्यक्तींचे गरजांकडे पाहून सरकारी मदत मिळाली पाहिजे. निवळ गणिती हिशोबाने, आयुष्याकडे पाहणे जसे चुकीचे, तसेच किंवा त्याहून जास्त चुकीचे सामाजिक आयुष्याकडे त्यांच दृष्टीने पाहणे आहे. म्हणून सरकारी मदत देतांना व्यापक दृष्टीने, विवेकी दृष्टीने योजना केली पाहिजे. ज्याला सरकारी मदतीची अत्यंत जरूर आहे व ज्याला ती मिळाली असतां समाजाचे दृष्टीने जास्तीत जास्त आर्थिक फायदा आहे, त्याला ती मिळाली पाहिजे. सरकारी मदतीची पात्रता या दृष्टीने लक्षांत घेऊन पात्रतेप्रमाणे मदत मिळाली पाहिजे. ऐपतीप्रमाणे कर, त्याच न्यायाने पात्रतेप्रमाणे मदत. पात्रतेप्रमाणे दान जसे पुण्यकारक, त्याचप्रमाणे पात्रतेप्रमाणे सरकारी स्वर्चाचे

योजनेपासून मदत, यांतच खरें सामाजिक हित आहे; व यांतच समाजाचा आर्थिक फायदा आहे.

कांहीं सरकारी मदतीमुळे, कांहीं व्यक्तींना अगर कांहीं वर्गांना फायदा मिळतो. तर कांहीं सरकारी मदतीच्या धोरणाचा परिणाम सर्व जनतेचा फायदा करण्यांत होतो. कांहीं वेळा विशिष्ट भागांतील सर्व लोकांचा फायदा व्हावा म्हणून सरकार मदत करीत असतें. कांहीं शहरांतील दाट वस्त्या कमी करण्यासाठी दिलेली मदत, कांहीं भागांतील दळदळी कमी करण्यासाठी दिलेली मदत, अगर एखाद्या भागांत एखादा रोग जास्त असतो, त्याचें निर्मूलन करण्याकरितां दिलेली मदत, ही या विशिष्ट स्वरूपाची असते. या सर्व प्रकारच्या मदतीपासून विभागणीवर निरानिराळे परिणाम होत असतात. शहरें सुधारलीं, भाग निरोगी झाले कीं तेथें उद्योगधंदे वाढतात, उत्पादन वाढतें, जमिनीच्या किंमती वाढतात. त्यामुळे कांहींच्या संपत्तीत भर पडते; तर कांहींचें आरोग्य वाढतें. सरकारी खर्चानें चांगले रस्ते झाले तर मोटारवाल्यांचाच फायदा होतो. सरकारी मदतीनें स्थानिक संस्थांनी क्रीडांगणें, बागा वगैरे करून शहरांतील सौयीत भर टाकली तर त्याचा फायदा अलम जनतेला होतो. संरक्षणावर केलेल्या खर्चापासून सर्वांचाच फायदा होतो. अर्थात् चोर व गुन्हेगार यांना, हा खर्च सर्वस्वी अस्थानीं वाटणार हें उघड आहे !! तथापि संरक्षणामुळे होणारा फायदा कोणाला किती झाला, याचें प्रमाण मांडतां येत नाहीं. श्रीमंतांना त्यांची संपत्ति जास्त, म्हणून फायदा जास्त होतो हें उघड आहे. तथापि याचें प्रमाण मांडणें कठीण. संपत्तिचे मानानें प्रमाणांत संरक्षणापासून फायदा मिळतो, हेंही म्हणणें चुकीचें. जीवित व वित्त—जे कांहीं असेल तें सर्वांचें—परचक्रापासून व अंतस्थ बंडाळीपासून निर्भय ठेवणें, हें संरक्षणाचें मुख्य काम व त्या दृष्टीनें त्यापासून सर्वांचा फायदा होतो. हा फायदा व्यक्तिगणिक निश्चित करतां आला नाहीं तरी घनवान वर्गीला तो जास्त प्रमाणांत मिळतो हें नाकबूल करणें चुकीचें आहे. जर फायदा जास्त प्रमाणांत मिळतो, तर त्याबद्दल

त्यांचेकडून राष्ट्राने कररूपाने जास्त अपेक्षा करणे हेही न्याय्य ठरते. पात्रते-प्रमाणे, किंबहुना सरकारी मदतीचा जास्तच फायदा मिळाला तर ऐपती-प्रमाणे कराचा बोजा सहन करावा, हे अगदी सयुक्तिक आहे. व्यक्ति म्हणून जीवनाचे संरक्षणाचा फायदा सारखा मिळत असला तरी वित्ताचे दृष्टीने तो कमीजास्त आहे. रेल्वे जर १ शेर सोने व १ शेर लोखंड, सारखे वजन म्हणून एकाच दराने वाहतूक घेत असेल, तर ते चुकीचे ठरेल. म्हणून रेल्वे सोन्याचे वाहतूकीस जास्त दर लावते हे जसे न्याय्य, तसे श्रीमंतांनी जास्त कर द्यावा हेही न्याय्य आहे. एकच पहारेकरी, अगर एकच गाई, दोन्ही वस्तूकरिता आहेत, तेव्हा जास्त दर देण्याची जरूरी नाही, असे कोणी म्हणू लागेल तर ते जसे हास्यास्पद, तोच न्याय संरक्षणाचे बाब-तीत आहे.

खर्चाचे योजनेचा विचार करतांना, तिचा उत्पादन विभागणीवर काय परिणाम होतो हे पाहणे जरूर आहे, त्याचप्रमाणे ही योजना अमलांत आणतांना काय खर्च लागेल हेही पाहिले पाहिजे. कर वसूल करण्याचा खर्च जितका कमी तितका तो कर चांगला; नाहीतर प्रत्यक्ष उत्पन्नापेक्षां, वसुलीखर्चच जास्त यावयाचा. वसुलीच्या खर्चाचा, तेवढ्या प्रमाणांत उत्पादनावर परिणाम होतो म्हणून कमीत कमी खर्चात जास्तीत जास्त उत्पन्न देणारा कर हा उत्कृष्ट हे जसे, तसेच कमीत कमी खर्चात, मदतीच्या व अन्य खर्चाच्या सरकारी योजना अमलांत आल्या पाहिजेत; म्हणजे त्यापासून जास्तीत जास्त फायदा मिळतो, नाहीतर ती योजना अमलांत आणण्याकरितां अवश्य असलेली संघटना, नोकरवर्ग यांतच सर्व पैसा खर्च होऊन जावयाचा व जनतेला होणारी मदत, कागदोपत्री राहावयाची ! ! ग्रामोद्वाराचे कार्याकरितां काढलेला पैसा, अधिकाऱ्यांचा पगार व भत्ता, सल्लागारांचे भत्ते, प्राथमिक पाहणी, अहवाल, रिपोर्ट यांवरच बहुतेक सर्व खर्च होऊन वर्तमानपत्री ग्रामोद्धार शाब्द्याने दृश्य अपरिचित नाही. दवा-खान्याकरितां काढलेला पैसा, डॉक्टर व कंपाउंडर यांचे पगाराकरितां,

अधिकाऱ्यांचे तपासणीकरितां, प्रमाणाबाहेर खर्च होऊं लागला म्हणजे रोग्यांना औषधाएवजीं शुद्धपाणी मिळालें तर त्यांत आश्चर्य नाही. सरकारी देखरेखीखालील काम, म्हणजे त्यांत नोकरशाहीचे प्रकार असावयाचेच; विलंब, फाजील चिकित्सा, सहृदयतेचा अभाव व लांचलुचपत या गोष्टींपासून कोणतेंही सरकारी खातें सर्वस्वी मुक्त नाही. खाजगी देखरेखीखालीं कुठलेंही काम झालें तर त्यांत मालक स्वतः लक्ष घालीत असतो; त्यामुळें वरील गोष्टींना तेथें फारसा वाव नसतो. पण सार्वजनिक कामें सरकारनेच केलीं पाहिजेत. नोकरवर्गांत आत्मप्रतिष्ठेपेक्षां लोकसेवेची भावना उत्पन्न केली पाहिजे, त्याचबरोबर कमी खर्चांत, जास्तीत जास्त फायदा जनतेच्या पदरांत पडावा ही वृत्ति त्यांचे अंगीं असली पाहिजे. विहिरीचें पाणी, पिकाचे वाफ्यापर्यंत पोचलें पाहिजे; तें जर पाटांतच जिरून गेलें तर पाण्याचा खर्च झाला पण पीक बुडालें, असें होऊं नये. तात्पर्य प्रत्येक योजना अमलांत आणतांना, त्यावर होणारा खर्च व त्यापासून होणारा जनतेचा प्रत्यक्ष फायदा, याचा विचार करून खर्चाचें प्रमाण योग्य मेळांत बसविलें पाहिजे. जरूर तेथें खर्च वाढला म्हणून योजना त्याज्य ठरत नाही; त्या खर्चांमुळें, योजनेतील उद्देश जास्त प्रमाणानें सफल होत असेल, तर तो खर्च योग्यच समजला पाहिजे.

पुष्कळ वेळा करयोजनेमुळें कांहीं उत्पादनावर परिणाम होऊन रोजगार कमी होतो, व कांहीं लोक बेकाम व बेकार होणें शक्य असतें. उलट सरकारी खर्चाचे योजनेनें, देशातील कामगारांना काम मिळतें. निरुपयोगी पडलेली साधनसामुग्री उपयोगांत आणली जाऊन, राष्ट्रांतील उत्पादनांत भर पडते. व्यापारबंधांत नेहमीं सारखीच परिस्थिति नसते. अरिष्टें उत्पन्न होतात, धंदे बुडतात, व्यापार मंदावतो, देशांतील उत्पादन कमी होतें, सर्वत्र मंदाईचें वातावरण उत्पन्न होऊन, बेकार लोक वाढत जातात. परवडत नाही म्हणून चालू कारखाने बंद पडतात अगर पूर्णपणें उत्पादन करीत नाहीत. राष्ट्रांतील उत्पादनशक्ति निष्फळ ठरते ! या परिस्थितींत सरकारचें

घोरण, नवीन सरकारी कामे काढून, नवीन नवीन योजना आखून, देशांतील उत्पादनसामुग्री व बेकार लोक यांना कामांत, उत्पादनांत गुंतविणारे असले पाहिजे. ज्या वेळी देशांत सर्वत्र मंदाईचे वातावरण आहे, लोकांत अस्वस्थता निर्माण झाली आहे, त्यावेळी एकंदर वातावरणाला चांगले वळण देऊन, समाजांत आशेचे वातावरण उत्पन्न करणे जरूर असते; व सरकारनेच ते काम करावयास पाहिजे. खाजगी उत्पादन कमी होऊं लागले म्हणून सरकार जर आपल्या कार्यक्रमांची अगर योजनांची मर्यादा कमी करूं लागले, तर त्यापासून व्यापक दृष्टीने विचार करतां, सरकारला काटकसर करता येत नाही. उलट, जर सरकारने तसा प्रयत्न केला तर त्यापासून समाजाचे, राष्ट्राचे नुकसानच होते. उत्तम व योग्य घोरण म्हणजे राष्ट्रांतील उत्पादनसामुग्री व माणसे निकामी राहणार नाहीत, अशी खर्चाची योजना आखून सर्वत्र समाजांत पुन्हां व्यवहारजक्रे फिरूं लागतील अशी परिस्थिति उत्पन्न केली पाहिजे. हें घोरण अनेक तऱ्हेने सरकार अमलांत आणू शकते. खाजगी उत्पादनांत ज्या प्रकारचे कामगार कमी केले जातात, तसले कामकारणारे कामगार जर सरकारी नोकरीत असतील, तर त्यांना सरकारने कमी करूं नये. कारण त्यायोगे, तसल्या कामगारांत आणखी बेकारांची भर पडते. त्यामुळे कामावर असलेल्यांचे मजुरीवर परिणाम होऊन, ती कमी करण्याकडे मालक प्रवृत्त होतात व समाजांतील अस्वस्थतेत आणखी भर पडते. सरकारी कामावर असलेले लोक, नुसते ठेवून भागणार नाही. पुष्कळ वेळा खर्च न वाढवितां सुद्धा, योजनांची अंमलबजावणी अशा रीतीने करावी की, त्यापासून ज्या वेळी खाजगी उत्पादनांत बेकारी वाढत जाईल, त्या वेळेस सरकारी कामाकरितां जास्त माणसे घेणे अवश्य व्हावे. खाजगी उद्योगधंदेवाले व सरकार यांच्या सोयीप्रमाणे हें घडून आले म्हणजे त्यापासून पुष्कळच सोय होणे शक्य असते. शेतावरील कामाचा मोसम संपला, अगर जे कारखाने, साखर, कापूस—जीने करण्याचे वगैरे हंगामी असतात, त्यांचा हंगाम संपला म्हणजे पुष्कळ कामगार बेकार होतात. अशा वेळी सरकारने,

रस्ते तयार करण्याचें, रेल्वेमार्ग तयार करण्याचें अगर अन्य कामें काढलीं तर पूर्वीच्याच खर्चांत, कदाचित् कमी खर्चांत, कामें होऊन मंदाईचे वाईट परिणाम, थोडे तरी कमी करतां येतील. तथापि तेवढ्यानें भागत नाहीं, हे निव्वळ प्राथमिक उपचाराच्या स्वरूपाचे इलाज आहेत. जास्त परिणामकारक घोरण म्हणजे खुद्द सरकारनें नवीन नवीन उत्पादन, नवीन कामें काढून, त्यासाठीं जादा खर्च केला पाहिजे. असली कामें करणाऱ्या स्थानिक संस्थांना, घटक शासनसंस्थांना पैशानें मदत केली पाहिजे. जरूर पडेल तर खाजगी कारखान्यांना सुद्धां मदत देऊन, त्यांचें उत्पादन वाढविण्यास उत्तेजन दिलें पाहिजे. याप्रमाणें खर्चाची योजना केली म्हणजे राष्ट्रांतील उत्पादनसामुग्री वाढून जी माणसें बेकाम असतात ती उत्पादनांत गुंतविली जातात, व पुन्हां व्यवहारांत आशा व चैतन्य उत्पन्न होऊन, व्यवहार गतिमान होतो. थंडावलेला, अडलेला, स्थिरावलेला, आर्थिक व्यवहार सचेतन होऊन त्याची हालचाल सुरू होते. रक्त शरिरांत चांगलें वाहूं लागलें म्हणजे जशी प्रकृति सुधारते, त्याचप्रमाणें सामुग्री व माणसें अचल न राहतां फिरूं लागलीं, काम करूं लागलीं कीं ताबडतोब हें औद्योगिक आर्थिक-जीवन, सकस व संशक्त होऊं लागतें. सरकारला करावा लागणारा खर्च, सरकार कर अगर कर्जरूपानें उभा करतें. जनतेकडून कर अगर कर्ज घेतल्यानें, कांहीं वस्तूंची मागणी कमी होईल हें खरें, कारण कर अगर कर्ज म्हणजे तेवढी क्रयशक्ति कर व कर्ज देणारांनीं सरकारला दिली, त्यामुळें त्यांचेजवळची तेवढी कमी शाली. त्यांचेजवळ ती सर्व असती, तरी सर्वच्या सर्व त्यांनीं उत्पादन वाढविण्याचे दृष्टीनें खर्च केली नसती. उलट सरकारकडे ती आल्यानें, सर्वेचे सर्व उत्पादक दृष्टीनें, उत्पादनाचेकरितां ती सरकार खर्च करते त्यामुळें एकंदरीनें बट उत्पादन वाढण्याकडेच ती खर्च होऊन, साधनसामुग्री व माणसें यांना मागणी वाढते. याचा परिणाम बेकारी कमी होते; निरूपयोगी पडलेली साधनसामुग्री उपयोगांत आणली जाते. जर सरकारनें याप्रमाणें न केलें, तर राष्ट्रांतील बेकारांना, कोणाला तरी पोसावें लागतें. सरकारला

मत्ता घावा लागला असता व त्यासाठी तरी कर अगर कर्ज काढावे लागले असते. जेथे सरकार ही जबाबदारी पार पाडीत नाही, तेथे बेकार लोक व त्यांचेवर अवलंबून असणारे, यांना समाजातील दातृत्वावर अवलंबून रहावे लागते म्हणजे समाजाचाच पैसा खर्च होतो. काम करून मेहनताना घेऊन जगण्यांत जो स्वाभिमान व जी प्रतिष्ठा आहे, ती काम न करतां मत्ता घेण्यांत अगर दान घेण्यांत नाही. शिवाय नुसता जगण्याचाच प्रश्न नाही. बेकारीत मनुष्य निराश होतो, त्याचेवर मानसिक दृष्टीने वाईट परिणाम होतात; त्याचे कौशल्य मळीन होत जाते, समाजाचे दृष्टीने कार्यक्षमता कमी होत जाते. उलट सरकारने खर्चाच्या योजना काढून; कामे काढली म्हणजे त्याचे परिणाम, व्यक्तिगत व समाजाचे दृष्टीनेही चांगले होतात. बेकारी मत्ता देऊन राष्ट्रांतील कर्तव्यगारी धुळीस मिळविण्यापेक्षा, तितकीच रक्कम वेतन म्हणून देऊन; अनेक सार्वजनिक सोयी करून, सरकार राष्ट्राच्या संपत्तीत व सुखांत भर घालू शकते. दानरूपाने बेकारांना मदत करून मुर्दाड जीवन जगण्यास मदत करण्यापेक्षा त्याच रकमेचे जोरावर अनेक कामे सरकारमार्फत काढून देशांतील स्वाभिमान, कर्तृत्व, सुखसमृद्धि वाढवितां येईल; तोच पैसा, तितकाच पैसा योजकता नसली, म्हणजे कसा परिणाम करतो व योजकता असली म्हणजे कसा परिणाम करतो, हें स्पष्ट होते.

सरकारी धोरणाने देशांतील साधनसामुग्री व माणसे उत्पादनांत गुंतवितां येतात, देशांतील मंदाईचे वाईट परिणाम कमी करतां येतात, इतकेच नव्हे तर नवीन आशेचे वातावरण उत्पन्न करणेही सरकारचे स्वाधीन असू शकते. सरकारजवळ योजकता पाहिजे, निरनिराळ्या योजना विचारपूर्वक तयार केलेल्या असल्या पाहिजेत. मंदाईमुळे येणारी बेकारी व अस्वस्थता, या रीतीने उपाययोजना केल्यास दूर होण्यास अडचण पडणार नाही. मंदाईची जी सर्वसामान्य कारणे आहेत, त्यांच्या दृष्टीने विचार केला तर वरील उपाययोजना पुष्कळच उपयोगी होईल. परंतु व्यापारांतील तेजी व मंदाई, चढउतार, त्यांत उत्पन्न होणारी अरिष्टे व बेफाट समृद्धि, या गोष्टींचा

खोल विचार केला म्हणजे हे सर्व सामाजिक व आर्थिक रोग भांडवल-शाही उत्पादनपद्धतीमुळे उत्पन्न होतात हे कबूल करणे भाग आहे. उपयोगासाठी उत्पादन नसून, ते नफ्यासाठी आहे, लोकांची गरज ही दृष्टि नसून खाजगी व्यक्तींचा फायदा हे ध्येय ज्यांत आहे, त्या पद्धतीखाली व्यवहार चालल्यास, समाजाला वर उल्लेखिलेल्या आपत्तींतून गेलेंच पाहिजे. ही परिस्थिति कायमची नाहीशी करावयाची म्हणजे, समाजानें सर्व उत्पादन आपले ताब्यांत घेतलें पाहिजे; व लोकांच्या गरजेप्रमाणें योजनापूर्ण आंखणी करून, सर्व साधनसामुग्री, सर्व भांडवल, सर्व माणसें यांचा मेळ घालून, चालू गरजा व पुढील निकड या सर्वांचा विचार करून, व्यवहाराचा चित्रपट तयार केला पाहिजे. पण हे व्हावयाचें म्हणजे भांडवलशाही नष्ट व्हावयाची; साम्यवादाची सृष्टि उत्पन्न व्हावयाची, अर्थात् त्याचा विचार येथें करणे नाही. येथें विचार करतांना सरकारचें कर्तव्य, समाजांतील साधनसामुग्री, उत्पादक साधनें, शक्य तितकें समाजाचें हित होईल, जास्तीत जास्त हित होईल, या दृष्टीनें उपयोगांत आणणें हें आहे. या भूमिकेवरूनच विवेचन केलें आहे.

सार्वजनिक कर्जे व त्यांचें सामान्य स्वरूप

सरकार व अन्य सार्वजनिक संस्था यांना प्रसंगी कर्ज काढावें लागते. सरकारचें उत्पन्न म्हणजे कर, सरकारी मिळकतीचें उत्पन्न, त्याचप्रमाणें सरकारनें केलेल्या उत्पादनविक्रीपासूनचें उत्पन्न वगैरे मिळून उभें होतें. तथापि या उत्पन्नापासून, सरकारच्या चालू गरजा नेहमीच भागतात असें नाही. त्याचप्रमाणें, अस्मानिसुलतानीसारखे दुष्काळ, परचक्रादि प्रसंग आले असतां, राष्ट्रांतील सरकारला कर्ज काढून ते भागवावे लागतात. कर्ज काढलें म्हणजे तेवढी रक्कम, अर्थात् जमेची बाजूच समजली पाहिजे. तसेंच कर्जाच्या फेडीसाठी जी रक्कम द्यावी लागते, ती खर्चाकडील समजली पाहिजे, हेंही उघड आहे. सरकारी मिळकतीचे किंमतीशीं सर्व सरकारी कर्जांचा संबंध नसतो. कांहीं कर्जे सरकार उत्पन्न वाढविण्याचे दृष्टीनें काढतें व त्या कर्जापासून जें उत्पादन होतें, त्यापासून सरकारला फायदा मिळत असतो. रेल्वे, कॅनाल वगैरे बांधण्याकरितां काढलेलें कर्ज या स्वरूपाचें असतें. एका अर्थानें या विशिष्ट कर्जांचा त्यांपासून झालेल्या मिळकतीशीं संबंध असतो. परंतु व्यक्तीचें कर्ज त्याच्या एकंदर मिळकतीचे किंमतीपेक्षां जास्त झालें म्हणजे त्याची पत कमी होते, त्याला नादार बनण्याचा प्रसंग येतो. सरकार मिळकतीचे किंमतीकडे न पाहतां कर्ज काढीत असतें. सरकारवर युद्धादिक प्रसंग आल्यानंतर किती कर्ज काढावें, याला सरकारची ऐपतही मर्यादा घालूं शकत नाही. जेवढी गरज लागेल तेवढें कर्ज सरकार काढतें. खुर्षीच्या कर्जाला लोक देतील तीच मर्यादा, सक्तीचे कर्जाला सरकारचें सामर्थ्य हीच मर्यादा असते. जगांतील बहुतेक राष्ट्रांची कर्जे, त्यांच्या मिळकतीपेक्षां जास्त आहेत व त्याचें मुख्य कारण म्हणजे गतकाळांतील, त्या त्या राष्ट्रावर आलेल्या युद्धांच्या आपत्ति हेंच होय.

कर्ज काढून स्थानिकसंस्थांनीं अगर सरकारनें मिळकत केली, उत्पादन सुरू केलें, तर त्या कर्जाचें स्वरूप, युद्धासारख्या कामासाठीं काढलेल्या कर्जाचे

स्वरूपपेक्षां निराळें राहिल हें उघड आहे. स्थानिकसंस्था तर कर्ज काढून मिळकतीत भरच टाकीत असतात व त्यांचें कर्ज, बहुतेक त्यांच्या मिळकतीचे किंमतीपेक्षां कमीच असतें. परंतु ही गोष्ट मध्यवर्ति व मुख्य सरकार अगर शासनसंस्था यांचे बाबतीत असूं शकत नाही. कारण संरक्षणाची जबाबदारी, संयुक्तपद्धतीतसुद्धां मध्यवर्ति सरकारावर असते. त्याचप्रमाणें, दुसऱ्या अनेक गोष्टी, सदरहू सरकारला कराव्या लागतात की ज्यांपासून सरकारला उत्पन्न येत नाही. ज्या कर्जाचे खर्चापासून कांहींतरी मिळकत होऊन, सालोसाल कांहींतरी उत्पन्न होतें; त्या कर्जाला उत्पादककर्ज म्हणतात. ज्या कर्जाचे खर्चापासून सरकारला अगर स्थानिकसंस्थांना कांहींही उत्पन्न येत नाही त्याला अनुत्पादक कर्ज म्हणतात. उत्पादक कर्जापासून जी मिळकत होते, जें उत्पादन होतें व त्यापासून जें उत्पन्न होतें, तें एका दृष्टीनें सरकारनें जी रक्कम गुंतविली, त्यावर सुटणारें व्याज व ती मिळकत म्हणजे एका दृष्टीनें, गुंतविलेल्या रकमेला तारण असें समजण्यांत येतें. निदान या उत्पन्नांतून सरकारला काढलेल्या कर्जावरील व्याज देतां येतें, प्रसंगीं मुदलाची फेडही करतां येते. रेल्वेच्या उत्पन्नांतून रेल्वेसाठीं काढलेल्या कर्जावरील व्याज देतां येतें व प्रसंगीं कांहीं उरतें. उलट अनुत्पादक कर्जापासून कांहींही मिळकत झालेली नसते. त्यापासून कांहींही उत्पन्न सरकारला होत नाही व त्यावरील व्याज व मुदलाची फेड सरकारला दुसरीकडून म्हणजे कराचे उत्पन्नांतून करावी लागते. या कर्जापासून पैशांचें उत्पन्न सरकारला होत नाही व त्यामुळे एक प्रकारें, हें कर्ज म्हणजे बोजा वाटतो, व त्याचा परिणाम राष्ट्रांतील आर्थिक व्यवहारावर होतो.

सरकारी कर्ज म्हणजे सरकारनें आपले उपयोगाकरितां काढलेलें कर्ज, सरकारला खुषीनें मिळतें, प्रसंगीं सक्तीनेंही घ्यावें लागतें. सक्तीनें, उघड उघड सक्तीनें कर्ज घेण्याची सरकारी प्रथा मागें पडली आहे. निदान सक्ति करण्याचे सरकारी मार्ग जास्त सम्य व जास्त धोरणी झाले आहेत. सक्तीनें घेतलेलें कर्ज, एकंदरीनें राष्ट्राला हितकारक ठरत नाही. खुषीनें मिळालेले

कर्ज हे राष्ट्रांतील उत्पादनाचे दृष्टीने व विभागणीचे दृष्टीने योग्य ठरते. ज्याला लागेल तितके, मर्जीप्रमाणे, ऐपतीप्रमाणे, परिस्थितीप्रमाणे त्याला घेतां घेते. कर हा द्यावाच लागतो. कर्ज घेणे न घेणे हे मर्जीवर अवलंबून असते. उलट सक्तीचे कर्ज म्हटले म्हणजे प्रत्येकाला ते कराप्रमाणे द्यावे लागते. खुषीचे कर्ज व कर यांच्यांत व्यक्तीचे दृष्टीने खुषीचे कर्ज हे केव्हांही चांगले. पण राष्ट्राचे दृष्टीने विचार करतां, कर्ज काढले म्हणजे त्याचे व्याजाचा बोजा बसलाच, फेडीचा भुंगा लागलाच. कर्जाऐवजी कर बसविला म्हणजे व्याजाचा प्रश्न नाही व फेड कशी करावयाची याची विवंचना नाही व अंदाजपत्रकाचे वेळीं अस्वस्थता मानण्याचे कारण उरत नाही. कर्ज खुषीचे असो अगर सक्तीचे असो, ते फेडावयाचे म्हणजे व्याजाचा, मग त्याचा दर किती कां असेना, बोजा व फेडीची निकड ही टळत नाहीत. सरकार कांहीं वेळा कर्ज स्वदेशांत काढते, कांहीं वेळा परदेशांत काढते. राष्ट्रांत कर्ज काढले म्हणजे ते राष्ट्रांतील बहुतेक नागरिक विकत घेतात. परराष्ट्रांत कर्ज काढले म्हणजे ते देणाऱ्या व्यक्ति व संस्था परराष्ट्रांतील असतात. परराष्ट्रांत सरकार कांहीं सक्तीने कर्ज जमवू शकत नाही. तेथें ते खुषीनेच काढले पाहिजे. अर्थात् जर परदेशावर कबजा केला असेल तर, सक्तीने कर्ज काढणे शक्य आहे. राष्ट्रांत काढलेले कर्ज व परराष्ट्रांत काढलेले कर्ज, याचे परिणाम मात्र निरनिराळ्या स्वरूपाचे असतात. सरकार कर्ज काढते म्हणजे जनतेपासून खुषीने पैसा घेते व तितकी क्रयशक्ति हातांत घेऊन, तिचा विनियोग करण्याची सत्ता व संधि आपले हातांत घेते. राष्ट्रांत कर्ज काढले म्हणजे ही क्रयशक्ति हा पैसा त्याच राष्ट्रांत एकाजवळून दुसऱ्याजवळ गेला एवढाच अर्थ होतो. ताटांतून वाटीत पदार्थ जातो. पण त्या राष्ट्राचे बाहेर जात नाही. उलट परराष्ट्रांत कर्ज काढले म्हणजे, ही क्रयशक्ति व पैसा, एका राष्ट्रांतून दुसऱ्या राष्ट्रांत जातो; व कर्जाची फेड केली म्हणजे, पुन्हां उलट क्रमाने या राष्ट्रांतून त्या राष्ट्रांत जातो. राष्ट्रांत काढलेल्या कर्जाची फेड केली तरी पैसा राष्ट्राचे बाहेर जात नाही हे उघड आहे. राष्ट्रांत काढलेले

कर्ज, परकी नागरिकांनी विकत घेतले अगर परदेशांत काढलेले कर्ज, स्वदेशांतल्या नागरिकांनी घेतले, तर त्या त्याप्रमाणे कर्जाचे स्वरूप बदलेल हे उघड आहे. हिंदुस्थानांत सरकारने कर्ज उभारले व ते सर्व परकी सावकारांनी घेतले, तर ते वस्तुतः परदेशांत उभारले असेच परिणामी होईल. कारण त्याची फेड करावयाची म्हणजे, तेवढा पैसा, तेवढी क्रयशक्ति परदेशांत जावयाची. उलट इंग्लंडमधील सरकारने काढलेले कर्ज, जर परकी नागरिकांनी समजा—हिंदी लोकांनी घेतले तर त्याचे स्वरूप बदलेल. कारण त्याची फेड करावयाची म्हणजे तेवढा पैसा, तेवढी क्रयशक्ति हिंदुस्थानांत धाडावयाची असा अर्थ होतो.

सरकार जेव्हां कर्ज काढते त्यावेळीं शर्ति जाहीर करते. व्याजाचा दर, विक्रीदर व ते कर्ज सरकार केव्हां फेडणार वगैरे गोष्टी सरकारला जाहीर कराव्या लागतात. कांहीं देशांतील सरकारी कर्ज बिनमुदतीचे आहे म्हणजे सरकार त्या कर्जाचे मुद्दल देण्यास बांधलेले नाही. अमुक साली मुदलाची फेड सरकार करील असा करार नाही. फक्त सालोसाल त्यावर ठरलेल्या दराने सरकार व्याज देण्यास बांधलेले असते. याप्रमाणे हिंदुस्थान सरकारचे कांहीं कर्ज बिनमुदतीचे आहे. सरकारला जेव्हां कर्ज अमुक साली फेडण्याची जबाबदारी पार पाडावयाची असते, त्यावेळीं सरकारला त्याप्रमाणे सर्व मुद्दल देऊन ते फेडण्याची व्यवस्था करावी लागते. सरकारी उत्पन्न, अनेक बाबींपासून वर्षभर येत असते. ते एकदम सर्व येत नाही. उलट खर्च मात्र पुष्कळ वेळा मोठ्या रकमेने एकदम करावा लागतो. अशा वेळीं सरकारला, तात्पुरत्या रकमेची जरूरी असते म्हणून सरकार २ पासून ३ महिनेपर्यंत मुदतीच्या हुंड्या काढून त्या विकून चालू नड भागविते, हेही सरकारी कर्जच, मात्र सरकार ते हुंड्यांची मुदत भरतांच फेडीत असते. चालचलाऊ स्वरूपाचे हे कर्ज असते व त्याची फेड अगदी ठरलेल्या, या दोन तीन महिन्यांचे मुदतीत करावी लागते. उलट जी कर्जे, रोखे काढून ते विकून जमविलेली असतात तीं ९ वर्षे, १० वर्षे, १० वर्षे याप्रमाणे

कालगतीने फेडावयाची असतात. तात्पुरते कर्ज, याला तरते कर्ज (Floating Debt) म्हणतात; व जे कर्ज कालगतीने फेडावयाचे त्यास दीर्घकालीन (Funded Debt) कर्ज म्हणतात. सर्वसामान्यपणे ज्या कर्जाचे फेडीची मुदत १ वर्षाच्या आतील असेल, त्याला तरते कर्ज व १ वर्षापुढील मुदतीचे कर्जांना दीर्घकालीन कर्ज म्हणतात. कर्जफेडीची वेळ भरली म्हणजे दीर्घकालीन स्वरूपाचे कर्ज तरत्या स्वरूपाचे होते. कारण ते फेडण्याचा काळ अगदी जवळ आलेला असतो. जे कर्ज बिनमुदतीचे, म्हणजे ज्याचे मुद्दल फेडण्याची जबाबदारी सरकारने घेतली नाही, ते केव्हांही तरते कर्ज होणार नाही हे डगड आहे. असल्या बिनमुदतीचे कर्जाला, इंग्लंडमध्ये विशिष्ट अर्थाने (Funded Debt) नैधिक कर्ज म्हणतात; परंतु त्यांना बिनमुदतीचे कर्ज म्हणजे, हे जास्त सयुक्तिक व जे कर्ज कालगतीने फेडावयाचे त्यास दीर्घकालीन कर्ज म्हणजे हेच सरळ होईल.

जे कर्ज बिनमुदतीचे, त्याचे मुदलाचे फेडीसंबंधी विवंचना नसते व महत्त्वही नसते. उलट कर्जफेडीची मुदत ही महत्त्वाची बाब प्रत्येक सरकारला वाटते. पुढील साली अगर त्याच्या पुढील साली अगर चालू वर्षात अमुक कर्जाची मुदत भरत आहे, हा विचार फडणिसाचे डोक्यास सारखा सतावीत असतो. दीर्घकालीन कर्जे, जसजशी तरती होत जातात, तसतशी त्यांच्या फेडीची व्यवस्था सरकारला करावी लागते. पुष्कळ वेळा तरते कर्ज फेडण्यासाठी, सरकार दुसरे कर्ज थोड्या मुदतीने म्हणजे एक वर्षावरील मुदतीने काढून, प्रसंग निभावून नेते; म्हणजे तरते कर्ज एका दृष्टीने पुन्हा दीर्घकालीन कर्ज होते. अर्थात् हे सदोदित करता येत नाही. कर्जाची फेड करावी लागतेच, पण अडचणीचे प्रसंगी याप्रमाणे करणे, सरकारला जरूर होते. मुदतीचे पूर्वी, सरकारला प्रत्यक्ष कर्जाची फेड, शर्तीप्रमाणे करता येत नसली, तरी प्रत्यक्षपणे सरकार आपलेच रोखे, बाजारांत विकत घेऊन ही गोष्ट करू शकते. रोख्यांचा भाव बेतांत असला व त्या भावांत ते घेण्यापासून फायदा होण्यासारखा असेल तर ही गोष्ट दक्ष सरकार केल्या-

वांचून राहत नाही. सरकार रोखे काढते, त्यावेळीं अमुक मुदतीपूर्वीं सरकार फेड करण्यास बांधले नाही, याचा अर्थ मूळ मुद्दल अगर शर्तीप्रमाणें रकम देऊन, सक्तीनें सरकार कर्ज फेडू शकत नाही. रोखे घेणारे, या शर्तीवर घेतात, याचें कारण ठरलेल्या मुदतीपर्यंत, ठराविक व्याज मिळेल; मध्यंतरीं व्याजाचा दर, बाजारांत कमी झाला, तरी त्याचा परिणाम त्याचेवर होणार नाही. सरकार मध्यंतरीं पैसे परत घ्या म्हणेल तर तें होणार नाही. पैसे गुंतविणारासुद्धां दूरदृष्टीनें वागत असतो. या परिस्थितींत कमी झालेल्या व्याजाचे दराचा फायदा घेऊन, नवीन कर्ज काढून, सरकार जुने कर्ज वरील स्वरूपाचें फेडू शकत नाही. समजा, ५ टक्के दरानें सरकारनें ३० वर्षे मुदतीचें कर्ज काढलें, मध्यंतरीं व्याजाचा दर ४ टक्के झाला, त्या दरानें कर्ज काढून जुने कर्ज सरकारनें फेडलें, तर व्याजांत वचत होईल. पण सरकार हें करूं शकत नाही. उलट नवीन दरानें कर्ज घेतलें तर रोखेवाल्यांचें व्याजाचें उत्पन्न कमी होतें. उलट जर कर्ज काढतांना केव्हांही मुदतीपूर्वीं मुद्दल देऊन तें फेडण्याचा हक्क सरकारनें ठेवला असेल व मध्यंतरीं व्याजाचे दर वाढले असतील, तर सरकारनें कर्ज मुदतीपूर्वीं फेडलें म्हणजे रोखेवाल्यांचा फायदा होतो. त्याच रकमेवर त्यांना जास्त व्याज मिळूं लागतें. कमी दरांत गुंतविलेली रकम, सरकारनें फेड केल्यानें परत मिळते व ती पुन्हां नवीन दरांत गुंतवून, वर सांगितल्याप्रमाणें वाढत्या दराचा फायदा मिळतो. व्याजाचे चालू दरावर रोख्यांची किंमत बाजारांत कमीजास्त होत असते. व्याजाचा दर कमी झाला कीं रोख्यांची किंमत वाढते व जास्त झाला कीं ती कमी होते. या परिस्थितीचा फायदा दक्ष सरकारला घेतां येतो. शर्तीप्रमाणें कर्ज जरी मुदतीपूर्वीं फेडतां येत नसलें, तरी सरकार आपले रोखे बाजारांत फायदेशीर पडत असेल तर ते विकत घेतें व या रीतीनें रोखे रद्द करून त्याची फेड करतें.

सरकारी अगर स्थानिकसंस्थेच्या रोख्यांत, रकमा गुंतविणारे लोक अनेक दृष्टींनीं विचार करीत असतात. उद्योगधंद्यांतील, व्यापारांतलil घडा-

मोडींत, पैसा गुंतविला तर त्यापासून जास्त फायदा मिळण्याचा संभव असतो; पण त्याचबरोबर सदरहू उद्योगांत, घडामोडींत नफा न झाल्यास, ऐन मुदलांत पण खूट बसते. उलट सरकारी व बिनसरकारी रोख्यांत, व्याज निश्चित, नुकसान नाही, मुदत भरतांच कर्जाची मुद्दल रक्कम मिळण्याची शाश्वति, व्याजाचा दर जरी कमी असला, तरी वरील दृष्टीने तो पतकरून लोक सरकारी रोखे घेत असतात. सरकारलाही कर्ज काढावयाचें म्हणजे थोडीशी लालूच, बऱ्याच सवलती, मोठ्या प्रमाणांत भावना उत्पन्न कराव्या लागतात. जाहिरातबाजी तर शंभर टक्के करावी लागते. रोखे घेणारास, त्यावरील व्याजावर प्राप्तीचा कर माफ, ही एक नेहमीची सवलत असते. त्याचप्रमाणे सरकारी देण्यांत, हे रोखे बाजारी किंमतीने नव्हे तर, त्यांचे दर्शनी किंमतीने घेण्याची सवलत; नवे कर्ज सरकारने जास्त व्याजाने काढले तर ते जास्त व्याजाचें कर्ज मोबदल्यांत मिळण्याची सवलत, रोख्यांच्या बाजारी किंमती वाढल्या असल्यास त्या किंमतीत फेड ही सवलत या व अशा सवलती सरकार देत असते व कर्ज जमवीत असते. हिंदुस्थानांत प्राप्तिकरापासून माफी असलेले कर्ज. अनेक वेळां सरकारने काढले आहे. इंग्लंडमध्ये, वारसाकर देतांना रोख्यांची दर्शनी किंमत धरून सरकारने तो रोख्यांत घेतला. समजा कर रु. १०० व्यावयाचा आहे तर १०० रुपयांचा दर्शनी रोखा सरकारला दिला तरी चालेल. त्याची प्रत्यक्ष किंमत बाजारांत रु. ८० असो अगर ९० असो; सरकार रु. १०० मिळाले म्हणून पावती देणार. बाजारी किंमत दर्शनी किंमतीपेक्षा जास्त असल्यास कोणीही दर्शनी किंमतीत करफेडीसाठी रोखे देणार नाही. कमी किंमत असली म्हणजे हें होतें व त्यांत सरकारचें नुकसान होतें. अशा रीतीने सरकारने कर वसूल केला तर मोठेंच नुकसान सरकारला येतें. त्याचा परिणाम म्हणजे ही नुकसानी भरून काढण्यासाठी सरकारला आणखी कर बसवावा लागतो. जास्त दराने कर्ज काढले व ते जुन्याचे मोबदल्यांत दर्शनी किंमतीने दिले म्हणजे सरकारचेंच नुकसान होतें. ४ टक्के दराचा

रु. १०० चा रोखा, याची किंमत, ५ टक्के दरानें कर्ज काढलें कीं कमी होते. पण मोबदल्याची सवलत ठेवण्यास पूर्वीच्या १०० चे रोख्याऐवजी नवीन १०० चा ५ टक्के व्याजाचा रोखा मिळाला. सरकारला व्याज १ टक्का जास्त जें याप्रमाणें व्यवहार केला नसता तर द्यावें लागलें नसतें तें द्यावें लागतें. तात्पर्य, ज्या सवलती सरकार देतें, त्या सर्वांचा परिणाम म्हणजे सरकारला त्याचा आर्थिक बोजा सहन करावा लागतो. भावना चेतवून युद्धासाठीं काढलेल्या कर्जालासुद्धां सवलती द्याव्या लागतात. सत्यनारायणाचे कथेला प्रसादाची लालूच ठेविली म्हणूनच श्रोते जमतात. स्वातंत्र्यसंरक्षणाचे प्रयत्नांनासुद्धां ऐहिक सवलती दाखवाव्या लागतात.

सरकारी कर्जावर व्याज उरलेलें असतें, बाजारांतील व्याजाचा दर कमीजास्त झाला म्हणून त्यांत फरक पडत नाही. नवीन कर्ज काढतांना मात्र सरकार बाजारांतील परिस्थिति, चालू व्याजाचा दर पाहून कोणत्या दरानें कर्ज काढावयाचें हें ठरवीत असतें. जर बाजारांतील चालू दराप्रमाणें सरकारी सर्व कर्जांवर, व्याजाचा दर राहिल असें केलें तर मग कर्जाची फेड केव्हां होणार, याला महत्व राहात नाही. दर कमी झाला कीं सरकार त्याचा फायदा घेऊन जुने कर्ज फेडील. उलट दर जास्त झाला तर रोखे-वाल्यांचा फायदा होईल, कारण त्यांना वाढत्या दरांत व्याज मिळेल. त्याच-प्रमाणें पदार्थांचे भावावर व्याजाचा दर अवलंबून ठेवावा असें म्हणणारे कांहीं लोक आहेत. भाव उतरले म्हणजे बोजा वाढतो व ते चढले म्हणजे उतरतो. तेव्हां याच्याशीं जुळेल व कर्जाचा बोजा वाढणार नाही, असे व्याजाचे दर बदलत जावे, हें त्यांचें म्हणणें. कांहींचें म्हणणें व्याजाचा चालू दर व देशां-तील पदार्थांचे भाव लक्षांत घेऊन, व्याजाचे सरकारी कर्जांवरील दर कमी जास्त व्हावे. म्हणजे कोणाचेंच, सरकारचें अगर सरकारचे सावकारांचें, नुकसान होणार नाही. पण याप्रमाणें करणें अतिशय अवघड आहे. बिन-भरंवशाचे परिस्थितींत, सरकारला कर्ज देणारे मिळणार नाहीत. शिवाय दराचा फरक करतांना, पदार्थांच्या किंमती उरविणें व त्यांचे सूचक अंक

काढून, किंमतीत होणारे फेरफार काढणें व ते योग्य आहेत याची खात्री पटविणें मोठें कठीण आहे. निर्भेळ न्यायाचे दृष्टीने वरील योजना अगदी योग्य आहे. पण प्रत्यक्ष व्यवहारांत अद्याप कोठेही असे घडले नाही. कांहीं देशांत सरकार व खाजगी मालकसुद्धां एक मूलवेतन समजून ते देतात. व त्याशिवाय किती जास्त धावयाचें हें वस्तूच्या भावावर अवलंबून ठेवतात. हें मूलवेतन (Basic Salary) हें मुख्य वेतन, हा एक भाग व बदलणारें म्हणजे वस्तूच्या भावाप्रमाणें बदलणारें वेतन हा दुसरा भाग, मिळून एक वेतनयोजना असते. तथापि कर्जाच्या योजनेत, हें तत्त्व अजून कोठेही स्वीकारले गेलेले नाही. एक भाग मूळ व्याज (Basic Interest) व दुसरा भाग पदार्थाचे भावाप्रमाणें बदलणारें व्याज, अशी संयुक्त योजना विचार करण्यासारखी आहे. बहुतेक राष्ट्रांना, गंतकालीन युद्धांचे बाबतीत झालेली कर्जे यांचा बोजा सहन करावा लागत आहे; आणि युद्धकर्जाचा बोजा म्हणजे जाणवणारा, त्यापासून राष्ट्राला कांहींही उत्पन्न नाही. सालोसाल व्याज भरावें लागत असतें; हा मानेवरचा भार कमी करणें, हें पहिलें कर्तव्य आहे. जणू कांहीं झालेली युद्धे, पुरेशी नव्हती म्हणून चालू युद्ध जगभर विस्तार पावत आहे. या युद्धासाठी उभा करावा लागणारा पैसा, मोठ्या प्रमाणानें निरनिराळीं युद्धमान राष्ट्रे, कर्ज काढून उभा करीत आहेत. अशा वेळीं, कायम दरानें कर्ज काढून, तो जमा करणें, कां वर सुचविलेली संयुक्त स्वरूपाची योजना स्वीकारून जमा करावा या बाबतीत भावी काळांत, कांहींतरी स्वातंत्र्य, सरकारनें हातीं ठेवणें, याविषयी विचार करणें अगदी योग्य होईल.

कर्जाचा बोजा

मागील प्रकरणांत कर्ज, उत्पादक व अनुत्पादक अशा दोन स्वरूपांचें असूं शकतें असें पाहिलें. ज्यापासून कांहींही उत्पन्न सरकारला होत नाहीं, पण तें अवश्य होतें, म्हणून सरकारला काढावें लागलें, असल्या कर्जाचा बोजा राष्ट्राचे गळ्याभोवतीं एक धोंडच असते. या धोंडीचे, या बोजाचे परिणाम राष्ट्राच्या सर्वांगीण जीवनावर होत असतात. प्रगतिपर गोष्टींना यामुळें आळा बसतो. परराष्ट्रांत हें कर्ज काढलेलें असलें म्हणजे त्याचे फेडीकरितां सालोसाल पैसा, तितकी क्रयशक्ति परदेशीं जात असते. राष्ट्राचें होंगारें हें नुकसान, जरी पैशानें मोजतां येत असलें, तरी त्याचें खरें स्वरूप निराळें असतें. इतकी क्रयशक्ति बाहेर गेली म्हणजे, तितक्या किंमतीस मिळणारे पदार्थ, देशांतून बाहेर जातात व त्या प्रमाणांत देशांतील नागरिकांना ते कमी होतात. हा खरा आर्थिक तोटा त्या राष्ट्राला सहन करावा लागतो. परराष्ट्रांतील सावकार फेडीत मिळालेल्या पैशाचा, क्रयशक्तीचा उपयोग ऋणको राष्ट्रांतील उत्पादन—वस्तु व सोयी विकत घेण्याचे कामीं करतात. ज्या वस्तूंचें व ज्या तऱ्हेचें उत्पादन हे सावकार विकत घेतील, त्यामुळें राष्ट्रांतील कोणा कोणाला त्या पदार्थांचा अगर सोयीचा पुरवठा कमी पडेल, त्या मानानें हा कर्जाचा बोजा विभागला जाईल. सावकारांनीं संसाराला अवश्य त्या वस्तु विकत घेऊन आपल्या देशांत नेल्यास त्यांचा बोजा साहजिकच गरीब जनतेवर पडेल. चैनीच्या वस्तु नेल्यास त्या श्रीमंतांना कमी पडतील, तर त्याचा बोजा श्रीमंतांवर पडेल; येवढ्यानेच भागत नाहीं. कर्ज फेडावयाचें म्हणजे त्यासाठीं, राष्ट्रांत कर बसवून रक्कम उभी करावी लागते. कर बसल्यामुळें थोडासा तरी परिणाम देशांतील उत्पादनावर होतो, पण त्याहीपेक्षां जास्त परिणाम, जनतेच्या दृष्टीनें होतो. तो म्हणजे सरकारला लोकोपयोगी कामाकरितां खर्च करण्यास पैसा कमी होतो. सरकारी खर्चाचें घोरण आंखडतें झालें म्हणजे त्याचा परिणाम पुन्हां उत्पादनावर व सर्व-

साधारणपणे राष्ट्रांतील जनतेच्या जीवनावर होतो. परराष्ट्रीय सावकारांची फेड करावयाची म्हणून हा स्वार्थत्याग राष्ट्रांला करावा लागतो. फेड करावयाची म्हणजे, अखेरसि पदार्थ देऊन, वस्तु देऊनच; म्हणून कांहींच्या मते परराष्ट्रीय कर्जांमुळे, देशांतील उत्पादनाला उत्तेजन मिळते. उत्पादन वाढू लागले म्हणजे देशांतील रोजगार वाढतो, बेकारी कमी होते हे खरे. जो माल परदेशी सावकार विकत घेत असतील, त्या मालाचे उत्पादन वाढते. त्याचा निर्यात व्यापार वाढतो, पण या बाबीला मर्यादा आहे. जोपर्यंत ऋणकी देशांतील चलनाचे मुख्य स्वदेशापेक्षां परदेशांत मोठ्या प्रमाणांत कमी होत आहे तोपर्यंतच निर्यात व्यापार वाढत जाईल, उत्पादन वाढत जाईल.

ऋणकी देशांतील चलनाचे मुख्य कमी झाले म्हणूनच तेथे माल घेणे परवडते, ते जर वाढले व मालाची किंमत या देशांत व परदेशांत पैशाने नव्हे तर पदार्थांच्या दृष्टीने सारखी झाली, अगर ऋणकी देशांत, ती जास्त झाली, तर निर्यात व्यापार थंडावेल, उत्पादन मंदावेल. सोप्या शब्दांत सांगावयाचे म्हणजे परदेशी सावकार यांना ज्या वस्तु त्यांच्या देशांत महाग पडतात, त्या वस्तु व तो माल, ते ऋणकी देशांतून विकत घेतील. ऋणकी देशांतील वस्तु स्वस्त पडावयाची म्हणजे ऋणकी देशांतील चलन धनकी देशांतील चलनाला जास्त जास्त मिळू लागणें. १ पौंडास रु. १५ मिळतात, त्यावेळीं जी स्थिति असेल, त्यांत जर १ पौंडाला १७ रु. माव झाला, तर बदल होईल. १ पौंडाला १५ भाव असतांना जे पदार्थ रुपयाचे चलन असणाऱ्या हिंदुस्थानांत मिळाले असते त्यापेक्षां आतां रु. १७ भाव झाल्याने जास्त मिळतील. पौंड, चलन असलेला देश इंग्लंड. यांत १५ भाव असतांना, १५ रुपयांना ज्या वस्तु मिळाल्या असत्या, त्यांना आतां रु. १७ द्यावे लागतील. याचा अर्थ रुपयाचे मुख्य, पदार्थ घेण्याची ऐपत कमी झाली, व त्याचबरोबर पौंड चलन असलेल्या देशाला रुपया चलन असलेल्या देशांत, माल आणखी स्वस्त मिळू लागला. जो-

पर्यंत, ही ऋणको देशांतील चलनाची स्थिति अशी राहिल, तोंपर्यंत निर्यात व्यापार वाढत जाईल. दोन्ही चलनांचें मूल्य सारखें झालें अगर ऋणको राष्ट्रांतील चलनाचें मूल्य धनको राष्ट्रांतील चलनाचे मूल्यापेक्षां जास्त झालें, तर निर्यात व्यापार थंडावेल व उत्पादनही कमी होईल. शिवाय जेव्हां निर्यात व्यापार, ऋणको देशांतील वाढतो व उत्पादन वाढतें, याचा अर्थ एकंदर राष्ट्रांतील उत्पादन, वटउत्पादन वाढतेंच असा होत नाही, तर ज्या मालाला परदेशाची मागणी आहे, तो जास्त उत्पादन करण्याकरितां इतर वस्तूंचें उत्पादन कमी होतें. उत्पादनसामुग्री, भांडवल, मजूर तिकडून इकडे येतात; नवीन भांडवल, नवीन सामुग्री या वाढत्या घंघांत येते, व हा क्रम बहुशः राष्ट्रांला हितावह होत नाही. एकंदर उत्पादनाचा मेळ बिनसतो.

परराष्ट्रांत कर्ज काढलें; व त्याची फेड करावयाची म्हणजे काय परिणाम होतात, हें वर पाहिलें. कर्ज जर राष्ट्रांतच काढलें असेल, तर तेथें निराळी परिस्थिति असते. समाजाच्या दृष्टीनें, राष्ट्राचे दृष्टीनें ऋणको व धनको एकच असतात. मोठ्या कुटुंबाप्रमाणें एका भावाकडून घेऊन दुसऱ्या भावास द्यावयाचें. ताटांतून वाटीत व वाटीतून ताटांत, पण कुठेही पडलें अगर राहिलें, तरी जेवणारा एकच. त्याचप्रमाणें ऋणको व धनको, हे दोघेही या समाजपुरुषाचे भाग असतात. कर्ज घेणें म्हणजे राष्ट्रांतील कांहीं लोकांकडून ऋयशक्ति घेऊन तिचा विनियोग सरकार करतें. कर्ज फेडणें म्हणजे लोकांकडून घेतलेली ऋयशक्ति त्यांना परत देणें व ती देण्याकरितां पुन्हां लोकांकडूनच घेणें. सूर्य आपल्या किरणांनीं जल घेतो व पुन्हां परत देतो. पृथ्वीनेंच जल दिलें, तें पृथ्वीलाच मिळालें. याचप्रमाणें राष्ट्रांतून पैसा घेतला, कर्ज घेतलें व राष्ट्रांलाच परत दिलें; या दृष्टीनें कर्जामुळें नफा अगर नुकसान, कांहींच झालें नाही. पण सूर्य ज्याप्रमाणें जल जेथून घेतो, तेथेंच तितकाच पाऊस पडतो असें होत नाही; त्याचप्रमाणें समाजांतील व्यक्तींचे दृष्टीनें विचार करतां, या सगळ्या कर्ज काढण्याच्या व तें फेडण्याच्या घडामोडींत, विविध परिणाम घडून येतात. कर देणारे कर देतात.

रोखेवाल्यांना सरकार फेडीत रकमा देत असते. कांहीं वेळा कर देणारे व कर्ज घेणारे रोखेदार, एक असू शकतील, पण पुष्कळ वेळा कर देणारा व रोखेदार—सरकारचा सावकार—हा वर्ग निराळा असतो. त्याचप्रमाणे व्यक्तींवर व समाजावर बसणारा बोजा व होणारा फायदा, हा विविध प्रमाणांत असतो. ज्या प्रमाणांत या घडामोडीमुळे विषमता वाढेल, त्या प्रमाणांत हा बोजा वाढतो व ज्या प्रमाणांत विषमता कमी होईल, त्या प्रमाणांत फायदा वाढेल. जे सावकार असतील म्हणजे रोखेदार असतील, त्यांना मिळणारे व्याज, हे जर त्यांना द्यावे लागणाऱ्या करापेक्षा जास्त असेल, तर ही विषमता वाढते व त्यामुळे बोजा वाढेल. उलट, मिळणारे व्याज व द्यावा लागणारा कर, सारखे—जवळ जवळ सारखे—अशी स्थिति रोखेदारांची असेल, तर राष्ट्रांवरील कर्जाचा बोजा कमी होईल. द्यावा लागणारा कर, हो मिळणाऱ्या व्याजापेक्षा जास्त आहे, अशी परिस्थिति जेव्हां या रोखेदारांची असेल, त्यावेळीं विषमता आणखी कमी होते व कर्जापासून राष्ट्राला होणारा फायदा वाढत जातो. म्हणून राष्ट्रांत कर्ज घेणारे कोण ? व कर देणारे कोण ? यांचा विचार करून, जे कर्ज घेणारे व त्यामुळे व्याज मिळविणारे, तेच जास्त प्रमाणांत कर देणारे व जास्त कर देणारे झाले म्हणजे कर्जयोजनेपासून बोजा कमी व फायदा जास्त व त्याचबरोबर राष्ट्रांतील विषमताही कमी होते. परंतु याप्रमाणे घडवून आणणे कठीण असते. संपत्तीची विषम वांटणी, हे तर बहुतेक राष्ट्रांतून दिसून येणारे दृश्य आहे. सरकारी कर्ज घेणारे व त्यावरील व्याज खाणारे, हे श्रीमंत वर्गातीलच लोक असतात. मोठमोठ्या उद्योगधंद्यांत भांगरूपाने भांडवल गुंतविणारे पण हेच. उलट, करयोजना जरी कांहीं ठिकाणी वाढत्या प्रमाणपद्धतीची असली, तरी ज्या मानाने या श्रीमंत वर्गाला सरकारी कर्जापासून व्याजाचे उत्पन्न मिळते, त्या मानाने कर द्यावा लागत नाही; हा अनुभव आहे व याचा परिणाम म्हणजे राष्ट्रांत काढलेल्या कर्जाचा बोजा जनतेला जाणवणारा होतो. राष्ट्रांत काढलेल्या कर्जाचा वरील कारणाने जाणवणारा बोजा जनते-

वर बसतो, इतकेंच नव्हे तर त्याचे परिणाम अनेक दृष्टींनी अनहितकारी होतात. कर्ज काढलें म्हणजे क्रयशक्ति जनतेपासून सरकार घेतें व तें फेडलें म्हणजे ती क्रयशक्ति परत करते व हें कर्ज फेडण्याकरितां पुन्हां सरकार कररूपानें, क्रयशक्ति, पैसा जनतेकडून घेत असतें. या सगळ्या घडामोडींत अखेर परिणाम गरीब वर्गाकडून क्रयशक्ति घेतली जाऊन, संपत्ति श्रीमंत वर्गाकडे जाते. त्याचप्रमाणें या घडामोडीचा परिणाम म्हणजे काम करणाऱ्या उद्योगी व उत्पादक वर्गाकडून, श्रम न करणारे ऐतखाऊ वर्गाकडे संपत्तीचा ओष वळतो. त्याचप्रमाणें काम करणारे मिळवणारे, तरुण व पैसा सांठवून तो व्याजीं गुंतवून त्यावर मिळकत करणारे, सामान्यतः वृद्ध असतात, यामुळें संपत्तीचा ओष वृद्धांकडे जातो. तरुणांनीं श्रम करून संपत्ति मिळवावयाची व कर द्यावयाचे व त्याचा फायदा वृद्धांनीं व्याजरूपानें घ्यावयाचा, ही गोष्ट बांटाणीचे दृष्टीनें समाजाच्या हितकारक नाहीं. युद्धकर्जावरील व्याजाचे बाबतींत तर हें अन्यायी दृश्य विशेष ठळकपणें दिसतें. तरुण म्हणून सैन्यांत भरती होऊन देशाकरितां प्राण द्यावयाचा व त्यांतून वांचल्यास उमेदीत श्रम करून, संपत्ति मिळवली व त्यावर पुन्हां कर देऊन युद्धाचे वेळीं सुरक्षितपणें मार्गें राहिलेल्यांना व्याजीं कर्ज युद्धाकरितां दिलें म्हणून व्याज द्यावयाचें, त्यांचीच भर करावयाची हा तरुण पिढीवर अन्याय आहे. तरुण पिढीवर अन्याय करून श्रीमंत व संपन्न वृद्धांची धन करणें व त्याचप्रमाणें श्रम करणारे, धोका पतकरून, छाती करून, उद्योगधंदा करणारे यांवर कर बसवून, तक्षकाप्रमाणें धन सांचविणाऱ्यांचि पुन्हां धन करावयाची हें शल्य राष्ट्राच्या व्यवहारांत दिसतां कामा नये. कुशल फडणिसाचें खरें कौशल्य, तरुणांना व काम करणारांना उत्तेजन व उत्साहकारक वातावरण सर्वत्र उत्पन्न करून, करण्याजना व कर्जयोजना; यांपासून होतकरू पिढीवर व काम करणाऱ्या वर्गावर अन्याय होणार नाहीं, असें धोरण यशस्वी रीतीनें पार पाडण्यांत आहे. नाहींतर सूर्य जसा पाणी सखल प्रदेशांतून, अफाट समुद्रांतून घेऊन, पाऊस मात्र मोठ्या प्रमाणांत,

उंच उंच डोंगरांवर पाडतो, तसाच प्रकार व्हावयाचा. बहुसंख्यांक जनतेने, प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष करांचा मोठा हिस्सा ध्यावयाचा व सर्व व्यवहारांचा फायदा, समाजाचे वरच्या वर्गातील थोड्या लोकांना मिळावयाचा. डोंगरावर पडलेला पाऊस, जसा पिकाच्या दृष्टीने निरूपयोगी, त्याचप्रमाणे एकाच वर्गाचे हाती, संपत्तीचे केंद्रीकरण होणे, समाजाचे हिताचे नाही; उत्पादनाचे दृष्टीनेसुद्धा हिताचे नाही.

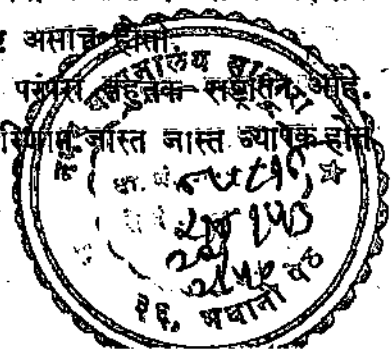
परराष्ट्रीय कर्जाप्रमाणेच राष्ट्रांत काढलेल्या कर्जाचे आणखीही अप्रत्यक्ष परिणाम होत असतात. कर्जाची फेड करावयाची म्हणजे कर बसवावयाचा. कर बसला म्हणजे, त्याप्रमाणांत जनतेपासून ऋयशक्ति ध्यावयाची त्याचा परिणाम कांहीतरी उत्पादनावर होतोच. ज्या प्रमाणांत कराचे उत्पन्न कर्जफेडीत गेले, त्या प्रमाणांत जनतेच्या सुखसोयींवर खर्च करण्याकरितां पैसा सरकारजवळ कमी झाला, याचाही परिणाम जनतेच्या राहणीवर होऊन, राष्ट्रांतील कार्यक्षमता कमी होते व त्याचा परिणाम उत्पादनावर होतो. राष्ट्रांतील कर्जफेडीत, ऋयशक्ति अगर पैसा जरी राष्ट्राचे बाहेर गेला नाही, तरी जे वाईट परिणाम अनुत्पादक कर्जाचे व्हावयाचे ते होतातच. परराष्ट्रीय कर्जफेडीत, राष्ट्रांतील उत्पादनावर परिणाम होतो. लोकांचे कार्यक्षमतेवर त्यांचे काम करण्याचे इच्छेवर अनिष्ट परिणाम होतो व ही ऋयशक्ति परराष्ट्रांतील लोकांना मिळाल्यामुळे, त्यांच्या कार्यक्षमतेत, काम करण्याचे हुरुपांत चांगली भर पडते. वास्तविक राष्ट्रांत कर्ज काढलेले असले म्हणजे ऋयशक्ति बाहेर जात नाही. एका वर्गाकडून दुसऱ्या वर्गाकडे जाते, हे लक्षांत घेतां, कांही लोकांचे कार्यक्षमतेत व काम करण्याचे हुरुपांत भर पडेल तर कांही लोकांचे बाबतीत ह्या गोष्टी कमी होतील. वरवर पाहतां, यामुळे ऐन नुकसान होण्याचे कारण नाही असे वाटते. परंतु श्रीमंत माणसाला, आणखी व्याजाचे रूपाने द्रव्य मिळाल्याने, त्याचे कार्यक्षमतेत, काम करण्याचे हुरुपांत जी भर पडत असेल, त्यापेक्षां मध्यम वर्गातील माणसांपासून, प्रत्यक्ष कर घेऊन अगर गरीब वर्गातील माणसांकडून अप्रत्यक्ष कर

घेऊन, जी त्यांची कार्यक्षमता व जो त्यांचा हुरूप कमी होतो, तो जास्त प्रमाणांत होतो. दहा हजार रुपये उत्पन्नवाल्याचे पदरांत व्याजाचे आणखी दोन हजार पडले तर त्याचे कार्यक्षमतेत, व्यक्तिगत कार्यक्षमतेत, भर पडेलच असे नाही, आणि जरी पडली, तरी तिचे प्रमाण, त्या मानाने अल्प. उलट दरसाळ १ हजार उत्पन्नवाल्याला रु. २०० कराबद्दल घावे लागले तर, त्याचे कार्यक्षमतेवर व काम करण्याचे हुरुपावर भलताच परिणाम होईल. कामगार व गरीब वर्ग यांचे अवश्य वस्तूवर कर बसविला व त्या जरी आणा अर्धा आण्याने महाग केल्या, तरी त्याचा परिणाम त्यांना जाणवणारा होतो. त्यांना ते पदार्थ कमी प्रमाणांत घ्यावे लागतात, त्यांच्या मनावर व ताकदीवरही परिणाम होतो. तात्पर्य, राष्ट्रांतील कर्जामुळे अखेरीस, राष्ट्राचे कार्यक्षमतेत भर न पडतां ती कमीच होते. कर्ज काढण्याच्या व फेडण्याच्या घडामोडीत, पैसा सांठविण्याचे ऐपतीवर कांहींही अनिष्ट परिणाम होत नाही. जो परिणाम होतो तो काम करण्याचे ऐपतीवर, कार्यक्षमतेवर, व तो इष्ट असा नसतो.

राष्ट्रांत व परराष्ट्रांत काढलेल्या कर्जाचे परिणाम, काम करण्याचे ऐपतीवर, कार्यक्षमतेवर जसे अनिष्ट होतात, त्याचप्रमाणे एकंदर समाजांतील, राष्ट्रांतील काम करण्याचे इच्छेवर व हुरुपावरही तसेच होतात. कर्ज फेडावयाचे म्हणजे कर बसवावयाचा व त्याचा परिणाम प्रसंगी मनुष्याचे मन उद्ध्विग्न करण्यांत होतो व त्याला काम करावेसे वाटत नाही. पैसा सांचवावासा वाटणार नाही; कारण काम करून पैसा सांचवून सरकारचा कर भरून सरकारची धनच करावयाची, त्यापेक्षा काम न करणेच बरे असे वाटते. जेथे काम केल्याशिवाय, उत्पन्न मिळविल्याशिवाय गत्यंतरच नाही, तेथे हे घडणार नाही. कांहीं लोकांचे बाबतींत, करामुळे उत्पन्न कमी होते, तेव्हा जास्त काम करून ते वाढवावे, असाही परिणाम होतो. परंतु ज्या वेळी करोंचा परिणाम काम न करण्याकडे मनुष्याचे मन प्रवृत्त करील, त्या परिस्थितीत त्याचा परिणाम उत्पादनावर होईल व तो अनिष्ट होईल. परराष्ट्रीय

कर्जामुळे हा परिणाम झाला म्हणजे त्याचेविरुद्ध इलाजच नसतो. राष्ट्रांतील कर्जामुळे असा परिणाम झाला तर त्याचबरोबर ज्यांना कर्जफेडीमुळे व्याज वगैरे मिळाले, फायदा झाला, त्यांचेवर त्याचा काय परिणाम झाला, हा लक्षांत घेऊन मगच तो किती अनिष्ट आहे, हे ठरविता येईल. ज्यांना कर्ज-फेडीमुळे व्याज मिळते, त्यांच्या उत्पन्नांत भर पडते, असे देशांतील श्रीमंत लोक, सरकारी सावकार यांचे मनावर आणखी उद्योग करावा, आणखी पैसा साठवावा असाच परिणाम होतो असे नाही. सालोसाल सरकारी रोख्यां-वर व्याज मिळत असते. आयुष्याला स्थैर्य व सुखासीनता येत जाते व त्याचा परिणाम, प्रसंगी काम न करण्याकडे व उत्पन्न शिळक टाकण्या-ऐवजी, चैनीत खर्चून टाकण्याकडेही होतो; व जर याप्रमाणे घडले तर अर्थात् उत्पादनाचे दृष्टीने हे केव्हांही अनिष्टच. उलट ज्यांना व्याज वगैरे मिळते, ते जर चैनीत आपले उत्पन्न खर्च न करतां सांचवू लागले, तर त्यापासून अनिष्ट परिणाम होणार नाहीत. कर बसला नसता तर जी शिळक समा-जांत राहिली असती, जो पैसा सांचविला गेला असता, त्यापेक्षां कर बसल्या-मुळे व कर्जाचे फेडीत समाजांतील रोखेदारांना व्याज मिळाल्याने, त्यांनीं जास्त पैसा सांचविला तर समाजाचे दृष्टीने हा एक इष्टच परिणाम झाला असे म्हणतां येईल. कोणी सांचविला, ही व्यक्तिगत दृष्टि नाही. समाजांत, राष्ट्रांत पैसा जास्त सांचविला गेला, येवढे मात्र खरे. तथापि यामुळे संपात्ती एका वर्गाकडे जास्त जास्त जाते हे विसरतां कामा नये. सालोसाल सर-कारकडून मिळणाऱ्या व्याजामुळे, पैसा सांचविण्याची इच्छा वाढत जातेच असा जसा अनुभव नाही, त्याचप्रमाणे या उत्पन्नामुळे अधिक मिळवावे अशी इच्छा उत्पन्न मिळविणारांना होतेच हेही अनुभवास येत नाही. जास्त प्रमाणांत असले लोक आळशी व चैनी बनतात व त्याचा परिणाम राष्ट्रांतील उत्पादनावर होतो व तो अनिष्ट असाच होतो.

या अनुत्पादक कर्जाची ही दुःखद परंपरा सधुनेक सधुनेक आहे. ही गळ्यांतलि धोंड घाढत जाते, तिचा परिणाम जास्त जास्त व्यापक होतो.

जातो. हें अनुत्पादक कर्ज म्हणजे बहुतेक युद्धप्रसंगानें काढलेलें असतें. राष्ट्रांत युद्ध सुरू झालें कीं पदार्थांचे भाव वाढतात, हा अनुभव अगदीं सनातन आहे. व्याजाचे दर वाढत जातात, हेंही तितकेंच खरें. याचा परिणाम राष्ट्र या परिस्थितीत कर्ज काढीत असल्यामुळें त्याचा बोजा प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष दोन्ही तऱ्हांनीं जास्त वाढतो. युद्धाकरितां उत्पादनसामुग्री, नेहमीचें वळण सोडून विशिष्ट उत्पादनाकडे वळते. सरकार चलन वाढवीत असतें. यामुळें वट उत्पादन कमी व चलन जास्त, अशी परिस्थिति उत्पन्न होते व त्याचा परिणाम म्हणजे सर्वसामान्यपणें, पदार्थांच्या किंमती वाढतात. सरकारला कर्जाची निकड फार, व मोठ्या प्रमाणावर असते, त्याचबरोबर राष्ट्रांतील उत्पादनसाधनें व सामुग्री त्या मानानें कमी, खरें भांडवल कमी, व त्याचा परिणाम म्हणजे व्याजाचे दर वाढतात. सरकारला जास्त दरानें कर्ज काढावें लागतें, म्हणून पैशाचे दृष्टीनें हा बोजा वाढता होतो. त्याचबरोबर जर पदार्थांच्या किंमती, कर्ज काढण्याचे वेळीं ज्या होत्या तशाच राहिल्या, तर जितकें कर्ज जास्त, तितका बोजा जास्त. वर्षानुवर्ष कर्ज राष्ट्राच्या डोक्यावर राहिलें म्हणजे हा बोजा आणखी वाढत जातो. युद्धानंतर शांततेच्या काळांत परिस्थिति बदलते. पदार्थांच्या किंमती उतरतात, व्याजाचे दर उतरतात, कर्जावरील व्याज ठराविक दरानें धावेंच लागतें. तें पदार्थांचे भावावर अगर चालू व्याजाचे दरावर अवलंबून नसतें. त्यामुळें वस्तूंचे भाव व व्याजाचा दर जसजसे उतरत जातील तसतसा कर्जाचा बोजा वाढत जातो. पैशाचे दृष्टीनें तो कायम असला तरी, त्याचे व्याजाचे अगर मुदलाचे फेडीत पूर्वापेक्षां जास्त माल, जास्त वस्तु धान्या लागतात; म्हणजेच ज्या रकमेस पूर्वी पदार्थांचें जें प्रमाण मिळत असे, तें आतां जास्त मिळूं लागतें. व्याजाचा चालू दर कमी झाला म्हणजे, भांडवल स्वस्त झालें, पण याचा फायदा सरकारला घेतां येत नाहीं. कारण ठरलेल्या शर्तीप्रमाणें कर्जावर व्याज धावें लागतें. कर्जावरील दर ५ टक्के असला व चालू दर ४ टक्के असला तरी सरकारला या कर्जावर ५ टक्के धावे लागतात. हा एक

टक्का अधिक घावयाचा, तो करांतूनच घावयाचा. म्हणजे इतकी संपत्ति तेवढ्या पैशांत मिळणारा माल, खरी संपत्ति, सरकारी रोखेदारांना जास्त मिळते. भाव कमी झाला म्हणजे रोखेदारांना ५ टक्के व्याजाचा दर असतांना जेवढी साधनसामुग्री, जेवढा माल पूर्वी मिळत असे, त्यापेक्षां आतां जास्त मिळणार, आणि तोही कर देणाऱ्या लोकांकडूनच म्हणजे कर देणाऱ्या वर्गाकडून. भाव अगर दर कमी झाले म्हणजे फेडीत घावी लागणारी संपत्ति, माल हा जास्त जास्त घावा लागतो. या घडामोडीत, रोखेदारांकडे जास्त संपत्ति जाते. अशा रीतीने अनुत्पादक कर्जाचा बोजा, प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष वाढत जातो. मुदतीपूर्वी मुद्दल फेडण्याचे ठरविले व जर व्याजाचा चालू दर कमी असेल तर साहजिकच रोख्यांच्या किंमती, दर्शनी किंमतीपेक्षां जास्त असतात, त्या घाव्या लागतात, म्हणजे आणखीच बोजा वाढतो; पदार्थांचे भाव व व्याजाचा चालू दर, दोन्ही एकमेकांवर परिणाम करतात; व ते दोन्ही सारखे कमी होऊं लागले म्हणजे हा बोजा आणखीच वाढत जातो.

राष्ट्राच्या मानेवर असलेले हें अनुत्पादक, संहारक कर्ज नसावें असें प्रत्येकाला वाटतें. तें काढण्याची जरूरीच उत्पन्न होऊं नये, ही प्रत्येकाची इच्छा असणार. तथापि, तें काढणें प्राप्त झालें तरी अगदीं नाइलाजी परिस्थितीतच तें काढावें व शक्य तितक्या लवकर फेडावें, हें घोरण सर्वोत्कृष्ट समजलें पाहिजे. पिढ्यानुपिढ्या हा दुःखद वारसा राष्ट्राला साडेसातीसारखा चिकटून राहावा हें ठीक नाही. मुत्सद्द्यांचीं पापें, त्यांच्या त्यांच्या पिढीत प्रायश्चित्त देऊन, परिमार्जन करून, संपविलीं पाहिजेत. कर्जाशिवाय युद्ध शक्य नाही. चलन वाढविल्याशिवाय, मुबलक केल्याशिवाय चालवयाचें नाही, हे सिद्धांत निरपेक्ष नाहीत. कर्ज काय किंवा चलन वाढवून अप्रत्यक्षपणें सरकारनें ऋयशक्ति, पैसा हातीं घेणें काय, शेवटीं त्याचा बोजा जनतेवर पडतो व तो कर देऊनच फेडावा लागतो; मात्र कर देणारे पुष्कळ व फायदा उठविणारे थोडे अशीच परिस्थिति सर्वत्र दिसते. त्यापेक्षां जे कर्ज

देतात त्यांच्याजवळून ऐपतीप्रमाणें, सुरुवातीपासूनच कर घेत गेले, म्हणजे असले अनुत्पादक कर्ज, युद्धप्रसंगीचें कर्ज, फारसें काढण्याचा प्रसंग येणार नाही. सरकार याप्रमाणें करीत नाही, याचा अर्थ सरकार विवक्षित लोकांचे म्हणजे धनवानांचे हिताबद्दल दक्ष आहे. सरकार या प्रसंगी कर्ज काढतें म्हणजे त्यांचा पैसा वाढीस लावतें व त्याचे फेडीची हमी घेतें, व ही फेड सर्व राष्ट्राकडून केली जाते. धनवान वर्गास द्यावा लागणारा कर वजा जाता फायदाच राहातो. आणि हाच उद्देश या सर्व तंत्रांत असतो. युद्धकाळीं कर बसविले म्हणजे लोक नाराज होतात. याचा अर्थ ठराविक वर्गाला कर नको असतात, युद्ध परिस्थितीत मिळणारा फायदा हवा असतो.

शांततेच्या काळांत, राष्ट्रांतील सुखसमृद्धि वाढविण्याकरितां, संपत्ति वाढविण्याकरितां, ज्या योजना सरकार करील, त्यांचे खर्चाकरितां जर सरकारनें राष्ट्रांत कर्ज काढलें तर त्याचें स्वरूप निराळें असतें. हें कर्ज उत्पादक स्वरूपाचें असून, त्यापासून राष्ट्रांतील मिळकत वाढत असते. या मिळकतीचे उत्पन्नांतून, त्यासाठीं काढलेल्या कर्जाची फेड होत जाते. कांहीं झाले नाही तरी, मूळ मुदलांत खोट येत नाही. खर्च केलेल्या रकमेइतकी मिळकत जमेचे बाजूस असते. एखादा रेल्वेचा फांटा काढला, त्यापासून खर्च केलेल्या रकमेवरील व्याज भागलें नाही तरी तेवढा रेल्वे फांटा, ही प्रत्यक्ष मिळकत सरकारच्या मालकीची, राष्ट्राच्या मालकीची शिल्लक असते. दारूगोळ्यावर केलेला खर्च, दारूगोळा उडाल्यानंतर संपला. जहाजांवर, आरमारारवर केलेला खर्च, तें शत्रूनें बुडविल्यानंतर संपला. या केलेल्या खर्चाबद्दल जमेस मिळकत शून्य. सर्व अनुत्पादक खर्चाचे बाबतीत जमेचे बाजूस शून्यच असणार; म्हणून उत्पादक बाबतीकरितां, राष्ट्रांतलिल मिळकतींत ज्यायोगें भर पडेल, असें कर्ज राष्ट्रांत सरकारनें काढलें तर तें योग्य असतें. तथापि याही बाबतीत शक्य तितकें करावर अवलंबून राहून या गोष्टी या योजना, यांची तरतूद करणें जास्त श्रेयस्कर. कर्ज काढलें कीं व्याजावर राहणारे म्हणजे विनश्रमानें मिळवणारे वाढतात. श्रमानें मिळणारे उत्पन्न व्यक्तीप्रमाणें राष्ट्रा-

लाही प्रकृतीचे दृष्टीने—राजकीय प्रकृतीचे दृष्टीने—चांगले असते. त्याला तें मानवते. याप्रमाणे केल्यास कांहीं योजना सावकाश होतलि पण त्या पुन्या झाल्यानंतर राष्ट्रावर कांहीं बोजा तर नसेलच, पण उलट फायदा सालोसाल होऊं लागेल. तथापि ज्या योजना हातासरशी करणें, एका जुपणीत करणें जरूर आहे, अगर आर्थिकदृष्ट्या फायदेशीर आहे, त्यांचे बाबतीत जरूर तितकें कर्ज राष्ट्रांत काढून, त्या पुन्या करणें हेंच श्रेयस्कर ठरते. तथापि हें काढलेलें कर्ज, योग्य मुदतीत फेडण्याची व्यवस्था केली पाहिजे. शांततेच्या काळांत उत्पादक गोष्टी, ज्या राष्ट्रांचे हिताकरितां, प्रगतीकरितां जरूर आहेत, त्या लवकर करणें तितकेंच महत्त्वाचें आहे. पण राष्ट्रांत कर अगर कर्ज, या मार्गांनी त्यांना जरूर असणारा पैसा, योग्य अवकाशांत उभा करतां येत नसेल तर राष्ट्रांत तो कर्जरूपानें उभा करणें गैर नाहीं. हिंदुस्थानांतील रेल्वेकरितां कर्ज बहुतेक परराष्ट्रांतच काढलें गेलें. दक्षिण अमेरिकेंतील कित्येक राष्ट्रांनी आपापल्या देशांतील रेल्वे, कॅनॉल, धरणे परराष्ट्रांत कर्ज काढून बांधलीं व राष्ट्राची सांपत्तिक स्थिति सुधारली. देशांत कर अगर कर्ज काढून ह्या गोष्टी त्या त्या राष्ट्राला करणें परवडत नव्हतें. या स्थितीत परराष्ट्रीय कर्ज काढून योजना पुन्या केल्या, यांत गैर कांहीं झालें नाहीं. युद्धकाळीं तर परदेशांत कर्ज काढणें अपरिहार्य होतें. परदेशांतून युद्धाकरितां माल-मसाला आणावयाचा, त्याचे मोबदल्यांत युद्धचमान राष्ट्र आपला माल मोठ्या प्रमाणांत घाडूं शकत नाहीं. या वेळीं परदेशांत कर्ज काढून त्या रकमेतून किंमत भागवून माल आणावा लागतो. युद्धोत्तर काळीं अगर अशाच स्वरूपाच्या क्रांतीसारख्या घटनेनंतर देशांतून बाहेर जाणाऱ्या मालाचें प्रमाण कमी झालेलें असतें. बाहेरच्या राष्ट्रांचें देणें घेतलेल्या मालांबद्दल वजावट करून घावयाचें शिल्लक असतें. त्याही वेळीं तें देण्याकरितां परराष्ट्रांत कर्ज काढून तेथें देऊन टाकण्याची व्यवस्था करणें भाग पडतें. तें नाइलाजांनें करावें लागतें. गेल्या १५ वर्षांत परराष्ट्रांत कर्ज काढून याप्रमाणें मालाची बाकी फेडल्याचीं अनेक राष्ट्राची उदाहरणें आहेत. परराष्ट्रांत कर्ज योग्य

कारणासाठी काढले, तरी तें लवकर फेडण्याची व्यवस्था करणें हेंही तितकेंच महत्त्वाचें आहे. गाडी उलाळूं नये म्हणून बैलाचे जुंवावर टाकलेले ओझे, सपाट रस्ता लागल्याबरोबर कमी न केले तर बैलांची शक्ति क्षीण होते व गाडीचा वेगही कमी होतो. राष्ट्राच्या आर्थिक सारथ्यानें हें चागलेंच लक्षांत ठेविलें पाहिजे.

युद्धप्रसंगी अगर अन्य आपत्तीचे काळीं, निभावून जाण्याकरितां करांपेक्षां कर्जयोजना चांगली, कारण त्यामुळे स्वार्थत्यागाची वांटणी चालू व पुढील पिढ्यांत होते अशी एक विचारसरणी आहे. राष्ट्र स्वतंत्र राहिलें म्हणजे तें चालू व पुढील पिढ्यांकरितां राहते. आपत्ति टळली म्हणजे भावी पिढ्यांचाही फायदा होतो म्हणून होणारे खर्चाचा बोजा, कर्जयोजनेनें विभागला जातो. त्याची फेड करण्याचें काम पुढील पिढीवर पडते. चालू पिढी व्याज देते, कांहीं मुदलांतही फेड करते. या दृष्टीनें विचार करणारा एक वर्ग आहे. कर बसवून खर्च भागविला तर सर्व बोजा विद्यमान पिढीवर बसतो, असा त्यांचा आक्षेप असतो. कर्ज काढून बोजा खरोखरच पुढील पिढीवर ढकलतां येतो का, हें पाहिलें पाहिजे. चालू पिढीच्या मूर्खपणानें अगर गैरमुत्सद्देगिरीनें युद्ध उत्पन्न झालें, अगर अन्य आपत्ति ओढवली तर, त्याचें प्रायश्चित्त भावी पिढीस देणें योग्य होणार नाही. तथापि ही नैतिक बाजू सोडून देऊन विचार केला तर असें आढळून येतें कीं बोजा खरोखर पुढील पिढीवर जात नाही. समजा चालू पिढीनें फक्त व्याज द्यावयाचें असें ठरलें, याचा परिणाम, चालू पिढी चालू पिढीलाच व्याज देईल. आजचे विद्यमान रोखेवाले मेले, त्यांचेजागीं दुसरे आले, त्यांना आजचे कर देणारे मेले, त्यांचे जागीं येणारे व्याज देतील. भावी पिढी भावी पिढीला व्याज देईल, व हें असेंच चालत राहील. व्याज देणारे व देणारे दोन्ही अमर नाहीत. यामुळे चालू पिढीवरील बोजा कमी झाला नाही व तो कमी होऊन भावी पिढीवर बसला नाही. तसेंच मुदलाची फेड करावयाची म्हटलें तर चालू पिढीतील कांहीं रोखेदारांना त्यांचें मुद्दल चालू पिढी-

तील कांहीं कर देणाऱ्यांकडून फेडीत मिळेल. त्याचप्रमाणे भावी पिढीतील कांहीं लोकांना त्यांच्या रोख्यांची फेड, त्यांच्या वेळच्या कर देणाऱ्यांकडून होईल. राष्ट्रांतल कर्ज म्हणजे मातीचा गोळा नव्हे, की त्याचे भाग करून अगर सरळ उचलून फेकून देता येईल. कर्ज जोपर्यंत आहे तोपर्यंत ते जाणवणारे असते. ते निर्जाव नसते उलट जर वर्षानुवर्ष ते न फेडतां राहिले, तर त्याचा बोजा वाढत जाण्याचा संभव असतो. या दृष्टीने ते जितके कमी होत जाईल, तितका बोजा कमी होतो व भावी पिढीचा फायदा होतो. पण फेड न केली तर, चालू पिढीचाही बोजा कायम राहतो व फेड केली तर, चालू पिढीचाही त्याचबरोबर फायदा होतो. या दृष्टीने चालू पिढीने कर्ज फेडण्यांत, स्वतःचा फायदा केला व भावी पिढीला न्याय दिला असें होतें. युद्धकर्ज राष्ट्रांत काढले तर त्याचा बोजा खरोखर चालू पिढीलाच सोसावा लागतो. युद्धकर्ज म्हणजे युद्धाकरितां दारूगोळा, अन्य साधनसामुग्री आणि ती सुद्धां ताबडतोब द्यावी लागते, व ती सर्व, चालू पिढीला, आपल्या गरजा कमी करून द्यावी लागते. दारूगोळा उडाला, जहाजे बुडालीं, अन्नवस्त्रादिक सामुग्री वापरून तिचा निकाल झाला, म्हणजे ह्या सर्व वस्तूंना चालू पिढी मुकली. हा खरा बोजा, चालू पिढीलाच सहन करावा लागला. हा बोजा कांहीं भावी पिढीवर पडत नाही. भावी पिढीला या दृष्टीने कांहीं बोजा सोसावा लागत नाही. युद्धाकरितां जे उत्पादन खर्च करावे लागले, त्याची सर्व साधनसामुग्री चालू पिढीच्या गरजा कमी करून द्यावी लागली, हा स्वार्थत्याग त्यांना करावा लागला. या खऱ्या स्वार्थत्यागाचा बोजा भावी पिढीवर जात नाही. हीच साधनसामुग्री, युद्ध नसते तरच चालू पिढीने राष्ट्रांतील उत्पादन वाढविण्यांत राष्ट्रांतील कायम संपत्तीत भर टाकण्यांत खर्च केली असती व त्याचा फायदा अर्थात् पुढील पिढ्यांना झाला असता; व तेवढ्यापुरते असें म्हणतां येईल की, या फायद्याला भावी पिढी मुकली.

एकंदरीने विचार करतां, अनुत्पादक कर्ज काढावेच लागल्यास शक्य तितक्या लवकर ते फेडण्याची व्यवस्था राष्ट्राने करणे जास्त श्रेयस्कर. कांहीं

लोकांची विचारसरणी अशी आहे की, असल्या कर्जाचा बोजा जो कांहीं असेल, तो योग्य करण्यानेनें दूर होईल; व हें आपोआप घडेल; व जर प्रत्यक्ष फेड केली तर त्यापासून हा बोजा वास्तविक स्वरूपांत नाहीसा होत नाही कर्जाच्या बोजाचे परिणाम कसे होतात, हें मागें सांगितलें आहे. कर्जामुळे व त्याच्या फेडीमुळे, संपत्ति वृद्धांकडे ऐतळाऊंकडे जास्त जास्त जाते व त्याचे सामाजिक परिणाम विषमता वाढल्यामुळे वाईट होतात, हें सामान्यतः दिसून येतें असे पाहिलें. हे विषम परिणाम कर्ज काढण्यांत व तें फेडण्यांत संपत्तीची जी घडामोड होते, पैसा जो एका वर्गाकडून दुसऱ्या वर्गाकडे जातो, या अदलाबदलीत घडून येतात. मिळणारे व्याजापेक्षां, द्यावा लागणारा सरकारी कर कमी असला, म्हणजे हे परिणाम जास्त तीव्र असतात. रोखेदारांचेजवळ संपत्ति वाढत जाते. जर करण्यांना अशी असेल की, ज्या रोखेदाराला जितकें व्याज मिळावयाचें, तितकीच रक्कम कर म्हणून त्यानें द्यावी असें झालें म्हणजे सरकारला व्याज द्यावयास नको व रोखेदारांना कर द्यावयास नको अशी परिस्थिति उत्पन्न होईल; व त्यामुळे बरेच अनिष्ट परिणाम टळतील. त्याचप्रमाणें, जे स्वस्थ बसून निवळ व्याजावर जगणारे आहेत, त्यांनीं जास्त कर द्यावे व जे श्रम करून जगणारे आहेत त्यांनीं कमी द्यावे; जे वृद्ध आहेत, त्यांना कर जास्त व जे तरुण आहेत, त्यांना कर कमी याप्रमाणें करण्यांना झाल्यास राष्ट्रांवरिील कर्जाचा बोजा नाहीसा होईल; येवढेंच नव्हे तर या योजनेनें उलट समाजाला प्रत्यक्ष फायदा होईल. पण असली करण्यांना शक्य असली तरी कोणतेंही भांडवलशाही राष्ट्र ती करण्यास धजणार नाही. विद्यमान जगाकडे पाहतां हा कर्जाचा बोजा जास्तीत जास्त प्रमाणांत वाढत्या प्रमाणपद्धतीनें करण्यांना करून हलका करणें एवढेंच शक्य आहे. या स्थितीत कांहींतरी कर्जाचा बोजा राहणारच; कर्जाचे प्रत्यक्ष विशेषतः मानसिक परिणाम कसलीही करण्यांना केली तरी दूर होणार नाहीत; त्यांची तीव्रता मात्र किंचित् कमी होईल.

कोणत्या करण्यानेनें कर्जाचा बोजा आपोआप नाहीसा होईल असें

होणें कोणत्या स्थितीत शक्य आहे व चालू जगांत तें कसे कठीण आहे, हें वर पाहिलें. आतां प्रत्यक्ष फेड करूनसुद्धां, हा बोजा वस्तुतः कमी होत नाही, या विधानाचा विचार करूं. समजा, दरसाल कर्जाची फेड करण्याकरितां राष्ट्र १ कोटी रुपये खर्च करते. ही एक कोटीची रक्कम कर-रूपानें वसूल केलेली असते; व तो एक प्रकारें बोजाच असतो. जर ही एक कोटी रुपयांची रक्कम सरकारनें कर बसवून घेतली नसती, तर कर देणारां-जवळ ती राहिली असती व तिचा उपयोग त्यांनीं लागेल तसा केला असता. ही रक्कम कर बसवून घेतली व कर्जफेडीत दिली. ज्यांना ही रक्कम कर्जफेडीत मिळाली, ती त्यांनीं सर्वच व्याजीं लाविली, गुंतविली, तर खाजगी मालमत्तेत कांहींच बदल झाला नाही. एका हातानें कर म्हणून रक्कम दिली व तीच परतफेडीत घेतली व पुनः तीच गुंतविली. या स्थितीत बोजा कसा कमी झाला, अशी शंका उपस्थित करण्यांत येते. १ कोटी रक्कम कर्जफेडीत दिली, म्हणजे कांहीं प्रमाणानें मूळ कर्ज कमी झालें व त्या प्रमाणांत पुढील सालीं, व्याजाचा बोजा कमी होत जातो. हा एक फायदा राष्ट्राचा होतो व त्याचप्रमाणें जे एक कोटी रुपये फेडीत गेले व जे पुन्हां गुंतविले गेले, त्यामुळें राष्ट्राच्या उत्पादनसाधनांत भर पडली. कर न घेतां हे एक कोटी रुपये लोकांजवळ ठेवले असते, तर ते कांहीं सर्वच सर्व बांडवल म्हणून गुंतविले गेले नसते, हा दुसरा फायदा होतो. शिवाय एक कोटी रुपये कर म्हणून वसूल केल्या-नंतर, ज्यांना कर द्यावा लागला, त्यांच्या वार्षिक उत्पन्नावर परिणाम झालाच पाहिजे व करामुळें विभागणीचे दृष्टीनेंही उत्पन्नावर परिणाम झाला असला पाहिजे. कर बसल्यानंतर व तो वसूल केल्यानंतर, राष्ट्रांतील खाजगी मिळकतीत व मालमत्तेत कांहींच फरक झाला नाही, असें म्हणतां यावघाचें नाही. अनुत्पादक कर्ज फेडण्यांत त्याचा बोजा कमी होत असतो व तें जितक्या लवकर फेडलें जाईल, तितकें समाजाचे दृष्टीनें हितप्रद ठरतें. सालोसाल बजेटांत असल्या कर्जावर नुसतें व्याज देण्याची व्यवस्था करून थांबणें योग्य नाही. हा व्याजाचा बोजा अनंत कालपर्यंत द्यावयाचा म्हणजे

समाजाचे विकासाला, उन्नतीला गळफांस लावण्यासारखेच होतें. राष्ट्राला असले कर्ज नाकबूल करून तें एकदम रद्द करतां येत नाही. उलट देश-प्रेमानें, समाजहिताचे कळकळीनें, रोखेदार आपण होऊन, आपले रोखे रद्द करून, सरकारला बहाल करीत नाहीत. पिढ्यानुपिढ्या ते व्याज खात असतात. सर्व रोखेदारांनीं म्हणजे अनुत्पादक कर्जाच्या रोखेदारांनीं, आजपर्यंत मिळालें तेवढें व्याज बस; यापुढें व्याज नको, मुद्दल नको, म्हणून रोखे रद्द केले, तर केवढी क्रांति राष्ट्रांत होईल ? थोडेसें उत्पन्न प्राप्तीवरील कराचें व वारसाकराचें कमी होईल. पण खर्चाचे बाजूस दरसाल दिसणारी केवढी मोठी रक्कम कमी होईल ! एकदम राष्ट्रांत नवी आशा, नवा उत्साह उत्पन्न होईल; ही खर्चाची बाब कमी झाल्याबरोबर अनेक कर, जे गरिबांवर बसतात, ते कमी करतां येतील. नवीन नवीन योजना हातीं घेऊन राष्ट्रांतील सार्वजनिक सोयींत, सुखसमृद्धींत भर टाकतां येईल. विषमता कमी होऊन उत्पादन वाढेल. ही पिढ्यानुपिढ्या चालत असलेली साडेसाती जाऊन, नवीन उमेदीनें राष्ट्र प्रगतीचे मार्गावर पाऊल ठेवूं लागेल. कर्ज नाकबूल करून अगर जबर कर बसवून, तें फेडण्यापेक्षां अगर चलनांत वाढ करून, पैसा मुबलक करून फेडण्यापेक्षां, सावकारांनीं, रोखेदारांनीं खुषीनें तें रद्द करून, राष्ट्राला समर्पण करण्यांत जास्त फायदा व शून्य धोका आहे, हें कोणीही मान्य करील. हें औदार्य अगर ही स्फूर्ति धनवान् वर्गांत उत्पन्न करणारा प्रसंग, युद्धाशिवाय नाही व त्या प्रसंगी, हा वर्ग या रीतीनें वागला असा जगाचा अनुभव नाही. नवीन जगांतील अनुभव अद्याप, यावयाचा आहे.

कर्ज-फेड

राष्ट्राला कर्ज काढावेच लागतें. प्रसंगी अनुत्पादक स्वरूपाचें, प्रसंगी उत्पादक स्वरूपाचें. संरक्षणासाठी व संवर्धनासाठी निवळ चालू उत्पन्नावर विसंबून हीं कामें होत नाहींत हा अनुभव सर्वत्र आहे. कर्ज काढतांना, काय विचार डोळ्यांपुढें ठेवून तें काढावें, याचा ऊहापोह साधारणपणें मागील प्रकरणांतून येऊन गेला आहे. काढलेलें कर्ज फेडणें, या घटनेचा विचार आतां करावयाचा आहे. वास्तविक कर्ज काढणें व फेडणें ही एक बाब आहे. एकाच योजनेत या दोन्ही गोष्टींचा समावेश होणें इष्ट आहे. जन्मलेल्या मानवाला जसा मृत्यु तसाच काढलेल्या कर्जाचा शेवट, फेड हा आहे. उत्पत्ति, स्थिति, लय या-प्रमाणें तिन्ही अवस्थांतून कर्ज जातें, व प्रत्येक अवस्थेंत आपला परिणाम घडवीत असतें. तें काढतांना व तें चालू असतांना, विद्यमान असतांना, राष्ट्राचे उत्पादनावर व जीवनावर काय परिणाम होतात, हें साधारणपणें पाहिलें. कर्जाचा शेवट, त्याचा अंत या संबंधींचा विचार करणें आहे. कर्जाचा शेवट, त्याची फेड करून होईल अगर मुळांत तें नाकबूल करून अजिबात न देण्यानें होईल; कुठल्याही तऱ्हेनें शेवट झाला तरी नाहींसें होईल. मनुष्य स्वतः मरतो, त्याचा अंत होतो, पण अयोग्य रीतीनें त्यास मृत्यु आल्यास मागें अनेक भानगडी उत्पन्न होतात, हाःहाकार होतो; तोच न्याय कर्जाचे बाबतीत लागू पडतो. योग्य रीतीनें कर्जाची फेड झाल्यास, परिणाम वाईट तऱ्हेनें होण्याचें कारण उरत नाहीं. कर्जाचा शेवट खाका वर करून, तें नाकबूल करून झाल्यास, काय होईल तें पाहणें जरूर आहे. समजा, सरकारनें आपलें सर्व कर्ज रद्द केलें व लोकांना हात चोळीत बसण्यास भाग पाडलें; या कारणानें जेवढे सरकारचे सावकार, रोखेदार होते ते बुडाले. एक वर्ग, विवक्षित वर्ग बुडाला. खाजगी सावकार कीं ज्यांची कुळें खाजगी, त्यांनीं सरकारला नव्हे, तर जनतेमधील लोकांना कर्ज दिलें होतें, त्यांच्यावर सरकारच्या या करण्यानें कांहीं परिणाम होत नाहीं. त्यांचे करारमदार, कर्ज-

खर्ते, गहाणखर्ते कायदेशीर राहिलीं. इतकेंच नव्हे तर कर्जाचा बोजा सरकारने रद्द केल्याने, सरकार कर कमी करणे शक्य आहे व तसे झाल्यास, या खाजगी सावकार लोकांचा फायदाच होणे जास्त संभवनीय आहे. समजा सरकाराप्रमाणे, खाजगी ऋणकोनीही आपापलीं कर्जे नाकबूल केलीं, सावकारांना आंगठा दाखविला, तर सर्वत्रच क्रांतिकारक वातावरण उत्पन्न होईल. एकाच वर्गावर अन्याय न होतां, तो सर्व सावकारांवर होईल ! एवढेंच नव्हे तर त्याचा परिणाम खाजगी मालमत्तेवर होईल व त्यामुळे मोठी सामाजिक क्रांति घडून येईल. ज्याच्याजवळ कांहींच संपत्ति, साधनसामुग्री नाही त्या नाहीसे वर्गातील, व ज्यांच्याजवळ कांहीं भांडवल होते, संपत्ति होती, त्या आहेतसे वर्गातील लोकांच्यामधील असलेले अंतर कमी होईल, अन्याय झालासा वाटेले, पण समाजांत समता जास्त प्रमाणांत नांदू लागेल ! !

वर न्यायाच्या व सामाजिक परिणामाच्या दृष्टीने विचार केला. आर्थिक व्यवहाराच्या दृष्टीने, कर्जनाकबुलीच्या उपक्रमाचे काय परिणाम होतात ते पाहू या. सरकारने कर्ज, सामाजिक क्रांतीचे वातावरणांत रद्द केलेले असो अगर फडणीशी घोरणांतील एक बाब म्हणून रद्द केलेले असो, त्याचा पहिला परिणाम सदरहू सरकारला जर नवीन कर्ज उभे करावयाचे असेल, तर अनंत अडचणी उत्पन्न होतात. पत व विश्वास नाहीसा झालेला असतो. २९ वर्षांनीं सुद्धां सोव्हिएट रशियाला कर्ज देण्याचे कामी अमेरिका नाखूष आहे. १९१७ चे क्रांतीनंतर, सोव्हिएट सरकारने, मागील राजवटीतील सर्व कर्जे नाकबूल करून, तीं फेडण्याचे नाकारले. तीं वसूल करण्याकरितां २ वर्षेपर्यंत, भांडवलशाही राष्ट्रे, सोव्हिएटविरुद्ध लढत राहिलीं. मागील कर्ज मान्य केले असतें तर सोव्हिएट सरकारला हा लढा कदाचित् टाळतां आला असता. पैशासाठी, व्यक्तीप्रमाणे राष्ट्रें कोणत्या थरापर्यंत जातात, याचे प्रत्यंतर मागील युद्धानंतर जगास पाहण्यास मिळाले. कर्ज रद्द केल्याने, राष्ट्रांत व परराष्ट्रांत दोन्ही ठिकाणी पत नाहीशी होते.

पण राष्ट्रांत सरकार समर्थ असल्यामुळे, झालेला क्षोभ दाबून टाकते व शक्तीचे जोरावर नवीन कर्जही उभारू शकते. परराष्ट्रांत नवीन कर्ज मिळत नाही येवढेच नव्हे तर त्यामुळे परचक्र येण्याचाही संभव असतो, आणि हा अनुभव गेल्या २० वर्षांत जगाला आला. परचक्र न आले तर कर्ज बुडविणाऱ्या राष्ट्रावर व्यापारी बहिष्कार, त्याचेविरुद्ध अयोग्य प्रचार वगैरे गोष्टी करण्यांत येतात. त्या सर्वांचा परिणाम त्या राष्ट्राला भोगावा लागतो. कोणतेच राष्ट्र स्वयंपूर्ण असू शकत नाही. त्याला आंतरराष्ट्रीय व्यापाराची जरूर असते. यामुळे तो कमी झाल्यास, त्याचा राष्ट्रांतील उत्पादनावर, त्याचे उभारणीवर व विस्तारावर परिणाम होतो. सोव्हिएट रशियाला, राष्ट्रांत उद्योगधंदे वाढवितांना, त्यांची मांडणी करतांना फारच बास सोसावा लागला. जनतेला अतिशय स्वार्थत्याग करावा लागला. परदेशी पत नाही, रोखीशिवाय व्यवहार नाही, मोबदला देऊन व्यापार करतील इतकी परक्यांबद्दल खात्री नाही; या परिस्थितीत केलेली प्रगति, प्रशंसेला पात्र, पण महागाईत पडली ही गोष्ट तितकीच खरी; व याला कारण कर्ज-नाकबुलीचे धोरण, हेही तितकेच खरे. कर्ज नाकबूल करण्यांत न्याय अगर अन्याय झाला, ह्याचा जरी विचार केला नाही तरी त्यापासून आर्थिक परिणाम काय होतील हे लक्षांत घेतले पाहिजे.

सोव्हिएट रशियाने एका लेखणीच्या फटकाऱ्यासारसे मागील कर्ज रद्द केले. तीच गोष्ट अनेक राष्ट्रांनी, जास्त युक्तिबाजरीतीने, जास्त शिष्टपणे गेल्या २५ वर्षांत केली आहे. कायदा करून अगर वटहुकमाने, कर्जावरील व्याजाचा दर कमी केला म्हणजे एका अर्थाने, अंशतः कर्ज नाकबूल करण्यासारखेच झाले. ५ टक्के व्याज देण्याचे शर्तीवर कर्ज काढले व मुदत भरण्यापूर्वीच, जर एकदम व्याजाचा दर वर लिहिल्याप्रमाणे ३ केला अगर ४ केला, तर त्याचा परिणाम रोख्यांची किंमत, बाजारांत कमी होण्यांत होतो व तेवढ्या प्रमाणांत कर्ज रद्द झाले, असाच त्याचा अर्थ होतो. तसेच देशांत चलन वाढवून पैशाचे मूल्य, क्रयशक्ति कमी

केली म्हणजे तोच परिणाम होतो. कर्जाची दर्शनी किंमत पैशांत कायम असते. मात्र तेवढाच पैसा पूर्वीइतके पदार्थ विकत घेऊं शकत नाही. ज्या प्रमाणांत पैशांचें मूल्य कमी होतें, त्या प्रमाणांत कर्ज रद्द होण्यांत त्याचा परिणाम होतो. हें धोरण जास्त धूर्तपणाचें ठरतें. या धोरणानें परदेशी व देशांतील रोखेदारांचें नुकसान होतें, ऐवढेंच नव्हे तर देशांतील ज्यांचें ज्यांचें उत्पन्न पैशांत कायम असतें, असे सर्व कायम उत्पन्नवाले नुकसानांत येतात. नुसत्या सावकारांवरच हा परिणाम होऊन थांबता तर कदाचित् ठाक झालें असतें; पण या धोरणाचा परिणाम, ज्यांचें उत्पन्न वाढत्या किंमतीबरोबर वाढत नाही, त्या सर्वांवर अनिष्ट होतो. मजूर, नोकरवर्ग, पेन्शनर वगैरे लोकांचें नुकसान होतें. या धोरणानें कर्जाचा बोजा अंशतः कमी होतो, पण त्यापासून अनेक अनिष्ट परिणाम घडून येतात, हें मागें येऊन गेलें आहे. कर्जाची फेड करण्याचा हा सर्वोत्कृष्ट मार्ग खास नव्हे. जर्मनीचें उदाहरण जगाला या बाबतींत धोक्याची सूचना देणारें आहे.

कर्जाचा बोजा जास्त झाला व करण्याजनेनें लोक बेजार झाले, जनता-हिताचीं कामे मागें पडूं लागलीं म्हणजे साहजिक क्रांतीचें वातावरण नस-तांनासुद्धां, सरकारचे कर्जधोरणाबाबत क्षोभ उत्पन्न होतो व सरकारला तें फेडण्याचे बाबतींत, कमी करण्याचे बाबतींत, कांहींना कांहीं तरी करावें लागतें. व्याजाचा दर कायद्याचे जोरावर कमी कर, चलन मुबलक करून त्याचें मूल्य कमी कर अगर परराष्ट्रीय कर्ज नाकबूल न करतां त्यावरील व्याज देण्याचें बंद कर; याप्रमाणें कांहींना कांहीं तरी करण्याकडे प्रवृत्ति वळते. राष्ट्राला परराष्ट्रीय कर्जाची जरूरी नसेल, तसेंच परचक्र आल्यास लष्करी सामर्थ्य पुरेसें असेल, तर परराष्ट्रीय कर्ज न देण्याकडे प्रवृत्ति साह-जिक वळते. सालोसाल व्याजाचे रूपांनें, परराष्ट्रांतील सावकारांना घावी लागणारी खंडणी, कांहींतरी खुसपट काढून बंद करण्याकडे लक्ष लागतें. कायदेशीर करार, आंतरराष्ट्रीय नीति, दिलेल्या वचनांचें पावित्र्य सर्व विसर-ण्यांत येऊन, न्याय बाजूस पडतो व चालू घडीची निकड व गरज प्रमावी

ठरते. तोंडानें परराष्ट्रांचें कर्ज नाकबूल करावयाचें नाहीं व कोट्यवधि पौंडांचे फेडीत १ शिलिंग देऊन कर्ज मान्य केल्याचा पवित्र सोहळा करावयाचा. या धोरणांत व सोव्हिएटचे सरळ नाकबुलीचे धोरणांत परिणामी फरक कांहींच नाहीं! सोव्हिएट धोरणांत निदान अप्रामाणिकपणा तरी नाहीं. मांगील युद्धानंतर इंग्लंड व अमेरिका हीं सावकारी राष्ट्रे, यांनीं युरोपमधील पराभूत व अन्य राष्ट्रांकडून ज्या प्रमाणांत कर्जफेड करून घेतली, त्या प्रमाणांत संपत्ति, साधनसामुग्री, गरीब राष्ट्रांकडून श्रीमान् राष्ट्रांकडे गेली व या घडा-मोडीत जगाचे दृष्टीनें अनहितच झालें. खुद्द इंग्लंडनें अमेरिकेचें कर्ज नाकबूल केलें नाहीं, पण दिलेंही नाहीं व त्यामुळें आपल्या उत्पादनसंघटनेवर व आर्थिक व्यवहारावर वाईट परिणाम होऊं दिले नाहींत! याचा परिणाम म्हणून चालू युद्धाचे सुरवातीपासून “ पैसा मोजा माल मापा! ” हें धोरण अमेरिकेनें ठेविलें. तारणाशिवाय कर्ज दिलें नाहीं. अन्य रीतीनें करीत असलेलीं मदत उसनवार वस्तु परत करण्याचे बोलीनें व त्याच तत्त्वावर अमेरिका करीत आहे. मांगील युद्धानंतर कर्जाची थकबाकी हा एक जागतिक प्रश्न होऊन जगाच्या शांततेला त्याच्यायोगें धोका झाला; या अनुभवानें जग शहाणें होऊन वागूं लागलें आहे. कर्ज दिलें म्हणजे तें फेडण्याची योजना पाहिजे; न फेडल्यास काय इलाज करतां येतील, हेंही पाहिलें पाहिजे. व्यापारी बहिष्कार, व्यवहार तोडणें वगैरे इलाज अती परिणामकारक ठरत नाहींत. शेवटीं मोठ्या प्रमाणांत युद्धप्रसंगाचे निमित्तानें दिलेलें कर्ज परराष्ट्रांकडून फेडलें जात नाहीं आणि जर असंशयः फेडलें गेलें तर सावकारी राष्ट्रांचे आर्थिक व्यवहारावर, चांगले व इष्ट परिणाम होतात, याचीही खात्री नाहीं; तथापि त्या कारणाकरितां कर्ज न फेडणें क्षम्य ठरत नाहीं.

कर्ज सरळ नाकबूल करणें अगर सम्यतेचा आव आणून तें कबूल करून न देणें याचा परिणाम अखेरीस सारखाच होतो. हें धोरण नीतीचा भाग विचारांत घेतला नाहीं, तरी आर्थिकदृष्ट्या व्यवहारांतील फायद्याचे दृष्टीनेंही योग्य ठरत नाहीं. काढलेलें कर्ज सरकारनें फेडलें पाहिजे, हेंच

सर्वोत्कृष्ट घोरण ठरतें. कर्ज फेडावयाचें म्हणजे कसें व केव्हां ? याची योजना असावयास पाहिजे. विशेषतः परराष्ट्रीय कर्ज फेडतांना अनेक गोष्टी लक्षांत घ्याव्या लागतात. परराष्ट्रीय कर्ज शक्य तितक्या लवकर फेडणें, हें ध्येय ठेवणें जरूर आहे. जर परराष्ट्रीय कर्जाची रक्कम, राष्ट्रांतील संपत्तीचे मानानें कमी असेल तर परतफेडीचा कार्यक्रम थोड्या मुदतीचा ठेवणें व मोठ्या रकमेच्या हप्त्यानें फेडणें फायदेशीर पडतें. जर परराष्ट्रीय कर्ज राष्ट्रांतील संपत्तीचे मानानें व साधनसामुग्रीचे मानानें मोठ्या प्रमाणांत असेल तर ही फेडीची योजना हलक्या हप्त्याची व लांब मुदतीची ठेवणें फायदेशीर होतें. परराष्ट्रीय कर्ज घ्यावयाचें म्हणजे राष्ट्रांतील तयार माल अगर अन्य साधन-सामुग्री, उत्पादक वस्तु धाडूनच घ्यावें लागतें. तें जर भलत्याच प्रमाणांत दिलें, तर त्याचा परिणाम राष्ट्रांतील उत्पादनसंघटनेवर, आर्थिक व्यवहारा-वर, दूरगामी होऊन नुकसान व्हावयाचें. राष्ट्रांतील चालू गरजा, भावी व्यवस्था याचा विचार करून कर्जफेडीचा हप्ता, त्याची योजना ठरवावयास पाहिजे. सर्वेचे सर्व उत्पादन परराष्ट्रांत गेलें तर राष्ट्रांतील कार्यक्षमता कमी होईल. राष्ट्रांतील कायम भांडवलावरही त्याचा परिणाम होईल. उत्पादन-यंत्र चालू राहिले पाहिजे व तें भविष्य काळीं चालू राहील, राष्ट्राच्या गरजा त्या त्या वेळच्या पुऱ्या करूं शकेल, ही गोष्ट केव्हांही दृष्टीआड करता येत नाही. शेतकऱ्यानें कर्जफेडीत जमीनच देऊन टाकली म्हणजे त्याचें भविष्यच संपलें. त्याला जास्तीत जास्त म्हणजे तिचे उत्पन्नांतून त्याला लागणारा किमान खर्च, जमिनीचे लागवडीस लागणारा किमान खर्च, एवढें वजा करून जें राहील, तेंच देतां येईल. राष्ट्रांतील उत्पादकशक्ति व उत्पादनसामुग्री कमी होणार नाही, अशी दक्षता घेणें अपरिहार्य आहे. राष्ट्रांतील कर्ज फेडावयाची योजना करतांना निराळी परिस्थिति डोळ्यांपुढें ठेवावी लागते. हें कर्ज फेडलें तर राष्ट्रांतील संपत्ति, राष्ट्राचे बाहेर जात नाही, तिची फेर वांटणी होते. कर देणाऱ्याकडून क्रयशक्ति; राष्ट्रांतीलच सावकार रोखेदार यांच्याकडे जाते. या दृष्टीनें विचार करतां राष्ट्रांतच साधनसामुग्री

किती आहे, संपत्ति किती आहे, याचा विचार या कर्जफेडीचे योजनेचे वेळी करण्याचे कारण नाही. कर्ज जेवढे मोठे तेवढा त्याचा बोजा जास्त व विस्तारलेला; या दृष्टीने शक्य तितक्या लवकर, तो कमी करणेच योग्य होईल. तथापि कर्ज लवकर फेडण्याकरितां करण्याजोगी जबर प्रमाणावर आंखली तर ती सहन करणे राष्ट्रांतील कर देणाऱ्यांना जड वाटते. कर्जाचे दुःख कर दिल्याशिवाय दूर होणार नाही, हें निश्चित असून, तो प्रसंग शक्य तितका टाळण्याचा प्रयत्न होत असतो. दुखणारा दांत उपटून काढल्या- शिवाय दुःख हलकें होणार नाही, हें माहीत असूनसुद्धां किती वेळपर्यंत तरी मनुष्य तें करण्यास तयार होत नाही, तोच न्याय समाजाचे बाबतीत दिसून येतो.

वास्तविक शक्य तितक्या लवकर राष्ट्रांत काढलेले कर्ज फेडण्यापासून फायदा आहे, हें जाणूनसुद्धां त्याची फेड अल्प गतीने करण्याकडे सर्व- सामान्य प्रवृत्ति दिसून येते. कर्ज फेडण्याकरितां, सरकार एक फेडनिधि काढित असते व दरसाल सदरहू निधीत कांहीं रक्कम जमा करित असते; व या रकमेतून कर्जाची फेड जसजशी मुदत संपत येईल त्याप्रमाणे करण्यांत येते, हें मार्ग सांगितलेच आहे. हा फेडनिधि जर अल्प प्रमाणावर असला तर कर्जाची फेडही सावकाश होणार, म्हणजे कर्जावरील व्याज फार हळू प्रमाणांत कमी होणार. त्याचबरोबर हा निधि मात्र चालूच राहणार. दरसाल त्यांत रक्कम चालू उत्पन्नांतून टाकावीच लागणार! त्यापेक्षां ५।१० वर्षा- करितां एखादा खास कर बसवून, सर्व कर्ज अगर बहुतेक कर्ज फेडून टाकले तर व्याजाचा बोजा कमी होईल. चालू उत्पन्नांतून पुढे अनेक योजना करता येतील. ज्या मुदतीपर्यंत हा खास कर बसेल, तेवढ्यापुरता तो जबर असेल हें खरें; पण वर्षानुवर्षे भरावे लागणारे व्याज, त्यापासून उत्पादनावर व उत्पादक खर्चावर होणारे अनिष्ट परिणाम तरी पुष्कळच कमी होतील. व्याज देण्याचे बंद पडले म्हणजे, खर्चाकरितां रक्कम सरकारजवळ जास्त राहील. सरकारला प्रसंगी, कर कमी करणेही शक्य आहे. कर कमी करून

लोकोपयोगी कामांतही सरकारला जास्त खर्च करतां येईल. थोड्या मुदतीत जास्त कर देण्यानें थोडासा त्रास वाटे, पण त्याचा परिणाम दूरगामी दृष्टीनें समाजाचे दृष्टीनें व आर्थिक दृष्टीनेंही, चांगलाच होईल हें स्पष्ट आहे. अर्थात् या तऱ्हेच्या करयोजनेस अडचणी व विरोध असणारच. सरकारला उद्योगधंदे बुडतील, व्यापार मंदावेल, उत्पादन आंखडेल ही मीति दाखविण्यास लोक कमी करणार नाहीत. सरकार क्रांति करत आहे अशी आरडा-ओरड सुरू होईल. संचितवाला वर्ग (Vested Interests) याचा विरोध सहन करावा लागेल. सरकारनें बेतावातानें वागण्यांत शहाणपण आहे असाही उपदेश मिळेल. बेतानें वागणें याचा अर्थ धनवान् वर्गाच्या हिताला जपणें हाच असतो. संचिताला स्थैर्य देणें म्हणजे मुत्सद्देगिरी हें उषड आहे. ज्या करयोजनेला धनवानांचा विरोध, त्या करयोजनेतच बहुजनसमाजांचा गरीबांचा फायदा, हा सरळ अनुभव सर्वत्र येतो. सरकार ज्या वर्गाचे इशान्यावर नजर ठेवून वागत असेल, त्याप्रमाणें होईल. बहुजनसमाजाचें मत सरकारी कारभारावर प्रभावी असेल तर असली योजना अमलांत येईल, अन्य परिस्थितीत नाही हें स्पष्ट आहे.

मागील महायुद्ध झाल्यानंतर, निरनिराळ्या राष्ट्रांतून कर्ज कमी करण्याचे प्रयोग झाले. जर्मनीत बेसुमार चलन वाढून, राष्ट्रांत काढलेलें कर्ज आपो आप निकाळीं लागलें. जर्मनीला, जेते राष्ट्रांना द्यावी लागणारी खंडणी, सर्वस्वी देतां येणें शक्य नव्हतें. जर्मनीला पुन्हां नवीन कर्ज घ्यावयाचें व जुनें फेडून घ्यावयाचें, असा उपक्रम जर्मनीच्या परकी सावकारांना करावा लागला. परकी भांडवल घेऊन, जर्मनीनें देशांतील उद्योगधंदे पुन्हां सावरले. व्याजाचे आशेनें व कूळ तरतें ठेवावें म्हणून धनको राष्ट्रांनीं हा उद्योग केला व शेवटीं त्याचा परिणाम काय झाला, हें आज जग अनुभवीत आहे. जर्मनीनें कर्ज व खंडणी, परकी राष्ट्रांना देण्याचा प्रयत्न केला नाही असें नाही. पण ही नुकसानभरपाईची रक्कम व अन्य कर्ज इतकें जबर होतें कीं तें सरळ फिटणें शक्य नव्हतें. जर्मनी, तयार माल कर्जफेडीत देण्यास तयार

होता, पण तो घेतला तर त्यापासून त्या त्या राष्ट्रांतील उद्योगधंद्यांवर परिणाम होणार असल्यामुळे, हे घडून आले नाही. त्यांचे घंदे बुडाले असते, जर्मनीचे विस्तारले असते व दूरदृष्टीने ते घनको राष्ट्रांना अनिष्ट होते. जर्मनीप्रमाणे, युरोपांतील इतर कांहीं राष्ट्रांनी चलन मुबलक करून राष्ट्रांत काढलेले कर्ज कमी केले. कांहीं ठिकाणी जबर कर बसवून, कर्ज हलके करण्याचा प्रयत्न झाला. इंग्लंडमध्ये भांडवलपट्टी (Capital Levy) बसवून कर्ज कमी करावे, अशी चळवळ एके काळी जोरांत होती, पण शेवटी त्यापासून कांहीं निष्पन्न झाले नाही. हिंदुस्थानांत युद्धाचे वेळी काढलेले कर्ज, मुदतीपूर्वी दुसरे कर्ज काढून फेडण्याचे उद्योगांत तात्पुरता बोजा कमी झालेला दिसला, पण दूरदृष्टीने विचार केला, तर बोजा वाढलाच ! भांडवलपट्टी एका रकमेने घेऊन अगर तितकीच रक्कम १९ वर्षांत वार्षिक कराने घेऊन, कर्जफेड केली असती तर अनेक राष्ट्रांना शेवटी हितावह झाले असते; असे अनेक विचारवंतांचे मत आहे. जबर कर बसला तर उत्पादनावर परिणाम होतो हे खरे; पण वाटते तितक्या प्रमाणांत अनिष्ट होत नाही. उलट कर्जाचा बोजा लवकर हलका झाला म्हणजे सरकारला अनेक कर, विशेषतः गरीब वर्गावर पडणारे, कमी करता येतात व त्याच-प्रमाणे नवीन नवीन खर्चाच्या योजना हाती घेणे शक्य होते. तात्कालिक परिणाम थोडे वाईट असले तरी दीर्घकालीन परिणाम असल्या करण्याने, लवकर कर्जफेड केल्यास चांगलेच होतात. कर्जफेडीचे काम हळूहळू-होत असले म्हणजे कराचा बोजा कमी होत नाही, मात्र सरकारला जास्त खर्च करण्याकरिता पैसा शिल्लक रहात नाही. युद्धकाळांत पदार्थांचे भाव वाढलेले असतांना, काढलेल्या कर्जाचा बोजा किंमती कमी होऊं लागल्या म्हणजे वाढत जातो हे पूर्वी पाहिले आहे. जर पदार्थांच्या किंमती पडण्यापूर्वी, भांडवलपट्टी बसवून अगर जबर कर बसवून कर्जाचा बोजा हलका केला असला, तर पुढे वाईट परिणाम होत नाहीत हे उघड आहे नाही-तर कर्जफेडीची किंमत, पदार्थांच्या दृष्टीने जास्त द्यावी लागते व तो बोजा

चांगलाच जाणवतो; या दृष्टीने विचार करतां, जेवढा कर्जाचा बोजा लवकर फेड करून कमी करतां येईल, तेवढें राष्ट्राच्या दृष्टीने हितावह आहे. अल्पकालीन जबर करयोजना अगर भांडवलपट्टी, याशिवाय हें घडवून आणण्यास दुसरा मार्ग नाही. औदार्याने प्रेरित होऊन रोखेदार आपले कर्ज रद्द करून राष्ट्राला समर्पण करतील ही गोष्ट असंभाव्य. भांडवलपट्टी अगर जबर करयोजना, याला विरोध असणारच. तथापि कर अगर ही पट्टी वसूल करण्याचे मार्गांत फार अडचणी येतील, या म्हणण्यांत अर्थ नाही. प्राप्तीवरील कर ज्या तंत्राने वसूल केला जातो, त्याच तंत्राचा अवलंब करून, हा कर वसूल करतां येईल. त्याचप्रमाणे भांडवलपट्टी बसवावयाची, तर किती संपत्तीवर ती ध्यावयाची व कोणत्या प्रमाणांत, हें ठरलें की पुढें अडचण पडेलच असें नाही. समजा, २५ टक्के भांडवलपट्टी ध्यावयाचें ठरलें तर रोखेवाल्यांचे रोखे घेऊन, त्याचे पाऊणपट किंमतीचे रोखे त्या बदल्यांत ध्यावयाचे. रु. १०० चा रोखा ध्यावयाचा व रु. ७५ चा ध्यावयाचा म्हणजे झालें. अन्य संपत्तीचे बाबतींत ही पट्टी वसूल करण्यासाठी, देशांतील बँकांचे सहकार्य लागेल हें उघड आहे. एवढी रक्कम एकदम भरणें, मालकास शक्य नसणें स्वाभाविक आहे. तेव्हां बँकेकडून त्याला कमी व्याजांत रक्कम देऊन ही योजना पुरी करावी लागेल. सरकारचेविरुद्ध जाण्याची बँकांची छाती नाही. तात्पर्य, सरकार मनांत आणील तर हें घडून येईल हें मात्र खरें, पण सरकारचें मन हें घनिक वर्गाचें दास असल्यामुळे, असें म्हणण्यासारखें कोठेही घडून आलें नाही. शिवाय भांडवलपट्टी किंवा करयोजना बसवावयाची तर युद्ध संपल्यानंतर लागलीच जसजशी कालगति होत जाते, तसतसें हें करणें कठीण होत जातें. लोक 'नित्य मरे त्याला कोण रडे' या न्यायाने सालोसाल कर्जाचें व्याज घावें लागत आहे, त्याला सरसकत तात व त्यांचा क्षोभ कमी होतो. मध्येंच एखादें अरिष्ट आलें अगर परिस्थिति एकदम बदलली, तर हा कर्जफेडीचा विषय, पुन्हां उचल खातो, व्यापार उर्दाम मंदावतो आणि त्या स्थितींत वरील योजना अमलांत आणणें

आणखी कठीणं जातें. तात्पर्य, कर्ज शक्य तितक्या लवकर फेडणें हें इष्ट. त्याला परिणामकारक मार्ग म्हणजे वरील योजना व ती अमलांत आणण्याचा उत्तम सुहूर्त, ज्या युद्धासाठी अगर तत्सम आपत्तीसाठी, तें कर्ज काढलें असेल, तें संपल्याबरोबर धरला पाहिजे. ग्रहणानंतर कर येते तो काळ दानासाठी उत्तम मानतात. त्याच न्यायानें, युद्धासारख्या ग्रहणानंतर असला कर म्हणजे पुण्य मार्गाचाच अवलंब समजला पाहिजे !। तथापि करदानाचें पुण्य केव्हांही लागणारच, हें समजून त्यापासून कर्जफेड करणें केव्हांही इष्टच आहे. राष्ट्रांतील कर्ज, खरोखरच परिणामकारक रीतीने फेडावयाचें, यास एकच मार्ग आणि तो म्हणजे भांडवलपट्टी.

भांडवलपट्टी बसवून अगर जबर कर अल्प काळ बसवून, कर्ज लवकर फेडल्यापासून आर्थिक फायदा होतो, एवढेंच नव्हे तर या करण्यापासून सामाजिक न्यायपण समाजातील निरनिराळ्या वर्गांना मिळतो. कर्ज लवकर फेडल्यापासून राष्ट्रावरील बोजा कमी होतो व त्यामुळें सरकार नवीन योजना करून त्यावर खर्च करून राष्ट्राच्या सोयीत व सुखसमृद्धीत भर टाकून समाजाचें हित करतें. येवढेंच नव्हे तर तरुण व उदयोन्मुख पिढीचें भविष्य जास्त उज्ज्वल करण्याला कारणीभूत होतें. कर्जाचा बोजा राहता तर शिक्षण, आरोग्य वगैरे गोष्टींवर खर्च कमी झाला असता. त्यामुळें तरुण पिढीचेंच नुकसान झालें असतें. युद्धांत तरुणांचे जीव गेले व शांततेच्या काळांत पुन्हां स्वार्थत्याग व गैरसोय तरुणांच्याच वांट्याला हें युक्त नव्हे. म्हणून कर बसला तर तो जे वृद्ध आहेत, श्रम न करतां जगणारे आहेत, त्यांचेवरच वरील योजनेंमुळें जास्त बसणार आणि त्या दृष्टीनें वरील योजनेनुसार कर अगर पट्टी बसून कर्जफेड होणें म्हणजे श्रमजनित संपत्तीला उत्तेजन, तरुणांना उत्तेजन, त्यांच्या आकांक्षांना वाव, कार्यक्षमतेत भर टाकण्यास संधि हें स्पष्ट आहे. कर्जफेड नसजशी लांबेल, त्या मानानें ती अवघड होत जाते व त्याचे दुष्परिणाम आर्थिक व नैतिक दोन्ही तऱ्हांनीं होतात. युद्धकाळांत नफेबाजीनें मिळवलेली संपत्ति डोळ्यांपुढें असते व ताबडतोब तिजवर पट्टी

बसविणें अगर जबर कर बसविणें शक्य असतें. कालगत झाली कीं, तिचें नफेबाजीचें उग्र व उद्दाम स्वरूप बदलून जातें. सर्वसामान्य संपत्तींत ती मिसळून जाते, व मग ती अलग काढून तिजवर कर बसविणें कठीण काम होतें. पुष्कळसें कर्ज युद्धप्रसंगीं कर बसविले असतां टाळतां येण्यासारखें असतें. सरकार धनिकांचें पक्षपाती म्हणून कर बसवीत नाही, कर्ज काढतें व धनिकांना व्याजाची सोय करून देतें. पुढें खूप नफा मिळवून सदर वर्ग गबर झाला तरी छातीटोकपणें कर्जफेडीची परिणामकारक योजना करीत नाही. युद्धोत्तर काळांत हळुहळू किंमती पडत जातात, व्यापार मंदावतो, व मग साहजिकच धनिक वर्गावर असली जबर करयोजना लादणें अन्यायाचें होईल, हें कारण सांगण्यांत येतें !! तात्पर्य, बायबलांत लिहिल्याप्रमाणे. “ ज्यांना आहे त्यांना आणखी दिलें जातें व ज्यांना कमी आहे, त्यांच्यापासून आणखी घेतलें जातें. बायबलांत निदान, मृत्युनंतर स्वर्ग-सुखाची आशा असते, येथें या धोरणाचा परिणाम गरीब जनतेच्या दुःखांत व दारिद्र्यांत भर पडून हयार्तीतच रोख मिळतो !!

सर्वसामान्यपणें कर्जफेडीचे मार्ग कोणते अवलंबण्यांत येतात याचा विचार करूं. चलन वाढवून कर्जफेड कशी होते, याचा विचार मागें येऊन गेला व त्यांतिल धोका काय आहे हेंही पाहिलें. नवें कर्ज जुनें करणें व फेडनिधि काढून हळुहळू कर्जाची फेड करणें, हे दोन मार्ग अगदीं मान्य असे समजले जातात. फेडनिधि याचा उल्लेख मागील विवेचनांत येऊन गेला आहे. दरसाल चालू उत्पन्नांतून कांहीं रक्कम बाजूस ठेवून त्यांतून कर्जाची फेड जसजशी मुदत भरेल, त्याप्रमाणें करावयाची. ही रक्कम एका खात्यांत वेगळी जमा करावयाची; त्याला फेडनिधीचें खातें असें म्हणतात. चालू उत्पन्नांतून, जर या निर्धीत रकमा जमा होत असतील, तरच तो खरा फेडनिधि. नवीन कर्ज काढून तें त्यांत जमा केलें व त्यांतून जुन्या कर्जाची फेड केली तर खरी फेड होत नाही. एक कर्ज जाऊन दुसरें येतें. कांहीं ठिकाणीं दरसाल किती रक्कम या फंडांत चालू उत्पन्नांतून टाकावयाची हें

ठरलेलें असतें. कांहीं ठिकाणीं जर अंदाजपत्रकांत शिल्लक असेल, तर ती सालअखेर या फंडांत जमा करतात. वार्षिक रक्कम या फंडांत चालू खर्चांतून जमा करतांना अनेक दृष्टींनीं विचार केला जातो. एकंदर कर्ज किती मुदतींत फेडावयाचें आहे ही दृष्टि ठेवून अगर ठरलेल्या मुदतींत कोणत्या साली किती अंशानें फेड करावयाची ही दृष्टि ठेवून अगर निरनिराळ्या वेळीं व निरनिराळ्या शर्तींवर काढलेल्या कर्जापैकीं, कोणत्या क्रमानें अगर त्यांच्यांत कोणत्या अंशानें फेड करावयाची ही दृष्टि ठेवून, एकंदर फेडनिधीची योजना केली जाते. शक्य तितक्या लवकर कर्जाची फेड करणें हें ध्येय ठरल्यानंतर महत्त्वाचा मुद्दा त्या फेडीची मुदत ठरविणें हा असतो. ही मुदत ठरवितांना सरकारला अगर स्थानिक संस्थेला, आपल्या चालू उत्पन्नाची व भावी गरजांची दखल घ्यावी लागते. खास पट्टी अगर कर एकदम एकाच वेळेपुरता बसवून कर्ज फेडणें ठरविलें म्हणजे साहजिकच हा निधि अगदीं थोड्या अवधीपुरता राहणार. पट्टी अगर कर वसूल झाला व तो फेडींत पडविला कीं निधीचें काम संपलें. जरी फेड अशा रीतीनें एका रकमेनें करणें शक्य नसलें तरी फेड शक्य तितकी लवकर व्हावी, ही दृष्टि असल्यानें निधीची मुदतही त्याप्रमाणेंच ठेवावी लागते. स्थानिक संस्था जेव्हां कर्ज काढतात, तेव्हां त्यांचेवर अमुक मुदतींत तें फेडलें पाहिजे, अमुक योजनेप्रमाणें फेडनिधि काढून फेडलें पाहिजे, अशी शर्त लादण्यांत येते. जेव्हां कर्जाचा उपयोग उत्पन्न वाढविणाऱ्या मिळकतीं करण्यांत अगर वाढविण्यांत होतो, त्या ठिकाणीं कर्जफेडीची मुदत साधारणपणें सदरहू मिळकतीचे हयातीबरोबरची असते. समजा, एखाद्या म्युनिसिपालिटीला मार्केट बांधण्याकरितां कर्ज काढावयाचें आहे व मार्केट बांधलें तर साधारणपणें ती इमारत ४० वर्षे टिकेल असें मानलें, तर सरकार सदरहू कर्ज ४० वर्षांत फेडलें पाहिजे अशी शर्त सामान्यतः घालील. उद्योगधंद्यांतील जमाखर्चांत दरसाल घसारा म्हणून रक्कम बाजूला काढावी व यंत्र अगर उत्पादनसंघ निकामी झाला म्हणजे या घसाराफंडांतून तो नवा घेतला जावा, हा जसा

उद्देश असतो, तसेंच या फेडनिधीचे बाबतीत असतें. मिळकतीची हयात संपली, ती निकामी झाली की त्याबरोबर तिजसाठी काढलेलें कर्ज पण फिटलें पाहिजे व नवीन बांधणारांना पुन्हां मागील बोजा न राहतां, पत पूर्ण अंशानें सदरहू संस्थेची राहावी व तिला पुन्हां कर्ज काढण्यास सोपें पडावें, हेंच तत्त्व त्याचे मुळाशी असतें. उत्पादक कर्जाला हें तत्त्व लागू होईल हें उघड आहे. कारण कर्ज काढलें तर त्याला तारण म्हणून त्या-पासून उत्पन्न केलेली ही मिळकत असते. उलट युद्धकर्जाला या दृष्टीनें कांहींही तारण नाही. तो अगदीं पूर्ण अंशानें बोजा असतो, म्हणून असले अनुत्पादक कर्ज, उत्पादक कर्जापेक्षां, लवकर फेडणें आवश्यक आहे व त्या दृष्टीनें, फेडनिधीची योजना करावयास पाहिजे. राष्ट्राच्या परिस्थितीत ती किती मर्यादेची ठेवावी, हें त्या राष्ट्रांतील फडणिसानें ठरवावयाचें असलें, तरी लोकमतानें पण त्या कामीं दक्षता घेतली पाहिजे. कर्जफेड विशेषतः व्यापार मंदीत येत असेल, तर ती लांबविण्यापासून धनवान् वर्गाचा फायदा असतो व हा वर्ग स्वहिताचे बाबतीत अत्यंत दक्ष असतो.

कर्जफेडीची मुदत ठरवल्यानंतर प्रत्यक्ष फेड, या मुदतीत कशी केली म्हणजे, त्यापासून जास्तीत जास्त बचत होईल, याकडे दृष्टि ठेविली पाहिजे. दरसाल चालू उत्पन्नांतून या खाती रक्कम जमा करण्यांत येते; ही दर-साल जमा होणारी रक्कम, दरसाल वाढत जाईल, सारखी राहिल, व हळू-हळू कमी पण होईल या तिन्ही गोष्टी संभवतात. समजा, दरसाल एक कोटी रुपये या फंडाकडे जमा केले. ह्या कोटी रकमेतून सर्व व्याज व कांहीं मुद्दल फिटलें, तर पुढील वर्षी व्याजाची रक्कम कमी होईल. पण पुढील वर्षी व्याजाची रक्कम जरी कमी झाली, तरी ती दुसरीकडे खर्च न करतां याच फंडांत जमा केली, तर पुढील वर्षी या फंडांत १ कोट रुपये अधिक ज्या मानानें मुदलाची फेड झाली असेल, त्यावरील व्याज इतकी रक्कम जमा होईल; व याप्रमाणें सालोसाल वाढ होत जाईल. चक्रवाढव्याजानें यांत भर पडेल. कर्जाचे मुद्दल, मुदत मरतांच एकदम एका रकमेनें देण्यांत येतें. पण

दरसाल ठराविक रक्कम अंशतः मुदलाची फेड करण्याकरिता व व्याजाची पूर्ण फेड करण्याकरिता देण्यांत आली व ती या फेडनिधीकडे जमा केली की सदरहू निर्धीत प्रत्यक्ष वाढ, ठराविक वार्षिक हप्त्यापेक्षां जास्त होते. उदा. रु. १६० कर्ज ठराविक वर्षांत फेडावयाचे आहे. दरसाल चालू उत्पन्नांतून रु. १० व्याजामुदलाचे फेडीकरिता वाजूस काढून फेडनिधीत जमा केले. समजा, व्याज ५ टक्के आहे व ते दिल्यानंतर रु. ५ सदरहू निर्धीत शिल्लक राहतील. दुसरे वर्षी रु. १० ही ठराविक रक्कम या निर्धीत जमा झाली; पण त्याचबरोबर रु. ५ वरील १ वर्षाचे व्याजही जमा झाले म्हणून दुसऱ्या साली या निधीकडे येणारी जमा रु. १० + रु. ५ वरील व्याज याप्रमाणे दरसाल रु. १० व मागील शिल्लकेवरील व्याज अशी रक्कम गोळा होत जाईल, व ही जी शिल्लक सदरहू फंडांत राहते, ती मुदलांत फेड झालेली रक्कम असे तिचे स्वरूप असते; व तिच्यावरील व्याजाची भर या फेडनिधीत पडून त्याची वाढ आणखी होते व चक्रवाढ व्याजाने हा फंड वाढत जातो; ही गोष्ट लक्षांत घेऊन, दरसाल किती रक्कम या निर्धीत ठेवावयाची हें ठरवावे लागते. कांहीं ठिकाणी, वार्षिक रक्कम या फंडांतून जमा करावयाची जी ठरलेली असते ती जमा होते, मात्र मागील शिल्लकेवरील व्याज, सर्वच सदरहू फंडांत जमा करित नाहीत, त्यामुळे हा फंड तितक्या वाढत्या स्वरूपाचा होत नाही. या योजनेने कर्ज हळूहळू कमी होत जाते. पहिल्यांत फेडफंड चक्रवाढव्याजाने वाढत असतो, त्यामुळे कर्जफेडीकरिता रक्कम लवकर जमा होत जाते. दुसऱ्यांत त्या मानाने रक्कम लवकर जमा होत नाही, कारण सर्वच व्याज पुन्हां त्या निर्धीत जमा करित नाहीत. कांहीं वेळा दरसाल जमा होणारी रक्कम ही वाढवीत असतात. त्यामुळे हा फेडफंड आणखी वाढत जातो, मात्र वार्षिक रक्कम ह्या निधीकडे जमा करण्याची वाढवीत गेल्यास, कर्जफेडीचा बोजा तेवढ्यापुरता वाढतो. कारण दरसाल या निधीकडे जमा करावयाची रक्कम वाढत गेली म्हणजे तेवढा ताण एकंदर जमाखर्चावर व व्यवहारावर जास्त पडतो.

दरसाल एक कोटी रुपये जमा करणें म्हणजे ठराविक रक्कम जमा होत जाते. मुदलांत फेड अंशतः व सर्व व्याज देण्यांत आल्यानंतर पुढील वर्षी पुन्हां रु. १ कोट जमा करावयाचे. मागील सालीं मुदलांत फेड करण्याकडे रक्कम खर्च झालेली नसेल तर त्यावरील व्याज आपोआप जमा होतें. शिवाय मुदलांत कांहीं फेड झाली म्हणून तेवढी व्याजाची रक्कम, एक कोटीतून कमी केली नाही. या रीतीने योजना असल्यास, हा फेडफंड चक्रवाढ-व्याजाने वाढतो व एकंदर कर्जफेड लवकर होते. समजा मुदलांत जेवढी फेड होईल त्यामुळे जें व्याज वांचेल, तेवढी रक्कम पुढील सालच्या या फेड-निधीकडे जमा करावयाचे रकमेतून कमी केली तरी कर्जफेडीची मुदत लांबेल, पण बजेटावरील ताण त्या मानाने कमी होत जाईल. उलट या फंडाकडे जमा करावयाची रक्कम सालोसाल वाढवीत गेलें तर बजेटावर ताण वाढेल, पण कर्जफेड मात्र फार लवकर होईल. दरसाल १ कोट याप्रमाणें ठराविक रक्कम जमा न करतां, ती वाढवीत गेलें तर कर्जफेड लवकर होईल हें उघड आहे; पण ती वेळ येईपर्यंत कर्जफेडीचा ताण व बोजा जास्त जाणवेल हें विसरतां येत नाही.

फेडनिधि हा कर्जफेड करण्याचे उद्देशानें काढलेला असतो. पण ज्या पद्धतीने, ज्या योजनेनुसार तो काढला असेल, त्या मानानें तो वाढत जातो, सारखा राहतो अगर कमी होत जातो; यामुळे अनेक वेळा जर हा निधि मोठा वाढलेला असेल तर त्याचा उपयोग कर्जफेडीकडे करण्याएवजीं दुसऱ्या कामाकडे करण्याचा मोह होतो. हा निधि वाढत्या स्वरूपाचा असेल तर कर्जफेड लवकर होते हें खरें; पण मध्यंतरीं राजकीय उलाढालींत त्याचा दुरुपयोग होण्याचा संभव असतो. सर्वच फेडफंड अगर फेड-निधि हे ठराविक वर्षांकरितां काढलेले असतात. पण अगदीं मूळ योजने-प्रमाणें ते अखेरपर्यंत राहतातच असा अनुभव नाही. थोड्या मुदतीचा निधि काढला तर तो अर्थात् वाढत्या स्वरूपाचा असणार व त्याचा दुरुपयोग होण्याचा संभव; जर दुरुपयोग होण्याचा संभव शक्य तितका टाळावयाचा

म्हटलें तर कर्जफंड मोठ्या मुदतीपर्यंत लांबते व ती अनेक कारणांकरितां अनिष्ट होते हें मागें पाहिलें आहे. या दोन्ही गोष्टी टाळून मधला मार्ग म्हणजे ज्या योजनेंत, फेडनिधि फार प्रमाणांत वाढणार नाही व त्याजबरोबर कर्ज-फेडही लांबणार नाही अशी व्यवस्था असेल तो होय. याही मार्गांत घोका नाही असें नाही. देशांतील परिस्थिति बिकट झाली, जमाखर्चाची तोंड-मिळवणी होईनाशी झाली, देशांत अस्वस्थता निर्माण झाली कीं फडणिसाचा हात असल्या निधीवर पडतोच. सालोसाल सांचविलेले फंड, उभारलेल्या शिल्पा, अनेक कारणांकरितां बाजूस ठेवलेल्या गंगाजळी या सर्वांवर फडणिसाचा हल्ला होतो. शास्त्र बाजूला सारून, तो आपली बजेटाची सोय व निकड भागवीत असतो. उद्यांची काळजी न करतां, आजचें संकट टाळीत असतो ! !

कर्जफंडाची मुदत ठरली, फेडफंडाची योजना ठरली, म्हणजे शेवटचा महत्त्वाचा प्रश्न म्हणजे कोणतीं कर्जे कशीं फेडावयाचीं याचा क्रम लावणें हा होय. सर्वच कर्ज एकजिनसी असलें म्हणजे प्रश्नच उत्पन्न होत नाही. समजा, सर्व कर्ज ५ टक्के दरानें आहे, मग आधीं कोणतें व मागाहून कोणतें फेडावयाचें हा प्रश्नच उपस्थित होत नाही. तसेंच सर्वच कर्ज एकाच मुदतीचें आहे व एकाच दरानें आहे तरीही हा प्रश्न उपस्थित होत नाही. पण अशी एकजिनसी परिस्थिति कर्जाबाबत बहुतेक नसते. निरनिराळ्या प्रसंगी, निरनिराळ्या परिस्थितींत सरकारला कर्ज काढावें लागतें. कांहीं थोड्या मुदतीचीं, कांहीं लांब मुदतीचीं, कांहीं कमी व्याजाचीं, कांहीं जास्त व्याजाचीं असे अनेक प्रकार या कर्जांत असतात. हें लक्षांत घेऊन फेड-निधीचें स्वरूप सर्वसामान्य ठेवून, कोणतें कर्ज प्रथम फेडावयाचें हें सरकार योग्य वेळीं ठरवील, अशीही योजना कांहीं राष्ट्रांत करतात. कोणत्याही कर्जांकरितां म्हणून शिक्षामोर्तब केलेला असा निधि न ठेवतां सर्वसामान्य निधि ठेवावयाचा व परिस्थितीप्रमाणें सरकारला योग्य वाटेल तें कर्ज सरकारनें फेडावयाचें हें धोरण यांत असतें. या धोरणामुळें सरकारला बाजारांतील

परिस्थितीचा फायदा घेतां येतो. कोणत्या वेळीं कर्जरोख्यांची किंमत दर्शनी किंमतीपेक्षां कमी झाली असेल, तें पाहून फायदेशीर रीतीनें सरकार कर्जरोखे विकत घेऊन कर्जफेड करून पैशाची बचत करूं शकतें. उलट विशिष्ट कर्जाकरितां, विशिष्ट फेडफंड असें असलें म्हणजे त्या रोख्यांच्या किंमती चांगल्या राहतात. फेडीच्या मुदतीचे वेळीं सरकारला फायदा मिळत नाहीं. कर्ज नवें जुनें करावयाचें झालें तरी रोखेदारांना त्याजपासून फायदा होतो. फेडीसाठीं फंड निश्चित आहे, या जाणिवेनें रोख्यांच्या किंमती चांगल्या राहतात. कोणतें कर्ज सरकार फेडणार हें निश्चित नसेल तर रोख्यांच्या किंमतीवर त्याचा परिणाम होतो. विशिष्ट कर्जाकरितां फंड निश्चित केला असला म्हणजे त्याचा उपयोग दुसरे कामाकरितां करण्यास फडणिसाला अवघड जातें. कारण मुदत भरतांच कर्ज दिलें पाहिजे. त्यामुळें नवीन कर्ज काढावें लागेल तर तें महाग पडेल. त्यापेक्षां त्या विशिष्ट निर्धीतूनच देणें एकंदरीनें ठीक होतें. कांहीं ठिकाणीं, कांहीं निधि विशिष्ट कर्जाकरितां, शिक्कामोर्तब केलेला असतो व कांहीं सर्वसामान्य असतो. अर्थात् कोणता मार्ग श्रेष्ठ हें विशेषतः त्या त्या राष्ट्रांतील परिस्थितीवर अवलंबून राहिल. सामान्यपणें, विशिष्ट कर्जांना विशिष्ट फेडफंड निश्चित करून योजना करणें हें चांगलें.

कर्ज नवें जुनें करून तें कमी करण्याचा, अंशतः फेडण्याचा मार्ग सर्वसामान्य आहे. वास्तविक कर्ज नवें जुनें करण्यांत, फक्त नवीन कर्जाचा व्याजाचा दर कमी होत असतो. जुन्या कर्जाचे मुदलांत फेड होत नसते. जुनें कर्ज रद्द करून, त्याचेऐवजीं नवें कर्ज येतें. जर नवीन कर्जाचा व्याजाचा दर जुन्या कर्जापेक्षां कमी असेल तर कर्जाचा बोजा तेवढ्या प्रमाणांनें ताबडतोब कमी होतो. हा बोजा तसाच कमी राहतो कां पुन्हां वाढत जातो हें अनेक गोष्टींवर अवलंबून असतें. जुन्या कर्जाची मुदत भरली कीं त्याचे-ऐवजीं नवे कर्जरोखे द्यावयाचे व जुन्याची फेड करावयाची. कांहीं वेळां मुदत भरण्यापूर्वीं कर्ज फेडण्याची व्यवस्था सरकार करतें व रोखेदारांना

आपापले रोखे सरकारला परत देऊन त्यांची रक्कम घेण्याची संधि देते. मुदतीपूर्वी सरकारला कर्ज फेडणे शक्य व फायदेशीर व्हावयाचे असेल तर सरकारला नवीन कर्ज पूर्वापेक्षां कमी व्याजाचे दराने मिळाले पाहिजे. जुने कर्ज काढल्यानंतर सरकारच्या व्यवहारांतील दक्षता प्रशंसनीय असेल, सरकारची पत वाढली असेल तर पूर्वापेक्षां कमी दराने नवे कर्ज सरकार उभारू शकेल. जर बाजारांत व्याजाचा दर वाढला असेल तर नवे कर्ज काढावयाचे ते जास्त दराने काढावे लागेल; अशी परिस्थिति असेल तर नवे कर्ज काढून जुने फेडण्यांत फायदा नाही. उलट नवीन कर्जाने जुने कर्ज फेडल्यामुळे व्याजाचा बोजा वाढावयाचा. व्याजाचे दरांत क्रांतिकारक फरक काचित होतात. परंतु झालेल्या फरकाचा फायदा घेऊन, कर्ज नवे जुने करणे या घडामोडींत व्याजाचा बोजा कमी होतो व त्या मानाने कर्जाचा बोजा कमी होतो. ही गोष्ट अगदी शुद्ध आहे असे मात्र नाही. १९३२ साली इंग्लंडमधील सरकारने कमी झालेल्या व्याजाचे दराचा फायदा घेऊन, २ अब्ज पौंड युद्धकर्ज ज्यावरील व्याजाचा दर ९ टक्के होता, ते ३½ टक्के व्याजाने नवीन कर्ज काढून फेडून टाकले. या नव्या जुन्या करण्याने व्याजाचे पायी ३ कोटी पौंडांची वार्षिक बचत झाली. जवळ जवळ ३० टक्के कर्जाचा बोजा कमी झाला. कमी झालेल्या व्याजाचे दराचा फायदा या सुमारास अमेरिका, जर्मनी वगैरे देशांच्या सरकारांनी घेतला. एवढेच नव्हे तर त्यांनी कायदा करून खाजगी ऋणकोनाही तो फायदा मिळवून दिला. सावांच्या किंमती ज्या प्रमाणांत पडल्या, त्या प्रमाणांत व्याजाचा दर पडला, त्या प्रमाणांत खाजगी व्यवहारांतील कर्जाचा बोजा कमी करण्यांत आला. हिंदुस्थानांतील सरकारने खाजगी व्यवहारांत हात तर घातला नाहीच पण सरकारी कर्जे नवीं जुनी करून जेवढा फायदा या परिस्थितीचा ध्यावयास पाहिजे होता तेवढा घेतला नाही. १९२९-४७ सालाचे कर्ज जे ९ टक्के व्याजाचे, १९३३ सालचे रोखे ५ टक्के व्याजाचे व १९३३-३६ सालचे ६ टक्के व्याजाचे रोखे या कर्जाबद्दल १९६०-७० सालचे ४ टक्के व्याजाचे रोखे दर्शनी किंमतीस

दर्शनी किंमतीचे देण्याचें जांहीर केलें व त्याचबरोबर प्रत्येक शंभराचे रोख्याला, पहिल्या प्रकारचे कर्जाचा असेल तर ७॥ रु. बोनस व दुसऱ्या दोन प्रकारचे कर्जाला प्रत्येक १०० रु. रोख्यास ८॥ रु. बोनस देण्याचें जांहीर केलें. या योजनेनें कर्जाचा बोजा दूरवर विचार करतां कमी झाला नाहीं; जी रक्कम बोनस म्हणून दिली तिजवरील व्याजाचा हिशोब केला तर या घडामोडींत कांहीं फायदा झाला असें आढळून येणार नाहीं. कर्ज-फेडीची मुदत भरत येत होती, त्यामुळे होणारी बिकट परिस्थिति या योजनेनें कमी बिकट झाली एवढा फायदा झाला, पण जनतेवरील कराचे दृष्टीनें पडणारा बोजा कमी झाला नाहीं. इंग्लंडमधील सरकारनें कर्जाचा बोजा कमी केला व त्याचे परिणाम कराचा बोजा कांहीं अंशीं कमी करण्याकडे झाला. सरकार जेथे प्रजाहितदक्ष असतें तेथे बाजारांतील परिस्थितीचा फायदा घेऊन तें कर्ज नवें जुनें करून, एकंदरीत कर्जाचा बोजा कमी करूं शकतें.

योग्य रीतीनें कर्ज नवें जुनें केलें म्हणजे व्याजाचे वार्षिक रकमेत पुष्कळ बचत होते हें उघड आहे. तथापि रोखेदारांचें व्याजाचें उत्पन्न त्याजबरोबर कमी होतें व त्यामुळे प्राप्तिकराचें उत्पन्न त्या मानानें कमी येईल हेंही विसरतां येत नाहीं. व्याजाचा दर कमी झाल्यामुळे ही बचत सरकारला करतां आली, त्याजबरोबर आणखीही एक फायदा सरकारला होतो. व्याजाचा दर बाजारांत कमी झाला कीं मिळकतीच्या किंमती वाढतात व जेथे वारसाकर घेतला जातो, तेथे त्या कराचें उत्पन्न या परिस्थितीत वाढतें. एकंदरीनें विचार करतां, सर्व जमा उणें करतां, बाजारांतील कमी होणाऱ्या व्याजाचे दराचा फायदा घेणें सरकारला अत्यंत फायदेशीर असतें; किंबहुना प्रजाहितदक्ष सरकारचें तें कर्तव्यच ठरतें.

या वर वर्णन केलेल्या परिस्थितीचा फायदा व्यावयाचा म्हणजे त्यासाठीं नव्या कर्जाची योग्य योजना केली पाहिजे; नाहींतर तात्पुरता फायदा दिसून अंती बोजा वाढावयाचा असा प्रकार व्हावयाचा. हिंदुस्थान सरकारचें

उदाहरण वर दिलेंच आहे. पुष्कळ वेळा नवीन कर्जरोखे दर्शनी किंमतांसि न विकतां, कसरीनें, जबर कसरीनें विकावयाचे व मुदत भरतांच पूर्ण दर्शनी किंमत देऊन, फेड करावयाची अशी योजना असते. समजा रु. १०० चा रोखा आहे; पण आज रु. ९२ घेऊन द्यावयाचा व ३०।४० वर्षांनीं अगर जेव्हां मुदत भरेल तेव्हां रु. १०० रोख्याची फेड करतांना द्यावयाचे. याचा परिणाम असा होतो कीं, रु. ९२ वर जें शंभरांवर व्याज असेल तें द्यावें लागतें व फेडीची मुदत भरतेवेळीं सदरहू रोख्याची किंमत बाजारांत व्याजाचे चालू दर पूर्वाइतकाच असला तरी दर्शनी किंमतीइतकी राहते. व्याजाचा दर त्यावेळीं कमी असला तर त्याची किंमत उलट जास्त वाढते. फेडीचे वेळीं रु. १०० द्यावे लागतात. घेतांना ९२ मिळाले; देतांना १०० द्यावे लागले; असले रोखे फार लोकप्रिय असतात; कारण त्यांची किंमत दर्शनी किंमतीइतकी फेडीचे वेळपर्यंत वाढणारच अशी खात्री असते. या योजनेनें सरकारचा अर्थात् जनतेचा बोजा परिणामी वाढतो. ही योजना अशा स्वरूपाची असते हें जाणूनसुद्धां, तिचा अवलंब केला जातो. कसंर कापून न विकले तर रोखे खपणार नाहीत, अशी सरकारला भीति वाटते. तसेंच कांहीं ठिकाणीं नवीन रोखे, दर्शनी किंमतीला विकावयाचे, व फेडीचे वेळीं दर्शनी किंमती-बरोबर; आणखी कांहीं रक्कम बोनस म्हणून द्यावयाची. रु. १०० चा रोखा रु. १०० घेऊन द्यावयाचा, मात्र फेड करतांना रु. १०० + कांहीं बोनस ही शर्त असते. हीही योजना वर वर्णन केलेल्या योजनेप्रमाणें आक्षेपाहो आहे. कर्ज नवें जुनें करावयाचे योजनेंत, व्याजाचा वार्षिक बोजा तरी कमी झाला पाहिजे किंवा तो कायम असेल तर फेडीचे वेळीं मुदलांत तरी कांहीं कमी द्यावें लागेल, अशी व्यवस्था असेल, तरच ती योजना चांगली. व्याज व मुदल, दोन्हीचा बोजा कमी होत असेल तर ती योजना उत्तम होय. प्रसंगीं कमी व्याजाचे दराचा फायदा घेण्यासाठीं नवीन कर्ज काढतांना, दर्शनी किंमतीपेक्षां रोख्यांची किंमत जास्त ठेवावी लागली, व त्या योगानें अखेरीस फायदा होत असेल तर तें करण्यास हरकत नाही. समजा, व्याजाचा

दर जुन्या कर्जाचा ५ होता व चालू दर ३ आहे, तर रु. १०० चा रोखा दर्शनी किंमतीपेक्षां जास्त किंमतीस ठेवला तरी हरकत नाही. पण रु. १०० चा रोखा अशा रीतीने जास्त किंमतीस लोक घेण्यास नाराज असतात; कारण फेडीचे वेळीं रु. १०० च म्हणजे दर्शनी किंमत मिळावयाची असल्यामुळे ते त्यांना परवडत नाही. दर्शनी किंमतीपेक्षां कमी किंमतीस रोखे मिळाले तर फेडीचे वेळीं रोखेदारांचा फायदा होतो; कारण रोख्याची किंमत दर्शनी किंमतीइतकी वाढते. रोख्याचे किंमतीत मर पडते. दर्शनी किंमतीपेक्षां जास्त किंमत देऊन रोखे घेतले तर फेडीचे वेळीं दर्शनी किंमतच सरकार देणार, म्हणजे रोखेदारांना मुदलांत खोट येते, म्हणून या योजनेला फारसा पाठिंबा मिळत नाही. वर कर्ज नवें जुने करण्याच्या अनेक योजना वर्णन केल्या, त्यापैकी कोणत्या योजनेने किती बोजा वाढतो अगर कमी होतो हे लक्षांत घेऊनच योजना करावी लागते. हा बोजा काढणे अगर त्याचा अंदाज बांधणे हे सोपे नसले तरी जरूर असते. ठराविक मुदतीत वस्तूचे भाव काय राहतील हे अंदाजाने ठरवून, प्रत्येक योजनेत मुदलाचे फेडीला किती रक्कम लागेल, व्याजाचे फेडीला किती रक्कम लागेल याची गणती करून, रोख्यांचे ऐन किंमतीत काय वाढ होईल हे लक्षांत घेऊन, हा बोजा काढावयाचा असतो. ज्या योजनेत हा बोजा कमी वसत असेल ती अर्थात् श्रेयस्कर मानली पाहिजे. फेडफंडाचा परिणाम कर्ज नवें जुने करण्याचे दृष्टीने काय होतो हे पाहणे तितकेंच महत्त्वाचें आहे. जर सरकारचें धोरण हा फेडफंड अगर निधि वाढवणारें असेल तर त्याचा परिणाम कांहींच्या मते चालू व्याजाचे दरावर होतो. फेडफंड असला म्हणजे कर्जाची फेड करण्याची सोय अगर योजना, सरकारने केली आहे या जाणीवने सरकारची पत चांगली राहते. त्यामुळे सरकारला नवीन कर्ज कमी व्याजाने मिळू शकते. फेडफंड असला म्हणजे सरकार कर्जरोखे योग्य वेळ पाहून बाजारांत विकत घेऊन ते रद्द करित असते अगर मुदत भरतांच त्यांची फेड करित असते; व या दोन्हीचाही परिणाम रोखेदारांच्या रोख्यांत गुंतलेल्या

रकमा मोकळ्या होण्यांत होतो. बाजारांत त्यामुळे गुंतविण्यासाठी वावरणारा पैसा वाढतो व त्यामुळे व्याजाचा चालू दर कमी होतो. तथापि आज जगांतील व्याजाचा दर प्रत्येक राष्ट्रांतील व्याजाचे दरावर परिणाम करीत असतो. भांडवल या देशांतून त्या देशांत व्याज जास्त सुटत असेल तर जातें व त्यामुळे प्रत्येक राष्ट्रांतील व्याजाचा दर सारखा होण्याकडे प्रवृत्ति असते. या दृष्टीने विचार करतां, फेडनिधीमुळेच व्याजाचा दर कमी होतो असे म्हणतां येणार नाही. जगांतील व्याजाचे दरावर कर्ज नवें जुनें करणें सोयीचें फायद्याचें होईल कीं नाही हें अवलंबून आहे असें कांहींचें मत आहे. आजच्या जगांत प्रत्येक राष्ट्र भांडवलाचे ये-जावर नियंत्रण घालीत आहे. त्यामुळे जगांतील व्याजाचा दर व राष्ट्रांतील व्याजाचा दर यांचें जुनें त्रातें सुटत चाललें आहे. आज निरनिराळ्या राष्ट्रांतील चालू व्याजाचे दरांत जे फरक दिसतात, तितके १९२९ सालच्या मंदाईपूर्वीं नव्हते. निरनिराळीं सरकारें निरनिराळ्या दरानें कर्ज काढीत आहेत, याचा अर्थ जगाचे परिस्थितीचा सर्वांवर सारखा परिणाम होत नाही हें उघड आहे. या स्थितीत फेडफंडापासून सरकारला कर्ज नवें जुनें करण्याची संधि जास्त मिळते हें मत योग्य ठरतें. बाजारांत गुंतविण्यासाठी हजर असलेला पैसा वाढतो व त्यामुळे व्याजाचा दर कमी होतो, हीच सरकारला-संधि मिळते. जगाचे परिस्थितीचा परिणाम होऊन आणखी राष्ट्रांतील व्याजाचा दर कमी झाला तर ही संधि आणखी मोठ्या प्रमाणावर मिळेल हें उघड आहे. कर्ज नवें जुनें करणें म्हणजे कर्ज फेड नव्हे तो कर्जाचा बोजा थोडा कमी करण्याचा एक मार्ग आहे. करण्याजें कर्जफेड व कर्ज नवें जुनें करण्याचे योजनेनें त्याचा तात्पुरता बोजा कमी करणें या दोन्ही गोष्टींचा एकदम अवलंब केल्यास होणारा परिणाम अनेक पटींनीं हितावह होतो व राष्ट्रांचें त्यांत कल्याण जास्त होतें हें सांगणें जरूर आहे.

सरकारला पुष्कळ वेळा तरतें कर्ज काढावें लागतें. तरतें कर्ज म्हणजे थोड्या महिन्यांपुरतें; व सरकार तें ३ महिने अगर ६ महिनेपर्यंतच्या

हुंड्या बिकून उभें करीत असतें. मुदत भरली कीं पुन्हां नवीन हुंड्या काढून त्याची फेड करतां येते अगर तें नवें जुनें करतां येतें. तरतें कर्ज दीर्घ-कालीन कर्ज करण्यापासून फायदाही होतो. मात्र व्याजाचा दर अल्प-कालीन मुदतीचा, जर लांब मुदतीचे दरापेक्षां जास्त असेल तरच फायदा होतो. समजा ६ महिन्यांच्या हुंड्यांवरील व्याजाचा दर २ टक्के असेल व १० वर्षे मुदतीचें कर्ज उभें केलें तर १॥ टक्क्यानें मिळत असेल तर तरतें कर्ज दीर्घकालीन कर्ज करण्यास हरकत नाही. नवीन कर्ज काढून तरतें कर्ज संपवावयाचें, यांत व्याजाचा बोजा कमी होतो. उलट दीर्घकालीन कर्ज काढावयाचें झाल्यास जास्त व्याज द्यावें लागणार असेल तर, कमी व्याजाचें तरतें कर्ज तसेंच ठेवणें योग्य ठरतें. तरतें कर्ज प्रमाणाबाहेर गेलें तर सरकारला व्याज, थोड्या मुदतीकरितां सुद्धां, जास्त द्यावें लागतें. उलट, तरतें कर्ज फारच कमी ठेवलें तर त्याचा परिणाम राष्ट्रांतील नाणेबाजारावर चांगला होत नाही. राष्ट्रांतील नाणेबाजारांत सरकार हुंड्या काढून (Treasury Bills) एक महत्त्वाची कामगिरी करीत असतें. बिनव्याजीं पडलेला पैसा, थोड्या मुदतीकरितां व्याजीं लागतो. त्यामुळें व्यवहारांत जास्त पत व जास्त पैसा वावरूं लागतो व एकंदर व्यवहाराचे दृष्टीनें हें फायदेशीर असतें. सरकारची तात्पुरती गरज मागते व व्यापारांत व व्यवहारांत जरूर असलेला पैसा व पत, यांत भर पडते. हुंड्या ३ महिने अगर ६ महिने मुदतीच्या काढून तरतें कर्ज उभें करणें ही गोष्ट सर्वमान्य असून बहुतेक राष्ट्रांतील सरकारें याप्रमाणें वागत असतात. आर्थिक संघटनेचा व सरकारी व्यवहाराचा हा एक महत्त्वाचा भाग समजला जातो.

परकी सरकारचें कर्ज व त्याची फेड

परराष्ट्रीय कर्जाचा विचार करतांना, तें काढण्यापासून तें फेडण्यापर्यंत त्याचा काय परिणाम होतो हें मागें स्थूल मानांनें पाहिलें. परराष्ट्रीय कर्ज म्हणजे तें खाजगी नागरिकांनीं रोखे विकत घेऊन दिलेलें असतें, हें त्याचें सामान्य स्वरूप झालें. पुष्कळ वेळा एका राष्ट्रचे सरकारला, शासनसंस्थेला, दुसऱ्या राष्ट्रचें सरकार अगर शासनसंस्था कर्ज देते. हिंदुस्थान-सरकार विलायतेंत कर्ज काढतें म्हणजे रोखे विकतें व ते रोखे खाजगी नागरिक अगर खाजगी संस्था घेतात. पण जर इंग्लंडमधील सरकारनें हिंदुस्थानांतील सरकारला कर्ज दिलें, तर या कर्जाचें स्वरूप निराळें समजलें पाहिजे. असलीं परराष्ट्रीय कर्जें बहुशः युद्धानंतर अस्तित्वांत येतात; कांहीं वेळा गरीब व मागसलेल्या राष्ट्रांचे उन्नतीकरितां, श्रीमान् राष्ट्रांतील सरकार कर्ज देऊन, त्यांची उन्नति करीत असतें ॥ कर्ज दिलें म्हणजे त्याला तारण म्हणून जकात गोळा करण्याचे हक्क अगर अन्य हक्क घेण्यांत येतात व त्या हक्कांची अंमलबजावणी करण्याकरितां सैन्य, राजकीय अंमल हीं, तेथें येतात असा अनुभव आहे. तथापि येथें फक्त आर्थिकदृष्ट्या, व्यवहाराचे दृष्ट्या विचार करावयाचा आहे. मागील महायुद्धानंतर जित राष्ट्रांवर अनेक तऱ्हेनें कर्जांचा बोजा लादला गेला व त्यामुळें जे अनुभव आले, त्यांपासून शहाणे होऊन युद्धचमान राष्ट्रांना कर्ज देणारीं राष्ट्रे हल्लीं वागत आहेत. परकी सरकारचें कर्ज फेडावयाचें म्हणजे त्याचा दोन दृष्टींनीं विचार करावा लागतो. कर्जफेड केली म्हणजे त्याचा सरकारचे व्यवहारावर, जमाखर्चावर काय परिणाम होतो हें पाहिलें पाहिजे, व त्याचप्रमाणें या फेडीमुळें दोन्ही राष्ट्रांतील धनको व ऋणको राष्ट्रांतील नागरिकांचे खाजगी व्यवहारावर काय परिणाम होतो हेंही पाहिलें पाहिजे. ऋणको सरकारनें कर्जफेड केली म्हणजे तेवढी क्रयशक्ति धनको राष्ट्रांचे सरकारास दिली व तेवढ्याबद्दल मोबदला म्हणजे ती मिळाल्याबद्दल पांच यापलीकडे कांहीं नाहीं. ऋणको सरकारचे खर्चा

रक्कम पडेल तर तीच रक्कम धनको सरकारचे जमेस येईल. ऋणको सरकार ही कर्जफेडीची रक्कम, कर बसवून अगर राष्ट्रांत कर्ज काढून अगर अन्य खर्चांत काटकसर करून उभी करील तर धनको सरकार या मिळालेल्या रकमेमुळे राष्ट्रांतील कर्ज फेडील अगर कर कमी करील अगर नवीन बाबीं-वर खर्च करील, खर्च वाढवील. येवढा परिणाम सार्वजनिक दृष्टीनें, सरकारी दृष्टीनें, उभय राष्ट्रांत झाला. खाजगी नागरिकांच्या दृष्टीनें विचार केला तर हे परिणाम जास्त विविध प्रकारें होतात. ऋणको राष्ट्रांनें राष्ट्रांतील नागरिकांकडून क्रयशक्ति, कर, कर्ज अगर काटकसर करून गोळा केली व ती धनको सरकारला दिली. धनको सरकारलासुद्धां ही क्रयशक्ति, कर कमी करून, कर्जफेड करून, अगर खर्च वाढवून पुन्हां आपल्या राष्ट्रांतील नागरिकांमध्ये वांटावी लागते. ऋणको राष्ट्रांतील क्रयशक्ति धनको राष्ट्रांत धाडावयाची म्हणजे एक चलनांत ध्यावयाची व दुसऱ्या चलनांत म्हणजे धनको राष्ट्रांचे चलनांत द्यावयाची. तात्पर्य, तीन अवस्थांतून ही गोष्ट होत जाते. क्रयशक्ति गोळा करणें, ती धनको राष्ट्रांचे चलनांत बदलून घेणें व नंतर ती क्रयशक्ति धनको राष्ट्रांतील नागरिकांत वांटली जाणें, ह्या त्या तीन अवस्था होत.

वर निर्दिष्ट केलेल्या तीन अवस्थांतून कर्जफेडीची घडामोड होत अस-तांना विविध परिणाम होतात. ऋणको सरकार क्रयशक्ति गोळा करतें व ती घाडतें म्हणजे देशांतील तयार माल अगर कच्चा माल धनको राष्ट्रांत घाडतें, धनको सरकारला देतें. याप्रमाणें ऋणको राष्ट्रांला सालोसाल फेडी-करितां परदेशी माल धाडावयाचा म्हणजे त्या ऋणको राष्ट्रांतील निर्यात व्यापार, आयात व्यापारापेक्षां जास्त असणें जरूर आहे. आयात माल जास्त असेल अगर आयात व निर्यात माल यांची तोंडमिळवणी होत असेल तर कर्जफेड अशक्य आहे. कर्ज फेडावयाचें म्हणजे परदेशी व्यापाराचा आढावा ऋणको राष्ट्रांस अनुकूल असला पाहिजे. याचे उलट धनको राष्ट्रांची स्थिति होते. त्याला कर्जाची फेड म्हणजे ऋणको

राष्ट्रांतून येणारा तयार अगर कच्चा माल ध्यावा लागतो; व हा आयात माल त्या धनको राष्ट्रांतून जाणाऱ्या मालापेक्षां, निर्यात मालापेक्षां जास्त असला पाहिजे. जर धनको राष्ट्रांत येणारा माल, जाणाऱ्या मालापेक्षां कमी असेल अगर सारखाच असेल तर कर्जफेड होणार नाही. कर्ज-फेड व्हावयाची म्हणजे, आयात मालापेक्षां निर्यात माल कमी असला पाहिजे. निराळ्या शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे कर्जफेडीमुळे परराष्ट्रीय व्यापाराचा आढावा, धनको राष्ट्रास प्रतिकूल होतो. अर्थात् हे परिणाम ताबडतोब होतात अगर सालोसाल होतात असें नाही, पण केव्हां तरी असे परिणाम घडून येणें अपरिहार्य आहे. एखादेवेळीं ऋणको राष्ट्र कर्ज फेड-ण्यास, नवीन कर्ज काढील व जुने फेडील व हे परिणाम कालगतीवर टाकील. शिवाय दोन्ही राष्ट्रांतील नागरिकांच्या खाजगी व्यवहारांचाही परिणाम होत असतो. समजा, ऋणको राष्ट्रांतील नागरिकांनी धनको राष्ट्रां-तील नागरिकांकडून कर्ज काढलें, अगर धनको राष्ट्रांतील नागरिकांनी ऋणको राष्ट्रांतील नागरिकांना कर्ज दिलें तर हे वर नमूद केलेले परि-णाम पुढें ढकलेले जाताल. पण कर्जाची फेड मालानें होते, व माल घाडा-वयाचा म्हणजे त्या राष्ट्राजवळ, आपल्याला जरूर असणारा आयात माल त्यांची फेड करून, निर्यात होणाऱ्या मालांत शिल्लक राहिल, तरच तो घाडतां येतो. नवीन कर्ज काढून नवीन भांडवल देशांत घेऊन, खाजगी नागरिकांच्या असल्याच व्यवहारामुळे हे आयात-निर्यात व्यापारांतील परि-णाम लांब ढकलले जाताल; पण टळणार नाहीत. जर्मनीवर, मागील युद्धा-नंतर अफाट खंडणी बसविली, ती जर्मनी देई, पण अमेरिका व अन्य-राष्ट्रें जर्मनीला नवीन कर्ज देत. नवीन परदेशी भांडवल जर्मनीत येई त्यामुळे जर्मनीचा आयात व्यापारच जास्त होता. पण त्याचा परिणाम एवढाच झाला की, परराष्ट्रीय कर्ज; सरकारी व खाजगी सांचत गेलें व शेवटीं तें फेडणें अशक्य झालें व त्याचे पुढील परिणाम सर्वांना विदितच आहेत. निर्यात व्यापार अधिक असेल तरच कर्जाची फेड ऋणको राष्ट्र करूं

शकते व आयात व्यापार जास्त असेल तरच धनको राष्ट्र कर्जाची फेड घेऊ शकते. धनको राष्ट्र आयात माल देशांत जास्त येऊं नये म्हणून आणखी कर्ज अगर भांडवल परदेशी देईल, त्यामुळे त्या राष्ट्राचा निर्यात व्यापार वाढेल, जास्त राहिल; व्यापारी आढावा अनुकूल राहिल; पण शेवटीं लोकां-कडून म्हणजे परराष्ट्रांतून येणारें कर्ज सांचत जाईल व शेवटीं फेड व्हाव-याची तर, आयात मालाचें प्रमाण निर्यात मालाचे प्रमाणापेक्षां जास्त होऊ-नच. ही गोष्ट टळणार नाही व ती टळावयाची म्हणजे ऋणको राष्ट्रांनें खांका वर करावयाच्या व कर्ज नाकबूल करावयाचें तेव्हांच शक्य आहे. देशांतील निर्यात व्यापार कमी होऊं नये म्हणून धनको राष्ट्र पुन्हां पुन्हां कर्ज देत राहातात, पण त्यामुळे टळणारें टळत नाही; उलट वर्षानुवर्षे सर्व व्यवहारांत व उत्पादनांत अस्वास्थ्याचें वातावरण उत्पन्न होतें.

ऋणको राष्ट्रांत क्रयशक्ति गोळा करून ती धनको राष्ट्रांत गेली म्हणजे काय परिणाम व्यापाराचे दृष्टीनें दोन्ही राष्ट्रांत होतात हें वर पाहिलें. क्रयशक्ति, धनकोराष्ट्रांत धाडावयाची म्हणजे, त्या राष्ट्राचे चलनांत घावी लागते. दोन्ही राष्ट्रांची चलनें भिन्न असलीं, म्हणजे ऋणको राष्ट्रांला आपलें चलन विकून, धनकोराष्ट्रांचें चलन घ्यावें लागतें; याचा परिणाम धनको राष्ट्राचे चलनाला मागणी जास्त; व त्यामुळे ऋणकोराष्ट्राचे चलनाचें मूल्य कमी होतें व धनकोराष्ट्राच्या चलनाचें मूल्य वाढतें. या राष्ट्रांतील चलन स्थिर असेल, मग तें सुवर्ण परिमाणामुळे असो अगर सुवर्णविनिमय परिमाणामुळे असो अगर अन्य मार्गांनीं तें झालेलें असो, तर या दोन्ही राष्ट्रांतील हुंडणाव-ळीचा दर बेफाट रीतीनें बदलणार नाही. दोन्ही राष्ट्रांतील परस्परांमधील आयात-निर्यात व्यापार ज्या प्रमाणानें असेल, त्या प्रमाणांत हा हुंडणावळीचा दर राहिल. जर ऋणको राष्ट्रांतील चलन स्थिर नसेल किंवा परिस्थितीमुळे, स्थिर ठेवण्याची संघटना कोलमडून पडली असेल, ऋणको राष्ट्रांच्या चल-नाचें मूल्य मोठ्या प्रमाणांत कमी होत जातें व त्याचे अनिष्ट परिणाम ऋणको व धनको या दोन्ही राष्ट्रांना भोगावे लागतात. चलनाचें मूल्य कमी झालें म्हणजे

ऋणको राष्ट्रांतील मजुरीवर, पदार्थांचे किंमतीवर परिणाम होतो. फेडीत पूर्वापेक्षां जास्त माल द्यावा लागतो, कर्जाचा बोजा वाढतो. उलट, धनको राष्ट्रांतील चलनाला पूर्वापेक्षां जास्त चलन ऋणको राष्ट्रार्थे मिळते म्हणजे ऋणको राष्ट्रांतील वस्तु जास्त स्वस्त मिळू लागतात. पण त्या जास्त प्रमाणांत व जास्त प्रकारच्या आयात होऊं लागल्या म्हणजे धनको राष्ट्रांतील त्या वस्तूंच्या उत्पादनावर परिणाम होऊन त्यांच्या किंमती उतरू लागतात. त्याचा परिणाम मजुरीवर होऊन, एकंदर सर्व आर्थिक व्यवहारावरही होतो.

१ पौंडास रु. १० असा दर असतांना १ पौंड देऊन म्हणजे रु. १० देऊन ज्या वस्तु हिंदुस्थानांत मिळाल्या असत्या त्यापेक्षां १ पौंडास रु. १५ दर झाल्याबरोबर जास्त मिळतील. कारण रु. १५ किंमतीच्या वस्तु मिळतील. हिंदुस्थानांतून पौंड चलनाच्या देशांत जास्त माल जाईल. १ पौंडाची फेड करण्याकरितां पूर्वी १० रुपयांच्या वस्तु द्याव्या लागत तेथे आतां रु. १५ च्या द्याव्या लागतात. तात्पर्य, हुंडणावळीचे दर बेफाट कर्मा जास्त होऊं लागून देशांतील चलन स्थिर नसेल, तर ऋणको व धनको राष्ट्रांच्या व्यापारावर कर्जफेडीच्या घडामोडीमुळे अनिष्ट परिणाम होतात. असे परिणाम होऊं नयेत म्हणून जर्मनीकडून वसूल केलेली नुकसानभरपाई जरी जर्मन चलनांत म्हणजे मार्कमध्ये वसूल केली तरी, जोंपर्यंत मार्कचें चलन स्थिर आहे, तोंपर्यंत ती एका निर्धीत ठेविली जाई व त्यांतून धनको राष्ट्रांना त्यांच्या त्यांच्या चलनांत म्हणजे पौंड, डॉलरमध्ये ती मिळे; ही डॉवेज योजना (Dawes Scheme) स्वीकारली म्हणून वर निर्दिष्ट केलेले परिणाम कांहींसे टाळतां आले.

ऋणको राष्ट्रांचें चलन स्थिर नसेल तर त्याने केलेल्या कर्जफेडीमुळे त्याचें काय नुकसान होईल तें होवो, पण धनको राष्ट्रांचा व्यापार व उद्योग यांवर परिणाम झाल्यावांचून रहात नाहीत. कर्जफेडीत माल घेण्याशिवाय गत्यंतर नाही, हें घेणें फार वेळ लांबवितां येत नाही. कर्जफेडीत येणारा आयात माल मोठ्या प्रमाणावर येऊं लागला म्हणजे त्याचा परिणाम राष्ट्रां-

तील उत्पादनावर होतो, पदार्थांच्या किंमती कमी होतात. कारण पुरवठा सारखा वाढत जातो. राष्ट्रांतील उत्पादन कमी होऊं लागतें, त्यामुळे बेकारांची संख्या वाढते, रोजगार कमी होतात. जो माल देशांत येतो तो माल तयार करणें देशांत परवडत नाही, तसेंच जो माल पूर्वी बाहेर जात असे, त्याचें गिऱ्हाईक लुटतें. त्याहीमुळे त्याचें उत्पादन कमी होतें. ऋणको व धनको देशांतलil व्यापार, उदीम, उद्योग, उत्पादन सारख्याच वस्तूंचें असले तर हे परिणाम जास्त प्रमाणावर होतील. दोन्ही देशांत त्याच वस्तु तयार होतात अगर तोच कच्चा माल तयार होतो असें असेल तर धनको राष्ट्रावरील परिणाम जास्त व्यापक व जास्त अनिष्ट होतात. ऋणको राष्ट्राचा माल कर्जफेडीत तर ध्यावा लागतो, त्याचा कापूस अगर कोळसा अगर यंत्रसामुग्री अगर दुसरा तयार माल घेणें म्हणजे धनको राष्ट्रांतील त्या त्या घंद्याला खो देण्यासारखें होतें. धनकोराष्ट्रांत होणारें उत्पादन, त्या त्या वस्तूंचें परवडणारें राहत नाही; तें कमी होत जातें; एकंदर सर्वत्र गोंधळ उत्पन्न होतो; तसेंच दोन्ही राष्ट्रांतील उत्पादनाचें स्वरूप सारखें असलें व ऋणको राष्ट्रांने तें जरी धनको राष्ट्रांत धाडलें नाही, तरी हे परिणाम चुकत नाहीत. समजा, तें जरी दुसऱ्या राष्ट्रांत धाडलें तरी त्या त्या राष्ट्रांत धनको-राष्ट्रांतील, त्या त्या वस्तूंचा व्यापार कमी होतो व शेवटीं होणारे परिणाम होतातच. धनको राष्ट्रांतील वस्तूंचे व्यापारावर वरीलप्रमाणें परिणाम झाला; पण त्याचबरोबर धनको राष्ट्रांतील त्या त्या पदार्थांची मागणी वाढली, तर हे अनिष्ट परिणाम कमी होतील; रोजगार कमी होणार नाही, बेकारी वाढणार नाही. कर्जफेडीमुळे धनको राष्ट्रांतील क्रयशक्ति वाढते, त्यामुळे जर पदार्थांची मागणी वाढली तर कांहीं अनिष्ट परिणाम टळतील. जर उत्पादन बदलतां येण्यासारखें असेल तर तें करूनही हे परिणाम टाळतां येतील. निराळा कच्चा माल उत्पन्न करून निराळा पक्का माल उत्पन्न करून, देशांतील रोजगार कायम ठेवतां येईल. धनको व ऋणको राष्ट्रांतील उत्पादन-वढण व मांडणी भिन्न असेल, म्हणजे दोन्ही राष्ट्रांतील उत्पादन होणाऱ्या

वस्तु सारख्या नसतील तर कर्जफेडीत येणाऱ्या मालानें, धनको राष्ट्राचे व्यवहारावर व उत्पादनावर अनिष्ट परिणाम होणार नाहीत. धनको इंग्लंडला कर्जफेडीत कोळसा दिला अगर यंत्रसामुग्री दिली तर भीति; उलट कापूस, चहा, तांदूळ ज्या वस्तु तेथें उत्पन्न होत नाहीत त्या दिल्या तर कांहींच नुकसान नाही, उलट फायदाच त्यापासून होतो. ज्या परिस्थितीत कर्जफेडीमुळें, धनको राष्ट्रांतील व्यापार, उद्योगधंद्यावर परिणाम होतो, ती परिस्थिति चांगली की वाईट, हें ठरवितांना कर्जफेडीचे होणारे फायदेही लक्षांत घेतले पाहिजेत. कर्जफेड होऊं लागली म्हणजे धनको राष्ट्राची क्रय-शक्ति वाढते हेंही विसरतां कामा नये. एकदम अगर थोड्या मुदतीत कर्जफेड झाली तर धनको राष्ट्राच्या आर्थिक व्यवहारावर जास्त प्रमाणांत परिणाम होतील. म्हणून हळूहळू कर्जफेड होणें, त्या दृष्टीनें जास्त चांगलें. कर्जफेडीमुळें जसा धक्का, प्रसंगी धनको राष्ट्राला बसतो, तसाच कर्जफेड बंद केल्यानें, अगर ऋणको राष्ट्रांनें देण्याचें नाकारण्यानेंही बसतो. ऋणको राष्ट्रांच्या दृष्टीनें पाहतां कर्जफेडीसाठीं निर्यात व्यापार जास्त झाल्यानें राष्ट्रांतील उत्पादन वाढतें. निर्यात व्यापार जास्त झाल्यानें आयात माल कमी होतो व जर तोच माल ऋणको राष्ट्रांत तयार होत असेल तर त्याला उत्तेजन मिळतें, त्याचें उत्पादन वाढतें. तथापि उत्पादन वाढलें तरी ऐनजिनसी कष्ट करून तयार केलेला माल, फेडीत परदेशीं जात असतो व तेवढ्या प्रमाणांत ऋणको राष्ट्राला तो बिनमोबदल्यांत घावा लागतो, त्यापासून त्या घडीला कांहींही आर्थिक फायदा होत नाही.

कर्जफेडीमुळें ऋणकोराष्ट्राचा व्यापार-उदीम वाढल्यानें फायदाच होतो, हें सर्वस्वी खरें नाही; त्याचप्रमाणें कर्जफेड घेण्यानें धनको राष्ट्रांचें त्या दृष्टीनें नुकसानच होतें हेंही सर्वस्वी खरें नाही. कर्जफेडीनें ऋणको-राष्ट्रांतील निर्यात व्यापार वाढणें अनिवार्य आहे हें निश्चित; त्यापासून फायदाच अखेरीस होईल हें अनिश्चित. त्याचप्रमाणें धनकोराष्ट्रांत कर्जफेडीमुळें, उत्पादनावर व व्यापारावर परिणाम होतात हें खरें. कर्ज-

फेडीत येणारा आयात माल कमी यावा म्हणून धनको राष्ट्रें आयात जकात बसवून तो कमी यावा असे प्रयत्न करीत असतात; पण तेवढ्याने ऋणको-राष्ट्रांच्या निर्यात व्यापारांतील वाढ कमी होत नाही; कारण अशी वाढ असल्याशिवाय कर्जफेड नाही हें उघड आहे. तसेच धनको राष्ट्राने ऋणको राष्ट्रांतील मालावर आयात जकात बसविली, तरी धनकोराष्ट्राचा आयात व्यापार कमी होत नाही. अन्य देशांतून अधिक माल येऊं लागतो, त्याच-प्रमाणें परदेशी निर्यात होणारा माल कमी होत जातो. एकट्याच ऋणको राष्ट्रांतून येणाऱ्या मालावर आयात जकात बसवून, धनको राष्ट्र कर्जफेडीमुळे होणारा प्रतिकूल व्यापारी आढावा टाळू शकत नाही. ऋणको राष्ट्रांतील माल अन्य देशांत जाईल व तेथील माल धनको राष्ट्रांत जाऊन त्या राष्ट्रांतील आयात व्यापार वाढत जाईल. धनको राष्ट्रांतून पुन्हां नवीन भांडवल परदेशी गुंतवून त्या राष्ट्राला कांहीं काळ निर्यात व्यापार वाढता ठेवतां येईल, पण हें अनंत काल चालू शकत नाही. कर्जफेड वस्तुतः व्हावयाची म्हणजे देशांत—धनको देशांत—आयात माल जास्त आल्याशिवाय शक्य नाही. व्यापार-उद्योगांतील हे परिणाम टाळावयाचे असतील तर धनको राष्ट्राने ऋणको राष्ट्रांना दिलेली कर्जे बहाल केली पाहिजेत. हें होणें शक्य नसतें; अन्न खावें तर पोट विघडतें, टाकावें तर शापतें अशीच स्थिति धनको राष्ट्राची होते. आयात जकात बसवून प्रसंगी ऋणको राष्ट्रांतील येणारा माल कमी न होतां जास्त येत जातो मग हे परिणाम आणखी तीव्र होत जातात. कर्ज फेडावयाची निकड असल्यामुळे आयात जकातीचा बोजा ऋणको राष्ट्रावर बसला म्हणजे साहजिक आणखी माल घाडून कर्ज फेडणें क्रमप्राप्त होतें. जर्मन मालावर अमेरिकेने आयात जकात बसविली, पण त्याचा परिणाम सदरहू माल तेवढ्याच कर्जफेडीत अमेरिकेंत जास्त येऊं लागला. आयात जकातीने, कर्ज रद्द झालें नाही. त्याचे फेडीने होणारे परिणाम टळले नाहीत, उलट कर्जफेडीत जास्त माल आला, ऋणको राष्ट्राला कर्जफेडीत आणखी द्यावें लागलें, हा अनुभव गेल्या वसि वर्षांत धनको राष्ट्रांना आला आहे.

गेल्या महायुद्धानंतर कर्जाचे पर्वतचे पर्वत जित राष्ट्रांवर लादण्यांत आले; त्यामुळे जित राष्ट्रे तर हलाखींत आलीच, पण जेते व सावकार राष्ट्रे चांगल्या स्थितींत राहूं शकली नाहींत. नुकसानभरपाईच्या रकमा ज्या ऐकून डोळे फिरून गेले व ह्या वसूल करणें म्हणजे स्वप्नांतच शक्य आहे असें वाटलें, त्यांपैकी कांहीं भाग दिला गेला. मोठमोठी कर्जे कीं जीं फेडणें म्हणजे मोठें दिव्य वाटलें, त्यांपैकी कांहीं भाग फेडीत येऊं लागला. युरोपमधल्या राष्ट्रांतून कर्ज गोळा होऊन तें अमेरिकेंत येऊं लागलें. वादविवाद, परिषदा, योजना वगैरे संपून संपत्तीचा ओघ सारखा अमेरिकेकडे जाऊं लागला व मागील महायुद्धाचे फायदे अमेरिका उपभोगूं लागली; पिढ्यानुपिढ्या ही स्थिति हिशोबानें राहिल ही आशा व विश्वास अमेरिकेला होता. जगांतील सोन्याचा व संपत्तीचा प्रवाह अमेरिकेकडे वळून लंकेप्रमाणें अमेरिका सुवर्णाची होण्याची वेळ येईल असें वाटूं लागलें; पण हें सर्व मायाजाळ ठरलें व १९२९ च्या नंतर सर्वत्र उल्कापात झाले. अमेरिकेंतील व्यापारधंदा मंदाईत आला ! १९२९ सालीं सट्टेबाजीमुळे आलेलें अरिष्ट अमेरिकेंत जरी उमटलें, तरी त्याचे परिणाम जगभर झाले. युरोपमधील राष्ट्रांनीं त्याचा फायदा घेऊन अमेरिकेला कर्जफेडीबाबत आंगठा दाखविला. जें १९२० सालीं सोव्हिएटनें केलें, कर्जाच्या जंजाल अरण्यांतून निसटण्याकरितां जी पाऊलवाट लेनिननें सोव्हिएटला दाखविली, त्याच मार्गानें इंग्लंडादि सर्व ऋणको राष्ट्रे गेलीं व ही पाऊलवाट आतां राबरस्ता झाला. सर्वच ऋणको राष्ट्रे कर्ज नाकबूल करण्यांत रशियाची अनुयायी झालीं. कोट्यवधि डॉलर्सचे कर्जफेडीत १ शिलिंग देऊन इंग्लंडनें तेंच वर्तन अमेरिकेचे नाबतीत केलें; व हें इंग्लंडला प्रतिष्ठितपणें व तात्त्विक भूमिकेनें करतां यावें म्हणून युद्ध-समाप्तीपासूनच इंग्लिश अर्थशास्त्र्यांनीं, युद्धकर्जापासून व नुकसानभरपाई-पासून धनको राष्ट्रांनाच नुकसान आहे, धोका आहे वगैरे सिद्धांत मांडण्यास सुरुवात केली होती. धनको राष्ट्रांना, आपली आर्थिक घडी नीट ठेवावयाची असेल, तर कर्जफेड घेणें धोक्याचें आहे, हा सदुपदेश तेव्हांपासूनच सुरू

केला होता व अमेरिकेच्या कल्याणाकरितांच इंग्लंडने कर्जफेडीत १ शिलिंग दिला हें अगदी स्पष्ट आहे ! ! इंग्लंडच्या ऋणकोर्नी हें तत्त्वज्ञान लक्षांत ठेवून अनुसरण्यासारखें आहे.

अंदाजपत्रकांची तोंडमिळवणी

सालोसाल प्रत्येक सरकार अगर शासनसंस्था आपल्या जमाखर्चाचा तक्ता घटनेप्रमाणें कायदेमंडळांत मांडीत असतें. अंदाजी जमा व अंदाजी खर्च यांचा तपशील देऊन फडणीस पुढील सालीं राष्ट्राचा व्यवहार कसा राहिल याचा नकाशा मांडीत असतो. जमा व खर्च याची तोंडमिळवणी होत असली म्हणजे तें अंदाजपत्रक चांगलें, तो व्यवहार योग्य असें समजलें जातें. पुढील सालांत होणारा खर्च अंदाजून तेवढी रकम कर अगर अन्य मार्गानें उत्पन्न करून तूट येऊं न देतां सालमजकूरचा व्यवहार जुळवून आणावयाचा यांत कौशल्य आहे. जें अंदाजपत्रक तुटीचें नाहीं व ज्यांत शिल्लक राहात नाहीं, तें तयार करणें हें ध्येय सर्वोत्कृष्ट समजलें जातें. ज्या अंदाजपत्रकांत अखेरीस जास्त शिल्लक राहते अगर जास्त तूट पडते, तें अंदाजपत्रक म्हणजे थोड्या प्रमाणांत अव्यवस्थितपणाचा कारभार असाच अर्थ होतो. जास्त शिल्लक राहिली, याचा अर्थ जनतेकडून जरूरीपेक्षां जास्त घेतलें, जास्त तूट आली म्हणजे खर्चाचा अंदाज बरोबर केला नाहीं व पुन्हां पुन्हां जनतेकडून घेणें म्हणजे जड जातें, असें समजलें जातें. कोट्यवधि रुपयांचा व्यवहार जें होतो. तें कोणी अगदी आणे, पैपर्यंत जमाखर्चाची तोंडमिळवणी अपेक्षित नाहीं. तथापि जमा व खर्च यांत असणाऱ्या तफावतीला मर्यादा असते. ती जास्त जास्त प्रमाणांत होऊं लागत असेल, तर त्याचे परिणाम अनिष्ट होतात व राष्ट्रांत अविश्वास व अस्थिरता उद्भवते.

राष्ट्राचे अंदाजपत्रकांत जमाखर्चाची तोंडमिळवणी असणें हें अनेक

दृष्टीनी इष्ट आहे. हा जमाखर्च किती मुदतीचा असावा याला उत्तर म्हणजे आजकाल सर्वत्र प्रचलित असलेली पद्धत हेंच होय. एक वर्ष ही मुदत सर्वमान्य झाली आहे. एक सालचा जमाखर्च हें प्रमाण सर्वत्र मानलें जातें. देशांतील पिकें सालोसाल येत असतात. ठराविक पिकें ठराविक ऋतूंत होतात व त्यामुळें कालगणना अंदाजपत्रकाचे बाबतींतसुद्धा वर्षाचे मापानें करणें योग्य व सोयीचें ठरतें. महिनावार अंदाजपत्रकें केलीं तर अनंत गोंधळ उत्पन्न होतील. त्याचप्रमाणें पंचवार्षिक अगर तसलीच दीर्घकालीन योजना केली तरी तसेंच होईल. महिन्या महिन्याला कर बदलत गेले, जकातीचे दर बदलत गेले तर सर्वत्र गोंधळ उडेल, व्यापार उदीम निकाली लागेल. त्याचप्रमाणें खर्चाच्या योजना व बाबी दरमहा बदलू लागल्या तर तसेंच अविश्वासानें वातावरण समाजांत उत्पन्न होईल. पुढील महिन्यांत सरकार काय गोष्टींवर खर्च करणार याचा अंदाज नसल्यामुळें उद्योगधंद्यावर, उत्पादनावर, त्याचा परिणाम होईल; म्हणून कर व खर्च या बाबतींत दीर्घकालीन दृष्टि असणें इष्ट असतें. वर्षभर कर राहणार असें असलें म्हणजे व्यक्ति आपापल्या संसाराची जुळवणूक त्या दृष्टीनें करीत असतात. मविष्यकाळाबद्दल त्यांना कांहींतरी अंदाज करतां येतो. या दृष्टीनें दीर्घकालीन प्रमाण अंदाजपत्रकाचे बाबतींत स्वीकारलें तर जास्त चांगलें होईल हें उक्ड आहे. तथापि दीर्घकाळ म्हणजे त्यालाही मर्यादा हवी. कांहीं लोकांचें मत असें आहे कीं, तेजी मंदी यांची एक खेप होण्यास जो वेळ लागतो तेवढ्या वेळाचे मानानें अंदाजपत्रकाची कालगणना असावी; पण व्यापारांतील उद्योगधंद्यांतील तेजी मंदी, इष्टे व अरिष्टे, केव्हां व कशी येतील, हें कोणी नक्की सांगूं शकत नाहीं. तेजीत झालेला फायदा संस्कारला मंदीचे काळांत उपयोगी पडावा व अशा रीतीनें या दीर्घ मुदतीच्या अंदाजपत्रकाची तोंडमिळवणी व्हावी, हें म्हणणें ठीक आहे; पण तेजी व मंदी, पंचांगातील ऋतुमानाप्रमाणें निश्चित येतील याचा भरंवसा नसतो. व्यापार तेजीत असला म्हणजे राष्ट्रांत सर्वत्र आशेचें वातावरण असतें, सर्वत्र रोजगार वाढतो व

मंदी आली म्हणजे एकदम निराशा पसरते, बेकारी वाढते. हे जे धक्के एकदम राष्ट्राला वसत असतात त्याचे परिणाम कमी करण्याकरितां, दीर्घ-कालाचीं अंदाजपत्रकें करणें हा उपाय नाही. त्याचप्रमाणें अशीं दीर्घ-कालीन अंदाजपत्रकें केलीं तर व्यक्तीचे बाबतींत पुन्हां गोंधळ उडेल. व्यक्ति करतील त्यावेळीं अंदाजाबाहेर खर्च करतील व निराश होतील त्यावेळीं त्यालाही मर्यादा राहणार नाही. एकंदरीनें विचार करतां, व विशेषतः उत्पन्नाच्या व खर्चाच्या बाबी, मोठ्या प्रमाणांत सालोसाल त्याच असतात हें लक्षांत घेतां, व्यक्तींचे व राष्ट्रांचे दृष्टीनें वार्षिक अंदाजपत्रक हेंच योग्य ठरते.

जमा व खर्चाच्या बाबी यांचा विचार करतांना कांहीं मुख्य सिद्धांत ध्यानांत ठेविले पाहिजेत. चालू उत्पन्न, मिळकत विक्री उत्पन्न, चालू खर्च मिळकती खर्च या सर्वांचा समावेश एकाच जमाखर्चांत करणें बरोबर नाही. मोठमोठ्या योजनांवरील खर्च म्हणजे ज्यापासून राष्ट्राचे मिळकतींत भर पडते व ज्यापासून राष्ट्राला सालोसाल उत्पन्न यावयाचें असतें, त्यावरील खर्च निराळा दाखविला पाहिजे. तसेंच एखादी मिळकत सरकारनें विकली तर त्याची किंमत चालू उत्पन्नांत दाखविणें चुकीचें होतें, ती निराळी दाखविली पाहिजे. समजा व्यापारांत एका व्यक्तीला दोन हजार रुपये फायदा झाला व त्याच वर्षांत त्या व्यक्तीनें आपलें एक जुनें घर विकलें व रु. ५ हजार त्याला किंमत म्हणून मिळाले; या स्थितींत त्याचें वार्षिक उत्पन्न ७ हजार रु. म्हणणें चुकीचें होईल. सरकार प्राप्तीवरील कर रु. २ हजारांवर घेईल, रु. ५ हजारांवर तो घेणार नाही. रु. ९ हजार ही प्राप्ति नाही, ती मिळकतीची किंमत आहे. उलट समजा सदरहू व्यक्तीनें रु. २ हजार उत्पन्नापैकीं, रु. १ हजार खर्चून एक प्लॉट घेतला व तो असें म्हणूं लागला कीं, १ हजारवरच प्राप्ति कर घ्यावा तर तेंही चुकीचें होईल; प्राप्ति रु. २ हजार पैकीं एक हजार त्यानें मिळकती घेण्याकरितां खर्च केले, ते कांहीं माफ होऊं शकत नाहीत, याच दृष्टीनें सरकारी जमाखर्चाकडे पाहिलें पाहिजे.

खर्चाची बाजू दोन तऱ्हांनीं अंदाजपत्रकांत दाखविली पाहिजे. एक चालू खर्च व एक मिळकती खर्च; एक चालू खर्चाचें बजेट, व एक मिळकती खर्चाचें बजेट, मांडवली खर्चाचें बजेट असें म्हटलें तरी चालेल. खर्चाखर्ची-तील हा फरक महत्वाचा आहे. मांडवली खर्च वाढला तर त्यापासून भिण्याचें कारण नाही. कारण हा खर्च पुढें सालोसाल उत्पन्न देणाऱ्या मिळकती अगर बाबी अस्तित्वांत आणीत असतो. हा खर्च कर्ज काढून केला तरी हरकत नाही, चालू कराचे उत्पन्नांतून केला तर त्याहून चांगलें. व्यक्तीनें मिळकत खरेदी करण्यांत पैसा खर्च केला म्हणजे प्राप्ति कमी होत नाही, त्याची पत वाढते. तोच न्याय राष्ट्राचे बाबतींत आहे. तसेंच जमेच्या बाजूससुद्धां दोन प्रकार दाखविले पाहिजेत. एक चालू उत्पन्नापासून जमा व एक एकदांच येणारी जमा; उ. मिळकतविक्रीपासून, करापासून अगर अन्य बाबी कीं ज्यांपासून सालोसाल उत्पन्न येतें; रेल्वेचा नफा, पोस्टापासून नफा वगैरे हें उत्पन्न चालू उत्पन्न; उलट सरकारनें मालकी जमिनी विकल्या, त्यापासून एकदांच किंमत येते, ती कांहीं चालू उत्पन्नाची बाब नाही; म्हणून हें उत्पन्न निराळ्या स्वरूपाचें; म्हणून तें निराळें जमेचे सदरांत पडलें पाहिजे. त्याचप्रमाणें शिल्लकेंतून अगर निरनिराळ्या सांचविलेच्या निर्धातून जर रकमा चालू खर्चाकरितां उचलल्या तर हें उत्पन्न कांहीं चालू उत्पन्न म्हणतां येणार नाही, त्याचें स्वरूप निराळें. उत्पन्ना-उत्पन्नाचें स्वरूप व त्यांच्यातील फरक महत्वाचा असतो तो लक्षांत ठेवला पाहिजे. नाहीतर घरविक्रीचे पैसे प्राप्ति म्हणून मानले तर विनाकारण जास्त कर द्यावा लागतो, अंशी आपत्ति व्यक्तीवर येते, तसलाच प्रकार राष्ट्राचे बाबतींत व्हावयाचा. उत्पन्न वाढतें आहे असें समजून, खर्च वाढविण्याकडे प्रवृत्ति व्हावयाची व शेवटीं गोंधळ माजावयाचा. म्हणून चालू खर्च, मांडवली खर्च, चालू उत्पन्नाची जमा, मिळकतविक्री उत्पन्नाची जमा, शिल्लकी उत्पन्नाची जमा, या सर्व गोष्टींचें यथार्थ स्वरूप समजून घेणें महत्वाचें आहे. जर अनुत्पादक कर्जांत भर पडत नसेल, तर त्या सालचें बजेट अंदाजपत्रक तोंडमिळवणीचें

आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. उत्पादक कर्जाची भर, म्हणजे मावी उत्पन्नांत भर हें विसरतां कामा नये व तेवढ्यानें तोंडमिळवणी होत नसेल तर ती गोष्ट अनिष्टच असें मानण्याचें कारण नाही.

अंदाजपत्रकें हीं वार्षिक असावीं हें अनेक दृष्टींनीं योग्य आहे. त्याच-बरोबर एकंदर सरकारी व्यवहार कसा काय आहे हें नुसतें एका सालच्या व्यवहारावरून, एका वर्षाचे अंदाजपत्रकावरून ठरविणें चुकीचें होईल. एखादे वर्षीं तूट आली म्हणजे एकदम सर्व व्यवहार अनिष्ट म्हणणें बरोबर नाही. त्याचप्रमाणें एखादे वर्षीं शिल्लक राहिली म्हणून तो योग्य हेंही म्हणणें चुकीचें. तथापि सालोसाल बजेटाची, अंदाजपत्रकांची स्थिति तूट दाखविणारी असेल तर ती स्थिति स्पृहणीय नाही. सालोसाल तूट याचा अर्थ राष्ट्रावरील देण्याचा बोजा वाढत आहे असाच होतो. खर्च केला जात आहे व खर्चाला पुरेल येवढी जमा येत नाही व दरसाल येणारी तूट, कर्ज काढून भागविली पाहिजे किंवा ती सांचत गेली तरी शेवटीं ती बोजा होतेच व कर्ज काढूनच ती भागवावी लागते. सहज कर्ज मिळालें तरी ही स्थिति योग्य ठरत नाही. म्हणून एखादे दुसरे वर्षीला बजेटाची तोंडमिळवणी जरी झाली नाही तरी बिघडत नाही. मात्र हें सालोसाल होत गेलें तर त्याचे परिणाम वाईट होतात. प्रसंगी मोठ्या खर्चाच्या योजना अमलांत आणून राष्ट्रांतील बेकारी कमी करावयाची असली म्हणजे, बजेटाची तोंडमिळवणी त्याच सालांत झाली नाही म्हणून तें अरिष्ट मानण्याचें कारण नाही. मात्र हें सालोसाल होतां कामा नये; आपद्धर्म हा नित्यधर्म होतां कामा नये. त्याचप्रमाणें अपवादात्मक अगर आपत्प्रसंगी खर्च व जमा यांतील तफावतसुद्धां कांहीं मर्यादेपलीकडे जातां कामा नये. किरकोळ तूट कोट्यवधि रुपयांचे बजेटांत २।४ सालें आली म्हणून बिघडत नाही. तथापि मोठ्या प्रमाणावर तूट एखादे सालीं येणें व ती भरून काढण्याचा प्रयत्न दुसरे सालीं योग्य प्रकारें न होणें याचा परिणाम लोकमतावर होतो. तुटीचें प्रमाण जसें मोठें राहिल, त्या प्रमाणांत लोकमतावर, त्या गोष्टींचा परिणाम

होतो. वस्तुस्थितीइतकीच, लोकांचें मत त्या वस्तुस्थितीबद्दल काय आहे, याची पण दखल घ्यावी लागते. एखाद्या बँकेची स्थिति उत्तम असून तिचे-बद्दल लोकमत गैरवाजवी झालें तर परिणाम वाईट होतात. सरकारी व्यव-हारांत लोकमताला जास्त जपलें पाहिजे. सरकारची पत म्हणजे सरकारचें राष्ट्राचें मांडवल असें म्हटलें तर चुकीचें होणार नाही. तूट येत चालली व ती भरून काढण्याकरितां कर्ज काढावें लागलें अगर सरकार मिळकती विकून ती भरून काढूं लागलें, तर तें अगदीं सरळ होईल. लोकांना सर-कार काय करतें हें समजतें. उलट सरकार जास्त चलन, अर्थात् नोटा काढून त्याच्या साहाय्यानें अगर मार्गे सांगितल्याप्रमाणें बँकेचे मार्फत कर्ज घेऊन व तें कर्ज मिळावें म्हणून बँकेला वाढलेलें चलन देऊन म्हणजे व्यव-हारांत पैसा मुबलक करून, बजेटांतील तूट सरकार भरून काढूं लागलें, तर त्यापासून प्रसंगीं वाईट परिणाम होतात. सर्वसामान्य जनतेला नवीन कर बसला नाही यामुळे बरे वाटतें, पण या घोरणाचा अवलंब मर्यादेबाहेर गेला कीं त्याचे वाईट परिणाम सर्वत्र दिसूं लागतात. तथापि कोणत्याही परि-स्थितींत बजेटांत तूट सालोसाल येत जाणें, म्हणजे राष्ट्रावरील कर्जाचे बोजांत भर पडतेच. मग तें कर्ज अगदीं सरळपणें सरकारनें काढलेलें असो अगर मध्यवर्ती बँकेला वाढलेलें चलन देऊन, तें स्वतःला मिळवून घेतलेलें असो कसेंही काढलें व तें तूट कमी करण्याकडे खर्च केलें म्हणजे एकंदर कर्जाचे बोजांत भर पडणारच. मात्र व्यवहारांत चलन वाढवून अगर वाढलेलें चलन बँकेला देऊन कर्ज मिळविणें व बजेटाची तोंडमिळवणी करणें या घोरणा-पासून धोका असतो. जर या बाबतींत योग्य नियंत्रण झालें नाही तर त्याचे परिणाम राष्ट्राला ताबडतोब भोगावे लागतात. राष्ट्रांत पैसा वाढत गेला कीं लागलीच राष्ट्रांतील चलनाचें मूल्य कमी होत जातें, पदार्थांच्या किंमती वाढत जातात; सर्वत्र अविश्वासाचें व अस्थिरतेचें वातावरण उत्पन्न होतें व शेवटीं हाहाःकार उडतो.

१९२९ सालानंतर आलेल्या जागतिक मंदीचे काळांत जगांतील

बहुतेक राष्ट्रांना आपापल्या बनेटाची तोंडमिळवणी करणे कठीण झाले. खर्च फार व जमा कमी हा अनुभव सर्वत्र येउन तुटीच्या अंदाजपत्रकांची परंपराच सुरू झाली. मंदाईमुळे पदार्थांच्या किंमती उतरल्या, त्याचा परिणाम सर्वत्र उत्पादनावर झाला, ते कमी झाले. किंमती कमी म्हणून किंमतीचे मानावर वसविलेल्या करांचे उत्पन्न कमी झाले. उत्पादन कमी झाले म्हणूनही सरकारी करांचे उत्पन्न कमी झाले. प्रमाणाने व किंमतीनेही उत्पादन उतरले त्याचा परिणाम सरकारी उत्पन्न कमी होण्यांत झाला. घद्यांत नफा नाहीसा झाला अगर कमी झाला, त्याचा परिणाम प्राप्तीचे करापासून उत्पन्न कमी झाले. वाढत्या प्रमाणाने जेथे कर घेतला जात असे तेथे तर उत्पन्न प्रमाणाने जास्त कमी झाले. करही वेळेवर मिळणे कांहीं ठिकाणी कठीण झाले. राष्ट्रांत बेकारी वाढली, लोकांची ऋयशक्ति कमी झाली, त्यांचेजवळ पदार्थ विकत घेण्याची ऐपत पूर्वीइतकी राहिली नाही; एकंदरीत असा अनुभव सर्व राष्ट्रांना आला. मंदाईचे वेळी व्याजाचा दर कमी होतो व त्यामुळे नवे कर्ज काढून जुने फेडले तर फायदेशीर होते. मात्र त्या काळांत ते फेडण्याची मुदत आली असली पाहिजे. मंदाईचे काळांत रोख्यांचे भाव, व्याजाचे दर कमी झाल्याने वाढतात, व ज्या राष्ट्रांत मिळकतीचे किंमतीवर कर आकारला जातो तेथे सरकारला थोडासा यामुळे फायदाही होतो. पण एकंदरीने विचार करतां, मंदाईत घटलेले उत्पन्न तेवढ्या एखाददुसऱ्या बाबीने भरून येत नाही व त्यामुळे बनेटाची तोंडमिळवणी करणे अवघड होते. एकीकडे उत्पन्न घटलेले असते, तर दुसरीकडे खर्च झटकन कमी करतां येण्यासारखा नसतो. सरकारी खर्चाचे बाबी-पैकी, मोठा अंश सालोसाल कायमच असतो. सरकारी, मुलकी व फौजी लोकांचे पगार, त्याचप्रमाणे संरक्षणादिक बाबींवरील खर्च, ठराविक असतो. पदार्थांच्या किंमती कमी झाल्याबरोबर सरकारी नोकरांचा पगार कमी होत नाही. विकत घ्याव्या लागणाऱ्या सामुग्रीचे खरेदीत बचत होते ही गोष्ट खरी, पण त्याचबरोबर देशांत बेकारी वाढलेली असते, त्यांना मत्ता घावा

लागतो अगर नवीन कामे काढून रोजगार घावा लागतो म्हणजे खर्च वाढलाच. खर्चाचे बाबतीत काटकसर करणे जास्त कठीण जाते. पदार्थांच्या किंमती उतरल्या म्हणजे सरकारचे उत्पन्न कमी होऊन बजेटांत तूट येण्याचा संभव नक्कीच, त्याजबरोबर पदार्थांच्या किंमती वाढल्या तर सरकारी उत्पन्न वाढून, सालअखेर तुटीऐवजी शिल्लकही राहते; म्हणूनच चलन वाढवून, व्यवहारांत पैसा वाढवून पदार्थांच्या किंमती वाढवावयाच्या व बजेटांतील तूट भरून काढावयाची याकडे प्रवृत्ति असते. ही प्रवृत्ति मर्यादित असली तर नुकसान नाही, पण जरा मर्यादेबाहेर गेली की वाईट परिणाम होतात हे वर सांगितलेच आहे. किंमतीचे मानाने कर म्हणजे किंमती वाढल्याबरोबर त्यापासून उत्पन्न वाढते, पदार्थांच्या किंमती वाढल्या म्हणजे उत्पादन वाढू लागते, त्याचा परिणाम पुन्हा जास्त उत्पन्न मिळण्यांत होतो; हे सर्व खरे, पण हे मर्यादेबाहेर झाले तर राष्ट्र आपत्तीत येते हेही तितकेच खरे आहे.

अंदाजपत्रकांत तूट आली म्हणजे ती भरून काढणे व शक्यतितक्या लवकर भरून काढणे हे एकंदरीत श्रेयस्कर असते. सालोसाल ती तशीच येऊ देणे अगर ती प्रमाणाबाहेर येऊ देणे हे कोणत्याही दृष्टीने हितावह नाही. बजेट तोंडमिळवणीचे व्हावे अगर येणारी तूट शक्यतितकी कमी व मर्यादित असावी या दृष्टीने जे प्रयत्न घातांपर्यंत अनेक राष्ट्रांनी केले, ते साधारणपणे दोन प्रकारचे होते. एक प्रकार मंदाईमुळे पदार्थांच्या किंमती कमी झाल्या व पुढे आणखी होत जाणार हे समजून सर्वच व्यवहार आंखडता घ्यावयाचा, खर्चात काटकसर करून व उत्पन्न वाढवून बजेटाची तोंडमिळवणी करावयाची, हा झाला. दुसरा प्रकार म्हणजे खर्चात काटकसर न करता, तूट जरी भरून न निघाली तरी, कांहीं दिवस चालेल असे समजून, व्यापार व उद्योग यांस उत्तेजन घ्यावयाचे व व्यापार वाढला, उद्योगधंदे विस्तारून लागले म्हणजे आपोआपच उत्पन्न वाढते व शेवटी बजेटाची तोंडमिळवणी होते. पहिल्या प्रकारांत तूट भरून काढण्याचा मार्ग अगदी

सरळ दिसतो. खर्च कमी करून उत्पन्न वाढवून जमाखर्चाची तोंडमिळवणी करणे हें अगदी बाळबोध धोरण ठरलेलें आहे. या धोरणाप्रमाणें बहुतेक राष्ट्रे वागली व वागतातही. तथापि, ह्या धोरणाचा परिणाम पदार्थांच्या किंमती स्थिर होण्यांत होतोच असें नाहीं. पदार्थांच्या किंमती, या सरकारी धोरणानें आणखी कमी होत जातात. खर्च कमी करावयाचा म्हणजे सरकारी नोकरांचे पगारांत काट करावा लागतो, त्याचप्रमाणें जनतेच्या सुखसोयी कमी कराव्या लागतात. शिक्षण, आरोग्य, वृद्धपणीचे भत्ते, प्रसंगी पेन्शनी, यांवरही काटकसरीची कात्री फिरते. जनतेच्या भावी काळच्या अपेक्षा करपून जातात. आयुष्याला, व्यक्तिविषयक व सामाजिक, आलेले स्थैर्य व निभ्रांतपणा कमी होतो. कित्येक ठिकाणी पदार्थांचे भावांवर नियंत्रण घातलें जातें. त्यानें चांगले परिणाम होतातच असें नाहीं. व्याजाचे दर कमी झालेले असतात, त्याचा फायदा घेऊन सरकार नवे कर्ज कमी दरानें काढून, जुनी जास्त व्याजाची फेडीत असतें. खास कायदे करून, मुदती भरोत न भरोत, हीं कर्जे फेडण्यांत येतात, त्याचा परिणाम देशांतील अनेक लोकांवर अनिष्ट होतो. खाजगी सावकारांचें, किंमती उतरल्यामुळें फावतें, पण पुढें कुळेंही नादार होऊं लागतात. किंमती उतरूं लागल्यामुळें, उत्पादनावरही अनिष्ट परिणाम होतो. तात्पर्य, या व्यवहार आंखडता करणाऱ्या धोरणानें सरकारी बजेटाची तोंडमिळवणी झाली, तरी व्यक्तींच्या खाजगी बजेटांची अवस्था केविलवाणी होते. त्यांचें उत्पन्न कमीच होतें; व त्यांनाही खर्च कमी करतांना अवघड पडतें. मात्र त्यांचेजवळ उत्पन्न वाढविण्याचा मार्ग नसतो. सरकारनें उत्पन्न वाढविलें म्हणजे त्यांचाच खर्च वाढला, हें जास्त होत गेलें म्हणजे लोकक्षोभ अनावर होतो व त्यांतून राज्यक्रांतीही प्रसवते. जर्मनीत हा अनुभव आला ! या संकुचित व्यवहाराचे धोरणानें जर्मनीतील लोकशाहीचा बळी घेतला. अन्य देशांत क्रांति जरी झाली नाहीं तरी लोकक्षोभ व अस्वस्थता मोठ्या प्रमाणांत दिसून आली.

कांहीं देशांतील सरकारांनी नुसत्या चालू खर्चातच काटकसर केली;

एवढेच नव्हे तर ज्या योजना उत्पादक स्वरूपाच्या होत्या त्यांतही काटकसर केली, त्या बंद केल्या. पीक राखण्याकरितां पुढें पैसा मिळणार नाही म्हणून पीकच लावावयाचें नाही, असला मूर्खपणा यांत झाला. त्याचे परिणाम अनिष्ट झाले. खर्चाखर्चातील महत्त्व ओळखून वर्तन झालें नाहीं. बजेटाची तोंडमिळवणी करण्याकरितां कोठें काटकसर करावी हें नीट आकलन न करतां भावी उत्पन्नावरच कात्री फिरविण्यांत आली. त्याचप्रमाणें व्यापार व उद्योगधंदे वाढविण्याकडे लक्ष देण्याऐवजीं त्यांतही मालक आंखडतें वेऊं लागले. नवा धंदा नाही, जुना वाढवावयाचा नाही, उलट त्यांतच कमी करावयाचें असें धोरण खासगी व्यवहारांतसुद्धां होऊं लागलें. व्यापारधंद्यांतील मंदाई या धोरणानें आणखी तीव्र झाली. राष्ट्रांतील देवघेवीचे व्यवहार संरुयेनें व प्रमाणानेही कमी झाले. याचा परिणाम राष्ट्रांतील पैसा जो खेळता रहावयास पाहिजे, सारखा फिरता पाहिजे, तो मंदगति झाला. या सर्वांचा परिणाम पुन्हां पदार्थांच्या किंमती कमी होण्यांत झाला. बेकारी वाढली, उत्पादन आणखी कमी झालें व पुन्हां सरकारी उत्पन्न घटत गेलें. सरकारी धोरणानें लोकांजवळील ऋयशक्ति कमी झाली, त्यामुळें उत्पादन कमी झालें व पुन्हां त्यामुळें सरकारी उत्पन्न कमी झालें. चिखलांत अर्धवट हालचाल केली म्हणजे सुटका न होतां आणखी खालीं रुतलें जातें हा अनुभव आलां.

वर संकुचित धोरणाचे व्यवहार आंखडून घेण्याच्या धोरणाचे परिणाम काय झाले, हें थोडक्यांत दाखविलें आहे. दुसऱ्या प्रकारें म्हणजे व्यवहार आंखडता न घेतां, राष्ट्रांतील उद्योगधंद्यांना उत्तेजन देऊन पदार्थांच्या किंमती वाढवून, बजेटाची तोंडमिळवणी करणें, हें वर्तन कांहीं थोड्या राष्ट्रांनीं केलें. या धोरणांत उत्पादक खर्चाच्या योजना, कमी करावयाच्या नाहीत अगर बंद करावयाच्या नाहीत तर आणखी वाढवावयाच्या; त्याचप्रमाणें चालू खर्चांत काटकसर न करतां, जमल्यास त्यांतही वाढ करावयाची, या गोष्टींचा समावेश होतो. राष्ट्रांत काटकसर करून, व्यक्तींचे आयुष्यांत गोंधळ माजविण्या-

ऐवजी, पदार्थांच्या कमी झालेल्या किंमती सावरण्याकरितां व त्या हळुहळू योग्य मर्यादेपर्यंत वाढविण्याकरितां जरूर त्या प्रमाणांत योग्य नियंत्रणाखाली पैसा व्यवहारांत खेळता करावयाचा व एकंदरीने व्यापार व उद्योगधंदे यांना उत्तेजन देऊन, त्यांचा व्याप व विस्तार वाढेल असे धोरण ठेवावयाचें हें सूत्र मुख्य असतें. यामुळे बजेटांतील तूट अगदी त्याच वर्षीं जरी भरून निघाली नाही, तरी वाढत्या उत्पादनामुळे व किंमती सावरल्यामुळे, भीतीचें वातावरण नष्ट होतें व थोड्याच अवकाशांत प्रत्यक्ष तोंडमिळवणी करण्याची संधि पण प्राप्त होते.

या दोन धोरणांत कोणतें स्वीकारलें असतां योग्य होईल हें जाणणें अवश्य आहे. संकोचन का विकसन, व्यवहार आंखडता घेऊन कां त्याचा विस्तार करून राष्ट्रांतील बजेटाची तोंडमिळवणी करावयाची, हा प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचा आहे. मंदाई आली म्हणजेच हा प्रश्न उपस्थित होतो. मंदाई येते याचा अर्थ ठिकठिकाणीं उत्पादनाला लागणारा खर्च, त्याचे येणारे किंमती-पेक्षां जास्त होत आहे, असाच असतो. योजक, दोन रीतीने ही आपत्ति टाळू शकतो. एक उत्पादनखर्च कमी करून अगर दुसरें, उत्पादनाची किंमत वाढवून. दोन्ही प्रकार सामान्यतः ठीक दिसतात. तीच गोष्ट राष्ट्रां-तील सरकारी व्यवहारास लागू आहे. खर्च कमी करून तोंडमिळवणी करणें अगर किंमती वाढवून सरकारी उत्पन्न वाढविणें, संकोचन अगर विकसन हीं दोन्ही धोरणें बरबर ठीक व सारखीच दिसतात. परंतु प्रत्यक्ष राष्ट्रांतील परिस्थितीचे दृष्टीने विचार करतां व विशेषतः जनतेचें हित, जास्तीत जास्त सामाजिक हित, सरकारने आपल्या व्यवहारानें साधलें पाहिजे ही सर्वमान्य झालेली विचारसरणी लक्षांत घेतां, विकसनाचें धोरण स्वीकारणेंच जास्त बरें. या धोरणामुळे व्यक्तीचे आयुष्यांतील गोष्टींवर अनिष्ट परिणाम होत नाहींत, लोकशोभ होत नाहीं; शिवाय या धोरणामुळे मंदाईचें वातावरण नष्ट करण्याचें विधायक काम पण साधतें. अडचणी दोन्ही धोरणांत आहेत, पण विकसनाचे धोरणांत कमी व त्यांचें स्वरूपही कमी

तीव्र हें विसरतां कामा नये. राष्ट्रांत तेजीमंदीचे प्रसंग न येतां, समाज-जीवन संथपणें, प्रशस्तपणें, योजनापूर्ण चालावें म्हणून जगांत अनेक प्रकारें प्रयत्न होत आहेत. या दृष्टीनें नवीन नवीन दृष्टिकोणानें विचारवंत लोक याकडे पाहत आहेत. कांहीं ठिकाणीं या दृष्टीनें प्रयत्नही चालू आहेत. कोठेंही आलेखा अनुभव व उपलब्ध झालेले ज्ञान हें केव्हांही जगाचा वारसा, जगाची संपत्ति असते व त्याचा उपयोग करण्याचा सर्वांनाच हक्क आहे. अनुभव जसा मिळत जाईल त्या मानानें येथपर्यंत चर्चितेच्या प्रश्नावरही त्याचा परिणाम होईल हें उघड आहे.

संयुक्त राज्यव्यवस्थेतील फडनिशी

राष्ट्रांतील शासनसंस्थेच्या घटनेचा परिणाम राष्ट्रांतील जीवनावर होतो हें सांगण्याची आवश्यकता नाही. शासनसंस्था लोकशाही स्वरूपाची आहे का एकतंत्री आहे ही गोष्ट महत्त्वाची असते. सरकारावर कोणत्या वर्गाचें वजन आहे हें समजणें जरूर असते. लोकशाही पद्धतींत सामान्यतः बहुजन-समाजाच्या तर्फे निवडून गेलेले प्रतिनिधि बहुजनसमाजाचें हित डोळ्यांपुढें ठेवून वागतात. या पद्धतींत सरकारची करण्याजना अगर स्वर्चाचें धोरण बहुजनसमाजाचे हिताचे दृष्टीनें आंलण्यांत येईल. शासनसंस्थांचे जसे या दृष्टीनें भेद कल्पितां येतात व असतात त्याचप्रमाणें राष्ट्रांतील मुख्य शासन-संस्था प्रादेशिक दृष्टीनें एकटी व एकमुखी असू शकेल अगर संयुक्त स्वरूपाचीही असू शकेल. इंग्लंड हें एक राष्ट्र आहे व तेथील सरकार एकमुखी स्वरूपाचें आहे. अमेरिकेतील संयुक्तसंस्थानें हें एक राष्ट्र खरें, पण तें संयुक्त स्वरूपाचें आहे. निरनिराळ्या प्रदेशांतील स्वतंत्र संस्थानांनीं, अगर राज्य-सत्तांनीं करार करून, अगर घटनेनुसार कांहीं बाबतींत सारखें व समान धोरण ठेवावयाचें व तें धोरण अमलांत आणण्याकरितां, एक मध्यवर्ति शासनसंस्था अगर राज्यसत्ता निर्माण करावयाची व तिचें अधिराज्य व

अधिकार मानावयाचा, असें स्वरूप संयुक्त राज्यव्यवस्थेचें असतें. मध्यवर्ति व घटक या दोन शासनांत, सत्ता विभागली जाते. जगांतील ज्या राष्ट्रांत संयुक्त राज्यव्यवस्था आहे, त्यांचे बाबतींत क्वचित् अपवाद सोडून दिल्यास, ही सत्ताविभागणी, करारानें, घटनेनें झालेली आहे. परिस्थितीमुळें लहान लहान संस्थानें, अगर राज्ये एकत्र आलीं व त्यांनीं सामुदायिक संरक्षणाकरितां, मध्यवर्तिशासन मध्यवर्तिराजसत्ता स्थापिली व त्या वेळेचे कल्पनेप्रमाणें कांहीं अधिकार घटकांनीं राखून ठेवले, कांहीं मध्यवर्ति व मुख्य शासनसंस्थेला दिले. सर्व संयुक्त राज्यव्यवस्थेंतील सत्ताविभागणीमध्ये कांटेकोर सूत्रबद्धता अगर नियमबद्धता आहे असें नाही. त्या त्या राष्ट्रांतील इतिहास, परंपरा, राजकीय प्रवृत्ति व तात्कालिक नड या सर्वांचा परिणाम या विभागणींत झालेला दिसतो. मुख्य सरकारचे हातीं जास्त सत्ता गेल्यास व जास्त पैसा गेल्यास तें स्वातंत्र्याला बाधक होईल या कल्पनेचा पगडा अमेरिकेच्या संस्थानांवर जास्त होता. त्यामुळें अगदीं जरूर व जुजबी अधिकार, सुरुवातीला तेथील संयुक्त राजसत्तेला, घटक संस्थानांनीं दिले.

अमेरिकेंतील संयुक्त राज्यव्यवस्था ही सर्वांत त्या दृष्टीनें जुनी घटना आहे. १७८७ च्या घटनेच्या ७ व्या कलमाप्रमाणें काँग्रेसला म्हणजे संयुक्त राज्यव्यवस्थेच्या कायदेमंडळाला, संरक्षण व सार्वजनिक हिताकरितां कर बसविण्याचा अधिकार दिला आहे. मात्र, कर सर्व घटक संस्थानांतून सारखा बसविला पाहिजे. त्याचप्रमाणें कर्ज काढण्याचा अधिकार दिला आहे. चलनाची व्यवस्था परकीयांना नागरिकत्व देण्याबाबतचे कायदे, वजनमापासंबंधी व्यवस्था, टपालाबाबत व्यवस्था, लष्कराची व्यवस्था, अंतर्गत शांतता व सुव्यवस्था, युद्ध पुकारण्याचा अधिकार, मुख्य कोर्टाचे हुकमतीखालील कोर्टे काढण्याचा अधिकार वगैरे बाबी संयुक्तसत्तेकडे दिल्या आहेत. गेल्या १५० वर्षांत, घटनेत जे फेरफार झाले, त्यांनीं संयुक्तसत्तेच्या अधिकारांत भरच पडली आहे. अमेरिकेंत वसाहतीसाठीं येणाऱ्यांवर नियंत्रण ठेवण्याचा हक्क पूर्वी घटकांकडे होता; आतां त्या बाबतींत संयुक्तसत्ता नियमन करते. पूर्वी

प्रत्यक्ष कर वसविण्याचा अधिकार संयुक्तसत्तेला नव्हता. वाढत्या व्यापारा-मुळे हे बंधन अडचणीचे होऊं लागलें व शेवटीं १९१३ सालीं घटनेत दुरुस्ती होऊन, प्राप्तिकरासारखे प्रत्यक्ष कर वसविण्याचा अधिकार संयुक्तसत्तेला मिळाला. अजून प्रत्यक्ष मिळकतकर मात्र घटक संस्थानेच वसवू शकतात. जे अधिकार घटनेनें संयुक्तसत्तेला स्पष्टपणें दिले नाहीत अगर जे अधिकार घटनेनें घटक संस्थानांना दिले नाहीत, असें स्पष्ट म्हटलें नाही ते सर्व घटक संस्थानांना आहेत, असा उल्लेख १७९१ च्या दुरुस्तीनें घटनेत करण्यांत आला आहे. जी सत्ता संयुक्तसत्तेला, मध्यवर्ती शासनाला दिली असेल, ती वगळून शेषसत्तेचा अधिकार घटकांना आहे ही गोष्ट अमेरिकेच्या घटनेत स्पष्ट आहे. स्वित्सरलंडमधील घटना संयुक्त स्वरूपाची आहे. १८७४ सालच्या घटनेप्रमाणें जेवढ्या बाबी किमानपक्षीं सामुदायिक स्वरूपाच्या आहेत तेवढ्याच संयुक्तसत्तेला दिल्या आहेत. घटकांचें महत्त्व कायम ठेवण्याची प्रवृत्ति, किंबहुना दक्षता स्पष्ट आहे. युद्ध पुकारणें, तह करणें, व्यापारी तडजोडी अगर करारनामे करणें वगैरे बाबी संयुक्त सत्तेच्या अधिकारांत येतात. अपवाद प्रसंगीं घटकांना परराष्ट्रांशीं स्वतंत्रपणें करार करण्याचा, तह करण्याचा अधिकार राखून ठेवला आहे. मात्र हा तहनामा अगर करार, संयुक्त राज्यव्यवस्थेला विरोधी नसावा व अन्य घटकांच्या हिताला त्यामुळें बाध येतां कामा नये. त्याचप्रमाणें घटक आपापसांत करारमदार करूं शकतात, मात्र त्यामुळें संयुक्त राज्यव्यवस्थेत अगर करारांत सामील नसणाऱ्या घटकांना, त्यापासून धोका असतां कामा नये; अगर त्यांच्या हिताशीं, सदरहू करार विरोधक असतां कामा नये. संरक्षणाची बाब संयुक्तसत्तेच्या अधिकारांतील आहे. तथापि, प्रत्येक कॅन्टन (घटक भाग) ३ शेंपर्यंत सैन्य ठेवूं शकतें. फेडरल विश्वविद्यालय, टपाल, तारायंत्राची व्यवस्था, रेल्वेसंबंधीचे नियमन, चलन, जकात वगैरे बाबी पण संयुक्तसत्तेच्या अधिकारांतील आहेत. त्याचप्रमाणें प्रकाशनाचे हक्काबाबत कायदे करणें, नादारीबाबत कायदे करणें वगैरे गोष्टी पण संयुक्तसत्तेच्या

क्षेत्रांत येतात. घटनेचे कलम ४२ प्रमाणे, (१) संयुक्तसत्तेच्या मिळकती-पासूनचे उत्पन्न (२) संयुक्तसत्तेने बसविलेल्या जकातीचे उत्पन्न (३) तार व टपालखात्याचे उत्पन्न (४) लष्करी नोकरीचे माफीबद्दल द्याव्या लागणाऱ्या कराचा निम्मा हिस्सा (५) कॅन्टनांकडून (घटकांकडून) सालोसाल मिळणारी मदत, या उत्पन्नाच्या बाबी संयुक्तसत्तेला नेमून दिल्या आहेत. प्रत्यक्ष कर बसविण्याचा अधिकार संयुक्तसत्तेला नाही.

महायुद्धानंतर जर्मनीत जी घटना अमलांत आली त्या विमायर (Weimer) घटनेत संयुक्तसत्तेला जास्त महत्त्व दिले आहे. महायुद्धापूर्वीच्या घटनेत संयुक्तराज्यसत्तेला महत्त्व कमी व घटक संस्थानांना जास्त, अशी स्थिति होती. युद्धोत्तर घटनेप्रमाणे, खालील बाबी सर्वस्वी संयुक्तसत्तेच्या अधिकारांत येतात. परराष्ट्रीय वसाहतीसंबंधी सर्व व्यवहार, परदेशी नागरिक जाणे अगर परदेशांतील नागरिकांना जर्मनीत येऊं देणे यासंबंधी, गुन्हेगारांना परसत्तेचे हवाली करणे अगर त्यापासून ते ताब्यांत घेणे, संरक्षण, चलन, जकात, अंतर्गत व्यापाराचे नियमन, तार, टपाल, टेलिफोन, देशांतील सार्वजनिक शांतता व व्यवस्थेबाबत जेथे सामुदायिक रीत्या सारखे नियम अगर कानून करणे अवश्य आहे त्या बाबतींतील सर्व अधिकार संयुक्तराज्यसत्तेला आहेतच, पण जेथे अशा सारखेपणाची जरूर नसेल, तेथेमुद्धां, कायदे करण्याचा अधिकार आहे. राज्यकारभाराच्या कांहीं बाबी सर्वस्वी घटकांचे क्षेत्रांत येतात. तथापि, त्या सर्व बाबतींत गमकस्वरूपी अगर नमुनास्वरूपी कायदा (Normative Law) करण्याचा अधिकार संयुक्तसत्तेला आहे. शिक्षण, ग्रंथालये, धर्मविषयक बाबी, सरकारी अधिकाऱ्यांचे वर्तनाविषयक, जमीनविषयक वगैरे बाबतीत घटक संस्थाने पूर्ण मुख्यत्वार आहेत, पण सर्वांना मार्गदर्शक होईल असा कायदा करून संयुक्तसत्ता, घटक संस्थानांना मदत करू शकते. दिवाणी व फौजदारी कायदा, बेकारीसंबंधी, अनाथांना देण्याचे मदतीबाबत, वर्तमानपत्राचे बाबतीत, बालसंरक्षण व संगोपन, मजुरांसंबंधी, विमा, सरकारने हाती घ्यावयाचे उत्पादनाबाबत, व्यापार,

वजनमापासंबंधी, करमणुकीसंबंधी, रेल्वे, खुष्कीची अन्य वाहतूक, मासे-मारीबाबत वगैरे वीस बाबी, कलम ७ मध्ये नमूद केल्या आहेत; त्यांचे-संबंधी कायदे करण्याचा अधिकार संयुक्तसत्तेला व घटक संस्थानांना दोघा-नाही आहे. मात्र दोन्ही सत्तांनी केलेल्या कायद्यांत अगर नियमांत विरोध असेल तर संयुक्तसत्तेचा कायदा अगर नियम हा प्रभावी व घटकाचा कायदा व नियम त्यापुढे रद्द ठरतो. ही व्यवस्था घटनेचे कलम १३ मध्ये आहे. उत्पन्नाचे बाबतीत कलम ८ खालीलप्रमाणे आहे. कर अगर उत्प-न्नाच्या अन्य बाबी जर संयुक्तसत्तेच्या अधिकाराच्या अंमलबजावणीसाठी पूर्णपणे अगर अंशतः घेणे जरूर असेल तर, त्या घेण्याबाबत कायदे करण्याचा अधिकार संयुक्तसत्तेला आहे. मात्र हा अधिकार बजावितांना घटकसंस्थानांचे नुकसान होणार नाही अगर त्यांच्या सामर्थ्याला धक्का पोहोचणार नाही, एवढी खबरदारी घेण्यांत आली पाहिजे. त्याचप्रमाणे कलम ८७प्रमाणे फक्त उत्पादक स्वरूपाचे कर्ज काढतां येते व तेही तसाच जरूरीचा प्रसंग आला तर; मात्र हे कर्ज संयुक्तसत्ता काढू शकते किंवा घटकांनी काढणे झाल्यास, त्या कर्जाची जामीनकी, संयुक्तसत्तेने घेतली पाहिजे.

ब्रिटिश साम्राज्यातील, कॅनडा, दक्षिण आफ्रिका व आस्ट्रेलिया या वसाहतीतील राज्यव्यवस्था संयुक्तस्वरूपाच्या आहेत. सत्ताविभागणांचे दृष्टीने विचार करतां यांच्या बाबतीत अनेक फरक नजरेस येतात. कॅनडाची घटना १८६७ मध्ये अमलांत आली. या घटनेप्रमाणे खालील बाबी संयुक्तराज्य-व्यवस्थेच्या क्षेत्रांत येतात. "कॅनडांत मुराज्य, शांतता व सुव्यवस्था राहावी" म्हणून खालील बाबीसंबंधी कायदे करण्याचा अधिकार संयुक्त-सत्तेला आहे. (१) राष्ट्रीय कर्ज व मिळकत (२) व्यापार व उद्योगधंदे यांचे नियमन (३) कर वसविणे (४) कर्ज काढणे (५) टपालाची व्यवस्था (६) खानेसुमारी व देशांतील व्यवहारांचे बाबतीतील माहितीवजा आंकडे गोळा करणे (७) संरक्षण व तत्संबंधी सर्व प्रश्न. (८) संयुक्तसत्तेच्या क्षेत्रातील अधिकाऱ्यांचे वेतन. (९) समुद्रांतील खुणा. (१०) जहाजांची वाहतूक.

(११) रोगप्रतिबंधक उपाय (१२) मासेमारी (१३) आंतरराष्ट्रीय व अंतर्गत जलमार्गाची वाहतूक (१४) चलन, नाणें यांची व्यवस्था (१५) बँका कागदी चलनाबाबत (१६) सेविंग बँकांबाबत (१७) वजनमापें (१८) हुंड्या व वचनचिठ्या (१९) व्याज (२०) कायदेशीर चलनफेडीची पर्यादा (२१) नादारी (२२) पेटन्ट (२३) प्रकाशनाचे मालकीहक्क (२४) मूळ रहिवासी इंडियन (२५) नागरिक हक्क परदेशस्थांना देण्याबाबत (२६) लग्न व घटस्फोट (२७) फौजदारी कायदा (२८) तुरुंग (२९) वरील स्वरूपाच्या अन्य बाबी. घटक प्रांतांना खालील बाबींत अधिकार दिले आहेत— १. प्रांतिक घटनेंत फेर करणें. २. प्रांताचे खर्चाकरितां प्रत्यक्ष कर. ३. प्रांतिक सरकारचे पतीवर कर्ज काढणें. ४. प्रांतिक सरकारचे अधिकाऱ्यांचा पगार. ५. सार्वजनिक जमिनीची व्यवस्था. ६. दवाखाने, अनाथालये, दानधर्माच्या संस्थांबाबत. ७. प्रांतिक तुरुंग. ८. उत्पन्नाकरितां व्यापाऱ्यांना द्यावे लागणारे परवाने. ९. स्थानिक स्वरूपाचीं कामें व उत्पादन. १०. प्रांतिक स्वरूपाच्या कंपन्यांबाबत नोंद करण्याचा अधिकार. ११. लग्नांतील धर्मविधीसंबंधी. १२. मिळकतीसंबंधी व दिवाणी कायद्याबाबत. १३. न्यायखातें. १४. प्रांतिक कायदे मोडणारास शासन.

कॉमनवेल्थ ऑफ आस्ट्रेलियाची स्थापना सन १९०० मध्ये झाली. सदरहू घटनेंत खालीलप्रमाणें अधिकारविभागणी संयुक्तराज्यव्यवस्था व घटकप्रांत यांत केलेली आहे. 'शांतता, सुराज्य व सुव्यवस्था रहावी', म्हणून खालील बाबतींत कायदे करण्याचा अधिकार संयुक्त राजसत्तेला दिला आहे. (१) व्यापार व उदीम. (२) कर. (३) उद्योगधंद्यांना मदत. (४) कर्ज काढणें. (५) टपालाची सोय. (६) संरक्षण. (६) समुद्रकिनाऱ्यालगत असणाऱ्या दीपगृहांबाबत. (८) रोगप्रतिबंधक. (९) हवापाणी खात्याबाबत. (१०) मासेमारी. (११) खानेसुमारी व आंकडे यांची माहिती गोळा करणें. (१२) बँकांबाबत (१३) चलन, नाणी व नोटा, कायदेशीर फेडीबाबत. (१४) विमा. (१५) वजन, मापें. (१६) हुंड्या वचनचिठ्यांबाबत.

(१७) नादारी. (१८) पेटंट व प्रकाशन हक्क. (१९) परस्थांना नागरिक हक्क देण्याबाबत. (२०) परकी कंपन्या. (२१) लग्न. (२२) घटस्फोट व मुल्ले. (२३) अनाथ, अपंग व वृद्ध यांची सोय. (२४) कोर्टाचे हुकुमनामे बजावणीबाबत. (२५) घटक प्रांताचे कायद्यास मान्यता देणे व प्रांतिक कोर्टाचे हुकुमनाम्याचे बजावणीबाबत (२६) देशांतर व देशांत प्रवेश करण्याबाबत (२७) परस्थ लोकांबद्दल खास कायदे (२८) गुन्हेगारांचे प्रवेशाबाबत (२९) परराष्ट्रीय व्यवहाराबाबत (३०) पॅसिफिक सागरांतील बेटाबाबत (३१) मिळकती सरकारी कायद्याने घेणे (३२) सैन्याकरिता रेल्वेचे नियंत्रण (३३) रेल्वे खरेदी करणे (३४) रेल्वेमार्ग तयार करणे (३५) तडजोड व लवाद मंडळे नेमण्याबाबत (३६) संक्रमण कालांतील घटनेप्रमाणे करावयाच्या गोष्टीबाबत (३७) घटक प्रांतांतील सत्तेकडून विचारलेल्या प्रश्नांबाबत (३८) ब्रिटिश पार्लमेंटचे अधिकारांत असलेल्या बाबींबद्दल (३९) वरील गोष्टींशी संबंध येत असलेल्या अन्य बाबी. घटक संस्थानाबाबत घटनेचे कलम १०७ खालीलप्रमाणे आहे. घटक संस्थानच्या पार्लमेंटला अगर कायदेमंडळाला, जे अधिकार संयुक्तराज्यसत्ता अमलांत येण्यापूर्वी होते, त्यांपैकी घटनेने संयुक्तराज्यसत्तेला सर्वस्वी व संपूर्णपणे जे अधिकार दिले असतील ते सोडून व त्याचप्रमाणे जे अधिकार सदरहू घटनेप्रमाणे, प्रांतिक अगर घटक संस्थानांच्या अधिकारांतून काढून घेतले असतील ते सोडून बाकीचे सर्व अधिकार घटक संस्थानांना राहतील; त्याचप्रमाणे संयुक्तराज्य व्यवस्थेत प्रवेश करूं इच्छिणाऱ्या नव्या घटकाचे बाबतीत, हीच व्यवस्था राहिल. घटनेचे कलम १०९ प्रमाणे संयुक्तराज्यसत्तेचा कायदा हा प्रभावी व सदरहू कायद्याविरुद्ध व विसंगत, जर घटक संस्थानांचा कायदा असेल, तर जितका तो विसंगत असेल, त्यापुरता घटक संस्थानाचा कायदा रद्दबातल मानण्यांत येतो.

दक्षिण आफ्रिकेतील संयुक्तराज्यव्यवस्था १९०९ चे घटनेप्रमाणे अमलांत आली. सदरहू घटनेचे कलम ५९ प्रमाणे खालील अधिकार संयुक्त-

सत्तेला मिळाले आहेत. संयुक्तसत्तेच्या कायदेमंडळाला शांतता, सुव्यवस्था व सुराज्य यांबाबत कायदे करण्यास संपूर्ण व सर्व हक्क आहेत. अधिकारांच्या बाबींची यादी अशी दिली नाही; मात्र कलम ८६ प्रमाणे प्रांतिक अगर घटक संस्थानांचा कोणताही कायदा जोपर्यंत व ज्या प्रमाणांत संयुक्तसत्तेच्या कायद्याला विरोधक अगर विसंगत नाही तोपर्यंत व त्या प्रमाणांत त्याची अंमलबजावणी कायदेशीर मानली जाईल. कलम ८६ प्रमाणे घटक संस्थानांना खालील अधिकार आहेत. (१) प्रांतांत प्रत्यक्ष कर बसविण्याबाबत (२) गव्हर्नर जनरलचे समतीने प्रांताच्या पतीवर कर्ज काढणे (३) प्राथमिक शिक्षणविषयक (४) शेतीविषयक (५) दवाखाने व दानघर्माच्या संस्था (६) स्थानिक संस्था, म्युनिसिपालिट्या वगैरे (७) स्थानिक स्वरूपार्ची कामे (८) रस्ते व पूल (९) कोंडवाडे व बाजारहाटसंबंधी (१०) मासेमारी व शिकारीबाबत (११) प्रांतिक कायदे मोडणारास शासन (१२) अन्य स्थानिक बाबी (१३) संयुक्त राज्यसत्तेने सोपविलेले अधिकार.

येथपर्यंत अनेक संयुक्त राज्यव्यवस्थांत, अधिकारविभागणी कशी केली आहे हें पाहिलें. हिंदुस्थानांतील अधिकारविभागणीबाबत मागाहून विचार करावयाचा आहे. वर वर्णन केलेल्या अधिकारविभागणींत काय गोष्टी प्रामुख्याने दिसून येतात हें पाहणे योग्य होईल. परिस्थिति व परंपरेचा परिणाम, एका ठिकाणी घटकांचें महत्त्व कायम ठेवण्यांत तर दुसरीकडे संयुक्तसत्तेचा अधिकार व महत्त्व वाढविण्यांत दिसून येतो. कांहीं ठिकाणी स्पष्टपणे दिलेले अधिकारच फक्त संयुक्तसत्तेला असून, शेष अधिकार घटकांना आहेत; तर दुसरीकडे सर्व हक्क मुख्य व मध्यवर्ति राज्यसत्तेला असून ठराविक अधिकार प्रांतांना अगर घटकांना दिले आहेत. संयुक्तसत्तेचा कायदा व घटकसत्तेचा कायदा यांत विरोध आल्यास संयुक्तसत्तेचा कायदा हा सर्वत्र प्रभावी मानला आहे. उत्पन्नाच्या बाबीबाबत निरनिराळ्या संयुक्तराज्यव्यवस्थेत विविध व महत्त्वाचे फरक दिसून येतात. १२५ वर्षेपर्यंत अमेरिकेतील संयुक्तसत्तेला, प्रत्यक्ष कर बसविण्याचा अधिकार नव्हता; तीच

स्थिति जर्मनीत मागील महायुद्धापूर्वी होती. स्वित्झर्लंडमध्ये अद्यापि प्रत्यक्ष कर संयुक्त राजसत्तेला बसवितां येत नाही. तथापि एकंदर प्रवृत्ति, प्रत्यक्ष कर संयुक्तसत्तेला बसविण्याचा अधिकार असावा अशीच आहे. किंबहुना अपवाद सोडून दिल्यास हा अधिकार सदरहू सत्तेला सर्वत्र आहे, असे म्हणण्यास हरकत नाही. राजसत्तेने आपल्या कामाचा व कर्तव्याचा विस्तार किती वाढवावा याला मर्यादा नाही. पूर्वी सरकार करीत नसलेल्या अनेक गोष्टी आधुनिक सरकार करीत आहे. त्यामुळे सरकारच्या मर्यादा वाढल्या. त्याचा परिणाम उत्पन्नाच्या बाबी वाढविण्यांत होणे अपरिहार्य होते व त्याप्रमाणे झालेही आहे. संयुक्त राजसत्तेची कर्तव्ये वाढली, त्याबरोबर खर्च वाढला व तो मागविण्याकरिता उत्पन्नाच्या नवीन बाबी तिला मिळणे अवश्य झाले. घटक व संयुक्तराजसत्ता यांनी, राजकीय परिस्थितीला अनुसरून व यथोचित अशी करवाढ सर्वत्र केलेली दिसते. अमेरिकेतील घटक संस्थानांनी संस्थाकर (Corporation Tax) बसविला; कारण उद्योगधंदे वाढत होते, त्यामुळे त्यांना या कराचा चांगलाच उपयोग झाला. वारसाकरही घटकांनी बसविला त्याचाही उपयोग व उत्पन्न चांगले मिळत आहे. अपवाद सोडून दिल्यास अमेरिकेतील संयुक्तसत्ता घटक संस्थानांना वार्षिक मदत उचलून देत नाही. संयुक्तसत्तेच्या उत्पन्नाच्या बाबी अमेरिकेत मुख्यत्वेकरून, प्रासिकर, रेल्वेचे व अन्य रोखे, आयात व निर्यात जकात ह्या आहेत. घटक संस्थानांच्या उत्पन्नाच्या मुख्य बाबी, मिळकतकर, खासकर, व्यापारी परवाने फी या आहेत. वसुलाचे सोयीसाठी कांहीं कर, संयुक्तसत्ता वसूल करते व हिस्सेदारीने घटकांना वांटून देते. जर्मन संयुक्त राज्यव्यवस्थेत, मध्यवर्ति व घटक, या दोन्ही सत्तांमध्ये, परिस्थितीमुळे उत्पन्नाचे बाबीत विभागणी अगर फरक राहिला नाही. नुकसानभरपाईची रक्कम द्यावयाची होती म्हणून संयुक्तसत्तेने जवळजवळ उत्पन्नाच्या सर्व बाबी, कमीजास्त प्रमाणांत आपल्या हातांत घेतल्या. १९२६-२७ सालापासून प्रासिकर, उचापतकर, संचितसंपत्तीवर कर, व्यापारी कंपन्यांवरील कर, रोरूयांवर कर, कंपनी

चालक्यांवर कर, आयातनिर्यात जकाती, भांडवलविक्री स्वरूपाच्या घडा-
मोडींवर कर, वाहतूक कर, हुंड्यांवर कर, मोटारीवर कर, तंबाखू, साखर,
मद्य वगैरेवर कर, मक्तेदारी उत्पन्नावर कर वगैरे बाबी संयुक्तसत्तेने आपल्या
अधिकारांतील समजण्यास व त्यांपासून उत्पन्न वसूल करण्यास सुरुवात
केली. युद्धपूर्व कालांत घटक संस्थानांकडून वार्षिक मदत मिळत असे, ती
जकातीचे उत्पन्न वाढल्यामुळे संयुक्तसत्ता घेत नसे. पण नुकसानमरपाईचे
बोजामुळे, जर्मनीची परिस्थिति विकट झाली. संयुक्तसत्तेने बहुतेक उत्पन्नाच्या
बाबी घेतल्या व घटकसंस्थानांची स्थिति वाईट झाली. पण त्याचबरोबर,
पुष्कळ वेळां संयुक्तसत्ता, घटक संस्थानांना रकमा उचलून देऊन, त्यांच्या
बजेदांची तोंडमिळवणी करणे सोपे करून देई. घटक संस्थानांचे एकंदर
उत्पन्न व होणारा खर्च यांत खर्च जेव्हां जेव्हां जास्त होई, त्यावेळीं संयुक्त-
सत्ता तेवढी रक्कम त्यांना देई. स्विस संयुक्तराज्यव्यस्थेत, घटकांचे महत्त्व
जास्त आहे व त्याचा परिणाम, फडणिशी व्यवस्थेत पण दिसून येतो.
जकातीचे उत्पन्न, संयुक्तसत्तेच्या एकंदर उत्पन्नाचे सुमारे ८५ टक्के असते.
ज्वालाग्रही पदार्थांच्या मक्तेदारी उत्पादनापासूनचे उत्पन्न सर्वस्वी संयुक्त-
सत्तेला मिळते. उलट दारू गाळण्याचा मक्ता मुख्य सरकारला आहे, तरी त्याचे
सर्व उत्पन्न घटकांना वांटून दिले जाते. लष्करी नोकरीचे माफीबद्दल द्यावा
लागणारा कर, घटक-कॅटन-वसूल करतात, पण ते उत्पन्न दोन्ही सत्तांत
सारखे वांटले जाते. प्रत्यक्ष कर ही घटकांची मुख्य उत्पन्नाची बाब आहे.
संयुक्तसत्तेकडून ठराविक वर्षासनेही त्यांना मिळतात. व हीं मिळत असल्या-
मुळे स्वतः कर बसवून, स्वयंसिद्ध होण्याकडे प्रवृत्ति न होतां, वशिलेबाजी
करून, वार्षिक रक्कम संयुक्तसत्तेकडून वाढवून घेण्याची खटपट नेहमीं सर्वत्र
चालू असते. कर बसवून कारभार केला म्हणजे होणाऱ्या सरकारी खर्चा-
कडे लोकमत चिकित्सक दृष्टीने पाहते. उलट देणगी म्हणून मिळालेली
रक्कम घटक अगर प्रांतिक सरकार, कशी खर्च करते याकडे तितके लक्ष
नसते; व त्यामुळे खर्चाचे बाबतीत पक्षपात होणे जास्त संभवनीय होते.

संयुक्तसत्तेच्या हुकमाची अंमलबजावणी न केल्यास घटकांना ही वार्षिक मदत मिळत नाही.

आस्ट्रेलियांतील संयुक्तराज्यव्यवस्थेत, उत्पन्नाच्या बाबीबाबत वेळो-वेळीं करारमदार होऊन, हल्लीची व्यवस्था अमलांत आली आहे. संयुक्तसत्तेला प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष कर बसविण्याचा अधिकार आहे. सर्व वसूल, संयुक्तसत्तेचे खाती जमा होऊन, घटकांना वार्षिक रकमा खर्चाकरितां मिळत. प्रथम संस्थानांतील व्यक्तीमार्गे ठराविक रक्कम (१ पौ. ४ शि.) असा क्रम होता. कांहीं मागसलेल्या घटकांना, जास्त दर देऊन सवलत दिली होती. ही व्यवस्था १९१० ते १९२० पर्यंत होती. कमीजास्त प्रमाणांत ती १९२७ पर्यंत लांबविण्यांत आली व ३० जून १९२७ ला ती पूर्णपणे रद्द करण्यांत आली. १९२० ते १९२७ दरसाल घटकसत्ता व संयुक्तसत्ता, यांच्यांतील झगडे वाढत गेले, शेवटी १९२७ मध्ये संयुक्तसत्तेने कायदा करून ही व्यवस्था रद्द करून दरसाल, संयुक्तसत्तेचा खर्च वजा जातां, जी शिल्लक राहिल, ती सर्व घटकांना लोकसंख्येचे प्रमाणांत वांटून देण्याचें ठरविलें. हा कायदा झाल्याबरोबर करवसुलीचे दृष्टीने, एकच खातें दोन्ही सत्तांचे कर वसूल करण्याकरितां ठेवण्याचें ठरवून, वसुलीचे कामांत सूत्रबद्धता व काटकसर करण्याची व्यवस्था करण्यांत आली. कर्जाबाबत तडजोड होऊन घटकांची १ जुलै १९२८ ला असणारी कर्जे, संयुक्तसत्तेने आपल्या मार्फी घेऊन, त्यांची फेड करण्याची योजना केली. संयुक्तसत्तेच्या उत्पन्नाच्या मुख्य बाबी, म्हणजे निरनिराळ्या करांपासूनचें उत्पन्न व सरकारी कामांपासून व सार्वजनिक सोयींपासूनचें उत्पन्न ह्या होत. घटकसत्तेच्या करांत वारसाबाबत कर, जमीनमहसूल, प्राप्तीवरील कर, परवाना फी वगैरे बाबींचा समावेश आहे. मुख्य गोष्ट संयुक्तसत्ता सर्व प्रकारचे कर प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष बसविते. त्यामुळे दुहेरी कर बसतो. घटकांचा प्राप्तिकर व संयुक्त सत्तेचा प्राप्तिकर असे प्रकार होतात, पण वसूल करणारें खातें एकच असल्यामुळे, प्राप्तिकर दोन भागांत घावा लागतो; एवढाच त्याचा अर्थ होतो.

दक्षिण आफ्रिकेतील संयुक्त राज्यव्यवस्थेत १९१३-१४ पूर्वी प्रांतिक अगर घटक सरकारांचा कारभार वार्षिक देणग्या ज्या मध्यवर्ति सरकार देईल त्यांवर चालत असे. त्यानंतर कांहीं उत्पन्नाच्या बाबी घटकांना तोडून देण्यांत आल्या व त्यांना कर बसविण्याचे अधिकार देण्यांत आले. शिवाय दरसाल प्रत्येक प्रांताला कांहीं शर्तींवर मदत मिळेल असेही ठरविण्यांत आले. १९२६ चे कायद्याप्रमाणें, घटक प्रांतांत युरोपियन मुलें, शाळेंत ज्या प्रमाणांत असतील त्या प्रमाणांत, माणशीं ठराविक रक्कम, या हिशोबानें मध्यवर्ति सत्ता प्रांतांना दरसाल देते. निरनिराळ्या प्रांतांत निरनिराळे दर ठरविले आहेत. या कायद्यानें प्रत्यक्ष कर बसविण्याचा अधिकार, प्रांतांना न ठेवतां तो सर्वस्वी संयुक्तसत्तेला दिला गेला. चाकपट्टी, द्वाखाना फी, शिकारपट्टी, करमणुकीवर कर, शर्यतीवर कर, कांहीं मर्यादेपर्यंत डोईपट्टी, स्थावर मिळकतीचे मालकीवर कर, मर्यादेपर्यंत जकात वगैरे उत्पन्नाच्या बाबी व त्यांबाबत कायदे करण्याचा हक्क प्रांतांना दिला.

कॅनडांतील संयुक्त राज्यव्यवस्थेत, उत्पन्नाचे दृष्टीनें घटक प्रांतांची स्थिति चांगली आहे. १८६७ सालचे घटनेचे कायद्याप्रमाणें, व १९०७ सालीं त्यांत झालेल्या फरकामुळे, प्रत्येक घटक प्रांताला संयुक्तसत्तेकडून ठराविक रक्कम मिळते. जमीन, खाणी, जंगलें, पाण्यापासून वीज उत्पन्न करण्याचे हक्क वगैरे बाबी सर्वस्वी प्रांतिक सरकारच्या आहेत व त्या मोठें उत्पन्न देणाऱ्या आहेत. कांहीं प्रांत उजाड आहेत, त्यांना मध्यवर्ति सरकारकडून जास्त मदत मिळते. तथापि, विशेष महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे घटना कायद्याचें कलम ९२ प्रमाणें प्रांतिक कायदे मंडळाला, प्रांताचे गरजेकरितां प्रत्यक्ष कर बसविण्याचा अधिकार दिला आहे. त्याचप्रमाणें प्रांताचे पतीवर कर्ज काढण्याचाही अधिकार दिला आहे. कॅनडांतील राजकीय परिस्थिति, गेल्या ९० वर्षांत बदलली; सरकारनें जास्त जास्त गोष्टी कराव्यात, सार्वजनिक सोयींचें उत्पादन सरकारी मालकीचें असावें, शिक्षण, आरोग्य व अन्य संवर्धक बाबींवर जास्त खर्च व्हावा, ही विचारसरणी वाढली. त्याचा

परिणाम सरकारी खर्च वाढला; व त्याला जरूर म्हणून उत्पन्नाच्या नवीन अनेक बाबी अस्तित्वांत आल्या. व्यापारी संस्थांवर कर, ही एक मोठी उत्पन्नाची बाब झाली आहे. शिक्षण, आरोग्य, सार्वजनिक सुखसोयी, यांवर खर्च वाढत आहे व त्या प्रमाणांत करही वाढत आहेत. कांहीं प्रांतांत ही स्थिति मोठ्या प्रमाणांत आहे. कांहीं प्रांतांत सरकारचे कार्यक्षेत्र अद्यापि एवढे विस्तृत झाले नाही; त्यामुळे तेथे कराचा बोजाही कमी आहे.

येथपर्यंत वर्णन केलेल्या निरनिराळ्या संयुक्त राज्यव्यवस्थांतील, अधिकारविभागणी व फडणिशी व्यवस्था विचारांत घेतां कांहीं गोष्टी ठळकपणे नजरेस येतात. संयुक्तसत्ता व घटकसत्ता यांच्यांतील अधिकारविभागणी, ज्या स्वरूपाची असेल, त्याला सुसंगत होईल अशा रीतीने उत्पन्नाच्या व खर्चाच्या बाबींची वांटणी करण्याकडे प्रवृत्ति दिसून येते. घटकसत्तेला आपला कारभार व संयुक्तसत्तेला आपला कारभार चालविण्यास सामान्यपणे पुरा पडेल असा व इतका कर बसविण्याचा अधिकार दिलेला दिसतो. जेथे ही स्वयंपूर्णता होत नसेल तेथे ती आणण्याकरितां, संयुक्त राज्यव्यवस्थेला बाध न येईल अशा रीतीने जुळणी करण्याचे प्रयत्न करण्यांत येतात. ज्या गोष्टी अगर ज्या बाबी सापेक्षपणे अगर उघड प्रांतिक अगर स्थानिक स्वरूपाच्या आहेत, त्या घटकांना दिल्या आहेत व त्याच दृष्टीने राष्ट्रीय स्वरूपाच्या आहेत, त्या संयुक्तसत्तेच्या अधिकारांत दिल्या आहेत. ज्या गोष्टींचा संबंध अनेक घटकांशी येतो अगर ज्या मध्यवर्ति सत्तेकडे ठेवल्याने सामुदायिक हिताचे व सोयीचे आहे, त्या बाबी संयुक्त सत्तेकडे दिल्या जातात, संयुक्त राज्यव्यवस्था अमलांत येतांना जी राजकीय परिस्थिति व विचारसरणी होती, ती बदलल्यामुळे, एकंदर भूमिका व बैठक संयुक्त राज्यपद्धतीची बदलली जात आहे. गेल्या ५० वर्षांत आधुनिक जगाची राजकीय तत्त्वज्ञानाचे दृष्टीने जी प्रगति झाली, तिचा परिणाम होणे अपरिहार्य होते. संयुक्तसत्तेखाली असलेल्या घटकसत्तांचे संबंध परस्परांत व संयुक्तसत्तेशी परिस्थितीप्रमाणे बदलत आहेत. उत्पादनतंत्र बदलले, नवीन नवीन शोध

जगांत झाले व होत आहेत; त्यामुळे राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय व्यापारांत क्रांति-कारक फेर झाले. संयुक्तसत्ता ही नुसती राजकारणी सत्ता न रहातां, देशांतील उत्पादनाचें नियमन व नेतृत्व करणें तिजवर येऊन पडत आहे. हें होणें, याचा अर्थ ही मध्यवर्ति सत्ता जास्त प्रबल होणें व तिचें महत्त्व, घटकसत्तेच्या दृष्टीने वाढणें हाच आहे. संयुक्तराज्यव्यवस्था, सामुदायिक संरक्षण चांगलें व्हावें अगर तत्सम कारणाकरितां घटकांनी उभी केली व त्या त्या काळच्या व त्यांच्या त्यांच्या परिस्थितीला धरून, घटकांनीं आपले अधिकार कमी करून, संयुक्तसत्तेला दिले. साहजिकच जेथें परचक्राचा जास्त धोका होता तेथें संयुक्तराज्यसत्तेला जास्त अधिकार मिळाले. परंतु ही धोक्याची स्थिति कालांतरानें नाहीशी झाली, पण आर्थिकदृष्ट्या संयुक्त सत्ता जास्त कार्यक्षम व प्रभावी करणें जगाचे प्रगतीमुळे क्रमप्राप्त झालें. त्याचा दृश्य परिणाम म्हणजे संयुक्त राज्यव्यवस्थेखाली, जकातीचें उत्पन्न मध्यवर्ति म्हणजे संयुक्तसत्तेला दिलेलें आहे. परराष्ट्रीय व्यापार ही राष्ट्रीय बाब आहे, एखाददुसऱ्या प्रांताची अगर संस्थानाची बाब नाही, या दृष्टीने त्याचें नियमन त्यावरील जकात, ही मध्यवर्ति बाब असणें क्रमप्राप्त आहे. राष्ट्रांतील व्यापार हा सर्व प्रांतांत अगर घटकांत सारख्या परिस्थितींत चालणें इष्ट असतें. एका प्रांतांत साखरेवर कर व दुसऱ्यांत नाही, असें होणें म्हणजे देशांतील व्यापाराची घडी मोडल्यासारखें होतें, तो विस्कळित होतो. त्या दृष्टीने वस्तुवर कर बसविणें म्हणजे अप्रत्यक्ष कर बसविणें, हा अधिकार मध्यवर्ति सत्तेला असणें योग्य ठरतें. असें करण्यानें राष्ट्राची व्यापारी संघटना स्थिर राहते. सर्वत्र अप्रत्यक्ष कर बसविण्याचा अधिकार मध्यवर्ति सत्तेलाच दिलेला आढळतो. जकात व अप्रत्यक्ष कर हे समजून येत नाहीत पण प्रत्यक्ष कर, प्राप्तिकर, मिळकतकरांसारखे लोकांना ताबडतोब जाणवतात व म्हणून जुन्या संयुक्तराज्यव्यवस्थेंत प्रत्यक्ष कर बसविण्याचाही अधिकार घटकांनी स्वतःसाठी ठेवला होता. तथापि, जगाची प्रगति व उत्पादनसृष्टीत झालेला क्रांतिकारक फरक, यामुळे प्रत्यक्ष कर बसविण्याचा हक्क, बहुतेक संयुक्त-

सत्तांना मिळाला आहे; व नवीन-म्हणजे गेल्या ९० वर्षांत अस्तित्वांत आलेल्या संयुक्तसत्तांना तर सुरवातीपासूनच हे हक्क घटनेने दिले आहेत.

जकातीचे उत्पन्न खर्चासाठी म्हणून जरी आरंभी मध्यवर्तिसत्तेला तोडून दिले असले तरी गेल्या ९० वर्षांत जकातीमागील भूमिका बदलली आहे. राष्ट्रांतील उत्पादन वाढावे, त्याचप्रमाणे नवीन सुरू केलेले राष्ट्रांतील धंदे उमेदीत यावे, त्यांना उत्तेजन मिळावे, या दृष्टीने जकातीचा उपयोग करण्यांत येत आहे. संरक्षक जकात बसवून संयुक्तसत्ता राष्ट्रांच्या दृष्टीने उत्पादन वाढविण्याची, उद्योगधंदे वाढविण्याची तजवीज करीत असते व या धोरणाच्या अंमलबजावणीचे कामी दक्षता घेतल्यास घटकाघटकांत अगर प्रांताप्रांतांत, हितविरोध येण्याचे कारण नाही. समन्वय न होणारा हित-विरोध घटकसत्तांमध्ये उत्पन्न झाला, तर ते संयुक्त राज्यव्यवस्थेवरील एक महान संकट आहे. अमेरिकेंत दक्षिण व उत्तर संस्थानांत गुलामगिरी पद्धती-मुळे यादवी होऊन, संयुक्तराज्यव्यवस्था टिकते की नाही याबद्दल संशय उत्पन्न झाला होता. घटकांनी संयुक्तराज्यव्यवस्था अमलांत येण्यापूर्वी जे कांहीं हक्क पाहिजे असतील, ते घटनेत ठेवून घेतले पाहिजेत. घटनेत फरक करण्याचे मार्ग पण ठरविले पाहिजेत व त्याच मार्गांनी फरक घडवून आणले पाहिजेत. एकदां संयुक्त घटना, संयुक्त राज्यव्यवस्था अमलांत आल्यानंतर, कोणाही घटकाला राजकीय घटस्फोट करून बाहेर निघतां येत नाही ही गोष्ट हिंदुविवाहपद्धतीप्रमाणे आहे. ही परिस्थिति लक्षांत घेऊन, संरक्षक जकात अगर व्यापाराचे नियमन, मध्यवर्तिसत्तेने हितविरोध उत्पन्न होणार नाही अशा दृष्टीने केले पाहिजे. संरक्षक जकातीपासून धंद्यांना संरक्षण मिळून सरकारला उत्पन्नही येते व ही एक बाब, उत्पन्नाचे दृष्टीने महत्त्वाची आहे. जकात बसविण्याचा हक्क जसा व ज्या कारणाकरितां मध्यवर्तिसत्तेला दिलेला आहे, त्याच कारणाकरितां देशांतील उत्पादनावर कर बसविण्याचा हक्क (Excise Duty) मध्यवर्तिसत्तेला बहुतेक ठिकाणी दिलेला आहे. निवळ उत्पन्नाची बाब समजली तरी हा कर वसूल करणे मध्यवर्तिसत्तेलाच सोयीचे आहे.

कारण सर्व राष्ट्रभर तो वसूल करावा लागतो. उद्योगधंद्यांचे दृष्टीने, न्याय्य करयोजनेच्या दृष्टीने, अगर सामाजिक दृष्टीने जरी विचार केला तरी ही उत्पादनावरील कराची बाब मध्यवर्ती संयुक्तसत्तेच्या अधिकारांत असणें इष्ट आहे.

जकातीचें उत्पन्न व किरकोळ बाबींपासून होणारें उत्पन्न मध्यवर्ती सत्तेला पुरणें शक्य नाहीं व तसा अनुभव आल्यामुळें प्रासिकर, मिळकत-कर, वारसाकर वगैरे प्रत्यक्ष कर वसविण्याचा हक्क त्यांनीं मिळविला व अलीकडील संयुक्तराज्यव्यवस्थेंत तर, घटनेनेंच त्यांना देण्यांत आला आहे. त्याचा परिणाम संयुक्तसत्तेचें उत्पन्न वाढविण्यांत होऊन, घटक सत्तेचे उत्पन्नांत त्या मानानें कमतरता येऊं लागली. पूर्वीं घटक संयुक्तसत्तेला वार्षिक रकमा देऊन मदत करीत, आतां मध्यवर्ती संयुक्तसत्ता, सालोसाल आपल्या उत्पन्नांतून घटकांना जरूर पडणारा पैसा पुरवित असते, महत्त्वाच्या उत्पन्नाच्या बाबी, उदा. प्रासिकर वगैरे मध्यवर्ती बाबी झाल्या, तेव्हां हें होणें अपरिहार्य आहे. स्वित्झर्लंड, जर्मनी, ब्रिटिश वसाहती व हिंदुस्थानांतसुद्धां घटकांना मध्यवर्ती सत्तेकडून सालोसाल रकमा खर्चासाठीं मिळतात. घटकांचा कारभार व त्यांचीं कर्तव्ये योग्य रीतीनें पार पडण्याकरितां जरूर लागणारा पैसा, त्यांना त्यांच्या उत्पन्नांतून पुरा पडत नसेल तर तो पुरा करून देण्याची जबाबदारी संयुक्तसत्तेची कायदेशीर जरी सर्वत्र नसली तरी नैतिक आहे ही जाणीव सर्वत्र दिसते. ज्याच्या हातीं पैसा तो प्रभावी हें उघड आहे व त्या दृष्टीनें संयुक्तसत्ता मागें सांगितल्याप्रमाणें सर्वत्र जास्त जास्त प्रबळ होत आहे व घटकांचें स्वातंत्र्य त्यामानानें मर्यादित होत आहे. संयुक्तसत्तेचें हित तें व्यापक हित, राष्ट्राचें हित, या दृष्टीनें घटकांचें व्यक्तिगत हित, त्याला विरोधी असतां कामा नये; किंबहुना त्यांच्यांत हितविरोध झाला तर संयुक्तसत्तेचा अधिकार श्रेष्ठच मानला पाहिजे हें उघड आहे. तथापि, ही गोष्ट कोणत्या मर्यादेपर्यंत जावी यालाहि मर्यादा असावी. विद्यमान जगांत, खंडांचें एकीकरण करून संयुक्त राज्यव्यवस्था स्थापवी अशी

विचारसरणी सुरू आहे. चालू महायुद्धाने तर सर्व जग एका संयुक्तराज्य-व्यवस्थेखाली आणून, त्यामार्गे जगाची शांतता व अन्य व्यवस्था चालावी असे प्रतिपादिले जात आहे. या योजनेने शांतता राहिल की नाही हे संशयास्पद आहे. मात्र स्वतंत्र राष्ट्रांच्या स्वातंत्र्याला मर्यादा वसून त्यांचेवर बंधन निर्माण होईल हे मात्र निश्चित.

संयुक्तसत्तेच्या वाढत्या प्रभावामुळे व जास्त जास्त कराच्या बाबी संयुक्तसत्तेखाली येऊं लागल्यामुळे नवीन नवीन कर अस्तित्वात आलेले आहेत. घटकांना आपला कारभार शक्यतेवढा आपल्या उत्पन्नातून चालवितां यावा, म्हणून नवे कर बसविण्याकडे प्रवृत्ति वाढली. मिळकतकर हे एक मोठे उदाहरण आहे. त्याचप्रमाणे संस्थांवर कर (Corporation Tax) कांही ठिकाणी घटकांना बसविण्याचा अधिकार आहे. दोन्ही सत्ता कर बसवू लागल्यामुळे कांही गोष्टी सोयीच्या दृष्टीनें होणें जरूर होतें व त्याप्रमाणें कित्येक कर, दोन्ही सत्तांचे वसूल करणारे खाते एक व त्यांचें नियंत्रण व नियमन मध्यवर्ती सत्तेकडे, अशी प्रगति घडून आली आहे. त्याचप्रमाणे उत्पन्नाची आकारणी अगर कर देण्याची आर्थिक पात्रता एका सत्तेच्या खात्यानें ठरविली म्हणजे ती दुसऱ्यानें मान्य करावी ह्या संकेत सर्वमान्य झाला आहे. दोन्ही सत्ता एकाच बाबतीत कर बसवू लागल्या म्हणजे वादविवाद, विरोध होणें शक्य असतें व त्याचप्रमाणे नागरिकांवर दुहेरी कर बसून, अन्याय होण्याचा संभव असतो. तथापि, बहुतेक ठिकाणी मध्यवर्ती व घटकसत्तेत करारमदार होऊन, तत्संबंधी कायदे होऊन अगर अन्य संकेत ठरून, हे प्रश्न सोडविलेले दिसून येत आहेत. कांही ठिकाणी विशिष्ट कर कोणाचे अधिकारांतील आहे याबद्दल तंट्या उपस्थित झाल्यास घटनेत राष्ट्रांतील प्रमुख न्यायालयानें त्याचा निकाल द्यावा अशी योजना आहे.

कांही उत्पन्नाच्या बाबींना संयुक्त राज्यव्यवस्थेत वरेंच महत्त्वं आलें आहे. जमिनीपासून अनेक तऱ्हांनी उत्पन्न येतें. स्तीचे वार्षिक उत्पन्नावर कोठें कर आहे, कोठें तिच्या ऐन किंमतीवर कर घेतात; कांही ठिकाणी,

एका मालकाकडून दुसऱ्या मालकाकडे ती गेली कीं या घडामोडीवर कर आहे. कांहीं ठिकाणी मालक मेला म्हणजे तिची मालकी वारसाळ जाते त्या वारसावर कर आहे. कांहीं ठिकाणी सामाजिक प्रगतीनें, जमिनीच्या किंमती वाढतात, त्या वाढाव्यावर कर आहे. तात्पर्य जमीन ही मोठी उत्पन्नाची बाब. त्या दृष्टीनें राष्ट्रांतील जमीन सरकारी मालकीची असणें महत्त्वाचें आहे. तथापि, मागील राजकीय घटनेमुळे, परंपरेमुळे अनेक ठिकाणी जमिनीची मालकी राज्यसत्तेकडे नाममात्र आहे. ओसाड जमिनी, जंगले, देशाचे किनाऱ्यालगत असलेला समुद्र यांवरील मालकी मात्र बहुतेक ठिकाणी राज्यसत्तेकडे आहे. व त्यामुळे या गोष्टीपासून होणारें उत्पन्न महत्त्वाचें असतें. जंगलाचें उत्पन्न ही बाब कांहीं ठिकाणी मध्यवर्ती सरकारची आहे. कांहीं ओसाड अगर दलदलीचे प्रदेश नीट करून त्यांची किंमत वाढते व तिचा फायदा सरकारला मिळतो. कांहीं ठिकाणी, ही बाब मध्यवर्ती सरकारची तर कांहीं ठिकाणी घटक सत्तेची आहे. मासेमारीवरील कर हा मात्र सर्वत्र मध्यवर्ती सरकारचे अधिकारांतील आहे. जमिनीचे बाबतींतील वारसाकर, वाढत्या किंमतीवरील कर, हेही सामान्यतः घटक सत्तेला दिलेले आढळतात. घटकांना उत्पन्नाची जरूर जास्त भासूं लागल्यामुळे, जमिनीपासून अनेक तऱ्हेनें कर वसूल करण्याकडे प्रवृत्ति वाढलेली आहे; व जेथें जमिनीवरील मालकी जास्त प्रमाणांत व जास्त स्वरूपांत सरकारी आहे तेथें उत्पन्नही जास्त हें उघड आहे. जमीन अनेक घनधान्ये, पुष्पफलादि संपत्ति राष्ट्राला देते; त्याचप्रमाणें, उत्पन्नावर, किंमतीवर, किंमतीचे वाढाव्यावर, मालकीत स्वकृतीनें अगर मृत्यूनें बदल झाल्यास, प्रत्येक दृष्टीनें ही भूमाता करदाती आहे; अन्नपूर्णा व करपूर्णा आहे !! एवढी महत्त्वाची बाब, आधुनिक समतेचे युगांत, थोड्या लोकांच्या मालकीची राहावी कीं काय हा महत्त्वाचा प्रश्न झाला आहे व तो सोडविणें क्रमप्राप्त झालें आहे.

जमिनीप्रमाणें वाहतुकीची बाब ही उत्पन्नाची बाब आहे व तिचें महत्त्व सारखें वाढत आहे. रेल्वेमार्ग, जलमार्ग, अन्य खुष्कीचे मार्ग, या सर्व

गोष्टींनी होणारी वाहतूक, खाजगी उत्पन्नाची बाब असावी कां सरकारी, हा मोठा महत्वाचा प्रश्न आहे. सार्वजनिक सोयींचे उत्पादन, सरकारी मालकीचे व सरकारी व्यवस्थेचे असावे कां खाजगी, हा प्रश्न अनेक दृष्टींनी महत्वाचा तर आहेच, पण संयुक्त राज्यव्यवस्थेतील सरकारी आर्थिक व्यवस्थेचे दृष्टीनेही त्याला महत्व आहे. सरकारी उत्पादन कोणत्या तत्त्वावर व्हावे, याचे विवेचन पूर्वी केले आहे. तथापि, सरकारी उत्पादनाची वांटणी या संयुक्त व घटक सत्तेत कशी असावी, हाही एक महत्वाचा प्रश्न आहे. त्याचबरोबर हेही लक्षांत ठेविले पाहिजे की, नुसत्या अधिकाराचा प्रश्न नाही, तर उत्पन्नाचा प्रश्न आहे. वास्तविक सोयीचे व संघटनेचे दृष्टीने रेल्वे ह्या मध्यवर्ति सरकारचे अधिकारांत असणे योग्य आहे. तथापि कांहीं राष्ट्रांत घटक सत्तेने, ही बाब आपल्या अधिकारांत ठेविली आहे. विशेषतः आस्ट्रेलियामध्ये घटकांना ही बाब मोठी उत्पन्नाची आहे. सर्व राष्ट्रांचे उत्पादन वाढवावयाचे, त्याची योजना करावयाची, तर ही बाब मध्यवर्ति सरकारला देणे इष्ट आहे. उत्पन्नाचेच दृष्टीने विचार केल्यास, रेल्वे व अन्य वाहतुकीपासून मोठे उत्पन्न येत असते. हिंदुस्थानांतील सरकारी आर्थिक व्यवहारांत रेल्वेचे उत्पन्न ही मोठी बाब आहे. जहाजांची वाहतूक व जहाजे बांधण्याचा धंदा, जेथे खाजगी मालकीचा नाही, त्या संयुक्त राज्यव्यवस्थेत तो मध्यवर्ति संयुक्त सत्तेचे अंमलाखाली आहे.

कांहीं गोष्टींचे उत्पादन, सरकारी मालकीचे असल्यास ती एक उत्पन्नाची बाब असते. खाजगी मालमत्ता व सर्वच खाजगी उत्पादन असल्यास, राज्यसत्तेला उत्पन्नाच्या दृष्टीने अनेक अडचणी असतात. राज्यसत्तेचे कार्यक्षेत्र सर्वत्र वाढत आहे व त्या मानाने उत्पन्नाच्या नवीन बाबी काढणे जरूर होत आहे. त्याचबरोबर घटकसत्ता व संयुक्तसत्ता यांच्यांत तेढ न येतां दोहींचाही राज्यकारभार चांगल्या प्रकारे चालावयाचा तर नुसत्या कर-योजनेवर अवलंबून राहून भागणार नाही. उत्पन्नाचे साधन म्हणून राज्यसत्तेने, मध्यवर्ति अगर घटक, नवीन नवीन गोष्टी अंगावर घेऊन, त्यांचे

उत्पादन केलें पाहिजे. जसजसा उत्पादनांत सरकारी भाग जास्त होत जाईल त्या मामानें खाजगी मालकीचें उत्पादन कमी होईल हें खरें, पण त्यापासून राष्ट्राचें कल्याण आहे हेंही तितकेंच खरें आहे. व्यापार, शेती, उद्योगधंदे सर्व प्रकारच्या व्यवसायांत राज्यसत्तेनें मालकीचें उत्पादन वाढविलें पाहिजे, तरच वाढत्या कार्यक्रमांना व वाढत्या कार्यक्षेत्रांत लागणारा खर्च करणें शक्य होईल. सरकारी मालकीचें उत्पादन करण्याचें घोरण ठरलें, म्हणजे मध्यवर्ति व घटक यांच्यांत कशी विभागणी असावी हें ठरविणें अवघड नाहीं. जें उत्पादन राष्ट्रीय स्वरूपाचें असेल तें सामान्यतः मध्यवर्ति सत्तेकडे जाईल. जें प्रांतिक अगर स्थानिक स्वरूपाचें तें घटकसत्तेकडे जाईल. ज्याचा संबंध एकापेक्षा अधिक घटकांशीं येतो, तेंही मध्यवर्तिसत्तेकडे जाणें योग्य होईल. मुख्य मुद्दा उत्पादन सरकारी मालकीचें जास्त जास्त व्हावें हा आहे.

राजसत्तेनें नवीन नवीन गोष्टी अंगावर ध्याव्या, सार्वजनिक सोयीचें उत्पादन सरकारनें करावें, त्याचप्रमाणें राज्यकारभाराचें क्षेत्र व्यापक होत जावें ही विचारसरणी वाढत आहे व राज्यसत्ता ही नुसती रखवालदारी स्वरूपाची न राहतां राष्ट्रांतील जीवनविकासांचीही जबाबदारी तिजवर आहे हें सर्वमान्य होत आहे. संरक्षणाइतकेंच महत्त्व संवर्धनाचें आहे ही जाणीव उत्पन्न झाली आहे. त्याचा परिणाम म्हणजे व्यापक कार्यक्षेत्र होण्यांत व त्यामुळें उत्पन्नाच्या नवीन बाबींचा उदय होण्यांत सर्वत्र होत आहे आणि जेथें संयुक्त राज्यव्यवस्था आहे, तेथील मध्यवर्ति सत्तेची जबाबदारी सारखी वाढत असल्यामुळें, राज्यसत्ता निवळ कर घेणारी संस्था न राहतां राष्ट्रांतील उत्पादनक्षेत्रांत व्यवहार करणारी एक व्यापारी व औद्योगिक संस्था असें तिचें स्वरूप दिसूं लागलें आहे. राष्ट्राचे संरक्षणाकरितां क्षत्रिय-स्वरूपी, ज्ञानदानासाठीं ब्राह्मणस्वरूपी, सर्वांना योग्य पोटापाण्याची व्यवस्था व्हावी म्हणून जरूर ती साधनसामुग्री व उत्पादन करण्याकरितां वैश्य-स्वरूपी व जनतेची सर्व ठिकाणीं सेवा व्हावी म्हणून शूद्रस्वरूपी, अशीं

अनेक स्वरूपे राज्यसत्तेची होत आहेत. या प्रगतीमुळे, राज्यसत्तेसंबंधीची भूमिकाच सर्वत्र बदलत आहे व त्याचा परिणाम, आधुनिक राष्ट्रांतील फडणीस खर्चाचे बाजूस जास्त महत्त्व देत आहेत. खर्चाचे मानावर उत्पन्न वाढविले जात आहे. उत्पन्नाप्रमाणे खर्च हा दंडक न राहता, खर्चाकरितां उत्पन्न उभे केले पाहिजे ही दृष्टि महत्त्व पावू लागली आहे. मध्यवर्ति व घटक दोन्ही सत्ता याच दृष्टीने वागू लागणे अपरिहार्य आहे, पण मध्यवर्ति संयुक्तसत्तेवर जबाबदारी जास्त पडते. ही जबाबदारी कर बसवून, कर्ज काढून, नवीन उत्पादनाचे उत्पन्नांतून भागविणे, हे ठरलेले मार्ग आहेत. कर्ज व कर यांना कोठे तरी मर्यादा आहे. उत्पादनक्षेत्र हें मोठे विस्तृत आहे. निदान आजच्या घटकेस तरी अमुक मर्यादेपलीकडे राज्यसत्तेने उत्पादन अंगावर घेऊं नये असे म्हणतां येणार नाही. सोव्हिएट-राशियांत सर्वच उत्पादन सरकारी मालकीचे म्हणजे राष्ट्राच्या मालकीचे होत आहे. ते करण्याच्या पद्धतीत दोष असतील, पण असे पूर्णपणे राष्ट्रांतील उत्पादन होऊं शकते, ही गोष्ट निर्विवादपणे शाबीत झाली आहे.

कर व कर्ज ह्या दोन्ही बाबतीत सर्वसामान्यपणे घटकसत्तांना अधिकार आहेत. उत्पादनाचे बाबतीतपण तीच स्थिति सर्वत्र दिसते. तथापि, कर्ज काढण्याचे अधिकाराच्या मर्यादेचा अतिक्रम, घटकसत्तेच्या हातून होऊं नये म्हणून बहुतेक ठिकाणी व्यवस्था केलेली दिसते. सोयीच्या व संघटनेच्या दृष्टीने हें योग्य आहे. त्याचप्रमाणे त्याच दृष्टीने विचार करतां, राष्ट्रांतील चलनाची व्यवस्था ही मध्यवर्ति राज्यसत्तेच्या अधिकारांतील बाब असणे श्रेयस्कर, नव्हे अवश्य आहे. सर्व संयुक्तराज्यव्यवस्थेत, चलन नाणी व नोटा, यांचे संबंधांतील सर्व हक्क, नियंत्रण, नियमन, मध्यवर्ति संयुक्तसत्तेकडेच ठेवलेले आहे. एकंदरीने विचार करतां, ज्या गोष्टी करणे घटकांना योग्य व सोयीचे, त्या त्यांच्यावर सोपविल्या जातात व अधिकारविभागणी ही अशीच केलेली दिसते. परंपरा, पूर्वग्रह, ऐतिहासिक परिस्थिति, राजकीय विचारसरणी यामुळे संयुक्तसत्ता अस्तित्वांत येतांना जरी काहीं ठिकाणी

विविध प्रकार दिसले, तरी गेल्या १०० वर्षांच्या अनुभवानें, संयुक्तराज्य-पद्धतीच्या बाबतींत राजनीतिशास्त्राच्या दृष्टीनें कांहीं सिद्धांत ठरले गेले. संयुक्तसत्ता ही प्रभावी, तिचा कायदा प्रभावी; घटकांनीं या सत्तेला अनुसरून व अविरोधानें वागलें पाहिजे. सोयीच्या व संघटनेच्या दृष्टीनें, अधिकारविभागणी व या विभागणीला विसंगत होणार नाही व राज्यकारभार सर्वांचा चांगला चालेल या दृष्टीनें फडणिशी व्यवस्था, करयोजना, कर्जाचे अधिकार, याच दृष्टीनें ठरले जातात. जगांत विद्यमान असलेल्या संयुक्तराज्यव्यवस्थेच्या अनुभवास जमेस धरून, हिंदुस्थानची १९३५ची घटना केली आहे व तिचा विचार आतां येथें थोडक्यांत करावयाचा आहे. विस्तारशः विचार पुढील भागांत व्हावयाचा आहे.

हिंदुस्थानांतील राज्यव्यवस्था १९३५चे कायद्याप्रमाणें चालली आहे. त्यांतील मध्यवर्ति संयुक्तसत्तेचा भाग अमलांत आलेला नाही. जी राज्यव्यवस्था आज प्रत्यक्ष चालू आहे ती संयुक्त राज्यव्यवस्था म्हणतां येणार नाही. तथापि, जी व्यवस्था चालू आहे, ती अनेक ऐतिहासिक घटनांचा परिणाम आहे. कारभाराच्या सोयीचे दृष्टीनें, प्रांतिक सरकारें स्थापन झालीं, त्यांच्या व्यवस्थेंत कांहीं सूत्रबद्धता असावी, कांहीं एका मध्यवर्ति नियंत्रण त्यांचेवर असावें, या दृष्टीनें मध्यवर्ति सत्ता बलानें वाढत गेली. कांहीं काळ सर्व अधिकार मध्यवर्ति सरकारचे व प्रांतिक सरकारांनीं फक्त वरील हुकमांची अंमलबजावणी करावयाची अशी स्थिति होती. हळुहळू कांहीं अधिकार तोडून दिले. कांहीं उत्पन्नाच्या बाबी तोडून दिल्या. पुढें कायद्यानें अधिकारविभागणी केली. तथापि, राज्यघटनाशास्त्राचे दृष्टीनें, संयुक्तराज्यव्यवस्थेचें तत्त्व, यांत कोठेंच नव्हतें. संयुक्तराज्यव्यवस्थेंतील मुख्य सूत्र असें आहे कीं, घटक व संयुक्तसत्ता अगर घटकाघटकांमधील अधिकारविभागणी अगर त्यांत बदल करणें झाल्यास, संमतीनेच झाला पाहिजे. ही संमति, घटकांची संयुक्तसत्तेची किंवा सर्व राष्ट्राची पाहिजे. तशी परिस्थिति हिंदुस्थानांत केव्हांही नव्हती. प्रांतिक सरकारांना देण्यांत आलेले अधिकार, हे देशाचें

अवाढव्य रूप पाहून, कामाचा विस्तार पाहून, सोयीसाठी देण्यांत आले. संयुक्तसत्ता, ही घटकांनी सत्तेचा अंश अंश देऊन उत्पन्न होते. येथे मुख्य सरकाराने प्रांत. अगर घटक निर्माण केले, जसे सोयीसाठी अधिकार देण्यांत आले त्याला अनुसरून पैशाचे बाबतीत व्यवहार होत गेला. १८३३ पासून १८७१ पर्यंत बारीकसारीक खर्च करण्याससुद्धां प्रांतिक सरकारला मध्यवर्ति सरकारची परवानगी लागे. पुढे १८७१ ते १८७७ पर्यंत, दर प्रांतिक सरकारला, त्यांचे गरजेचे अंदाज ठरवून मध्यवर्ति सरकार रक्कम उचलून देई. १८७७ ते १८८२ पर्यंत उत्पन्नाच्या कांहीं बाबी प्रांतिक सरकारना तोडून दिल्या व त्यांचे उत्पन्नांतून त्यांनी कारभार चालवावा अशी व्यवस्था झाली. १८८२ ते १९२१ पर्यंत कांहीं बाबी तोडून, सर्वस्वी प्रांतिक सरकारांना दिलेल्या कायम ठेवून, कांहीं बाबींचे उत्पन्न, प्रांतिक व मध्यवर्ति सरकारांनी वांटून घ्यावे व कांहीं बाबींचे उत्पन्न सर्वस्वी मध्यवर्ति सरकारचे असावे, अशी व्यवस्था होती. १९२१ नंतर प्रांतांत अर्धवट जबाबदारीची राज्यव्यवस्था सुरू झाली, असे मानून उत्पन्नाचे दृष्टीने पण तशी योजना केली गेली. या योजनेप्रमाणे कांहीं बाबी सर्वस्वी मध्यवर्ति सरकारच्या व कांहीं सर्वस्वी प्रांतिक सरकारच्या असे ठरविण्यांत आले. यामुळे मध्यवर्ति सरकारला तूट पडू लागली व त्यासाठी प्रांतिक सरकारांनी मध्यवर्ति सरकारला, कांहीं ठराविक रकमा, सालोसाल द्याव्यात असे मेस्टन यांनी केलेल्या निवाड्याप्रमाणे ठरले. मध्यवर्ति सरकारला जी तूट येईल, तिची वांटणी १० टक्के खुद्द मध्यवर्ति सरकारने भरून काढावी, व बाकीची ९० टक्के, निरनिराळ्या प्रांतांवर त्यांचे परिस्थितीप्रमाणे, ऐपतीप्रमाणे वांटून देऊन तेवढी त्यांनी द्यावी अशी योजना करण्यांत आली व ती १९२८-२९ पर्यंत अमलांत होती.

१९३५चे कायद्यांत अधिकारविभागणी तीन तऱ्हांनी केली आहे. कांहीं अधिकार सर्वस्वी मध्यवर्ति सरकारचे (Federal List) कांहीं सर्वस्वी घटकांचे, प्रांतांचे (Provincial List). कांहीं अधिकार दोघांनाही आहेत

(Concurrent List). तिन्ही यादीतील विषय स्थूल मानानें खालील-प्रमाणें आहेत.

(१) संयुक्तसत्तेच्या अधिकारांतील बाबींची यादी.

(१) संरक्षण म्हणजे लष्करी, आरमारी, हवाई फौज व तत्संबंधींची सर्व कामें (२) आरमारी, लष्करी किंवा हवाई फौजेचे कारखाने, लष्करी हद्दीतील स्थानिक स्वराज्य व त्या बाबतचे सर्व व्यवहार (३) परदेशांशी करावयाचे तह व करारनामे, त्यांची वजावणी व परदेशाच्या कारभारा-संबंधाचे प्रश्न (४) धार्मिक कारभार (ख्रिश्चन धर्मासंबंधीचा) व तत्संबंधीच्या गोष्टी, (५) चलनविषयक सर्व बाबी (६) संयुक्त सत्तेचें कर्ज (७) टपाल व तारखातें, टेलिफोन, बिनतारी संदेशसाधनें, नमोवाणी वगैरे (८) संयुक्त सरकारी नोकऱ्या, त्याचप्रमाणें संयुक्त सरकारचें पब्लिक सर्विहस कमिशन (९) संयुक्त सत्तेच्या जमंतून द्यावयाचीं पेन्शनें (१०) संयुक्त सत्तेच्या मालकीच्या मिळकती, कारखाने वगैरे प्रांतांत असतील त्याबाबत (११) इंपीरिअल लायब्ररी, इंडियन म्युझियम, ब्रिहकटोरिया मेमोरियल वगैरे संयुक्त सत्तेच्या पैशानें चालणाऱ्या संस्था (१२) संशोधनाकरितां, धंदेशिक्षणा-करितां, विशिष्ट अध्ययनाचे वाढीकरितां संयुक्त सत्तेनें काढलेल्या संस्था (१३) बनारस व अलीगड येथील विश्वविद्यालये (१४) भूगर्भ, वनस्पति व प्राणिविषयक हिंदुस्थानची पाहणी, त्याचप्रमाणें हवाखात्याच्या संस्था (१५) ऐतिहासिक स्मारके, शिल्पकलेची ठिकाणे व त्यांचे अवशेष (१६) खानेसुमारी (१७) हिंदुस्थानचे नागरिक नसलेले ब्रिटिश प्रजाजन, त्यांच्या हिंदुस्थानांतील हालचालीसंबंधी; हिंदुस्थानाबाहेर असणाऱ्या क्षेत्रांच्या यात्रे-बाबत (१८) बंदरावरील कारंटाइन, रोगप्रतिबंधक योजना (१९) सर-हद्दीवरील आयातनिर्यात जकात (२०) रेल्वे व तत्संबंधीचा सर्व कारभार (२१) समुद्रकिनाऱ्याजवळील बाहतूक, बोटीवरील नियमन व तत्संबंधीच्या बाबी, बंदरे, त्यांच्या मर्यादा व त्यांची व्यवस्था. (२२) मच्छिमारी, मासळी-

बाबत (२३) विमाने, वैमानिक दळणवळण व तत्संबंधीच्या सर्व बाबी. (२४) दीपगृहे, दीपनौका वगैरे (२५) समुद्रप्रवास व आकाशमार्गाने प्रवास व त्यांचे नियमन. (२६) प्रकाशन हक्क, संशोधन, पेटंट, ट्रेडमार्कस वगैरे. (२७) हुंड्या, वचनचिठ्या वगैरे निगोशिअबल दस्तऐवज (२८) हत्यारे व दारूगोळ्याबाबत. (२९) स्फोटक पदार्थ (३०) अफूची लागवड, उत्पादन व विक्री (३१) ज्वालामुखी पदार्थ व तेले यांचा साठा, विक्री वगैरे (३२) बँका, विमाकंपन्या, आर्थिकमंडळे यांचे नियमन व तत्संबंधीचे कायदे करणे (३३) संयुक्तराज्यसत्तेने सार्वजनिक हिताचे दृष्टीने नियंत्रणाखाली घेतलेले उत्पादन व उद्योगधंदे. (३४) खाणीत काम करणाऱ्या कामगारांच्या संरक्षणाबाबत नियमन, त्याचप्रमाणे तेलाच्या खाणी व अन्य खनिज वस्तूंचे उत्पादन व नियमन करणे अवश्य ठरविले असेल तर ते (३५) संस्थांना-व्यतिरिक्त, समार्क यादीतील निर्दिष्ट केलेल्या विन्याव्यतिरिक्त, सरकारी विमायोजना वगैरे (३६) संस्थांच्या मालकीच्या बँकांव्यतिरिक्त इतर बँकांबाबत कायदे करणे (३७) एका विभागांतून दुसऱ्या विभागांत पोलिसांचे सत्ता व अधिकारक्षेत्र वाढविणे (३८) संयुक्तराज्यव्यवस्थेतील कायदे-मंडळाच्या निवडणुका (३९) संयुक्तसत्तेतील मंत्री, कायदेमंडळांचे अध्यक्ष यांचे भत्ते व पगार ठरविणे (४०) संयुक्तसत्तेच्या अधिकारान्वये केलेल्या कायद्याविरुद्ध होणारे गुन्हे (४१) संयुक्त राज्यव्यवस्थेतील बाबीबाबतची चौकशी, माहिती व आंकडे गोळा करणे (४२) जकातकर (४३) तंबाखू-वर अंतर्गत जकात, त्याचप्रमाणे हिंदुस्थानांत तयार झालेल्या, दारू, अफू ताग अगर अन्य अमली पदार्थ अगर वेपभूषेच्या वस्तु सोडून बाकीच्या वस्तूंवरिल कर (४४) संस्था (Corporation) विषयक कर (४५) मीठ; सरकारी लॉटरी, नागरिकत्वाचे हक्क हिंदुस्थानांतले हिंदुस्थानांत ये जा; वजन, वजनांचे परिमाण, रांची येथील युरोपियन दवाखाना (४६) शेतकी उत्पन्नाशिवाय इतर प्राप्तीवरिल कर, व्यक्ति व कंपनीच्या मिळकतीवर कर, शेतजमीन सोडून वारसाकर, हुंड्या, चेकसू, विमा पॉलिसी, पावत्या

वगैरेवर स्टॅम्प ड्यूटीचे दर, रेल्वे, विमानमार्गांनं जाणारा माल व उतारू व त्यांवर मुक्कामकर, रेल्वेच्या माड्यावर व मालावर कर वगैरे बाबींसंबंधी कायद्यांत एकंदर ५९ बाबी आहेत या सर्वांचा समावेश वरील यादींत केलेला आहे.

(२) प्रांतिक सत्तेच्या अधिकारविषयक यादी.

(१) सार्वजनिक शांतता, न्यायदान, कोर्टाची संघटना व रचना. कोर्टांत धावयाची फी. सार्वजनिक शांततेसाठीं अटक व अटक केलेल्या माणसांची व्यवस्था (२) फेडरल कोर्टाखेरीज, सर्व कोर्टांचे अधिकार, अधिकारक्षेत्रे व कामाची पद्धत (३) पोलिस; रेल्वे व गांवपोलिस यासुद्धां (४) तुरुंग बालगुन्हेगारांच्या संस्था व तत्संबंधींचीं सर्व कामे (५) प्रांतिक सरकारचें कर्ज (६) प्रांतिक सरकारी नोकऱ्या, सरकारी नोकरी कामिशन, प्रांतिक पेन्शनं म्हणजे प्रांतिक वसुलांतून धावयाचीं तीं (७) प्रांतिक सरकारच्या मालकीच्या मिळकती, इमारती, जमिनी वगैरे (८) सार्वजनिक कार्याकरितां खाजगी जमिनी सक्तीने घेणे. (९) प्रांतिक तिजोरींतून ज्यांच्यावर खर्च होतो अशा संस्था ग्रंथसंग्रहालये वगैरे (१०) प्रांतिक कायदेमंडळाच्या निवडणुकी व तत्संबंधींची व्यवस्था (११) प्रांतिक मंत्री, कायदेमंडळांचे अध्यक्ष वगैरेचे भत्ते, पगार व हक्क वगैरे (१२) स्थानिक स्वराज्य संस्था म्युनिसिपल कॉर्पोरेशनपासून ते ग्रामसंस्थेपर्यंत सर्व (१३) सार्वजनिक आरोग्य, दवाखाने, स्वच्छता, जननमरणाची नोंद वगैरे (१४) प्रांतांतील यात्रा, जत्रा, दफन व दफनभूमि वगैरे बाबत (१५) शिक्षण (१६) रस्ते, पूल, नावा व संयुक्त सत्तेच्या अधिकाराखालीं न येणारीं वाहतुकीचीं साधनें, किरकोळ रेल्वे, म्युनिसिपल ट्राम्वे, किरकोळ बंदरांतील यंत्राखेरीज चालणाऱ्या बोटी वगैरे (१७) पाणी, पाणीपुरवठा, पाटबंधारे, ड्रेनेज, बांध, जलशक्ति उत्पन्न करणे वगैरे (१८) शेती, शेतकीशिक्षण व संशोधन, टोळघाड, गुरांची सुधारणा, पशुवैद्यक शिक्षण, कोंडवाडे वगैरेबाबत (१९) जमिनीवरील

हक्क, लागवड पद्धति, कूळ व जमीनदार यांचे संबंध, खंडवसुली, जमिनीचे खरेदीविक्री अगर अन्य व्यवहार व तिजबद्दल वारसा हक्क, जमीन सुधारणा, शेतीविषयक कर्जे, नवीन वसाहती, भूमिगत द्रव्य. (२०) जंगले (२१) संयुक्त सत्तेच्या ताब्यांत नसलेल्या व संयुक्त सत्तेच्या कायद्याला अनुसरून खाणी व खनिज संपत्तीचे वाढीसंबंधी (२२) गॅस व गॅसचे कारखाने (२३) रानटीपक्षी व प्राणी यांचे संरक्षण (२४) मासेमारीचा धंदा (२५) खाणावळी व खाणावळवाले (२६) भेसळ व भेसळीसंबंधी, व वजनमापांसंबंधी (२७) दारू व अन्य मादक पदार्थ, गुंगी आणणारी द्रव्ये व त्यांची निपज, व्यवहार, खरेदीविक्री, त्याचप्रमाणे विषे व विषनाशक औषधे यासंबंधीची व्यवस्था (२८) मालाची निपज, पुरवठा, वांटणी, संयुक्तराज्यसत्तेच्या अधिकाराखाली नसलेल्या उद्योगधंद्यांची वाढ (२९) बेकारी व गरीबांना मदत व संकटसमयी गरीबांना मदत (३०) फेडरल कायद्याखाली न स्थापन झालेल्या व्यापारी, वाङ्मयीन, शास्त्रीय, धार्मिक व अन्य संस्था व मंडळे, सहकारी मंडळे याबाबत (३१) धर्मादाय, तत्संबंधीच्या संस्था, त्यांचे निधि, देणग्या वगैरे बाबत. (३२) नाटकें, सिनेमा, नाटकगृहे यांची व्यवस्था (३३) जुगार (३४) या यादीतील बाबीसंबंधी चौकशी, माहिती व आंकडे गोळा करणे (३५) या यादीतील बाबतीसंबंधी असलेल्या (केलेल्या) कायद्यांविरुद्ध गुन्हे (३६) जमीनमहसूल, आकारणी, वसूल, यासंबंधी मोजणी, हक्कनोदणी, नोंदी ठेवणे वगैरे (३७) खालील मालावर देशांतर जकात घेणे वगैरे (अ) पिण्याची दारू. अफू, गांजा, अन्य मादक पदार्थ, औषधी द्रव्ये व वेषभूषेची साधने (३८) शेती उत्पन्नावर कर (३९) डोईपट्टी, धंदेकर, व्यापार, उद्योग, नोकऱ्या, जनारं व नावा यांवर कर (४०) जमिनी, इमारती, स्वयंपाकगृहे, खिडक्या शेतजमिनीचा वारसा यांवर कर (४१) खनिज हक्कांवर कर (४२) स्थानिकसंस्थेच्या हद्दींत येणाऱ्या मालांवर जकात अगर पट्टी. (४३) करमणूक, मौजेच्या गोष्टी, शर्यती, जुगार व अन्य चैनीच्या पदार्थांवर

साक्षात्.

कर (४४) संयुक्त राज्यसत्तच्या कायद्यांत न येणाऱ्या दस्तऐवजांवर स्टॅम्प-ड्यूटीचे दर (४५) अंतर्गत जलमार्गाने जाणाऱ्या उताखंवर व मालांवर कर, टोलनाकी.

कायद्यांत एकंदर ५४ बाबी दिलेल्या आहेत या सर्वांचा समावेश वरील यादीत आहे.

संयुक्तसत्ता व प्रांतिकसत्ता या दोघांनाही ज्यामध्ये अधिकार चालविता येतो अशा बाबींची यादी.

(१) फौजदारी कायदा, लष्कर, आरमार, विमानदल यांचे उपयोगासंबंधीची बाब वगळून (२) फौजदारी कामे चालविण्याबाबत कायदे (३) गुन्हेगारांना एका प्रांतांतून दुसऱ्या प्रांतांत नेण्याबद्दल (४) दिवाणी कोर्टाची कामे चालविण्यासंबंधी कायदे (५) मुदतीचा कायदा (६) पुरावा, शपथा यासंबंधीचे कायदे (७) विवाह, घटस्फोट, बालके, अज्ञान व दत्तकसंबंधी कायदे (८) मृत्युपत्रे, शेतजमिनीव्यतिरिक्त मिळकतीचा वारसा (९) शेतजमिनीव्यतिरिक्त हस्तेटीबाबत, अदलाबदल करार वगैरे कागद यांची नोंदणी (१०) ट्रस्ट व ट्रस्टीसंबंधी (११) भागीदारी, एजन्सी व इतर विशिष्ट प्रकारचे करार (१२) लवाद नादारीसंबंधी कायदे करणे (१३) अॅडमिनिस्ट्रेटर जनरल, ऑफिशियल ट्रस्टी यांचे बाबत कायदे (१४) कोर्ट फी सोडून, स्टॅम्प ड्यूटी सोडून इतर स्टॅम्पाबाबत (१५) नं. १ व २ च्या यादीत असलेल्या बाबी सोडून इतर गोष्टींमुळे होणारी हानी, इजा अगर अपराध (१६) या यादीतील बाबीसंबंधी, फेडरल कोर्ट खेरीज इतर कोर्टांचे अधिकार व अधिकारक्षेत्र ठरविणे. (१७) वकील, वैद्य अगर इतर तत्सम घंटे याबाबत कायदे करणे (१८) वर्तमानपत्रे, पुस्तके, छापखाने याबाबत कायदे करणे (१९) वेड्यांचे दवाखाने वगैरे गोष्टीबाबत (२०) विषे व मारक औषधे (२१) यांत्रिक शक्तीने चालणारी वाहने (२२) बॉयलर (२३) प्राण्यांना निर्दयतेने वागविण्याची बंदी (२४) भटके व उनाड युरो

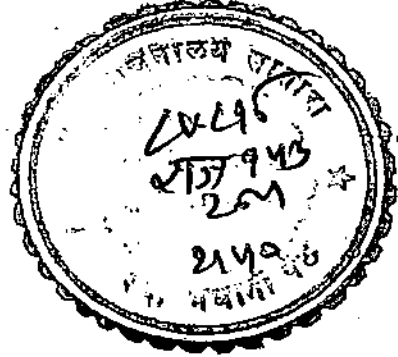
पियन (२५) गुन्हेगार जाती (२६) या यादीतील बाबीसंबंधी चौकशी, माहिती व आंकडे गोळा करणे. (२७) कारखाने (२८) मजुरांच्या सुख-सोई व त्यांच्या कामावरील परिस्थिति, मालकांची जबाबदारी, कामकायांना मिळणारी नुकसानी, आरोग्य, विमा, वृद्धपर्णी मिळणारे पेन्शन; बेकार-विमा वगैरे (२९) मजूरसंग, मालक-मजूर तंटे (३०) जनावरांच्या व माणसांच्या रहदारीमुळे उत्पन्न होणाऱ्या सांसर्गिक रोगांना व सांथीना वाढू न देणे याबाबत (३१) वीज, त्याचप्रमाणे अंतर्गत जलमार्गावरील वाहतूक व तिचे नियमन (३२) चित्रपट दाखविण्याकरिता मंजुरी देणे (३३) संयुक्त राजसत्तेच्या हुकुमान्वये स्थानबद्ध करून ठेवलेले कैदी.

या यादीत एकंदर ३६ बाबी कायद्यांत दिलेल्या आहेत त्या सर्वांचा समावेश झाला आहे.

एकंदर अधिकारविभागणीकडे पाहतां सर्वसामान्य संयुक्तराज्यव्यवस्थेतील तत्त्वानुसार ही विभागणी केली आहे असे म्हणतां येईल. शेषाधिकार कोणाला याचा वाद होता म्हणून प्रत्येक सत्तेचे अधिकार स्पष्ट केले व एखादी नवीन बाब उत्पन्न झाली व ती कोणाची याबद्दल तंटा उपस्थित झाला तर, घटनेप्रमाणे तिजबद्दलचा निर्णय मुख्य कोर्टांमार्फत (Federal Court) लावून घेतां येतो. आर्थिक व्यवहाराचे दृष्टीने, उत्पान्नाच्या बाबींची वांटणी करण्यांत आली असून, कांहीं कर, जरी मध्यवर्तिसत्तेने गोळा केले तरी, त्यांतून कांहीं हिस्सा प्रांतांना मिळावा अशी व्यवस्था आहे. मध्यवर्तिसत्तेचे अधिकारांत खालील बाबी येतात व त्यासंबंधी ती कायदे करून उत्पन्न उभे करू शकते. जकात, आयात व निर्यात, पिण्याची दारू, अफू व अन्य मादक पदार्थ सोडून अन्य वस्तु उदा. तंबाखू, साखर वगैरे वस्तु-वर अंतर्गत जकात (Excise Duty) संस्थांवर कर (Corporation Tax) मिठावर कर, शेतीपासूनच्या प्राप्तीशिवाय सर्व प्रकारच्या प्राप्तीवर कर, शेतजमिनी सोडून अन्य मिळकतीवर किंमतीचे मानाने कर, त्याचप्रमाणे शेतजमिनी सोडून इतर मिळकतीचे वारसावर कर, हुंड्या, वचनचिठ्या,

पावत्या, विमापॉलिसी यांवरील स्टॅंपड्यूटी, रेल्वे उतारू व रेल्वेने नेलेला माल, यांचेवर मुक्काम कर (Terminal Tax) त्याचप्रमाणे रेल्वे हांशील, उतारू व माल दोन्हीचे, त्यांवर कर या सर्व मध्यवर्ति सरकारचे अधिकारांतील बाबी आहेत. प्रांतिक सरकारच्या उत्पन्नाच्या बाबी म्हणजे मद्य, मांग, गांजा, अन्य मादक पदार्थांवर कर, शेतीचे प्राप्तीवर कर, जमीन व घरे यांवरील कर, खिडक्या, शेगड्या, शेतजमिनीचा वारसा, खनिज पदार्थ काढण्यासंबंधाचे हक्क, व्यवसायावर कर, डोईपट्टी, व्यापार, धंदेरोजगार, नावांवर कर, गुरांवर कर, विक्रीवर, जाहिरातीवर कर, स्थानिक दृष्टीने जकात, करमणूक कर, चैनीचे पदार्थांवर कर, सद्या, जुगार, मध्यवर्ति सरकाराच्या अधिकारांत नसलेल्या दस्तऐवजांवर स्टॅंपड्यूटी, प्रांतांतील जलमार्गांने होणाऱ्या वाहतुकीवर कर, टोलनाकी बसविणे, त्याचप्रमाणे वरील बाबींवर परवाना फी बसविणे, येणेप्रमाणे उत्पन्नाच्या बाबी प्रांतिक सरकारचे अधिकारांत येतात. जरी उत्पन्नाची वांटणी प्रत्यक्ष झालेली आहे तरी अनुभव असा आला की, गैरसमज व गोंधळ उत्पन्न होऊं लागले, व अनेक वेळां निर्णय घेण्याकरितां, फेडरल कोर्टाकडे धांव घेण्यांत आली. वरील व्यवस्थेत मध्यवर्ति सरकारला जास्त व वाढत्या उत्पन्नाच्या बाबी दिल्या आहेत. तथापि प्राप्तीवरील करांचें उत्पन्न, ठराविक परिस्थितींत ५० टक्के प्रांतांना मिळावें अशी योजना निमायर निवाड्याने केली आहे. त्याचप्रमाणे कांहीं कर, मध्यवर्ति सरकार गोळा करते व ते प्रांतांना देते, त्या करांत मध्यवर्ति सरकारला वाढ (Surcharge) करतां येते. व त्या वाढीपासूनचें उत्पन्न मध्यवर्ति सरकार घेऊं शकते, व आपली तूट भरून काढूं शकते. एकंदरीने विचार करतां प्रांतांनी आपला कारभार स्वतःचे उत्पन्नांतून शक्य तेवढा चालवावा, या दृष्टीने ही योजना केलेली दिसते. मध्यवर्ति सरकार, प्राप्तीचे करांतून हिस्सा देईल व तो सारखा मिळत राहील, याची शाश्वति नाही. महत्त्वाच्या बाबी मध्यवर्ति सरकारचे हातांत आहेत. संवर्धक क्षेत्रांत वाढ करावयाची जबाबदारी प्रांतावर आहे. जबाबदारी पुरी पाडण्यास पुरेसें

उत्पन्न उमें करावयाचें म्हणजे अवघड व अप्रिय काम आहे. या परि-
स्थितीत अन्य देशांतील संयुक्तराज्यवस्थेत ज्याप्रमाणें मध्यवर्ति सत्तेनें
खर्चाच्या पुष्कळ बाबी, आपल्याकडे घेतल्या, त्याप्रमाणें करावयास पाहिजे
किंवा, मध्यवर्ति सत्तेनें सालोसाल, जी प्रांतांना तूट पडेल ती मरून निघेल
इतकी मदत केली पाहिजे. सर्वसामान्यपणें येथें विचार केला आहे. विस्तारशः
पुढील भागांत करण्यांत येईल.

मध्यवर्ति हिंदुस्थान सरकारचे १९३९-४० सालचे

(रुपयांचे आंकडे)

जमा

जमा	पके आंकडे १९३७-३८चे	अंदाज १९३८-३९चे	दुस्त अंदाज १९३८-३९चे	अंदाजी आंकडे १९३९-४०चे
प्रमुख बाबी				
जकात	४३,१०	४३,८१	४०,१४	४०,६५
मध्यवर्ति अंतर्गत जकात	७,६६	७,७६	८,२५	८,२८
संस्था कर	१,८८	१,५५	१,८७	१,८८
अन्य प्रातिकर	१२,६९	१२,४२	१२,६७	१२,८८
मीठ	८,३८	८,३५	८,३३	८,३५
अफू	५०	४४	५२	४९
अन्य बाबी	९६	१,०६	१,०१	१,०१
प्रमुख बाबींची बेरीज	७५,२१	७५,४०	७२,७९	७३,५४
रेल्वे				
ऐन जमा (रेल्वे वजेटांत दाखविल्याप्रमाणें)	३२,६५	३२,५७	३१,९६	३१,७५
पाटबंधारे	१	१	१	७७६.
तार, टपाल, ऐन जमा	१२	७४	७४	७५
कर्ज खाते	५८	६६	६८	६३
मुलकी कारभार	१,०४	९९	१,०२	१,०३
चलन व टांकसाळ	७५	६६	४८	६७
मुलकी कामे व अन्य किरकोळ कामे	३१	३०	३२	३०
किरकोळ बाबी	१,४१	१,५४	१,५६	१,३९
संरक्षक खाते	५,२५	५,५९	५,९०	८,७५
मध्यवर्ति आणि प्रातिक यांच्या रजुक्जुवातीने आलेली जमा
असाधारण बाबी	३,९३	३,७५	४,०५	२,९५
एकंदर जमा	१,२२,४८	१,२२,२७	१,१९,५६	१,२१,८१
तूट	२,६४	...
एकंदर बेरीज	१,२२,४८	१,२२,२७	१,२२,२१	१,२१,८१

अंदाजपत्रक, नमुन्यादाखल खाली दिलें आहे.

लाखांत आहेत)

चालू जमंतून होणारा खर्च

खर्च	पळे आंकडे १९३७-३८	अंदाज १९३८-३९	दुस्त अंदाज १९३८-३९	अंदाजी १९३९-४०
जमेवरील खर्च	३,७३	४,३३	४,२५	३,९०
मिठागरावर होणारा मांडवली खर्च चालू उत्पन्नांतून केलेला	-३	९८६.	९८६.	६४६.
रेल्वे, व्याज व अन्य बाबी रेल्वे वजेटांत				
दाखविल्याप्रमाणें	२९,८९	३०,०९	२९,९२	२९,६२
पाटबंधारे	१०	१०	१०	९
तार, टपाल	७५	८०	७८	७८
कर्ज खाते	१४,९९	१४,६२	१४,३८	१२,६५
मुलकी कारभार	१०,४३	११,३१	१०,९४	११,०४
चलन व टांकसाळ	३७	३७	३६	३५
मुलकी कामे व अन्य बाबी	२,५०	३,१२	२,५९	२,७८
किरकोळ बाबी	३,९१	३,६३	३,५९	३,५२
संरक्षण खाते	५२,६०	५०,७७	५२,०८	५३,९३
मध्यवर्ति आणि प्रांतिक यांच्या रुजुरुजुवातीने				
खर्च	३,१५	३,०४	३,०६	३,०५
असाधारण बाबी	३	१	१	१
एकंदर खर्च चालू उत्पन्नांतून शिल्लक	१,२२,४८	१,२२,१८	१,२२,२१	१,२१,७६
	...	९	...	५
एकूण बेरीज	१,२२,४८	१,२२,२७	१,२२,२१	१,२१,८१

प्रमुख साधनग्रंथ

- (1) Prof. Bastable's:-Public Finance.
- (2) Dalton's:-Public Finance.
- (3) Prof. Lutz's:-Public Finance.
- (4) Findlay Shirras's:-Science of Public Finance.
- (5) Antonio De-Moreo:-Public Finance
(English Translation).
- (6) Prof. K. T. Shah's:-Federal Finance in India.
- (7) Prof. Adarkar's:-Federal Finance.
- (8) Prof. Gyanchand's:-Essentials of Federal
Finance.

याशिवाय अर्थशास्त्रावरील अनेक ग्रंथ, त्याचप्रमाणे सरकारी रिपोर्ट्स,
वगैरे.

सूची

अ

अंदाजपत्रक

ची तोंडमिळवणी २४४
अल्प व दीर्घ मुदतीची अंदाजपत्रके
२४५-२४६

प्रासंगिक तुटीची व सालोसाल तुटीची
अंदाजपत्रके २४८-२४९

१९२९ नंतरची मंदी व राष्ट्रांची
अंदाजपत्रके २४९-२५०

मंदीमध्ये अंदाजपत्रकाची तोंडमिळ-
वणी करण्याचे मार्गः—(१) संकोचन
व (२) विकसन २५१-२५४

आ

आर्थिक मंदी १८३-१८४

आर्थिक स्वावलंबन-राष्ट्रीय १८५

उ

उत्पादन—खाजगी व सरकारी

सार्वजनिक हितांचे दृष्टीने

दृष्टानिष्ठता ११८-१२८

सरकारी उत्पादनाचे ध्येय

१२२-१२८

योजनापूर्ण उत्पादन १७१

उत्पादनावरील कर १८

उत्पन्नावरील कर २३-२४

उपभोगावरील कर १८

घ

एक करपद्धति व बहुविध- करपद्धति

२६-३०

क

कर—व त्याची योग्यायोग्यता ५-६

व क्रयशक्ति ६-७

व त्याचे परिणाम ९, १७-१८

व त्याचे स्वरूप १५-१८

करपद्धति २०-३४

अप्रत्यक्ष व प्रत्यक्ष कर २१-२२

राष्ट्राची कर देण्याची ऐपत

११३-११६

करपद्धतीची तत्वे—उपयोगाचे

(Benefit) तत्त्व ६०-६१

खर्चाचे (Cost) तत्त्व ६०

ऐपतीचे (Ability) तत्त्व ६१

सारख्या त्यागाचे (Equality of
sacrifice) तत्त्व ६१, ६३-६५

करांची न्याय्य विभागणी—ऐपतीवरील
प्रमाणपद्धतीचा (Proportional)

वाढत्या प्रमाणपद्धतीचा (Progre-
ssive), व व्यस्त प्रमाणपद्धतीचा

(Regressive) कर ६२-६५, ८९

करांचा उत्पादनावरील परिणाम—

समाजाची कार्यक्षमता ६८-६९

शिल्लक टाकण्याची वृत्ति ६९, ७५

उत्पादनाचे रूपांतर व स्थलांतर

७८, ८६

मत्तेदारी उत्पादन ८०-८१

उत्पादन साधनसामुग्रीवरील कर ८२

कर व भांडवलशाही उत्पादन ८४

कर व योजनापूर्ण उत्पादन ८४

संरक्षक जकाती व उत्पादन ८५

संरक्षक जकाती व परदेशी भांडव-
लाची आयात ८६

कर व सांपत्तिक विषमता ८७-१०२

वारसावरील कर ९३, ९५-९६

प्राप्तीवरील कर ९३, ९७

वस्तूविक्रीवरील कर ९४-९५

संरक्षक जकाती ९९
कराचा बोजा
मत्सेदारीवरील ३६, ५१
वारसा कर ३६-३७
प्राप्तीवरील कर २१, ३७, ४८
आयात निर्यातीवरील कर ४१-४४
शहरी जमिनीवरील कर ४०, ४५-४६
घरांवरील कर ४६-४८

कर्ज

जवरदस्तीचे १६, १८५-१८७
उत्पादक व अनुत्पादक सरकारी कर्जे
१६८, १८५
स्थानिक संस्थांचे कर्ज १८५-१८६
स्वदेशांत व परदेशांत काढलेले कर्ज
१८७-१८८
तरतें व दीर्घकालीन कर्ज १८८
व्याजाचा दर व कर्जाची फेड १९०-
१९३

कर्जाचा बोजा

परराष्ट्रांत काढलेल्या १९४-१९६
स्वदेशांत काढलेल्या १९६-२०१
अनुत्पादक व युद्धासाठी काढलेल्या
२०१-२०४, २०६
उत्पादक कर्जाचा २०४-२०५

कर्ज फेड

कर्ज नाकबुलीचे परिणाम २११-
२१५
राष्ट्रीय व परराष्ट्रीय कर्ज फेडीच्या
योजना २१६
जर्मनीची युद्धकर्जाची फेड २१८-
२१९
फेडनिधीची योजना २२२-२२७,
२३४

कर्ज नवे जुने करण्याची योजना २२८-
२३४
कर्ज फेडीचा क्रम २२७
कर्ज फेडनिधि १६८, २१७, २२२-
२२७

ख

खंडणी १६

खर्च

संरक्षक व संवर्धक १४०-१४३
सरकारी खर्चाचे स्वरूप १४३-१४९
उत्पादक खर्च १५०-१५२
अनुत्पादक खर्च १५२-१५३
खर्चाचे परिणाम-सार्वजनिक
कार्यक्षमता व शिल्पक टाकण्याची
वृत्ति १५६-१५९
उत्पादन साधनसामग्री १५९-१७१
सांपत्तिक विषमता १७२
आर्थिक अरिष्ट १८०-१८४

च

चलन व सोन्याची आयात निर्यात
४९-५०

ची व्यवस्था ११९, १२८
चे वाढी व घटामुळे होणारे परिमाण
व आर्थिक परिणाम १२८-१३४
चे मूल्य व निर्यात व्यापार
१९५-१९६

ज

जकात आयात मालावरील १८

चा बोजा ४१-४४
संरक्षक जकाती व परदेशी मांड-
वलाची आयात ८६
संरक्षक जकाती व आर्थिक विषमता
९९

ड
डोईपट्टी ९०
डॉबेज (Dawes) योजना २३९

द
दारुबंदी व कार्यक्षमता ८३
चे उत्पन्न १२४, १७५
देणग्यावरील कर ९६
दंड

त्याचे स्वरूप व उद्देश १७-१८

न
नफा ७६
जादा नफ्यावरील कर २४,
७३-७४

निमायर सर ओटो
निवाडा २८४

प
पैसा
च्या उपयुक्ततेचा (Utility)

सिद्धांत ५७, ६३
ची क्रयशक्ति (Purchasing
power) १२९
पैसा मोजा माल मापा २१५
प्राप्तीवरील कर १८-१९
व त्याचा वोजा २१
कष्टार्जित प्राप्ति व विन कष्टार्जित
प्राप्तीवरील ७६
Slab पद्धत ७६-७७, १००
व आर्थिक विषमता ९३, ९७
हिंदुस्थानांतील १००

फ
फडाणिशी शास्त्र
व अर्थशास्त्र २
व राज्यशास्त्र २
ची व्याप्ति ३

व विनिमयाचे साधन ३-४
फडाणिशी व्यवहार
व कमाल सामाजिक हित ६-८, ११
व्यक्तीचा व्यवहार व सार्वजनिक
व्यवहार ९-१३
व ऐतिहासिक परंपरा ३१

ब
बाणमट्ट ५

बँका
मध्यवर्ति १२८
बेकारी मत्ता १८३
बिगर शेतकी सारा १६
व त्याचा परिणाम ७९-८०

भ
मांडवलावरील कर २१९
व कर्जफेड २१९-२२२

म
मजुरीवरील कर १०५
मत्तेबाजी

रेल्वे १७
तार व टपाल १७
उत्पन्नाचे स्वरूप १९-२०
सरकारी मत्तेदारीचे उद्देश १२४
मिळकतीवरील सर्व साधारण कर ९३, ९७
अमेरिकेतील ९८
आस्ट्रेलियांतील ९८
मेस्टन निवाडा २७७

र
रेल्वे
चे उत्पन्नाचे स्वरूप व महत्त्व ११९

व
वसुली खर्च १०३
वारसावरील कर
चा वोजा ३६-३७

नगर बाबनालय सातारा

सांगपाकीकृत

ची न्याय्य विभागणी ५९
 व शिल्क टाकण्याची वृत्ति ७७-७८
 व आर्थिक विषमता ९५
 इंग्लंड, जर्मनी व इटलीमधील ९५-
 ९६

वेतन

परिमाण (Standard) ६८
 किमान (Minimum)
 १७४-१७५

मूल वेतन (Basic) १९३

वस्तुवरील कर ७५

व आर्थिक विषमता ९४-९५

विमायर (Weimer) घटना २५८

श

शहा-प्रो. के. टी. १००

शिलकेवरील कर ७५

ष

षष्ठांश वृत्ति—सरकार ३

स

सकरबराज १७१

सरकार

चे कार्यक्षेत्र १३५-१३९

मदतीची स्वरूपे—प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष

१४६

संस्था कर २६३

स्थानिक संस्था

च्या कराचे स्वरूप ३०

करांचा बोजा ४६-४८

स्थानिक जकाती व व्यापारघंदा

८६, ११०

घरपट्टी, सोईचे दर आर्थिक विषमता ९२

च्या कर्जाचे स्वरूप १८५

कर्जफेडीची स्थानिक योजना २२३

संयुक्त राज्यव्यवस्था

चे स्थूल स्वरूप २५५-२५६

तोल सत्ताविभागणी व फडणिशी

व्यवस्था

(अ) अमेरिका २५६-२५७,

२६२-२६३

(ब) स्वित्झर्लंड २५७-२५८

२६४-२६५

(क) जर्मनी २५८-२५९

२६३-२६४

(ड) कॅनडा २५९-२६०, २६६

(ई) ऑस्ट्रेलिया २६०-२६१, २६२

(एफ) दक्षिण आफ्रिका २६१-२६२

२६६

(जी) हिंदुस्थान २७६-२८२

न. वि. गाडगीळ

यांचे ग्रंथ

१ हिंदी अंदाज पत्रके, भाग १ ला

२ हिंदी अंदाज पत्रके भाग २ रा

(छापत आहे.)

३ ग्यानवाचें अर्थशास्त्र

(छापत आहे)

४ सभा-सभापति-सभासद

(संकल्पित)

५ मुक्तामाला

(संकल्पित)